वेतालपञ्चविंशतिः ।

पण्डितकुलपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचिता ।

तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीमदाशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

सुललिताख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य

प्रकाशिता च ।

चतुर्थसंस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्य्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।

प्रकाशक— पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित श्रीनित्यबोध विद्यारत्न।

प्राप्तिस्थान— २न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट आम्हार्ष्ट
ष्ट्रीट् पोष्ट अफिस। कलिकाता।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट, कलिकाता।

सूचीपत्रम् ।

विषयाः				पृष्ठाङ्काः
उपक्रमणिका	...	...	...	१
(पद्मावतीवज्रमुकुटोपाख्यानं नाम) प्रथमकथा			...	१०
(मन्दारवतीब्राह्मणकुमारत्रयोपाख्यानं नाम) द्वितीयकथा		...	...	४२
(शुकशारिकोपाख्यानं नाम) तृतीयकथा			...	५४
(शूद्रकवीरवरोपाख्यानं नाम) चतुर्थकथा		...	...	७४
(सोमप्रभाब्राह्मणकुमारत्रयोपाख्यानं नाम) पञ्चमकथा		...	...	८७
(मदनसुन्दरीधवलोपाख्यानं नाम) षष्ठकथा			...	१०६
(चण्डसिंहसत्त्वशीलोपाख्यानं नाम) सप्तमकथा			...	११४
(भोजनचण्डनारीचण्डतूलिकाचण्डोपाख्यानं नाम) अष्टमकथा	...	...	..	१३४
(अनङ्गरतिविज्ञानिचतुष्टयोपाख्यानं नाम) नवमकथा				१४२
(मदनसेनाधर्मदत्तोपाख्यान नाम) दशमकथा			...	१५०
(धर्मध्वजतद्भार्य्यात्रयोपाख्यान नाम) एकादशकथा			...	१६२
(यशःकेतुदीर्घदर्श्युपाख्यानं नाम) द्वादशकथा			...	१६८
(हरिस्वामिविप्रभार्य्योपाख्यानं नाम) त्रयोदशकथा		...	...	१८५
(रत्नवतीचौरीपाख्यानं नाम) चतुर्दशकथा			..	२०५
(शशिप्रभामनःस्वाम्युपाख्यानं नाम) पञ्चदशकथा			..	२१५
(मलयवतीजीमूतवाहनोपाख्यानं नाम) षोडशकथा			...	२३१

सूचीपत्रम्।

विषयाः		पृष्ठाङ्काः
(उन्मादिनीयशोधरोपाख्यानं नाम)	सप्तदशकथा	११८
(चन्द्रस्वामिसिद्धतापसोपाख्यानं नाम)	अष्टादशकथा	१६८
(धनवतीचौरोपाख्यानं नाम)	एकोनविंशकथा	१८०
(इन्दीवरप्रभाचन्द्रालोकोपाख्यानं नाम)	विंशकथा	१८४
(अनङ्गमञ्जरीकमलाकरोपाख्यानं नाम)	एकविंशकथा	१९१
(सिंहोज्जीवकब्राह्मणचतुष्टयोपाख्यानं नाम)	द्वाविंशकथा	१९९
(विप्रपुत्रशरीरान्तःप्रवेशितापसोपाख्यानं नाम)	त्रयोविंशकथा	१२८
(चन्द्रावतीचण्डसिंहाद्युपाख्यानं नाम)	चतुर्विंशकथा	२२४
(राज्ञो वेतालसिद्ध्युपाख्यानं नाम)	पञ्चविंशकथा	१४४
कथोपसंहारः		१४९

वेतालपञ्चविंशतिः।

उपक्रमणिका।

अस्ति (क) गोदावरीतटे प्रतिष्ठानाख्यो जनपदः। तत्र विक्रमसेनस्य (ख) भूपतेः पुत्रः शक्रपराक्रमः त्रिविक्रमसेनो नाम विख्यातकीर्त्तिरभूत् नृपतिः। तस्य (ग) सभाऽऽसीनस्य नृपस्य सेवार्थं प्रत्यहं क्षान्तिशीलो नाम भिक्षुः एकैकं फलमुपानयत्। सोऽपि

(क) गोदावरीतटे—गोदावर्य्याः,—तदाख्याया नद्याः, तटे—तीरे (६ष्ठी तत्पु०। अधिकरणे ७मी)। प्रतिष्ठानाख्यः,—प्रतिष्ठानम् (प्रति+स्था+भावे ल्युट्) इति आख्या—नाम यस्य सः (बहुव्री०)। जनाः पद्यन्ते गच्छन्ति यत्र सः जनपदः,—देशः, दाक्षिणात्यस्थनगरविशेषः इति यावत्, ("भवेज्जनपदो जान-पदोऽपि जनदेशयोः" इति मेदिनी। जन+पद+अधिकरणे घः। वि० पु०)।

(ख) भूपतेः,—राज्ञः (शेषे ६ष्ठी)। पुत्रः,—तनयः (पु०। विशे०। पुत्+त्रै+कर्त्तरि कः) "पुन्नाम्नो नरकात् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः। तस्मात् पुत्र इति ख्यातः—॥" शक्रपराक्रमः,—शक्रस्य—इन्द्रस्य, पराक्रम इव पराक्रमः,—वीर्य्यं यस्य सः (बहुव्री०)। विख्यातकीर्त्तिः,—विख्याता—प्रसिद्धा (वि+ख्या+कर्म्मणि क्त) कीर्त्तिः,—यशः (कृत+भावे क्तिन्) यस्य सः (बहुव्री०)। अभूत्—आसीत् (भू+कर्त्तरि लुङ्-द)। नृपतिः,—राजा (वि०)।

(ग) सभाऽऽसीनस्य—सभायाम् आसीनः,—उपविष्टः (आस+कर्त्तरि शानच्) तस्य। (विशे०) नृपस्य—राज्ञः (शेषे ६ष्ठी)। सेवार्थम्—आराधनार्थं, (सेवायै इदमिति नित्यसमासः)। क्षान्तिशीलः,—क्षान्तिः,—क्षमापूर्णं, शीलं—चरित्रं यस्य सः (बहुव्री०), भिक्षुः,—सन्न्यासी (पु०। भिक्ष+कर्त्तरि उ)। उपानयत्—उपनीतवान्, उपहारीकृतवानित्यर्थः (उप+आ+नी+लङ् द)।

(घ) तदादाय आसन्नचरस्य कोशाधिकारिणो हस्ते प्रतिदिनं न्यक्षिपत्।

(ङ) इत्थं द्वादशसु वर्षेषु गतेषु एकदा सभागतोऽसौ भिक्षू राज्ञे यथायथं फलं दत्त्वा सभागृहात् निरगात्। राजा तु तस्मिन्नहनि (च) दैवात् प्रविष्टाय रक्षिणां हस्तच्युताय क्रीडामर्कटपोताय तत् फलं प्रादात्। स मर्कट

(घ) तत्—फलम्। आदाय—गृहीत्वा (आ+दा+ल्यप्) आसन्नचरस्य—आसन्ने—समीपे चरति—वर्तते यः तस्य (आसन्न+चर+कर्तरि ट) निकटवर्तिनः। कोशाधिकारिणः,—कोशस्य—धनस्य, धनागारस्येत्यर्थः, ("कोषो(शो)ऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः" इत्यमरः) अधिकारः,—स्वामित्वं, रक्षकता इति भावः, विद्यते यस्य इति (मत्वर्थे इनि.) कोशम् अधिकरोति रक्षकतया इति भावः तस्य इति वा [अधि+कृ+कर्तरि णिनि, "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः" (३।१।१३४ पा०) इति ग्रहादित्वात् णिनि] धनागाररक्षकस्येत्यर्थः। न्यक्षिपत्—निहितवान् (नि+क्षिप्+लङ्-द)।

(ङ) इत्थम्—अनेन प्रकारेण, पूर्वोक्तफलदानरीत्या इत्यर्थः [अव्य०। "इदमस्थमुः" (५।३।२४ पा०) इति इदम्+थमु]। वर्षेषु—अब्देषु (भावे सप्तमी), गतेषु—अतिक्रान्तेषु (विश०)। सभागतः—सभां—संसदं गतः,—प्राप्तः (द्वितीया तत्पु) सभायामागतः इति वा (७मी तत्पु) सभास्थित इत्यर्थः। राज्ञे—नृपाय, (सम्प्र० चतुर्थी) यथायथं—निजनिजक्रमेण, (अव्य)। दत्त्वा—वितीर्य (दा+क्त्वा)। सभागृहात्—सभायै गृहं (४र्थी तत्पु०) तस्मात् (अपा ५मी)। निरगात्—निष्क्रान्तः [निर्+इण्+लुङ्-द "इणो गा लुङि" (२।४।४५ पा०) इति इणो गा आदेशः। "गातिस्था—" (२।४।७७ पा०) इति सिचो लुक्]।

(च) दैवात्—सहसा (अव्य)। प्रविष्टाय—आगताय (विश०। प्र+विश्+क्त)। रक्षिणां—रक्षकाणां (शेषे षष्ठी), तेषाम् हस्तात् च्युतः (५मी तत्पु०) तस्मै हस्तच्युताय—करभ्रष्टाय (विश)। क्रीडामर्कटपोताय—क्रीडायै—खेलायै ("क्रीडा खेला च नर्म च" इत्यमरः) मर्कटपोतः,—वानरशिशुः (६ष्ठी तत्पु०) ("पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः" इत्यमरः) तस्मै (सम्प्र० चतुर्थी) निजविनोदार्थं पालितवानरशिशवे इत्यर्थः। प्रादात्—प्रदत्तवान् (प्र+दा+लुङ्-द)।

(छ) यावत् तत् फलमश्नाति, तावत् तस्मात् फलात् विदलितात् अनर्घम् उत्तमं रत्नं निरगात्। तद्दृष्ट्वा राजा तदादाय तं (ज) भाण्डागारिकं पप्रच्छ,—"भिक्षुणा उपनीतानि यानि फलानि मया तव हस्ते दत्तानि, तानि त्वया सदा क्व स्थापितानि?"। (झ) तदाकर्ण्य कोशाध्यक्षः सभयस्तं व्यजिज्ञपत्,—"देव! मया तानि अखण्डानि च गवाक्षतः क्षिप्तानि, यदि आदिशति देवः, तदा तानि साम्प्रतं गवेषये"

(छ) यावत्—यदा इत्यर्थः। अश्नाति—अत्ति (क्र्यादि अश्+लट्-ति)। तावत्—तदा इत्यर्थः। फलात् (वि०। अपा० ५मी), विदलितात्—खण्डितात्, भोजनार्थं भग्नादिति यावत् (विण० वि+दल्+क्तः), अनर्घं—नास्ति अर्घः,—मूल्य यस्य तादृशम् अमूल्य, मूल्येनापि दुष्प्रापमित्यर्थः, महामूल्यमिति यावत्। रत्न—माणिक्य (वि० नपु०)।

(ज) भाण्डागारिकं—भाण्डानां—भूषणादिद्रव्यजातानां ("भाण्ड मूलवणिग्वित्ते तुरङ्गाणाञ्च मण्डने। नदीकूलद्वयोर्मध्ये भूषणे भाजनेऽपि च" इति हैमः) आगार—तद्रक्षणार्थं गृहविशेषः, तत्र नियुक्तः इति ("तत्र नियुक्त" (४।४।६९ पा०) इति ठक्) त, कोशाधिकारिणं, पप्रच्छ—जिज्ञासितवान् (प्रच्छ+लिट्-णल्)। भिक्षुणा—क्षान्तिशीलाख्यसन्न्यासिना। उपनीतानि—उप—समीपे, नीतानि—आनीतानि, (विण०। उप+नी+क्तः) दत्तानि—अर्पितानि, [दा+क्तः, "दो दद्घोः" (७।४।४६ पा०) इति दा इत्यस्य ददादेशः]। क्व—कुत्र (अव्य०)। स्थापितानि?—रक्षितानि? (स्था+णिच्+क्तः)।

(झ) आकर्ण्य—श्रुत्वा, (आ+कर्ण+णिच्+ल्यप्)। कोशाध्यक्षः,—भाण्डागारिकः, सभयः,—भयेन सह वर्त्तमानः (बहुव्री०) त्रस्तः सन्। व्यजिज्ञपत्—विज्ञापितवान् (वि+ज्ञा+णिच्+लुङ् द)। तानि—फलानि, अखण्डानि—अभग्नानि। गवाक्षतः,—वातायनात्, गवाक्षरन्ध्रमाश्रित्येत्यर्थः, [गवाम् अक्षीव इति गो+अक्षि "अक्ष्णोऽदर्शनात्" (५।४।७६ पा०) इति अच् गवाक्षं तस्मात्, ल्यब्लोपे पञ्चमी। "पञ्चम्यास्तसिल्" (५।३।७ पा०) इति तसिल्। "वातायन गवाक्षः" इत्यमरः]। क्षिप्तानि—पातितानि (क्षिप्+क्त.)। आदिशति—आज्ञापयति (आ+दिश+लट्-तिप्)। साम्प्रतम्—अधुना (अव्य०। "एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा" इत्यमरः)। गवेषये—अन्विष्यामि (गवेष+स्वार्थे णिच्+

इत्युचिवान् स राज्ञाऽनुमतो गत्वा क्षणादेव प्रत्यागत्य पुनः व्यज्ञापयत्,—"देव! तानि कोषे शीर्णानि फलानि, तेषु च रश्मिज्वालाऽऽकुलान् रत्नराशीन् पश्यामि"। तदाकर्ण्य (ञ) सन्तुष्टः तान् मणीन् कोषरक्षिणे दत्त्वा अन्येद्युरागतं तं भिक्षुं पर्यपृच्छत्,—"भिक्षो! कथमेवं धनव्ययेन नित्यं मां सेवसे? यावत् कारणं न वक्ष्यसि, तावत् ते फलं न ग्रहीष्ये"।

(ट) इत्युक्तवन्तं तं नृपं स भिक्षुः विजनं नीत्वाऽब्रवीत्,—"वीर! किमपि साधनं साचिव्यसापेक्षमस्ति, तत्र वीरेन्द्रेण

नट् लट्)। ऊचिवान्—उक्तवान् (वच+क्वसु+१मा १व०)। अनुमतः,—अनेन गच्छ इति अनुज्ञातः (अनु+मन+क्त), गत्वा—यात्वा (गम+क्त्वा) क्षणात्—क्षणमात्रेण विलम्बाभावार्थे एव इत्यर्थः, (ल्यब्लोपे पञ्चमी) प्रत्यागत्य—प्रत्यावृत्य (प्रति+आ+गम+ल्यप्)। व्यज्ञापयत्—न्यवेदयत्, (वि+ज्ञा+णिच+लङ द)। कोषे—हिरण्यादिस्थापनयुक्ते भाण्डागारे इत्यर्थः शीर्णानि—भग्नानि दलितानि वा (शॄ+क्तः)। रश्मिज्वालाऽऽकुलान्—रश्मीनां—किरणानां ज्वालाभिः,—शिखाभिः, आकुलान्—व्याप्तानित्यर्थः (विशे) रत्नराशीन्—मणिसमूहान्, पश्यामि—अवलोकयामि (दृश+लट् मिप्)।

(ञ) सन्तुष्टः,—प्रीत (सम्+तुष+क्त)। कोषरक्षिणे (सम्प्र ४र्थी)। अन्येद्युः—अन्यस्मिन् दिने (अव्य)। पर्यपृच्छत्—अजिज्ञासत (परि+प्रच्छ+लङ्-द)। कथं—कस्मात्। धनव्ययेन—अर्थव्ययेन (करणे ३या) सेवसे?—परिचरसि? प्रीणयसीत्यर्थः। (सेव+लट्-से)। यावत्—यत्कालपर्यन्तम् (अव्य)। वक्ष्यसि—कथयिष्यसि (वच+लट्-स्यति) तावत्—तत्कालपर्यन्तम् (अव्य) ते—तव (६ष्ठी)। ग्रहीष्ये—आदास्यामि (ग्रह+लट्-ष्ये)।

(ट) उक्तवन्तं—कथितवन्तं [विशे। वच्+क्तवतु "वचिस्वपियजादीनां किति" (६।१।१५ पा) इति सूत्रे सम्प्रसारणम्]। विजनं—निर्जनं स्थानं नीत्वा—प्रापय्य [नी+क्त्वा नयतेर्द्विकर्मकत्वात् नृपं विजनमिति च कर्मद्वयम्] अब्रवीत्—अकथयत् (ब्रू+लङ्-द)। किमपि—किञ्चित्, वाच्यत्वानर्हमित्यर्थः, साधनं—निर्वर्त्तनं सम्पादनमित्यर्थः, ("कारणे करणे सिद्धौ प्रयोगे कर्मणि साधनम्। निर्वर्त्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्॥" इत्यमरः) सिद्धिरिति वा, कार्यसिद्धिरित्यर्थः,

त्वया क्रियमाणं साहाय्यमर्थये।" इति (ठ) श्रुत्वा राजा "तथा" इति तस्य साहाय्याय प्रत्यपद्यत। ततः स (ड) श्रमणस्तुष्टः पुनस्तं नृपमवादीत्,—"प्रभो! अस्याम् आगामिन्यां कृष्णचतुर्दश्यां निशाऽऽगमे इतो महाश्मशानं गत्वा वटतरोरधः स्थितस्य मे सकाशं त्वया गन्तव्यम्" इति। तत-

("निर्हतौ दापने सिद्धौ गतावनुगमे धने। उपायमतसत्कारबधमेढ्रेषु साधनम्॥" इति शाश्वतः) [साध्यते यत् तत् साधनं, साध+कर्म्मणि ल्युट्]। साचिव्यसापेक्ष—सचिव,—सहायः ("मन्त्री सहायसचिवौ" इत्यमरः), तस्य भाव साचिव्य—साहायक, सह—साकल्येन, सम्पूर्णतयेत्यर्थ, अपेक्षते—अनुवर्त्तते इति सापेक्ष (सह+अप+ईक्ष+कर्त्तरि पचाद्यच्) साचिव्यस्य सापेक्ष साचिव्यसापेक्ष—सहायसाध्यमित्यर्थ। वीरेन्द्रेण—वीरश्रेष्ठेन, [वीरेषु इन्द्रः तेन ७मी तत्पु०] क्रियमाणम्—अनुष्ठीयमान, (कृ+कर्म्मणि शानच्) साहाय्य—सहायताम्, अर्थये—याचे (अर्थ+स्वार्थे णिच्+लट्-इट्)। यच्चिकीर्षुरहं, तत् कस्यापि साहाय्य विना न भवितुमर्हति, अत वीरश्रेष्ठस्य ते साहाय्य प्रार्थये इति निष्कर्ष।

(ठ) श्रुत्वा—आकर्ण्य (श्रु+क्त्वा)। तथा—तदेवास्तु, साहाय्य करिष्यामीत्यर्थ। साहाय्याय—साहाय्य कर्त्तुं ["क्रियार्थोपपदस्य च कर्म्मणि स्थानिन." (२।३।१४ पा०) इति तुमुनः कर्म्मणि ४र्थी]। प्रत्यपद्यत—स्वीकृतवान् (प्रति+पद+लङ्-त)।

(ड) श्रमण,—यतिभेदः, भिक्षुरिति यावत्, ("श्रमणो यतिभेदे ना निन्द्यजीविनि तु त्रिषु" इत्यमरः) तुष्टः,—प्रीत (तुष+क्त.)। अवादीत्—अभाषिष्ट (वद+लुङ्-द)। प्रभो!—स्वामिन्! राजन्! इत्यर्थः, आगामिन्यां—भाविन्या (विण०। आ+गम+णिनि, स्त्रियां ङीप् आगामिनी तस्याम्) कृष्णचतुर्दश्या—कृष्णपक्षीयचतुर्दश्या तिथौ। (कालाधिकरणे ७मी) निशाऽऽगमे—निशायाः,—रात्रेः, आगम.,—आगमन, प्रारम्भ इत्यर्थः, (६ष्ठी तत्पु०) तत्र, रजनीमुखे इत्यर्थः (अधिकरणे ७मी), इतः,—अस्मात् स्थानात्, (अव्य०। इदम्+"पञ्चम्यास्तसिल्" (५।३।७ पा०) इति तसिल्। "इदम इश्" (५।३।३ पा०) इति इश्)। वटतरो,—वटवृक्षस्य, अध,—अधस्तात् ["षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन" (२।३।३० पा०) इति अध.शब्दयोगे षष्ठी] स्थितस्य—आसीनस्य (विण०। स्था+क्तः), मे—मम (शेषे षष्ठी)। गन्तव्य—यातव्य (गम+भावे तव्यत्)।

स्तेन राज्ञा (ट) "बाढ़मेवं करिष्यामि" इति अभिहिते स क्षान्तिशीलो भिक्षुः प्रहृष्टः स्वं निलयं ययौ।

अथाऽऽगतायां कृष्णचतुर्दश्यां स (ण) महासत्त्वो नरपति भिक्षोस्तां प्रार्थनां प्रतिपन्नां स्मरन् प्रदोषे नीलवसनेन सम-लङ्कृतशिरा खड्गपाणिरलक्षित तत् महाश्मशानमगात्। गत्वा (त) इतस्ततोऽन्विष्यन् वटतरोरधः स्थितं तं मन्त्रन्यासं कुर्वाणं भिक्षुं दृष्ट्वा समुपेत्य च जगाद,—"भिक्षो! एषोऽस्मि

(ट) बाढ़—ओङ्कारार्थकमव्ययमिदम् स्वीकारे प्रतिज्ञायां वा प्रयुज्यते, ("बाढ़ं दृढ़प्रतिज्ञयो:" इति मेदिनी)। करिष्यामि—सम्पादयामि (कृ+लृट् मि)। अभिहिते—कथिते [अभि+धा+कर्मणि क्त "दधातेर्हिः" (७।४।४२ पा०) इति धातोर्हिः]। प्रहृष्टः—सन्तुष्टः (प्र+हृष्+कर्तरि क्तः)। स्वं—निजं निलीयतेऽस्मिन् इति निलयं—गृहं [नि+ली+अधिकरणे अच्। निलयोऽस्त्रियां गृहे। गोपनस्थ प्रदेशेऽपि—" इति हैम] ययौ—जगाम (या+लिट् णल्)।

(ण) महासत्त्वः—महत्—अद्भुतं सत्त्वं—बलं यस्य सः महासत्त्वः (विग्र। बहुव्री। "सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः" इति मेदिनी)। प्रतिपन्नाम्—अङ्गीकृतां (विग्र। प्रति+पद्+कर्मणि क्त, टाप्। "प्रतिपन्नोऽभ्युपेत ज्ञातविज्ञातेऽङ्गीकृतेऽपि च" इति मेदिनी)। स्मरन्—चिन्तयन् (स्मृ+शतृ)। प्रदोषे—रजनीमुखे रात्रिप्रारम्भे इत्यर्थः (आधाराधिकरणे ७मी। "प्रदोषो रजनीमुखम्" इत्यमरः)। नीलवसनेन—नीलं यत् वसनं तेन—कृष्णवस्त्रेण, कृष्णवर्णवेशेनेति यावत् (सम्बन्धा। करणे ३या)। कृष्णवर्णवस्त्रो कृष्णवसनेन तिरस्कारशनार्थे स्वकीयवपुषः गमनार्थे प्रावरणम्। समलङ्कृतं—भूषितं, शिरः—मस्तकं येन यस्य वा तथाभूतः, समाच्छादितमस्तक इत्यर्थः (बहुव्री)। खड्गपाणिः—खड्गः—असिः, पाणौ—हस्ते यस्य तथाविधः (व्यधिकरणबहुव्री)। अलक्षितः—केनापि अदृष्टः (विग्र। नञ्+लक्ष+कर्मणि क्त)।

(त) इतस्ततः—अत्र तत्र दिशि समन्तादित्यर्थः (अव्य)। अन्विष्यन्—अनुसन्दधानः (अनु+इष्+शतृ)। मन्त्रन्यासं—मन्त्रेण—मन्त्रोच्चारणेन, मन्त्रपाठपूर्वकमित्यर्थः, न्यासं—करचरणादिन्यासं (तृता तत्पु) कुर्वाणम्—अनुतिष्ठन्तं (विग्र। कृ+कर्तरि शानच्)। दृष्ट्वा—अवलोक्य, (दृश्+क्त्वा)

आगतः, किन्ते करवाणि? वद"। तदाकर्ण्य स भिक्षुर्नृपं दृष्ट्वा हृष्टः (घ) प्रोवाच,—"राजन्। यदि प्रसादस्ते कर्त्तव्यः, तदा इतो दक्षिणामुखं गत्वा एकाकी विदूरे यं शिंशपातरुं द्रक्ष्यसि, तस्मिन् प्रलम्बितो मृतः कोऽपि तिष्ठति, तमिहानीय मे साहाय्य कुरु।"

तदाकर्ण्य स वीरो नृपतिः "तथा" इति (ङ) उक्त्वा सत्यसङ्गरः दक्षिणादिशमालम्ब्य तत्र प्रययौ। (च) कथञ्चिच्च तेन श्मशानमार्गेण गच्छन् विदूरे तं शिंशपातरुं प्राप्य तदुपरि

समुपेत्य—समीपं गत्वा, (सम्+उप+इ+ल्यप्)। जगाद—उवाच (गद्+लिट्-णल्)। अस्मि—अहम् (अव्य०)। आगतः,—उपस्थितः, (आ+गम+कर्त्तरि क्तः)। करवाणि—अनुतिष्ठानि, (कृ+सम्प्रश्ने लोट्-निप्) वद—ब्रूहि, (वद+प्रार्थनायां लोट्-हि)।

(घ) प्रोवाच—बभाषे (प्र+वच्+लिट्-णल् "लिटि अभ्यासस्योभयेषाम्" (६।१।१७ पा०) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्)। प्रसादः,—अनुग्रह (प्र+सद+भावे घञ्), ते—त्वया ("कृत्यानां कर्त्तरि वा" (२।३।७१ पा०) इति कर्त्तरि षष्ठी)। कर्त्तव्यः,—सम्पादयितव्य इत्यर्थ (कृ+कर्म्मणि तव्य)। एकाकी—असहाय, सहचररहित इत्यर्थः, (विण०) विदूरे—बहुदूरे (दूरार्थे ७ मी), स्थितमिति शेषः। शिंशपातरु—"शिशु" इति नाम्ना ख्यात वृक्ष, द्रक्ष्यसि—द्रक्ष्यसि (दृश्+लृट्-स्यसि)। प्रलम्बित,—प्रकर्षेण लम्बमानतया अवस्थापित (प्र+लवि+कर्म्मणि क्त)। इह—अस्मिन् स्थाने (अव्य०), आनीय—प्रापय्य (आ+नी+ल्यप्)। कुरु—सम्पादय (कृ+प्रार्थनायां लोट् हि)।

(ङ) उक्त्वा—कथयित्वा [वच+क्त्वा "वचिस्वपियजादीनां किति" (६।१।१५ पा०) इति वचेः सम्प्रसारणम्]। सत्य,—तथ्यः, अवितथ इत्यर्थः, सङ्गरः,—प्रतिज्ञा यस्य सः (बहुव्रीहिः। "प्रतिज्ञाऽऽजिसंविदापत्सु सङ्गरः" इत्यमर) दृढप्रतिज्ञः इत्यर्थः। आलम्ब्य—आश्रित्य, लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, (आ+लवि+ल्यप्) प्रययौ—गतवान् (प्र+या+लिट्-णल्)।

(च) कथञ्चित्—गाढान्धकारतया अविज्ञातमार्गतया च अतिक्लेशेनेत्यर्थः (अव्य०)। श्मानः,—शवाः शेरतेऽस्मिन् इति (श्मन्+शी+आनच् डिच्च) श्मशानं

[illegible] [illegible]। तदा तं शवम् (ग) पादपाद्
विमोच्य तं भूमौ न्यपातयत्। (घ) पातितस्य च तस्मात्
कोपित इव भूतं [illegible]। ततोऽसौ राजा (ङ) [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] तस्य [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible]। ततः स राजा त
(च) वैतालाधिष्ठितं शवं —"अयं हसति ? यदि, गच्छाम"

—"[illegible]" [illegible] [illegible]
[illegible] —[illegible] ([illegible]) [illegible]
—[illegible] ([illegible] "[illegible]" [illegible])। [illegible]
—[illegible] ([illegible]); [illegible] ([illegible]) [illegible]
([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible]—
[illegible] —[illegible] ([illegible])।

(ग) [illegible] [illegible], [illegible] —[illegible] [illegible] —
[illegible] ([illegible])। [illegible]—[illegible] ([illegible]) [illegible]
—[illegible] ([illegible] + [illegible] + [illegible])।

(घ) [illegible] —[illegible] ([illegible] + [illegible] + [illegible]) [illegible]।
[illegible] —[illegible] ([illegible]) [illegible]—[illegible] ([illegible] +
[illegible]); [illegible]—[illegible] ([illegible]) [illegible]—[illegible] ([illegible] + [illegible])।

(ङ) [illegible]—[illegible], ([illegible] + [illegible] + [illegible]) [illegible]—[illegible] ([illegible]
[illegible]) [illegible]—[illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible]
([illegible] + [illegible] + [illegible])। [illegible]—[illegible], ([illegible] + [illegible] +
[illegible]) "[illegible]" [illegible] [illegible]। [illegible]—[illegible]—[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]" इति [illegible]) [illegible]—[illegible] ([illegible]
[illegible]) [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] ([illegible] + [illegible])।

(च) वैतालेति।—वैतालेन—भूताविष्टेन अधिष्ठितम्—आविष्टं ([illegible]
[illegible] । अधि + स्था + क्त) वैतालाधिष्ठित—भूताविष्ट (विण) [illegible]—
[illegible] ([illegible] + [illegible] "[illegible]—" ([illegible]) इति [illegible])।
[illegible]—[illegible] ([illegible] + [illegible] + [illegible] [illegible]), [illegible]—[illegible] ([illegible] +

इति निर्भयं यावत् ब्रवीति, तावत् तं वेतालं न भूमौ समवैक्षत, ऐक्षत च तस्यैव तरोरुपरि यथापूर्वं लम्बमानम्। ततो (भ) भूयोऽपि तरुमारुह्य स राजा यत्नतः तं शवमवारोहयत्; वीराणां चित्तं वज्रादपि अखण्डितम् अकम्प्यम्। ततः तं वेतालाधिष्ठितं शवं स्कन्धम् (म) आरोप्य मौनेन गन्तुम् उपचक्रमे। (य) यान्तञ्च शवाधिष्ठितो वेतालस्तं राजानमब्रवीत्,—"राजन्! अध्वविनोदाय कथामाख्यामि, शृणु।—

लट्-वस्), आवामिति शेषः। निर्भय—निः,—नास्ति, भय—त्रासः यस्मिन् कर्म्मणि तद् यथा तथा (क्रिया विश०), ब्रवीति—कथयति (ब्रू+लट्-तिप्)। वेताल—भूताधिष्ठितशवविशेषम्। समवैक्षत—समपश्यत् (सम्+अव+ईक्ष+लङ्-त)। यथापूर्वं—पूर्वमनतिक्रम्य (अनतिक्रमे अव्ययी०), पूर्व्ववदित्यर्थः।

(भ) भूयः,—पुनः (अव्य०)। यत्नतः,—यत्नमाश्रित्य, (ल्यब्लोपे पञ्चमी) निर्वन्धातिशयपूर्वकमित्यर्थः। अवारोहयत्—अवातारयत्, (अव+रुह+णिच्+लङ्-द)। वीराणां—शूराणां (शेषे ६ष्ठी), चित्त—मनः (वि०। कर्त्तृ), वज्रादपि—कुलिशादपि, वज्र इवाऽपीत्यर्थः (ल्यब्लोपे पञ्चमी), अखण्डितं—न खण्डितं, न भग्नमित्यर्थः, न भयेन विदलितमिति यावत्, (विश०। नञ् तत्पु०। न+खडि+कर्म्मणि क्तः) अकम्प्य—कम्पनानर्हम्, अचञ्चलमित्यर्थः (विश०। न+कम्प+कर्म्मणि यत्), न कम्पितं भवतीति यावत्।

(म) आरोप्य—उत्थाप्य (आ+रुह+णिच्+ल्यप्), मौनेन—किमप्यनाभाष्य, तूष्णीम्भूतेन सता इत्यर्थः, (उपसङ्ख्याने ३या। "अथ मौनमभाषणम्" इत्यमरः) गन्तु—गमनाय (गम+भावे तुमुन्), उपचक्रमे—आरेभे (उप+क्रम+लिट्-ए "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" (१।३।४२ पा०) इत्यात्मनेपदम्)।

(य) यान्त—गच्छन्त (विश०। या+शतृ+२या १ वचनम्)। शवाधिष्ठितः,—शवं—मृतदेहम्, अधिष्ठितः,—आश्रितः [२या तत्पु०] अध्वविनोदाय—अध्वनि—मार्गे, विनोदाय—श्रमापनोदनाय इत्यर्थः, पथि श्रमपरिहारं कर्त्तुं ["क्रियार्थोपपदस्य कर्म्मणि स्थानिनः" (२।३।१४ पा०) इति तुमुनः कर्म्मणि ४र्थी]। कथा—रचितं प्रबन्धविशेष, ("प्रबन्धकल्पना कथा" इत्यमरः। "प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः" इति कोलाहलाचार्य्यः) किञ्चित् सत्यघटनासवलित-

अथ प्रथमकथा ।

"अस्ति (क) वाराणसी नाम शङ्करवसतिः पुरी, या कैलासमध्य स्थलीव पुण्यजनसेविता, शारदयष्टिरिव यस्याः स्वर्गतरङ्गिणी विभाति। तस्यां (ख) प्रतापानलनिर्दग्धविपक्षकुसुमकानन प्रतापमुकुटो नाम नृपतिः प्रतिवसति स्म। तस्य

प्रत्यर्थिनिर्वाणसर्वः, वाष्पाणि—जलानि (वा+ष्ना+लट्-तिप्)। प्रसु—आवपय (सु+णोट्-ति)।

(क) वाराणसी—काशी। शङ्करवसतिः—शङ्करस्य—शिवस्य, वसतिः—निवेशनं षष्ठीतत्पुरुषः, ("वसति स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्याश्च निवेशने" इति मेदिनी)। कैलासस्य—महापर्वतस्य, स्थलीव—पर्वतमध्यभूमिरिव, पुण्यजनसेविता—पुण्यजनैः—यक्षैः, सुकृतिभिश्च जनैः इति वाच्यम् पक्षे कैलासपक्षे—यक्षजनैः ("यक्ष पुण्यजनौ नृपे राक्षसे सज्जनेऽपि च" इति मेदिनी) सेविता—आराधिता, आश्रिता च (सेव+कर्मणि क्त)। शारदयष्टिः—शारदस्य इव [उपमा] यस्याः—वाराणस्याः (षष्ठी ६ षो), स्वर्गतरङ्गिणी—स्वर्गात्—सुरलोकात् अवतीर्णा तरङ्गिणी—नदी, (मध्यपदलोपिसमासः) गङ्गा इत्यर्थः, त्रिपुथगामिनी यस्याः सुरलोकादवतीर्णत्वात्। स्वर्गस्य तरङ्गिणी इति वा (षष्ठी समासः) यस्याः सुरनिम्नगात्वात्। विभाति—राजते (वि+भा+लट् तिप्)।

(ख) प्रतापेति।—प्रतापः—कोपजतेजः तेन ("स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजम्" इत्यमरः), अनलः—अग्निरिव (उपमितिसमासः) तेन निर्दग्धानि—निःशेषेण भस्मीकृतानि, (निर्+दह+कर्मणि क्त) विपक्षकुसुमानि—शत्रुसमूहाः, काननानीव—वनानीव (उपमितिसमासः) येन च (बहुव्री०), प्रतापमुकुटः—प्रताप एव मुकुटः प्रतापभूषितो वा मुकुटः—किरीटं यस्य

च (ग) वज्रमुकुटो नाम तनयः स्मरस्य च जनस्य च रूपशौर्य्ययोर्दर्पदलन आसीत्। तस्य राजपुत्रस्य सखा (घ) महामतिः मन्त्रिपुत्रः कश्चिदासीत्। कदाचित् स नृपात्मजः तेन (ङ) सख्या सह क्रीड़न् मृगयाप्रसङ्गेन अतिदूरमध्वानं जगाम। स (च) तत्र सिंहाना मस्तकानां सटाजालानि शौर्य्यश्रीचामराणीव शनैश्छिन्दन् महावनमेकमाससाद। तत्र

यस्य सः (बहुव्रीहिः), शौर्य्यबलेनैव स्वमुकुटरक्षकतया तथाविधाख्यया प्रसिद्धः इत्यर्थः। प्रतिवसति स्म—उवास [प्रति+वस+लट्-तिप् "लट् स्मे" (३।२।११८ पा०) इति स्मयोगे अतीते लट्]।

(ग) वज्रमुकुट,—वज्रयुक्त,—हीरकमण्डितः इति यावत्, मुकुटः यस्य स्तादृश.। स्मरस्य—कामस्य (शेषे ६ष्ठी)। रूपशौर्य्ययो,—रूप—सौन्दर्य्यं, शौर्य्यं—पराक्रमश्च (द्वन्द्व.) तयोः, दर्प,—अहङ्कारः, तस्य दलन,—खण्डक, नाशक. इत्यथ, (६ष्ठी तत्पु०) दर्पं दालयति—विदारयति इति वा (नन्द्यादित्वात् ल्यु) रूपेण स्मरस्य शौर्य्येण जनस्य च दर्पदलन इत्यथ., समधिकरूपवान् निरतिशयशौर्य्यवांश्च इति समुदितार्थ.।

(घ) महामति,—महती—उदारा, मति,—बुद्धिः यस्य स [बहुव्री०। "पुवत् कर्म्मधारयजातीयदेशीयेषु" (६।३।४२ पा०) इति पुवद्भावे कृते "आन्महतः समानाधिकरणजातीययो." (६।३।४६ पा०) इति महतस्तकारस्याकार.]। आस—आसीत् (अस+लङ् त)।

(ङ) सख्या—मित्रेण, मन्त्रिपुत्रेण इति यावत् (सहयोगे ३या) क्रीड़न्—खेलन् (क्रीड़+शतृ)। मृगया—आखेट., मृगवधफलक. व्यापार. इति यावत्, तस्या. प्रसङ्ग,—अभ्यास. (६ष्ठी तत्पु०) तेन, मृगयायां प्रसङ्ग.,—आसक्तिर्वा (७मी तत्पु०) तेन मृगयाप्रसङ्गेन—मृगयाभ्यासेन मृगयासक्त्या वा। अध्वानं—मार्गं, जगाम—ययौ (गम+लिट्-णल्)।

(च) तत्र—अध्वनि (उपश्लेषे ७मी)। सटाजालानि—केशरसमूहान् (६ष्ठी तत्पु० "सटा जटाकेशरयो." इति मेदिनी)। शौर्य्येति।—शौर्य्यश्री.,—शौर्य्यमेव श्रीः शूरत्वरूपा सम्पत् इत्यथ., (रूपककर्मधा०) शौर्य्येण लब्धा या श्री.,—सम्पदित्यर्थो वा (३या तत्पु०) तस्या चामराणि—वालव्यजनानि इव, पराक्रमलक्ष्म्या वीजनार्थं चामराणीवेत्यर्थः, शनै.,—मन्द मन्दम्, अनायासेनेत्यर्थ, एतेन तस्य

सरोवरमेकं दृष्ट्वा (छ) श्रान्तः स तेन सुहृदा मन्त्रिपुत्रेण सलिलं पीत्वा प्रक्षालितकरचरणः कस्यापि तीरतरोर्मूले समुपाविशत्।

(ज) तत्रान्तरे काऽपि स्नानार्थमागता, दिव्याकृतिः सुपरिच्छदा, पूरयन्तीव लावण्यनिर्झरेण सरोवरं, दृष्टिपातैः सृजन्तीव तत्रोत्पलवनानि, प्रत्यादिशन्तीव मुखेन सितेन्दुमा

सरसीसदृशं वर्तमानम्। छिन्दन्—कृन्तन् (छिद्+शतृ)। घातयन्—नाश-, (प्रा+हन्+णिच् शतृ)।

(छ) श्रान्तः—क्लान्तः (विश॰। श्रम+क्त)। मन्त्रिपुत्रेण (सहाय इव)। करौ च चरणौ च तेषां समाहारः करचरणं (प्राण्यङ्गत्वात् एकवद्भावः), प्रक्षालितं—विधौतं, करचरणं—हस्तपादं येन तथाभूतः प्रक्षालितकरचरणः,—विधौतपाणिपादः, हस्तपादं प्रक्षाल्येत्यर्थः। तीरतरोः,—तीरे—कूलदेशोत्पन्ने, स चासौ तरुः तस्य (कर्म॰ ष॰ त॰), मूले—मूलदेशे (औपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमी) समुपाविशत्—समुपविष्टवान् (सम्+उप+विश+लङ् द)।

(ज) तत्रान्तरे—अस्मिन्नवसरे राजपुत्रस्य उपवेशनकाले इत्यर्थः (अव्य)। स्नानार्थं—स्नानं कर्तुमित्यर्थः, (स्नानाय इत्यपि निर्वक्तव्यम्)। दिव्या—दिवि—स्वर्गे भवा (दिव्-शब्दात् भवार्थे यत्प्रत्ययः) अलौकिकीत्यर्थः, मनोहारिणी वा दिव्याकृतिः—दिव्या आकृतिः, (बहुव्री॰। "दिव्यं लवङ्गे ... दिवि भवे त्रिषु" इति मेदिनी)। सुपरिच्छदा—सु—शोभनः, परिच्छदः—वस्त्रादिभूषणं यस्याः सा, तथोक्ता इत्यर्थः (बहु)। पूरयन्तीव—परिपूर्णं कारयन्तीव (विश॰। पूर+णिच्+शतृ+स्त्रियां ङीप्)। लावण्यम्—सौन्दर्य-विशेषः "मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु लावण्यं तदिहोच्यते॥" इत्युक्तलक्षणः कान्तिविशेष इति यावत्, तदेव निर्झरः,—वारिप्रवाहः ("वारिप्रवाहो निर्झरो झरः" इत्यमरः) तेन, (करणे तृतीया) निर्झरकल्पेनेति भावः। दृष्टिपातैः,—दृष्टीः,—चक्षुः, ("दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने" इति हैमः) पाताः,—पातनानि दृष्टिपाताः (षष्ठी तत्पु) तैः नेत्रनिक्षेपैः, सृजन्तीव—रचयन्तीव (सृज+शतृ+स्त्रियां ङीप्) तत्र—सरोवरे (अधिकरणे सप्तमी), उत्पलवनानि—इन्दीवरकाननानि ("इन्दीवरं नीलपद्मे उत्पलं कुवलम् [illegible] इति धरणिः) इन्दीवरनीलनयनायाः दृष्टिपातेन पुनरपि उत्पल

अम्बुजानि, कन्यका तेन ददृशे। (झ) दृष्टेव सा तस्य राजपुत्रस्य मनो जहार तत्क्षणम्। सोऽपि (ञ) राजसूनुस्तस्या विलोचने अहार्षीत्।

सा तु कन्या तद्दर्शनेन (ट) सञ्जातविकारा लज्जया किमपि वक्तुमशक्नुवती हृद्गतमाकूतं सङ्केतेन बोधयन्ती एकमुत्पलं कर्णे गृहीत्वा, दन्तरचनां विधाय, पद्मं शिरसि कृत्वा

वनसर्व्वनोत्प्रेक्षा इति बोद्धव्यम्। प्रत्यादिशन्तीव—प्रत्याख्यान्तीव, दूरीकुर्व्वन्तीवेत्यर्थ, (प्रति+आ+दिश+शतृ+स्त्रियां ङीप्) मुखेन (करणे ३या) जित,—सौन्दर्य्येण पराजित, अधरीकृत इत्यर्थ, इन्दु,—चन्द्र येन तादृशेन (विश०। बहुव्री०)। जितेन्दुना—चन्द्रविजयिना, अम्बुजानि—पद्मानि, मुखसुषमया अधरीकृतचन्द्रपद्मा इति समुदितार्थ। तेन—राजपुत्रेण (कर्त्तरि ३या), ददृशे—दृष्टा (दृश+कर्म्मणि लिट्-ए)।

(झ) दृष्टैव—अवलोकितैव (दृश्+कर्म्मणि क्त+स्त्रियां टाप्), राजपुत्रेणेति शेष। राजपुत्रस्य (शेषे षष्ठी)। जहार—चोरयामास (हृ+लिट् णल्)। क्षण एव क्षणो यस्मिन् तत्क्षण—दर्शनमात्रमेव, दर्शनक्षणकालमेव, न तु किञ्चित् विलम्बमित्यर्थ, (क्रिया विश०)।

(ञ) राज्ञ सूनु राजसूनु,—राजकुमार (६ष्ठी तत्पु०)। विलोचने—नयने (कर्म्म०), अहार्षीत्—अचूचुरत् (हृ+लुङ्-द), सा कन्यका राजपुत्रं दृष्ट्वा तत्सौन्दर्य्यगुणविमुग्धा सत्येव स्वलोचने अन्यतो व्यापारयितुं न शशाक परन्तु तदाकृष्टहृदया तमेव अनिमेषलोचनं ददर्श इत्यर्थ।

(ट) सञ्जात,—समुत्पन्न:, विकार,—अन्यथाभाव, स्मरावेशजनिता मनसो विक्रिया इत्यर्थ यस्या सा सञ्जातविकारा—आविर्भूतकामावेशा (बहुव्री०), लज्जया (हेतौ ३या), वक्तु—कथयितु, (वच्+तुमुन्) अशक्नुवती—अपारयन्ती [विश०। न+शक+शतृ+"स्वादिभ्य श्नु" (३।१।७३ पा०) इति श्नु, स्त्रियां ङीप्]। आकूतम्—अभिप्राय, सङ्केतेन—इङ्गितेन, हस्तनेत्रादीनां चेष्टाविशेषेणेत्यर्थ, (करणे ३या) बोधयन्ती—ज्ञापयन्ती (विश०। बुध+णिच्+शतृ+स्त्रियां ङीप्)। गृहीत्वा—स्पृष्ट्वा इत्यर्थ (ग्रह+क्त्वा "ग्रहिज्यावयि—" (६।१।१६ पा०) इति सम्प्रसारणम्)। दन्तस्य रचना (६ष्ठी तत्पु०) तां दन्तरचनां—दन्तनिर्माणं, दन्तविन्यासविशेषमित्यर्थं, उत्पलेनेति शेष, विधाय—कृत्वा (वि+धा+ल्यप्)।

हृदये करमदात्। राजपुत्रस्तु तस्यास्तां (ठ) संज्ञां न विवेद, मन्त्रिपुत्र एव केवलं बुद्धिमान् सर्वं बुबुधे। (ड) क्षणेन च सा कन्या चतुर्गैर्नीयमाना प्रययौ, गत्वा च स्वं गृहं पर्यङ्क-निषण्णा तस्थौ। चित्तन्तु तस्यास्तस्मिन् (ढ) नृपात्मजे एव स्थितम्। सोऽपि राजसुतः (ण) कष्टेन स्वनगरीं गत्वा तया विना नितरां व्यथितो दिने दिने कृशतामवाप।

कृत्वा—स्थापयित्वा इत्यर्थः (कृ+क्त्वा)। करात्—करस्थापनादिकम् [दा+लुङ्-द ... "—" (२।४।७७ पा०) इति सिचो लुक्]।

(ठ) संज्ञा—हृदयकरादिभिरवसूचना तदेवांविति यावत् (संज्ञा चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना इत्यमरः) विवेद—बुबुधे (विद+लिट्-णल्)। प्रशस्ता बुद्धिरस्यास्ति इति बुद्धिमान् (प्रशंसायां मतुप्) ज्ञानवानित्यर्थः। बुबुधे—बभौ ज्ञातवानित्यर्थः, (बुध+लिट् त)।

(ड) क्षणेन—चावदेव कालेन (प्रकृत्यादिभ्य तृतीया)। चतु—चत्वारः, गच्छन्तीति चतुर्गाः (चतु+गम्— "गमश्चापि दृश्यते इति वक्तव्यम्" (वा०) इति ड), तैः चतुर्गैः,—चतुष्पदैः, अश्वादिभिरिति यावत्, नीयमाना—प्राप्यमाणा (णिच्। नी+कर्मणि शानच्+स्त्रियां टाप्), प्रययौ—जगाम [प्र+या+लिट्-णल् "आत औ णलः" (७।१।३४ पा०) इति औ] अगमदिति भावः। गत्वा—यात्वा [गम+क्त्वा "अनुदात्तोपदेश—" (६।४।३७ पा०) इत्यनुनासिक-लोपः]। पर्यङ्के—खट्वायां निषण्णा—उपविष्टा [सदॢ विशरणगत्यवसादनेषु। नि+षद+क्त "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः" (८।२।४२ पा०) इति निष्ठातस्य नत्वे दस्य च नः, स्त्रियां टाप् च]। तस्थौ—स्थितवती [स्था+लिट् णल् "आत औ णलः (७।१।३४ पा०) इति औ]।

(ढ) नृपात्मजे (अधिकरणे सप्तमी)। स्थितं—स्थितम् [स्था+कर्तरि क्त "आद्योरिति" (१।४।१० पा०) इति इत्संज्ञा "घुमास्था लोपः" (६।४।६६ पा०) इति आतो लोपः]।

(ण) कष्टेन—क्लेशेन [प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" (वा०) इति तृतीया] तया—कुमार्या (विनायोगे तृतीया)। नितराम्—अतिशयेन (क्रियाविशेषणम्। अव्य०) व्यथितः,—पीडितः [व्यथ+कर्तरि क्त तया—अथवा तयाख्या व्यथा इति, तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्" (५।२।३६ पा०) इति इतच्] दुःखित इत्यर्थः,

दृष्ट्वा च (त) तत् मन्त्रिपुत्रेण तेन रहसि तामदुष्प्रापां शंसता समाश्वासितस्त्यक्तधैर्य्यः प्रोवाच,—"सखे! यस्या नाम न, ग्रामो न, अन्वयश्च नावबुध्यते, सा कथं प्राप्यते? तन्मृषा मां किमाश्वासयसि?"। इति राजपुत्रेण (थ) उक्तो मन्त्रिपुत्रस्तमभ्यधात्,—"देव! किं न दृष्टं त्वया यत् यत् तया संज्ञया सूचितम्? यत्तया कर्णे उत्पलं न्यस्तं, तेन एतत् सूचितं,—कर्णोत्पलस्य राज्ञः राष्ट्रे अहं निवसामीति। कृता च या दन्तरचना, तया एतत् सूचितं,—यथाऽहं तत्र (द) दन्तघाटकस्य कन्येति।

दिने दिने—प्रतिदिन (कालाधिकरणे ७मी। वीप्सायां द्विर्वचनम्)। अवाप—लेभे (अव+आप्+लिट्-णल्)।

(त) तत्—राजपुत्रस्य कार्श्यम्। रहसि—निर्जने (अधिकरणे ७मी), अदुष्प्रापाम्—अदुर्लभां, सुलभामित्यर्थः, (न+दुर्+प्र+आप्+कर्म्मणि खल्+स्त्रियां टाप्)। शंसता—कथयता (विण० शंस+शतृ)। समाश्वासितः,—सान्त्वित, [विण०। सम्+आ+श्वस+णिच्+कर्म्मणि क्त], राजपुत्र इति शेषः। त्यक्तम्—उज्झितं, धैर्य्यं—धीरत्व येन स त्यक्तधैर्य्यः,—धैर्य्यहीन, व्याकुलः सन् इत्यर्थः। अन्वयः,—कुल, यस्मिन् वंशे इय समजनि, स वंश इत्यर्थः ("सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ" इत्यमरः)। नावबुध्यते—न परिज्ञायते (अव+बुध+कर्म्मणि लट्-ते), अस्माभिरिति शेष। प्राप्यते—लभ्यते (प्र+आप्+कर्म्मणि लट् ते)। मृषा—मिथ्या (अव्य०। "मृषा मिथ्या च वितथे" इत्यमरः)। आश्वासयसि?—सान्त्वयसि? (आ+श्वस+णिच्+लट्-सिप्)।

(थ) उक्त,—अभिहित [वच्+कर्म्मणि क्त "वचिस्वपियजादीनां किति" (६।१।१५ पा०) इति सम्प्रसारणम्]। अभ्यधात्—अवोचत [अभि+धा+लुङ्-द "गातिस्था—" (२।४।७७ पा०) इति सिचो लुक्]। संज्ञया—हस्तनेत्रादिविकारेण, सङ्केतेनेति यावत्, सूचित—ज्ञापित (सूच+कर्म्मणि क्त)। न्यस्त—स्थापित [नि+अस्+कर्म्मणि क्त "यस विभाषा" (७।२।१५ पा०) इति इटप्रतिषेध.]। राष्ट्रे—विषये, अधिकृते देशे इत्यर्थः, (उपश्लेषे ७मी। "विषयोत्पातयो राष्ट्रम्" इति यादवः)। निवसामि—अवतिष्ठे (नि+वस+लट्-मिप्)।

(द) दन्तान् घटयति—रचयति योजयति वा इति दन्तघाटकः (दन्त+

शिरसि पद्मं धृत्वा एतत् (ध) सङ्केतितं,—यथाऽहं नाम्ना पद्मावतीति। (न) हृदयार्पितहस्तया च तया,—त्वयि मे प्राणाः स्थिता इति सङ्केतितम्। अस्ति च कश्चिद्देशे कर्णोत्पलो नाम नृपः। तस्य (प) चित्तप्रसादकः महान् सम्पत्तिमान् दन्तघाटकः सङ्ग्रामवर्द्धनो नाम प्रतिवसति, तस्य कन्यारत्नमिव पद्मावती नाम प्राणाधिकप्रियम् एतत् लोकमुखात् मया विदितम्। तस्मात् मया तस्याः (फ) देशादि सङ्केतिनी संज्ञा ज्ञाता।" इति तेन मन्त्रिपुत्रेणोक्तो राजपुत्रः (ब) तस्मै सुधिये तुतोष, अहर्षं च लब्धोपायः।

घट+कर्तरि ण्वुल्) तस्य दन्तघाटकस्य—हस्तिदन्तनिर्माणशिल्पिनः चित्रकस्य वा इत्यादि बोधयितुं इत्यर्थः।

(ध) सङ्केतितं—संज्ञापितं (सम्+कित+णिच्+कर्मणि क्तः)। नाम्ना—नामधेयेन ["प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" (वा) इति तृतीया]।

(न) हृदये—वक्षसि अर्पितौ—स्थापितौ हस्तौ—करौ यया तया हृदयार्पितहस्तया (बहुव्री०) वक्षःस्थापितपाणिद्वयया। त्वयि (अधिकरणे सप्तमी)। मे (सम्बन्धे षष्ठी)। प्राणाः,—असवः (नित्यबहुवचनम्। "पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः" इत्यमरः)।

(प) चित्तं—मनः प्रसादयति—रञ्जयति यः सः (चित्त+प्र+सद+णिच्+कर्तरि ण्वुल्) चित्तप्रसादकः—मनोरञ्जकः दन्तघाटकादिरिति भावः। महती सम्पत्तिः,—सम्पत् ["पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु" (६।३।४२ पा) इति पुंवद्भावे कृते "आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" (६।३।४६ पा) इति आकारादेशात्] सा अस्य अस्तीति महासम्पत्तिमान्—प्रभूतैश्वर्यशाली (मत्वर्थे मतुप्)। कन्या रत्नमिव कन्यारत्नं—श्रेष्ठा कन्येत्यर्थः (उपमितसमासः। "रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्" इति मेदिनी)। प्राणेभ्यः अधिकप्रियम्—अतिशयेन प्रीत्यास्पदं (पञ्चमी तत्पु) प्राणाधिकप्रियं (कन्यारत्नमित्यस्य विशेषणम्)। लोकमुखात्—लोकानां मुखं तस्मात् (षष्ठी तत्पु। अपादाने पञ्चमी), विदितं—ज्ञातम्। (विद+कर्मणि क्त)।

(फ) देशादि यस्य (षष्ठी तत्पु) वा सङ्केतयतीति (कर्तरि णिनि, स्त्रियां ङीप्) देशादिसङ्केतिनी—देशनामादिसङ्केतबोधिका (संज्ञा)। संज्ञा—नाम।

(ब) तस्मै—मन्त्रिपुत्राय ["क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम् (वा)

अथ स तेन (भ) मन्त्रिपुत्रेण सम्मन्त्र्य प्रियाऽर्थी पुनर्मृगया-व्याजेन तत् सरोऽगमत्। (म) अर्द्धमार्गे च वाताश्ववेगात् सैनिकान् पार्श्वचरानतीत्य तेनैव मन्त्रिपुत्रेण युतः कलिङ्गाभिमुखं ययौ। प्राप्य तन्नगरं कर्णोत्पलनृपतेः, (य) अन्विष्य च दन्तघाटकस्य भवनं, दृष्ट्वा च तद्दूरे, वासार्थं कस्याश्चित् वृद्धाया योषितो गृहं तौ राजपुत्रमन्त्रिपुत्रौ प्राविशताम्।

इति सम्प्रदाने ४र्थी]। (ध्यायत्यनया इत्यर्थे ध्यै+करणे क्विपि धीशब्द. सिद्ध.) सुधिये—सु—शोभना, धी,—बुद्धिर्यस्य तस्मै (बहुव्री०)। तुतोष—पिप्रिये (तुष+लिट् णल्)। जहर्ष—मुमुदे (हृष+लिट्-णल्)। लब्ध,—प्राप्तः, ज्ञात इत्यर्थः, उपाय.,—साधन, तस्याः प्राप्तौ पन्था इति यावत्, येन स. लब्धोपायः,—विदित-परिचय इत्यर्थ (विण०। बहुव्री०)।

(भ) मन्त्रिपुत्रेण (सहार्थे ३या), सम्मन्त्र्य—मन्त्रयित्वा, रहसि अन्योऽन्य-मालप्य कर्त्तव्यार्थावधारण कृत्वा इत्यर्थः (सम्+मन्त्र+ल्यप्), प्रियाम् अर्थयते—आकाङ्क्षते य. स प्रियार्थी—प्रियाभिलाषी सन् (प्रिय+अर्थ+ग्रहादित्वात् णिनि। अर्थयते इति अर्थी, प्रियाया अर्थी प्रियाऽर्थी इति वा विग्रह)। मृगयाया व्याज,—छल (६ष्ठी तत्पु०) तेन मृगयाव्याजेन—मृगयाया यामीति छल कृत्वेत्यर्थः, ["प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" (वा०) इति ३या]। अगमत्—अगात् (गम+लुङ्-द)।

(म) अर्द्धं मार्गस्य—पथ अर्द्धमार्ग (एकदेशि तत्पु०) तस्मिन् अर्द्धमार्गे—अर्द्धपथे। वाताश्ववेगात्—वात इव अश्व, (उपमितिसमास) वायोरिवास्य शीघ्रगत्यादिमत्त्वादिति भाव., वाताश्व,—अश्वोत्तम, शीघ्रगामी घोटक इत्यर्थ, तस्य वेगात्—गतिवेगादित्यर्थ. (६ष्ठी तत्पु०। हेत्वर्थे ५मी), पार्श्वे चरन्ति—गच्छन्ति पार्श्वचरा., [पार्श्व+चर—"चरेष्टः" (३।२।१६ पा०) इति कर्त्तरि ट] तान् पार्श्वचरान्—पार्श्वस्थान् (विण०), अतीत्य—अतिक्रम्य [अति+इ+ल्यप् "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्" (६।१।१७ पा०) इति तुक्]। युतः,—मिलितः (यु+क्त.), कलिङ्गाभिमुख (क्रिया विण०) कलिङ्गस्य—तदाख्यदेशस्य, अभिमुखो भवति यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात् तथा (बहुव्री०। क्रिया विण०)।

(य) अन्विष्य—अनुसन्धाय (अनु+इष+ल्यप्)। तत्—दन्तघाटकभवन-मित्यर्थ.। वासाय इदं वासार्थं—वासनिमित्त (नित्यसमास.), योषित.,—स्त्रियाः (शेषे ६ष्ठी)। प्राविशता—प्रविष्टवन्तौ (प्र+विश+लङ्-ताम्)।

तत्र च (२) घासो यवससलिलैः पूरयित्वा तुरगमवस्थाप्य मन्त्रिपुत्रः तां वृद्धामपृच्छत्,—"वृद्धे ! कच्चित् अस्मिन् नगरे कमपि दन्तघाटकनामानं वेत्सि ?" । तदाकर्ण्य सा (३) जरती सादरं समभाषत,—"वत्स ! सुष्ठु वेद्मि, तस्याहं धात्री अस्मि, तेनैवाहं पद्मावत्याः स्वदुहितुः पार्श्वे स्थापिता, किन्तु अहं तवाधुना अपटुतास्वरा न गच्छामि, जातु कुपुत्रः कितवो मे

(२) घासो—घासः ("घासो तृणे तृणाम् मानमेवाचलवागुरु" इति मेदिनी)। यवसानि च—घासानि च ("घासो यवसम्" इत्यमरः) सलिलानि च तैः यवससलिलैः —तृणजलाभ्याम्, पूरयित्वा—सम्यग् उदरपूर्त्ति यावत् भोजयित्वा इत्यर्थः, (पूर+णिच्+क्त्वा) तुर्गं—तुरगं, निःशब्दमिव तुरगेणं वा (विशा- विष । तुर+ग । "तुर्ग आग् पक्षिणि तुरगे" इति मेदिनी)। अवस्थाप्य—निबध्य [अव+स्था+णिच ल्यप्]। अपृच्छत्—जिज्ञासितवान् [प्रच्छ+लङ्-द पच्छ्यादिभि—" (३।१।१६ पा) इति सम्प्रसारणम्]। कच्चित्—प्रश्नसूचक मव्ययं ("कच्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने इष्टे मङ्गले च" इति मेदिनी। काम- प्रवेदने इष्टप्रश्ने इत्यमरः)। वेत्सि ?—जानासि ? (विद+लट् सिप्)।

(३) जरती—वृद्धा (जॄ+शतृ+स्त्रियां ङीप्)। सादरम्—आदरेण सह वर्त्तमानं (क्रिया विष । इति वहुव्री)। समभाषत—अकथयत् (सम्+भाष+लङ् त)। सुष्ठु—सम्यक् विशेषेणेत्यर्थः (अव्य । क्रियाविश), वेद्मि—जानामि (विद+लट् मिप्)। तस्य—दन्तघाटकस्य धात्री—उपमाता पालयित्री इति यावत् ("धात्री स्यादुपमाताऽपि क्षितिरप्यामलक्यपि" इत्यमरः), अस्मि—भवामि (अस+लट् मिप्)। स्थापिता—नियोजिता रक्षितास्मीति यावत् (स्था+णिच्+कर्म्मणि क्त+स्त्रियां टाप्)। अपटुतां—असामर्थ्यं प्राप्तवान्, अपटुत्वं—असामर्थ्यं, अपटुता पूर्वमिव ... इति भावः यस्याः सा ... अपटुतास्वरा—... (बहुव्री), गच्छामि—यामि (गम+लट् मिप्), यथा हि यावत् कुपित्वा गोत्रजापत्यार्थं चिरजननीयमाभावतो यत् मे सुतीर्थं वसनं नास्ति, अतः परिचारार्थं यामीति एव कारणमपि तवाभिधातुमिच्छामीति बोध्यम्। जातु—कदाचित् ("कदाचिज्जातु" इत्यमरः), कुपुत्रः—कुत्सितः पुत्रः,तस्य ...मानीति भावः। कितवः,— धूर्त्तः, द्यूतकारकः इत्यर्थः, ("धूर्त्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्त्तो द्यूतकृत् समाः" ...

वस्त्र दृष्ट्वैव सद्यः हरेत्" इति। एवमुक्तवतीं तां हृष्टः मन्त्रिपुत्रः (व) स्वोत्तरीयादिदानेन सन्तोष्य पुनरब्रवीत्,—"मातः! त्वम् आवाभ्यां यद् यत् कथ्यते, तत्तत् सुगुप्तं कुरुष्व; तां दन्तघाटसुतां पद्मावतीं गत्वा वद,—'यस्त्वया सरसीतटे राजपुत्रो दृष्टः, सोऽत्र आगतः, तेनार्थिताऽहं त्वदन्तिकं प्रणयादायाता' इति"।

तदाकर्ण्य सा वृद्धा (श) दानवशीकृता तदैव पद्मावतीपार्श्वं गत्वा अवसरं प्राप्य तां जगाद,—"वत्से! तौ राजसुतमन्त्रिसुतौ त्वत्प्राप्तये अत्र समागतौ, साम्प्रतं करणीयमादिश"।

स यदि मां दृष्ट्वा वस्त्रं हरेत् अतो न गच्छामीति वृद्धाया ताभ्यां वसनादानार्थं चातुर्य्यवचनम्। हरेत्—गृह्णीयात् (हृ+जातशब्दयोगे लिङ्-यात्)।

(व) स्वोत्तरीयादिदानेन—स्वस्य—आत्मनः, उत्तरीयं—प्रावारः, ऊर्द्धाच्छादन वस्त्रमित्यर्थ, (६ष्ठी तत्पु०। "द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहतिका तथा। संव्यानमुत्तरीयञ्च" इत्यमर) तदादिदानेन—तत्प्रभृत्यर्पणेन (करणे ३या), सन्तोष्य—प्रह्लाद्य, (सम्+तुष+णिच्+ल्यप्)। कथ्यते—उच्यते, (कथ+णिच्+कर्म्मणि लट्-ते)। सुगुप्तं—सुगूढम्, अप्रकाशितं यथा तथा (क्रिया विण०), कुरुष्व—सम्पादय (कृ+प्रार्थनायां लोट्-स्व)। वद—ब्रूहि (वद+लोट्-हि)। तेन—राजपुत्रेण, अर्थिता—याचिता, त्वं पद्मावतीसकाशं गत्वा एवं वद इति प्रार्थिता इत्यर्थः, (विण०। अर्थ+कर्म्मणि क्तः+स्त्रियां टाप्)। तव—भवतः, अन्तिकं—समीपं त्वदन्तिकं—तव सकाशं, (६ष्ठी तत्पु०) प्रणयात्—प्रेम्णा, त्वयि स्नेहाधिक्यादित्यर्थः, याच्ञार्थं वा, (हेतौ ५मी०। "प्रणयः प्रश्रये प्रेम्णि याच्ञाविश्रम्भयोरपि" इति मेदिनी)। आयाता—आगता, (आ+या+कर्त्तरि क्त+स्त्रियां टाप्)।

(श) अवशा वशा कृता वशीकृता (वश+अभूततद्भावे च्वि+कृ+कर्म्मणि क्तः+स्त्रियां टाप्) दानेन वशीकृता—आयत्तीकृता, मन्त्रिपुत्रेणेति शेषः, (विण०। ३या तत्पु०)। अवसरम्—अवकाशं, स्वाभिप्रायाविष्करणक्षणमित्यर्थः। तौ—सरस्तीरे पूर्वदृष्टौ इत्यर्थः। तव—भवत्याः, प्राप्तये—लाभाय, त्वां लब्धुमित्यर्थः, ["तुमर्थाच्च भाववचनात्" (२।३।१५ पा०) इति ४र्थी]। साम्प्रतम्—अधुना

(प) इत्यभिहिता सा ता निर्भर्त्स्य पाणिभ्यां ताभ्यां कर्पूरलिप्ताभ्यां तयोः कपोलयोराहन्। ततः सा (स) परिभवार्त्ता रुदती गृहमागत्य तावभाषत,—"पुत्रौ! पश्यत मुखे मे तया । पञ्चाङ्गुलिमुद्रा दत्ता"। एवं तयोक्ते (ह) नैराश्यविषण्णं तं राजसुतं स महाबुद्धिर्मन्त्रिसुतः समाश्वासमवादीत्,—"सखे! मा विषादं गमः, मन्ये रक्षन्त्या तया निर्भर्त्स्य यत् कर्पूरप्रभा

(पक्ष । "स्वति सम्बोधनालीमश्वा सखी तथा इत्यमरः)। आहन्— मर्दितं (आ+हन्+लङ् प्रथमैकवचनम्) ताडित—आघातवत् (आ+हन+क्तवत्-ति)।

(प) अभिहिता—उक्ता, (अभि+धा+क्त "दधातेर्हिः" (७।४।४२ पा) इति दधातेर्हि स्त्रियां टाप् च)। निर्भर्त्स्य—सन्तर्ज्य भर्त्सनां कृत्वेत्यर्थः (निर्+भर्त्स+णिच्+ल्यप्)। कर्पूरेण लिप्ते—व्याप्ते ताभ्यां (इत्थं तत्पुरु) कर्पूरलिप्ताभ्यां—कर्पूरलेपाभ्यां करद्वये कर्पूरं लिप्तं याभ्यां ताभ्यामित्यर्थः, कपोलयोः—गण्डयोः (कपोलौ द्वौ अपि) आहन्—अताडयत् (आ+हन+लङ्-त)।

(स) परिभवेन—पराभवेन, ("अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया। रीढावमाननाऽवज्ञाऽवहेलनमसूक्षणम्॥" इत्यमरः) आर्त्ता—दुःखिता परिभवार्त्ता (इत्थं तत्पुरु) अवमानिता रुदती—क्रन्दन्ती (शिष । रुद+शतृ+स्त्रियां ङीप्)। आगत्य—आगम्य [आ+गम+ल्यप् "वा ल्यपि" (६।४।३८ पा) इति वैकल्पिकः अनुनासिकलोपाभावः)। पश्यतम्—अवलोकयतं (दृश+लोट् थम्)। दत्ता—प्रदत्ता। पञ्चाङ्गुलिमुद्रा —पञ्चानामङ्गुलीनां मुद्राः,—चिह्नविशेषा इत्यर्थः (मध्यमपदलोपिसमासः)। दत्ताः,—अर्पिताः, अङ्किता इत्यर्थः।

(ह) नैराश्यविषण्णं—नैराश्येन—आशाया निराशता विषण्णं —दुःखितं (इत्थं तत्पु)। समाश्वासम्—सान्त्वनं, विपत्कालवर्तिनामाश्वासनप्रयोगोऽन्तरं वचनम्। अभीष्टार्थं यत् स्यात् तदाश्वासनमाश्वासम्॥" इत्युक्तलक्षणाद्वाक्यविशेषमिव उल्लासनपदार्थं राजपुत्रमाश्वास्य मुख्यार्थेऽवगम्य (क्रिया विशेषणम्)। मा गमः,—न गच्छ [गम्+लुङ् सि "माङि लुङ्" (३।३।१७५ पा) इति माङ्योगे लुङ् "न माङ्योगे" (६।४।७४ पा) इति अडागमप्रतिषेधः]। मन्ये—बुद्ध्यामि बुद्धिमार्गमवलम्ब्य ("वैदग्धी बुद्धिमार्गे मता" इत्यमरः), रक्षन्त्या—पालयन्त्या मम अभिमतः मा भूदिति विभावयन्त्या इत्यर्थः (रक्ष+शतृ+स्त्रियां ङीप्)। कर्पूरप्रभा—कर्पूरवत्

अस्या मुखे दश स्वाङ्गुलयो निहिताः, एतैरेतत् सूचितं,—यथा अस्मिन् शुक्ले पक्षे चन्द्रवतीरिमा दश रात्रीः सङ्गमानर्हाः प्रतीक्षस्व” इति।

इत्येवं राजपुत्रं (क) समाश्वास्य स मन्त्रिसुतः गुप्तं हस्तस्थं काञ्चनं किञ्चिद् आपणे विक्रीय तया वृद्धया महाऽर्हं भोजनं साधयामास। ततस्तौ द्वौ सह तया वृद्धया (ख) बुभुजाते। इत्थं (ग) दशाहानि नीत्वा पुनर्जिज्ञासार्थं स मन्त्रिपुत्रस्तां

शुक्लवर्णा, (उपमितिसमास.) कर्पूरेण—कर्पूरलेपनेन, शुभ्रा इति वा। (३या ततपु०)। निहिता,—स्थापिताः, अर्पिता इत्यर्थ, [नि+धा+क्तः "दधातेर्हिः" (७।४।४२ पा०) इति हि.] अस्मिन् शुक्ले पक्षे (कालाधिकरणे ७मी), चन्द्र अस्यामस्तीति चन्द्रवान् [अस्त्यर्थे मतुपि कृते "मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य" (८।२।९ पा०) इति मतोर्मस्य वकारः] ता चन्द्रवती,—चन्द्रयुक्ता', ज्योत्स्नीरिति यावत् (विश०), रात्री (कर्म), सङ्गमे—मेलनकर्मणि, अनर्हा,—अयोग्याः सङ्गमानर्हा,—मिलनानुपयोगिनी', (विश०। ७मी ततपु०)। प्रतीक्षस्व—परिपालय, अपेक्षा कुरु इत्यर्थ', (प्रति+ईक्ष+प्रार्थनायामनुज्ञायां वा लोट् स्व)।

(क) समाश्वास्य—सान्त्वयित्वा (सम्+आ+श्वस+णिच्-ल्यप्)। गुप्तम् —अन्यैरज्ञातं (विक्रीय इति क्रियाया विशेषणम्)। हस्ते तिष्ठतीति हस्तस्थ— करस्थितमित्यर्थ, [उपपदस०। हस्त+स्था—"सुपि स्थः" (३।२।४ पा०) इति के कृते "आतो लोप इटि च" (६।४।६४ पा०) इति आकारलोप']। काञ्चनं— सुवर्ण, सौवर्णभूषणम् इत्यर्थ। आपणे—निषद्यायां, पण्यशालायामित्यर्थ., विक्रीय— क्रेतु मूल्यग्रहणपूर्व्वक दत्त्वा इत्यर्थ' (वि+क्री+ल्यप्)। वृद्धया (करणे ३या), महाऽर्हं—महान् अर्हो मूल्य यस्य तत् महामूल्य, राजोचितम् इत्यर्थ (विश०। "धातूनामनेकार्थत्वात् द्रव्यक्रययोग्यत्वात्तु अर्ह+कर्मणि घञ्, मूल्ये, महार्हशय्यापरिवर्त्तनच्युतै" कुमा०। 'महानर्हो मूल्यमस्यास्तादृशी शय्या' इति मल्लिनाथ" इति वाचस्पत्यमहाकोषः)। साधयामास—पाचयामासेत्यर्थ' (साध+णिच्+लिट्-णल्)।

(ख) बुभुजाते—भादतुः [भुज+लिट्-आते "भुजोऽनवने" (१।३।६६ पा०) इति आत्मनेपदम्]।

(ग) दश—दशसङ्ख्यकानि, अहानि—दिनानि (अत्यन्तसंयोगे २या), नीत्वा—यापयित्वा (नी+क्त्वा)। ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा—ज्ञानेच्छा [ज्ञा+सन्

दूतीं पद्मावतीपार्श्वे प्रेषितवान्। साऽपि (घ) मिष्टान्न-पानादिलुब्धा तदनुरोधात् तस्या वासगृहं गत्वा प्रतिनिवृत्य च तौ जगाद—"वत्सौ ! इतो गत्वाऽहं तस्याग्रे कियन्तं कालं तूष्णीं स्थिता, तया तु युष्मत्कथाऽपराधं श्रवणमुद्गिरन्त्या पुनः सान्द्रकर्पूराभिः कराङ्गुलिभिः उरसि हता तदन्तिकात् अपमानिता पुनरायाता"। तदाकर्ण्य स मन्त्रिपुत्रः तं राजपुत्रं (ङ) स्वैरमब्रवीत्,—

"ष" इत्यनेन् (३।३।१०४ पा०) इति अङ्प्रत्यये स्त्रियां टाप्] तस्ये सर्वं निवेदय—(निमन्त्र्य । निवेदय) यदा राजपुत्री भवदभिलषितं पद्मावतीति निवेदनं अनुनिर्भय। प्रेषितवान्—प्रहितवान् [प्र+इष+क्तवतु]।

(घ) मिष्टान्न—मोदकलड्डुकादि पानं—पानकादि, मिष्टान्नं च पानं च मिष्टान्नपाने (द्वन्द्व) ते आदिनी येषां (बहुव्री०) तेषु लुब्धा—लोलुपा आसक्ता इत्यर्थः (७मी तत्पु० । लुभ+कर्तरि क्त+स्त्रियां टाप्) मिष्टान्नपानादिलुब्धा—मोदकादिलोलुपा (विशे) तस्य—मन्त्रिपुत्रस्य अनुरोधः—अनुवर्तनं, निर्वाहातिशयः, (६ष्ठी तत्पु । "अनुरोधोऽनुवर्तनम्" इत्यमरः) तस्मात् तदनुरोधात्—मन्त्रिपुत्रस्य प्रीत्यनुरोधेन (हेतौ ५मी)। प्रतिनिवृत्य—प्रत्यावृत्य (प्रति+नि+वृत+ल्यप्), इतः—अस्मात् स्थानात् (अव्य । इदमः अपादाने पञ्चमी तस् प्रत्ययः)। कालं ["कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (२।३।५ पा) इति २या]। तूष्णीं—मौनम् (अव्य । "तूष्णीं तु तूष्णीं तूष्णीकाम्—" इत्यमरः)। युष्मत्कथा—युष्मत्सम्बन्धिवाक्यप्रसङ्ग इत्यर्थः, सैव स अपराधः,—तत्कथनेन च दोषः तम् श्रवणम्—आकर्णनम्, तत्कथनात् प्रवेशनार्थः (अव्य), उद्गिरन्त्या—उद्धरन्त्या इव अतिसुमुखया इत्यर्थः (विशे । उत्+गॄ+शतृ+स्त्रियां ङीप)। कर्पूरेण—वासकेन सह वर्तमानाभिः सान्द्रकर्पूराभिः—घनकर्पूर रञ्जिताभिरित्यर्थः, (बहुव्री । विशे) कराङ्गुलिभिः (करणे ३या), उरसि—वक्षसि (अधिकरणे ७मी) हता—ताडिता (विशे० । हन+कर्मणि क्त अनुनासिक लोपः, स्त्रियां टाप्) तस्याः अन्तिकात्—समीपात् तदन्तिकात् (६ष्ठी तत्पु । अपादाने ५मी) आयाता—आगता (आ+या+कर्तरि क्त स्त्रियां टाप्)।

(ङ) स्वैरं—मन्दं मन्दम्, स्वच्छन्दमित्यर्थः (क्रिया विशे । "स्वैरं स्वच्छन्द

"सखे! माऽन्यथा शङ्कां कार्षीः, अस्या हृदये तया यदलक्त-कान्तम् अङ्गुलिमुद्रात्रयं विन्यस्तं, कौशलेन तेन रजस्वला-स्तिस्रो निशाः स्थिताः इति सूचितम्"।

एवं राजसुतमाश्वास्य स मन्त्रिसुतः (च) त्र्यहे गते पुनरपि तां वृद्धां पद्मावतीसकाशं प्राहिणोत्। सा तस्मिन् (छ) दिने गता तया समादृत्य भोजिता, पानादिभिश्च दिनं सर्वं विनोदिता। (ज) यावत् सा सायं गृहमागन्तुमिच्छति,

---

मन्दयो" इति मेदिनी)। अन्यथा—अन्यप्रकारां, त्वन्मनोरथवैफल्यरूपामित्यर्थः, शङ्का—त्रास वितर्कं वा ("शङ्का त्रासे वितर्के च" इति मेदिनी), मा कार्षीः,—न कुरु [मा+कृ+लुङ्-सि "माङि लुङ्" (३।३।१७५ पा०) इति लुङ् "न माङ्योगे" (६।४।७४ पा०) इति अडागमाभाव]। अलक्तकेन—लाक्षया, आक्त—रञ्जित, रञ्जितमित्यर्थं, अलक्तकाक्त—लाक्षारसरञ्जित (विण० । ३या तत्पु०), अङ्गुलीभि कृत मुद्रात्रय—रेखात्रयमित्यर्थं, (शाकपार्थिवादित्वात् समास)। कौशलेन—नैपुण्येन, बुद्धिप्रभावेणेत्यर्थं, सङ्केतेनेति यावत्, (करणे ३या)। रजस्वला,—ऋतुमत्य, ["रज कृष्यासुतिपरिषदो वलच्" (५।२।११२ पा०) इत्यनेन रजस्+वलच्+स्त्रिया टाप्]। निशा, (अत्यन्तसंयोगे २या), स्थिता,—पाल्या, अपेक्षणीया इत्यर्थ, सर्वा एव रजस्वला. चिरात गमनानर्हा भवन्तीति भाव, , एतेन अह रजस्वला सञ्जाता, अत. चिरायमपेक्षस्व इति आवेदितम्।

(च) त्रयाणामह्ना समाहार. इति त्र्यह [त्रि+अहन्+"राजाह,सखि-भ्यष्टच्" (५।४।९१ पा०) इति टच् "अह्नष्टखोरेव" (६।४।१४५ पा०) इति टिलोपः। तद्धितार्थे द्विगु.] तस्मिन् त्र्यहे (भावे ७मी०)। प्राहिणोत्—प्रेरयत्, प्रेषितवानित्यर्थः, (प्र+हि+लङ्-द)।

(छ) दिने (कालाधिकरणे ७मी)। समादृत्य—सम्मान्य, समादरं कृत्वे-त्यर्थ., [सम्+आ+दृ+ल्यप् "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्" (६।१।७१ पा०) इति तुक्]। भोजिता—कारितभोजना (भुज+णिच्+क्त+स्त्रियां टाप्)। दिनम् (अत्यन्तसंयोगे २या), विनोदिता—सन्तोषिता इत्यर्थ., (वि+नुद+णिच्+क्त.+ स्त्रियां टाप्)।

(ज) यावत्—यदा (अव्य०), साय—दिनान्ते, (अव्य०। "दिनान्ते तु सायम्" इत्यमर.)। आगन्तुम्—आयातुम् (आ+गम+तुमुन्), इच्छति—अभिलषति

तावत् तत्र वर्त्मनि भयङ्करः कोलाहलः समुदभूत्,—'हा! हा! अयं मत्तहस्ती आलानात् भ्रष्टः जनान् मर्दन् प्रधावति' इति जना आक्रन्दन्तः पलायमानाः प्रदुद्रुविरे। ततः सा पद्मावती तां सुतामभाषत,—(क) "वत्स! साम्प्रतं हस्तिरुद्धे पथि त्वया न गन्तव्यम्, तत् त्वां पीठिकां समारोप्य आलम्बनरज्जुभिर्बद्ध्वा अनेन [illegible] गवाक्षेण अत्र गृहोद्याने

(दृश्+लट् तिप्)। तावत्—तदा (अव्य०) भयङ्करः,—भयानकः [त्रि०। भय+कृ+"मेघर्तिभयेषु कृञः" (३।२।४३ पा०) इति खच् "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" (६।३।६७ पा०) इति मुमागमश्च]। कोलाहलः,—कलकलः (पुं०। "कोलाहलः कलकलः" इत्यमरः)। समुदभूत्—उत्पन्नः [सम्+उत्+भू+लुङ् "गातिस्था—" (२।४।७७ पा०) इति सिचो लुक्]। हा हा इति विषादसूचकमव्ययम्। मत्तः,—प्रभिन्नः मदोन्मत्तः इत्यर्थः, (प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः इत्यमरः) स चासौ हस्ती चेति मत्तहस्ती—मदस्रावी गजः (पुंलिङ्ग) आलीयते [illegible] आलानः इति वा आलानः,—[illegible] (पुं० [illegible]) तस्मात् आलानात्—बन्धनात् (अपादाने पञ्चमी), भ्रष्टः,—स्खलितः, च्युत इत्यर्थः, (भ्रंश्+कर्तरि क्त)। मर्दन्—पिष्टीकुर्वन्, चूर्णयन्निति यावत् (मृद्+शतृ) प्रधावति—द्रुतं गच्छति (प्र+धाव्+लट् तिप्)। जनाः (कर्तृ), आक्रन्दन्तः,—रुदन्तः, (त्रि०। आ+क्रन्द्+शतृ) पलायमानाः—पलायनं कुर्वन्तः (त्रि०। परा+अय+शानच् रस्य लः)। प्रदुद्रुविरे—धावनं चक्रिरे। (द्रु+कर्तरि लिट्-इरे) तस्मिन्निति [illegible] मत्तहस्ती प्रधावति इति श्रुत्वैव पलायमानानाम् जनाम् पलायनमित्यर्थः [illegible] रित्यर्थः।

(क) वत्स!—सुतः। ("वत्सा सुता" इत्यमरः) हस्तिरुद्धे—हस्तिना—हस्तिकर्तृकेण [illegible] रुद्धे—अवरुद्धे, दुर्गमे इत्यर्थे, (त्रि०। तृतीया तत्पु०। रुध्+क्त)। साम्प्रतम्—सम्प्रति (सम्+प्रति)। पीठिका—पीठ एव पीठिका (स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्) तां [illegible] समारोप्य—उपवेश्य (सम्+आ+रुह्+णिच् ल्यप्)। आलम्ब्यते—स्थीयते अनया आलम्बनी—अवलम्बनोपाय, (आ+लम्ब्+करणे ल्युट्) तस्य ताः रज्जवः इति आलम्बनरज्जवः (कर्मधा०) ताभिः आलम्बनरज्जुभिः,—अवलम्बनरज्जुभिः (करणे तृ०)। बद्ध्वा—संयम्य

प्रक्षिपामि, ततो वृक्षमारुह्य विलङ्घ्य च प्राकारम् अन्येन वृक्षेण स्वगृहं व्रज" इति। एवमुक्त्वा सा (ञ) चेटीभिस्तां वृद्धां रज्जुपीठिकया गवाक्षात् उद्याने प्रक्षेपयामास। सा च गृहं गत्वा तत् सर्वं ताभ्यां (ट) राजपुत्रमन्त्रिपुत्राभ्यां शशंस।

तदा स मन्त्रिपुत्रस्तं राजपुत्रमभाषत,—"सखे! (ठ) सिद्धं ते अभिलषितं, युक्त्या तया मार्गो दर्शितः; तदद्यैव प्रदोषे त्वम् एतेनैव पथा तत् प्रियामन्दिरं गच्छ"। इत्युक्तस्तेनैव मन्त्रिपुत्रेण युतः स राजपुत्रः तेनैव पथा वृद्धया दर्शितेन तदुद्यानं ययौ, (ड) ददर्श च तत्र तां लम्बमानां सपीठिकां

(भ्रम्+क्त्वा), गवाक्षेण—वातायनेन (करणे ३या), गृहस्य यद् उद्यानम्—उपवनम् गृहोद्यानं (६ष्ठी तत्पु०) तस्मिन् गृहोद्याने—प्रमोदवने इति यावत् (उपश्लेषे ७मी), प्रक्षिपामि—अवतारयामि इत्यर्थः (प्र+क्षिप+लट् मिप्)। आरुह्य—उत्थाय, (आ+रुह+ल्यप्) विलङ्घ्य—उत्प्लुत्य, अतिक्रम्येत्यर्थः, (वि+लङ्घ+ल्यप्) प्राकार—प्राचीरं ("प्राकारो वरणः सालः प्राचीरं प्रान्ततो वृतिः" इत्यमरः), वृक्षेण—वृक्षारोहणेन, एकं वृक्षमारुह्य पुनस्तं परित्यज्य अन्य-वृक्षारोहणेनेत्यर्थः, (करणे ३या), व्रज—गच्छ (व्रज+अनुज्ञायां लोट्-हि)।

(ञ) चेटीभिः,—दासीभिः (प्रयोज्यकर्त्तरि ३या)। रज्जुपीठिका—रज्जुनिबद्धा पीठिका, (शाकपार्थिवादित्वात् समासः) तया (करणे ३या), गवाक्षात्—वातायनप्रदेशात् (अपादाने ५मी०), प्रक्षेपयामास—पातयामास, अवतारयामासेत्यर्थः (प्र+क्षिप+णिच्+लिट्-णल्)।

(ट) राजपुत्रमन्त्रिपुत्राभ्या ["क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्" (वा०) इति ४र्थी०]। शशंस—कथयामास (शंस+लिट्-णल्)।

(ठ) सिद्धं—पूर्णं, सफलं सञ्जातमित्यर्थः (सिध+कर्त्तरि क्तः), अभि-लषितम्—अभीष्टं ("कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् अभिलाष इत्यर्थः, अभि+लष+भावे क्त.)। युक्त्या—कौशलेन, बुद्धिनैपुण्येनेति यावत्, मार्गः,—पन्थाः, तद्गृहगमनोपाय इति भावः, दर्शितः,—निर्द्दिष्टः इत्यर्थः, (दृश+णिच्+कर्मणि क्तः)। प्रियायाः,—प्रणयिन्याः, मन्दिरं—गृहं (६ष्ठी तत्पु०) प्रियामन्दिरं—पद्मावतीभवनम्।

(ड) ददर्श—ईक्षाञ्चकार, (दृश+लिट्-णल्)। लम्बमानां—दोलायमानां,

मार्गोन्मुखाभिश्चेटीभिरुपरिष्टादधिष्ठितां रज्जुम्। स च तां दृष्ट्वैव (ठ) यावत् आरोहति स्म, तावत् ताभिः सखीभिः तया रज्ज्वा गवाक्षेणाकृष्टः प्रियाभिमुखं प्रावेश्यत्। तस्मिंश्च (ड) प्रविष्टे स सचिवपुत्रस्तस्मादेव स्वाऽऽवासं प्रायात्।

राजपुत्रस्तु तां पद्मावतीं (ढ) पूर्णेन्दुवदनां प्रसरत्कान्तिचन्द्रिकां क्षणपक्षात् शुभ्रं स्थितां राकाविभावरीमिव

उन्मिषन्तीभिरधिष्ठिता (अधि+स्था+क्त), चेटिकया—पद्मावत्या सह स्थिताया सपीठिकाम्—आसनविशेषाम् (विशे । बहुव्री)। मार्गे—पथि मार्गगमिकस्य इत्यर्थः उन्मुखाभिः—ऊर्ध्वमुखीभिः, उत्सुकाभिरित्यर्थः (७मी तत्पु) मार्गोन्मुखाभिः—राजपुत्रस्य आगमनं प्रतीक्षमाणाभिरित्यर्थः (विशे)। उपरिष्टात्—ऊर्ध्वदेशे, रज्ज्वा आश्रयम् इत्यर्थः, ["उपर्युपरिष्टात्" (५।३।३१ पा) इति सूत्रेण अस्ताच्च प्रत्ययः रिष्टातिल् प्रत्ययः] अधिष्ठिताम्—आश्रिताभिरित्यर्थः, [अधि+स्था+कर्तरि क्त "स्थाघ्वोरिच्च" (१।२।१७ पा) इत्यनेन इकारादेशे "द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति" (७।४।४० पा) इति आकारलोपे "उपसर्गात् सुनोति—" (८।३।६५ पा) इत्यनेन षत्वं तत्र स्त्रियां टाप्]।

(ठ) यावत्—यदा इत्यर्थः आरोहति स्म—अरोहत् [आ+रुह्+"लट् स्मे" (३।२।११८ पा) इति अतीते लट्-तिप्]। तावत्—तदैवेत्यर्थः। तया—पीठिकाविशिष्टया। आकृष्टः—आकृष्य ऊर्ध्वं नीत इत्यर्थः (विशे । आ+कृष्+कर्मणि क्त)। प्रावेश्यत्—प्रविष्टवान् (प्र+विश्+लङ्-त)।

(ड) प्रविष्टे—पद्मावतीभवनं गते इत्यर्थः (विशे । प्र+विश्+कर्तरि क्त) तस्मिन्—राजपुत्रे (भावे ७मी)। स्वस्य आवासः (६ठी तत्पु) स्वाऽऽवासः—स्वभवनम् प्रायात्—प्रातिष्ठत (प्र+या+लङ्-त)।

(ढ) पूर्णेन्दुरिव वदनं यस्याः तां पूर्णेन्दुवदनां—पूर्णचन्द्रमुखीम् (बहुव्री) राकापक्षे—पूर्णेन्दुरिव वदनं यस्याः (बहुव्री)। प्रसरन्ती—विस्तृता समन्तात् विप्रसरन्तीत्यर्थः, कान्तिः—प्रभामा चन्द्रिका—कौमुदी इव यस्याः (बहुव्री); पक्षे—प्रसरन्ती—विस्तृता कान्तिरिव चन्द्रिका यस्याः सा तां प्रसरत्कान्तिचन्द्रिकां—सुन्दरतमाप्रभाविशिष्टाम्। क्षणपक्षात्—क्षणपक्षनिशाभिरनाक्रान्तामिव (पञ्चमी इति) शुभ्रं—निर्मलं यथा तथा इत्यर्थः (क्रियाविशे) राकाविभावरीम्—राका—पूर्णेन्दुतिथिः, तद्युक्ता रात्रिः

मद्राक्षीत्। साऽपि तं दृष्ट्वा (ध) तत्कालोचितैः कण्ठग्रहादिभिस्तैस्तैः प्रौढाचारै रमयामास। ततस्तत्र (द) गान्धर्वविधिना समूढया तया सह कान्तया गुप्तं विहरन् कतिचित् दिनानि स्थित्वा कदाचित् तां प्रियामवदत्,—"प्रिये! मम सखा मन्त्रिपुत्रः मयैव सहायातः अत्र वृद्धागृहे एकाकी तिष्ठति, तद् गत्वा तं सम्भाव्य पुनरेष्यामि" इति। तदाकर्ण्य सा

("राका नयन्तरे कण्ठां नवनातरज.स्त्रियाम्। सम्पूर्णेन्दुतिथौ—" इति मेदिनी) विभावरी—रजनी, राकाविभावरी तामिव, (कर्मधा०)। मद्राक्षीत्—ऐक्षिष्ट (दृश+लुङ्-द)।

(ध) स एव कालः तत्कालः (कर्मधा०) तस्मिन् उचिताः,—उपयुक्ताः (७मी तत्पु०) तैः तत्कालोचितैः,—प्रथममिलनसमयोपयोगिभिरित्यर्थः, कण्ठस्य कण्ठे वा ग्रहः,—ग्रहणं कण्ठग्रहः,—गलवेष्टनपूर्व्वकालिङ्गनमित्यर्थः, (६ष्ठी ७मी वा तत्पु०) स एव आदि येषां तैः (बहुव्री०)। तैस्तैः,—प्रणयिनो. मिलने प्रसिद्धैरित्यर्थः, प्रौढाः,—प्रगल्भाः, अग्राम्या. इत्यर्थः, यद्वा,—प्रौढाः,—निपुणाः, कामोद्दीपनदक्षा इत्यर्थः, ये आचाराः,—आचरणानि, प्रागुक्तालिङ्गनादय इत्यर्थः, तैः (करणे ३या। कर्मधा०), यद्वा,—प्रौढायाः,—प्रगल्भायाः,—"स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा। भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका॥" इत्युक्तलक्षणाया नायिकाया इत्यर्थः, आचारा इव ये आचाराः तैः (६ष्ठी तत्पु०), निर्लज्जव्यवहारैरित्यर्थः, रमयामास,—प्रीणयामास (रम+णिच्+लिट् णल्)।

(द) गान्धर्व्वविधिना—"इच्छयाऽन्योन्यसंयोग कन्यायाश्च वरस्य च। गान्धर्व्वः स तु विज्ञेयः,—" इत्युक्तलक्षणकेन कन्यावरयो कामजविवाहविशेषेणेत्यर्थः (करणे ३या), समूढया—परिणीतया, [विण०। सम्+वह+क्तः "वचिस्वपियजादीनां किति" (६।१।१५ पा०) इति वहे सम्प्रसारणे कृते "हो ढः" (८।२।३१ .पा०) इति हस्य ढे कृते "झषस्तथोर्धोऽध" (८।२।४० पा०) इति तस्य धे "ष्टुना ष्टु" (८।४।४१ पा०) इति धस्य ढे "ढो ढे लोपः" (८।३।१३ पा०) इति प्रातिपदिकस्य ढलोपे "ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घोऽणः" (६।३।१११ पा०) इति सम्प्रसारितोकारस्य दीर्घ, ततः स्त्रियां टाप् तया]। कान्तया—प्रियया (सहयोगे ३या), गुप्तम्—अन्यैरलक्षितं यथा स्यात्तथा (क्रियाविण०), विहरन्—क्रीडन् (विण०। वि+हृ+शतृ]। आयातः,—आगतः (आ+या+कर्त्तरि क्त.)। सम्भाव्य—सम्मान्य,

(घ) पुनः पद्मावती तं प्रियमाह स्म,—"नाथ ! त्वामहं पृच्छामि, मत्कृतामाज्ञां संज्ञामन्यथा ज्ञाता ? उत न किम् मन्त्रिपुत्रेण ?" । तदा (ङ) चकितमनाः तां राजपुत्रोऽब्रवीत् —"प्रिये ! न ज्ञातं मया तत् सर्व तेनैव हि मित्रेण दिव्य ज्ञानवता मम निर्दिश्य मे समाख्यातम्" । एतदाकर्ण्य सा (च) मानिनी निश्चिन्त्य तं प्रत्यभाषत,—"नाथ ! तर्हि चतुर्थं ज्ञानं त्वया कियत् तदास्त्यां पाययता, यस्मै मया

कन्यत्वं तेन बोधः सक्तः, (अव+बुध+णिच् क्त) वदति—कथयति आहि (ह+लट् आदि)।

(घ) पुनः—भाषिणी पुनर्वारं ; आह स्म—उवाच [ब्रू+"लट् स्म" (३।२।११८ पा) इति भूते लटि लट् लिट्]। पृच्छामि—जिज्ञासे [प्रच्छ+लट् मिप् "ग्रहिज्या—" (६।१।१६ पा) इति सम्प्रसारणम्]। उत—विकल्पे अव्ययं (उत । उताहो विकल्पयोः' इत्यमरः)।

(ङ) चकितमनाः—चकितम् (चकि+ता+मन+णिच् क्विप्)। दिव्य—सद् इतरैर्विद्वन्मोहकत्वेन ज्ञानम् यया—दिव्यं—दिवि भवम् अलौकिकमित्यर्थः, अलौकिकमिति ज्ञानम् ("दिव्यं नभसि साक्षी त्वो स्त्री लिङ्गे त्रिषु" इति मेदिनी) तद् ज्ञानं—बुद्धिः (बर्बरा) तद्वत् अस्तीति तेन दिव्यज्ञानवता—ज्योतिषज्ञानीत्यिर्थः [दिव+ । मतुपाति मतुप् "मादुप धायाश्च—" (८।२।९ पा) इति मतोर्मस्य वत्वम्]। निर्दिश्य—पुरा (निर्+दिश) कि—ल्यप् ["समासे नञ्पूर्वे—" (पा) इति ल्यबादेशे कृते]। समाख्यातम्—कथितं (सम+आ+ख्या+क्त)।

(च) मानिनी—कोपनस्वभावा रमणी ईर्ष्यावतीत्यर्थः, मानवत्वं इव स्वाभाविककुपितेति ज्ञानम् ("कोपना सैव मानिनी" इत्यमरः) निश्चित्य—निश्चय (नि+चिन्+ल्यप्) प्रत्यभाषत—प्रत्यवदत् (प्रति+भाष+लङ् त)। तर्हि—यदा यदा स एतदिव दिव्यज्ञानवता तव मित्रेण यदा ज्ञातं, ["अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम्" (५।३।२१ पा) इति तद्+र्हिल्], चतुर्थम्—चतुर्णां, ("तुरीयोऽपि च तुर्थे चतुर्थश्चापि त्रिषु यद्" इत्यमरः)। चिरात्—चिरेण बाल्यविलम्बेनेत्यर्थः (अव्य), तदा—तत् निमित्तं, यस्यै—दयावान् (दयी प्रतुष्) तदास्याः—तव निकटस्थाः, पायवता—पथता (पिब । पच+

स मे भ्राता, तस्य प्रथममेव मया ताम्बूलादिसमाचारेण सम्माननना कर्त्तव्याऽऽसीत्"। इति (फ) उक्तवत्या तयाऽनुमतः राजपुत्रस्तेनैव पथा तस्यां निशि सख्युरन्तिकमागात्, अकथयच्च तत् सर्वं प्रियया कथितम्। मन्त्रिपुत्रस्तु तदयुक्तमिति न तत् सादरमभ्यमन्यत। (ब) इत्थं परस्परमालपतोस्तयोः सा विभावरी पर्य्यगात्।

अथ तयोः (भ) सान्ध्ये विधौ निर्वृत्ते पक्वान्नताम्बूलहस्ता पद्मावतीसखी तत्राऽऽगात्। सा समागत्य त मन्त्रिपुत्र कुशलं

णिच्+अच्)। ताम्बूलादिसमाचारेण—ताम्बूलादीनां समाचार,—सम्यगाचरण, तद्दानरूप सुष्ठु व्यवहार इत्यर्थं, तेन (करणे ३या। षष्ठी तत्पु०), सम्मानना—सवर्द्धना, समादर इत्यर्थ, [सम्+मान+णिच् "ण्यासश्रन्थो युच्" (३।३।१०७ पा०) इति युच्, तत स्त्रियां टाप्]। आसीत्—अभूत्।

(फ) उक्तवत्या—कथितवत्या [विण०। वच+क्तवतु "वचिस्वपियजादीनां किति" (६।१।१५ पा०) इति वचे सम्प्रसारण, तत स्त्रियां ङीप्, तया]। तेनैव पथा—गवाक्षमार्गेणेत्यर्थं (करणे ३या)। सख्यु,—मित्रस्य (शेषे ६ष्ठी)। आगात्—आगमत् [आ+इ+लुङ्-द "इणो गा लुङि" (२।४।४५ पा०) इति इणो गाऽऽदेशे "गातिस्था—" (२।४।७७ पा०) इति सिचो लुक्]। अकथयत्—अवदत् (कथ+णिच्+लङ् द)। कथितम्—उक्त (कथ+क्त)। अयुक्तम्—अन्याय्य, समयानुपयोगि इत्यथ। अभ्यमन्यत—प्रत्यभ्यनन्दयत्, तद्वाक्यस्य अकपटतायाम् आस्थां नास्थापयदित्यथ, (अभि+मन+लङ् त)।

(ब) इत्थम्—अनेन प्रकारेण (अव्य०), आलपतो,—आलापमानयो, (विण०। आ+लप+शतृ, तयो)। पर्य्यगात्—पर्य्यगमत्, अवसिता इत्यर्थ, (परि+इ+लुङ्-द)।

(भ) सन्ध्याया इद सान्ध्यं तस्मिन् सान्ध्ये—सन्ध्याकालविहिते, विधौ—उपासनादिकर्म्मणि (भावे ७मी), निवृत्ते—निष्पन्ने सति (निर्+वृत+क्त, तस्मिन्, विण०। "सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ" इत्यमर.), पक्वान्न—लड्डुकपिष्टकादिक, ताम्बूल—वीटिकेत्यर्थ, सज्जितताम्बूलमिति यावत्, ते हस्ते यस्या. सा (विण०। व्यधि० बहुव्री०)।

(म) पृष्ट्वा दत्तोपचारा, युक्तितः राजपुत्रस्य भोजनं निषेद्धु "सा तव प्रिया भोजनादौ तदागमं प्रतीक्षमाणा आस्ते" इति भावयित्वा क्षणात् ततः प्रायात्।

ततः स मन्त्रिपुत्रस्तं राजपुत्रमभाषत,—"देव! (य) कौतुकमेकं पश्य, त्वां दर्शयामि" इत्युक्त्वा स तस्मादेव पक्वान्नमादाय सारमेयाय तत्र स्थिताय प्रादात्। स

(म) पृष्टा—जिज्ञासिता [प्रच्छ+क्त "व्रश्चभ्रस्ज—" (८।२।३६ पा) इति षकारादेशः, "ग्रहिज्या— (६।१।१६ पा०) इति सूत्रेण सम्प्रसारणम्] दत्तः—अर्पितः, [दा+क्तः "दो दद्घोः" (७।४।४६ पा) इति दथादेशे थकारस्य तकारः] मन्त्रिपुत्राय इति शेषः उपचारः—पक्वान्नतोयैरिति[illegible] सेवोपचारश्च यया सा दत्तोपचारा—अर्पितपक्वान्नादिद्रव्यसमूहा (विशे। बहुव्री) युक्तितः—युक्तिमाश्रित्य उपायेनेत्यर्थः, प्रत्युत्पन्नमतित्वेनेति यावत्, ([illegible])। निषेद्धु—निवारयितुं, (नि+षिध+तुमुन्)। भोजनादौ—भोजनकालोपस्थिते प्रायेण (कालाधिकरणे ७मी)। तदागमं—तस्य आगमम्—आगमनं (६ष्ठी तत्पु) प्रतीक्षमाणा—प्रतिपालयन्ती [प्रति+ईक्ष+शानच्+"आने मुक्" (७।२।८२ पा) इति मुगागमः, ततः स्त्रियां टाप्] आस्ते—तिष्ठति (आस+लट् ते)। मन्त्रिपुत्रो मनसाऽभावयत् [illegible] यथा कथञ्चन राजपुत्रं [illegible], [illegible] तु कश्चित् उपायेन राजपुत्रं समागमयिष्यामि [illegible] च [illegible] इति विचिन्त्य पद्मावती मन्त्रिपुत्रं विनाशयितुं [illegible] प्रयतते, किन्तु राजपुत्रेण [illegible] भोजनकाले [illegible], यदि वा [illegible] भोजनस्य [illegible] प्रतीयात्, तदा [illegible] राजपुत्रं निषेद्धुमपि नैव शक्यते, इति उपायेन तस्मात् [illegible] इति भावः। भावयित्वा—निश्चित्य (भू+णिच्+क्त्वा-ल्यप्) क्षणात्—तत्क्षणात् (अपादाने ५मी) ततः—तस्मात् स्थानात् (अपादाने ५मी)।

(य) कौतुकम्—आश्चर्यम्, अपूर्वदर्शनमिति यावत्, पश्य—अवलोकय (दृश+लोटि [illegible] सि)। दर्शयामि—अवलोकयामि (दृश+णिच्+लट्-मिप)। सारमेयाय—कुक्कुराय (सम्प्रदाने ४र्थी। "कौलेयक सारमेय कुक्कुरी श्वपदंश्व—" इत्यमरः)।

(र) भुक्त्वैव तत्क्षणात् व्यापद्यत। तदवलोक्य "किमिदं (ल) चित्रम्!!" इति तं मन्त्रिपुत्रं राजपुत्रः पर्य्यपृच्छत्। स चैनं प्रत्यभाषत,—"देव! (व) संज्ञाप्रकटनेन मां धूर्त्तं विदित्वा हन्तुकामया त्वदनुरक्तया तया,—'अस्मिन् सति राजपुत्रो मदेकायत्तचित्तो न भवेत्, एतद्दशश्च मां विहाय स्वां नगरीं व्रजेत्' इति विचारयन्त्या मम भक्षणार्थं विषान्नं प्रहितम्; तस्मात् त्वमेतस्यां मन्युं मुञ्च, अहं कामप्यत्र युक्तिं

(र) भुक्त्वा—खादित्वा (भुज+क्त्वा), पक्वान्नमिति शेषः। व्यापद्यत—अम्रियत (वि+आ+पद+लङ्-त)।

(ल) चित्रम्—अद्भुत ("विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्य्यं चित्रम्" इत्यमरः)। पर्य्यपृच्छत्—अजिज्ञासत (परि+प्रच्छ+लङ्-द)।

(व) संज्ञाया,—प्राक् तया कृतस्य स्वाभिप्रायसूचकभावविशेषस्य, प्रकटनेन—अर्थप्रकाशनेन संज्ञाप्रकटनेन—तया सङ्केतितस्य निगूढाशयज्ञापनेन (६ष्ठी तत्पु०। करणे ३या)। विदित्वा—ज्ञात्वा, (विद+क्त्वा)। हन्तु—मा मारयितु, कामः,—अभिलाष यस्यास्तया हन्तुकामया—मारयितुमिच्छन्त्या (विण०। "तुम्काममनसो—" इत्यनेन मकारलोप), त्वयि अनुरक्ता—आसक्ता (७मी तत्पु०) त्वदनुरक्ता तया त्वदनुरक्तया—त्वदासक्तचित्तया (विण०)। अस्मिन्—मन्त्रिपुत्रे (भावे ७मी), सति—विद्यमाने (विण०)। मयि एव एक—केवल, न तु अन्यस्मिन् इति भाव. ("एके मुख्यान्यकेवला" इत्यमर), आयत्तम्—अधीनं, वशीभूतमित्यर्थ, (७मी तत्पु०। कर्म्मधा०) चित्त—मन यस्य तथाविध मदेकायत्तचित्त,—अन्यासक्ति विहाय केवल मय्येवानुरक्तः इत्यर्थ (बहुव्री०)। एतस्य—मन्त्रिपुत्रस्य, वश,—अधीन एतद्वश,—मन्त्रिपुत्रानुरागी इत्यर्थ (६ष्ठी तत्पु०), विहाय—परित्यज्य (वि+हा+ल्यप्), स्वाम्—आत्मीयां (विण०)। व्रजेत्—गच्छेत् (व्रज+सम्भावनायां लिङ्)। विचारयन्त्या—वितर्कयन्त्या (विण०। वि+चर+णिच्+शतृ+स्त्रियां ङीप् तया) भक्षणाय इद भक्षणार्थं—भोजननिमित्तम् (अर्थेन सह नित्यसमास), विषान्न—विषमिश्रितमन्न (शाकपार्थिवादित्वात् समास), प्रहित—प्रेरित (प्र+हि+कर्म्मणि क्त)। एतस्या—पद्मावत्या (विषये ७मी०), मन्यु—क्रोध, ("मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि" इत्यमर.) मुञ्च—त्यज (मुच+प्रार्थनायां लोट्-हि)। युक्ति—योगम्,

पर्य्यालोचयामि"। इत्युक्तवन्तं मन्त्रिसुतं स राजपुत्रः "सत्यं त्वं (श) बुद्धिशरीरः" इति यावत् स्तौति, तावत् सहसा दुःखाकुलजनैरुदीरितः,—"हा धिक्! राज्ञो बालसुतो विपन्नः" इति रवः श्रूयते स्म। तत् (ष) आकर्णनेन हृष्टः स मन्त्रिपुत्रस्तं नृपात्मजं जगाद,—"देव! अद्य पद्मावतीगेहं निशि व्रज, तत्र गत्वा तां तथा पाययेः, यावत् पानमदेन सा निःसंज्ञा नष्टचेष्टा गतजीवितेव स्यात्। ततस्तस्याः (स) सनिद्रायाः कटितटे शूलेन अग्नितप्तेन अङ्कं दत्त्वा

उपायविशेष ("युक्ति स्त्री न्याय्ययोगयोः" इति मेदिनी), पर्य्यालोचयामि—पर्य्यालोचयामि विचारयामीत्यर्थः, (परि+आ+लुच+णिच+लट् मिप)।

(श) बुद्धिरेव शरीरं यस्य सः बुद्धिशरीरः—बुद्धिजीवीत्यर्थः (बहुव्री)। स्तौति—प्रशंसति (स्तु+लट् तिप्)। दुःखेति।—दुःखेन—पीडया मनःपीडया इत्यर्थः ("पीडाया वेदना दुःखम्" इति रत्नाकरः) आकुलाः,—व्याकुलाः इत्यर्थः (३या तत्पु) जनाः तैः दुःखाकुलजनैः—व्यथिताकुलजनैः (कर्तरि ३या) उदीरितः—उक्तः, (भिन्न। उत्+ईर+कर्मणि क्त)। बालः,—शिशु (कर्मा) विपन्नः—मृतः (वि+पद+कर्तरि क्त) श्रूयते स्म—आकर्ण्यते स्म अश्रूयत इति यावत् [श्रु+कर्मणि लट्, "लट् स्मे" (३।२।११८ पा) इति अतीते अर्थे लट्]।

(ष) आकर्णनेन—श्रवणेन (आ+कर्ण+णिच+भावे ल्युट्)। तां—राजसुतां (गत्यर्थकत्वात् "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ—" इति द्वितीया) यथा—यावत् तावत्पर्यन्तमित्यर्थः, पाययेः,—मद्यपानं कारयेः इत्यर्थः (पा+णिच+विधौ लिङ्-थास्) यावत्—यावत्कालपर्यन्तं पानेन पानजनितो वा मदः पानमदः (३या तत्पु। शाकपार्थिवादि वा) तेन पानमदेन—मद्यपानजनितोन्मत्ततया (करणे ३या) निः,—नास्ति संज्ञा—चेतना यस्याः सा निःसंज्ञा—हतचेतना (बहुव्री०) नष्टा—अपगता चेष्टा—पार्श्वपरिवर्तनादिरूपा कायक्रिया यस्याः सा नष्टचेष्टा—निरीहा जडप्राया इति यावत् (बहुव्री) गतं—अपगतं जीवितं—जीवनं यस्याः सा गतजीविता इव—मृता इव मृतकल्पा इति यावत् (बहुव्री) स्यात्—भवेत् (अस+विधि-यात्)।

(स) निद्रया सह वर्तमाना सनिद्रा तस्याः सनिद्रायाः—निद्रिताया इव प्राप्त

आभरणानि च गृहीत्वा गवाक्षेण तेनैव प्रकारेण आगच्छेः, ततः परं यथा भद्रं भवेत् तथा करिष्यामि" इत्युक्त्वा कारयित्वा च त्रिशूलं तस्मै राजसूनवे प्रादात्। सोऽपि राजपुत्रस्तत् (ह) कुटिलकर्कशं कालायसदृढं कान्तावयस्ययोश्चित्तमिव हस्ते गृहीत्वा पूर्ववत् रात्रौ पद्मावतीगृहमेत्य शुचेः स्वमन्त्रिणो वाक्यं प्रभूणामविचार्य्यमिति मत्वा तत्र मद्यपान-निश्चेष्टां तां जघने शूलेनाङ्कितां हृतालङ्करणाञ्च कृत्वा सख्यु-रन्तिकमागात्, अशंसच्च आभरणानि दर्शयित्वा तत् सर्वम्।

रङ्किताया इत्यर्थः (बहुव्री०), कटितटे—कटिदेशे (औपश्लेषिके ७मी)। अग्निना तप्तम्—उष्णं (३या तत्पु०) तेन अग्नितप्तेन (विण०), अङ्क—चिह्नं ("कलङ्काङ्कौ लाञ्छनञ्च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्" इत्यमरः)। आभरणानि—अलङ्कारान्। आगच्छेः,—एयाः, (आ+गम+लिङ्-यास्)। भद्रं—मङ्गलं ("श्वः श्रेयसं शिव भद्र कल्याण मङ्गल शुभम्" इत्यमरः)। करिष्यामि—विधास्यामि (कृ+लृट्-स्यामि)। त्रीणि शूलानि—शिखाग्राणि यत्र तत् त्रिशूल—स्वनामप्रसिद्धमस्त्र-विशेष (वि०। बहुव्री०)। राज्ञ. सूनुः राजसूनुः (६ष्ठी तत्पु०) तस्मै राजसूनवे—राजपुत्राय (सम्प्र०४र्थी०)।

(ह) कुटिल—भङ्गिमत्, अन्यत्र—क्रूरं, कर्कश—कठोर, तीक्ष्णाग्रमित्यर्थः, अन्यत्र—साहसिकं, कर्त्तव्यपरायणत्वेन निष्ठुरमित्यर्थः, कुटिलञ्च कर्कशञ्च तत् कुटिलकर्कश (विण०। विशेषणकर्मधारयः), कालायसदृढं—कठिनकृष्णलौह-निर्म्मितमित्यर्थः, कालायसवत् दृढमिति वा (उपमितसमासः), कान्ता—प्रिया, पद्मावतीति यावत्, वयस्यः,—मित्र, मन्त्रिपुत्र इति यावत्, तयोः कान्तावयस्ययोः,—पद्मावतीमन्त्रिपुत्रयोः (शेषे ६ष्ठी), कान्ताचित्तवत् कुटिल, वयस्यचित्तवत् कर्कशमित्यर्थं। हस्ते गृहीत्वा (हस्ते इत्यव्ययेन सह गृहीत्वा इत्यस्य समासस्य वैभाषिकत्वेन न ल्यप्)। एत्य—आगत्य (आ+इ+ल्यप्), शुचेः,—निर्म्मलस्य, प्रभुभक्तस्येति यावत् (विण०)। प्रभूणा—प्रभुभिरित्यर्थः ["कर्त्तृकर्म्मणोः कृति" (२।३।६५ पा०) इति कृद्योगे कर्त्तरि ६ष्ठी], अविचार्य्यं—विचारानर्हं (न+वि+चर+ण्यत्)। जघने—कटिदेशे (औपश्लेषिके ७मी०। "जघनञ्च स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि" इति मेदिनी)। अङ्कः,—चिह्नं सञ्जातः अस्याः अङ्किता ["तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्" (५।२।३६ पा०)

ततः स मन्त्रिपुत्रः सर्वं (क) समीहितं सिद्धं मत्वा, प्रातः श्मशानं गत्वा, स्वयं तापसरूपधरोऽभवत्, अकरोच्च राजपुत्रं शिष्यरूपिणम्, अभणच्च—"त्वमेभ्योऽलङ्करणेभ्य इमां मुक्तावलीं नीत्वा विक्रेतुम् आपणं व्रज, यदि त्वां पुररक्षिणो गृह्णीयुः, तदा इत्थं ब्रूयाः यत्—'इयं मे गुरुणा विक्रयार्थं दत्ता' इति"। इति (ख) सन्दिष्टः स राजसुतः आपणं गत्वा तथैव मुक्तावलीं विक्रेतुमतिष्ठत्, अगृह्यत च तथाभूतः पुररक्षिभिः। ते च दन्तघाटसुताया (ग) अलङ्करणमोषात्

इति शेषः] तां चर्चितां—चिह्नितां (त्रि), हृतानि—मुषितानि अलङ्करणानि—भूषणानि यस्यास्तां हृतालङ्करणाम्—अपहृतविभूषणामित्यर्थः (बहुव्री)। अपहरत्—अचोरयत् (अप+हृ+लङ्-द)। दर्शयित्वा—अवलोकयित्वा (दृश+णिच्+क्त्वा)।

(क) समीहितम्—अभीप्सितं (सम्+ईह+कर्मणि क्त) सिद्धं—सफलं जातम्। तापसस्य—तपस्विनः, रूपमिव रूपं—मूर्तिः, वल्कलाद्याकल्पतुल्यवेषविधिं परिच्छदं तापसवेषमित्यर्थः, बिभर्ति—धारयति इति तापसरूपधरः—तपस्विवेशधरः (त्रि। तापसरूप+धृ+अच्)। शिष्यस्य—छात्रस्य, रूपम्—आकारमिव रूपं विद्यते यस्य इति तथोक्तं शिष्यरूपिणं—शिष्यवेशधारिणं (त्रि। अस्त्यर्थे इनि)। अलङ्करणेभ्यः—भूषणेभ्यः ["पञ्चमी विभक्ते" (२।३।४२ पा) इति निर्धारणे पञ्चमी] मुक्तावलीं—मुक्ताहारं विक्रेतुं—विक्रयं कर्तुं (वि+क्री+तुमुन्) आपणं—पण्यवीथिकां, क्रयविक्रयस्थानमित्यर्थः, ("आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका" इत्यमरः)। पुरं—नगरं रक्षन्ति ये ते पुररक्षिणः—नगरपालाः (पुर+रक्ष+ताच्छील्ये णिनि), गृह्णीयुः—धारयेयुः, बध्नीयुरिति यावत्, [ग्रह+लिङ्-युस् "क्र्यादिभ्यः श्ना" (३।१।८१ पा) इति श्ना "ई हल्यघोः" (६।४।११३ पा) इतीकारे "ग्रहिज्या—" (६।१।१६ पा) इत्यादिना सम्प्रसारणे च। [illegible] लिङ्]। ब्रूयाः—कथयेः (ब्रू+लिङ्-यास्)।

(ख) सन्दिष्टः—आज्ञप्तः आदिष्टः (त्रि। सम्+दिश्+कर्मणि क्त)। अतिष्ठत्—अवर्तत (स्था+लङ्-द) अगृह्यत—धृतः (ग्रह+कर्मणि लङ्-त) तथाभूतः—मुनिशिष्यवेशधारी तापसशिष्यवेशधारित (त्रि)।

(ग) अलङ्करणानि—भूषणानि मुष्णाति—अपहरति इति अलङ्करणमोषः,

न्वेषणार्थिनः तं राजसुतं तत्क्षण नगराध्यक्षान्तिकं निन्युः। स च नगराध्यक्षस्तं (घ) तापसाकारं दृष्ट्वा सान्त्वेन पप्रच्छ,—"भगवन्! कुत इयं मुक्तावली आसादिता? दन्तघाटकन्याया इदमाभरणं हृतम्"। तदाकर्ण्य राजपुत्र-स्तानवादीत्,— (ङ) "भद्राः! गुरुणा ममैषा विक्रेतुं दत्ता, तद्युष्माभिरेत्य स पृच्छ्यताम्" इति।

ततस्तं (च) समुपेत्य नगराधिपः पप्रच्छ,—"भगवन्! इयं मुक्तावली कुतस्तव शिष्यगता?"। एतदाकर्ण्य स धूर्त्तो

—भूषणचौर, (अलङ्करण+मुष+पचादित्वादच्) तस्य अन्वेषणम्—अनुसन्धान, (६ष्ठी तत्पु०) तत् अर्थयन्ते—कामयन्ते (अर्थ+णिच्+ग्रहादित्वात् णिनि) अलङ्करणमोषान्वेषणार्थिनः,—भूषणापहारकान्वेषणकामिनः (विण०)। नगराध्यक्ष,—नगररक्षकप्रधान, तस्य अन्तिक—समीप (६ष्ठी तत्पु०), निन्युः,—प्रापयामासुः (नी+लिट्-उस्। नयतेर्द्विकर्म्मकत्वात् राजसुतनगराध्यक्षान्तिकयोश्च कर्म्मत्वमव-धेयम्)।

(घ) तापसस्य आकार इव आकारः,—मूर्त्तिः यस्य त (बहुव्री०) तापसा-कार—तापसवेशधरम्। सान्त्वेन—साम्ना, अतिमधुरवचनेनेत्यर्थः (प्रकृत्यादिभ्यः श्या। "अत्यर्थमधुर सान्त्वम्" इत्यमरः)। पप्रच्छ—जिज्ञासयामास, (प्रच्छ+लिट्-णल्)। भगवन्।—"ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञान-वैराग्ययोश्चैव षणां भग इतीङ्गणः"॥ इत्युक्तलक्षणषडैश्वर्य्यसम्पन्न।। आसादिता?—प्राप्ता (आ+सद+णिच्+कर्म्मणि क्त+स्त्रियां टाप्), त्वया इति शेषः। हृत—चोरित (हृ+कर्म्मणि क्त), केनापि चौरेणेति शेषः।

(ङ) भद्राः।—साधवः। ("भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभे च कदम्बके।...। त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ स्यान्नपुंसि करणान्तरे"॥ इति मेदिनी)। मम (शेषे ६ष्ठी)। सः,—मद्गुरु (उक्ते कर्म्मणि १मा), पृच्छ्यता—जिज्ञास्यतां (प्रच्छ+कर्म्मणि प्रार्थनायां लोट् ताम्)।

(च) समुपेत्य—समागत्य [सम्+उप+इ+ल्यप् "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्" (६।१।७१ पा०) इति तुक्]। अधि—अधिकृत्य, रक्षकपदाधिकारितये-त्यर्थ, पाति—रक्षति इति अधिप,—अध्यक्ष इत्यर्थ [अधि+पा+"आतश्चोपसर्गे" (३।१।१३६ पा०) इति क, "आतो लोप इटि च" (६।४।६४ पा०) इति

मन्त्रिसुतः सं रहसि अवादीत्,—"भद्र ! अहं (छ) तपस्वी सदा अस्मिन् इतस्ततो भ्राम्यामि, सोऽहं दैवात् अत्र श्मशाने स्थितो निशि समस्तं योगिनीचक्रं समागतमपश्यम्। (ज) तासु एकया योगिन्या राजपुत्र एकः उत्पाटितहृदयाम्भोजो भैरवाय निवेदितः। (झ) पापमत्ता च सा अपतो मे मोचनसाधिकां वपुः महामाया विविधविकारपूर्णमुखी

नाचारवेषः], सदरसं कथितं सवर्तादिनः (६ष्ठी तत्पु०)। निशि—रात्रौ, मता—प्राप्ता त्रियमता—त्रियतमोपगता इत्यर्थः (२या तत्पु), अत त्रियेण सुखावबोधं यत् प्राप्ता ? इति सरलार्थः।

(छ) तपः अस्य अस्तीति तपस्वी—तापसः [तपस्+"तपःसहस्राभ्यां विनीनी" (५।२।१ २ पा) इति विनि]। भ्राम्यामि—विचरामि (भ्रम+लट् मिप्)। योगिन्यः,—डाकिन्यादयः ... तासां चक्रं—मण्डलं योगिनीचक्रं—योगिनीसमूहमित्यर्थः (६ष्ठी तत्पु०), अपश्यम्—ऐक्षे (दृश+लङ्-अमप्)।

(ज) तासु—योगिनीषु मध्ये (निर्धारणे ७मी)। उत्पाटितम्—उन्मोचितम्, उत्पाटितमित्यर्थः, हृदयाम्भोजं—हृदयं पद्म इव उत्पाटितहृदयाम्भोजः,—उत्पाटितहृत्कमलः (बहुव्री) अम्भोजस्य दिवाभा प्रीतिजननात् वैपरीत्येन तस्य अम्भोजस्य उपमीयमानाय हृदये अम्भोजसादृश्यो बोध्यः, किञ्च यथैव कुसुमसुकुमार हृदये निपातमपि वा ईदृशं दुःखमाचरति सा कदाऽपि न अन्यथा इति सूचयतोऽपि भवति इति। भैरवाय—शङ्करस्य भक्तिभेदाय (क्रियार्थे ४र्थी) निवेदितः,—समर्पितः, उत्सर्गीकृत इत्यर्थः (नि+विद्+णिच्+कर्मणि क्त)।

(झ) पापेन—अघपापेन मत्ता—आसक्ता पापमत्ता—अघपापासक्ता (विग । ३या तत्पु०)। अपतः,—... (विग । अप+ ...)। मे—मम (षष्ठी ६ष्ठी) मोचन—मोचनसाधनीभूता इत्यर्थः, साधिका—... वा इत्यर्थः, तां मोचनसाधिकां—... (...) वपुः—शरीरं (वप्+उसुन्) महती माया—छलं (कपटं) यस्याः सा विविधाः,—बहवः, विकाराः,—विभ्रमाः, (३या तत्पु) तैः पूर्णं—व्याप्तं मुखं यस्याः सा महामाया विविधविकारपूर्णमुखी—कपटविकारादिपरिपूर्णानना (बहुव्री)।

यावत् प्रावर्त्तत, तावत् अतिदर्पिता सा क्रुद्धेन मया जघनस्थले त्रिशूलेन मन्त्रप्रज्वलिताग्निणा अङ्किता, हृता च तस्या इयं मुक्तावली कण्ठात्। तदेषा (ज) तापसानर्हा विक्रयार्थं प्रेषिता"।

तदाकर्ण्य स नगराध्यक्षो गत्वा राजानं तत् सर्वं (ट) व्यजिज्ञपत्। भूपोऽपि आकर्ण्य तत्, दृष्ट्वा च तां मुक्तावलीं (ठ) प्रेक्षणप्रहिताया वृद्धाया आप्तवनिताया मुखात् दृश्य-शूलाङ्कां जघने तां पद्मावतीं श्रुत्वा, सत्यमेव ग्रस्तः सुतो

प्रावर्त्तत—उदयुङ्क्त (प्र+वृत+लङ्-त)। मन्त्रेण—देवादिसाधनवाक्यविशेषेण ("मन्त्रो वेदविशेषे स्यात् देवादीनाञ्च साधने। गुह्यवादेऽपि च पुमान्" इति मेदिनी), प्रज्वलिता—उद्दीपिता (३या तत्पु०), अग्नि,—कोण' यस्य तेन मन्त्रप्रज्वलिताग्निणा—मन्त्रोद्दीपिताग्रभागेणेत्यर्थः, [बहुव्री०। "कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः" इत्यमर। "मन्त्रप्रज्वलिताश्रिणा" इति पाठे तु—मन्त्रप्रज्वलित: अस्र,—कोण। "अस्र कोणे कचे पुंसि क्लीवमस्रुणि शोणिते" इति मेदिनी। मन्त्रप्रज्वलितास्र. (कर्मधा०) स: अस्य अस्तीति तेन इत्यर्थः। अस्त्यर्थे इनि]। अङ्किता—चिह्निता, (अङ्क+कर्म्मणि क्त., स्त्रियां टाप्)।

(ज) तापसानाम् अनर्हा तापसानर्हा—तपस्विजनायोग्या (विण०। ६ष्ठी तत्पु०)। प्रेषिता—प्रेरिता (प्र+इष+कर्म्मणि क्त' स्त्रियां टाप्), मयेति शेष।

(ट) व्यजिज्ञपत्—न्यवेदित्, विज्ञापितवान् इत्यर्थः (वि+ज्ञा ज्ञप वा +णिच्+लुङ्-द)।

(ठ) प्रेक्षणाय—दर्शनाय, पद्मावत्या: जघनदेशे शूलचिह्नमस्ति न वा इत्यव-लोकनायेति भाव:, प्रहिताया,—प्रेरिताया. प्रेक्षणप्रहिताया:,—दर्शनार्थं प्रेषिताया' (विण० । ४र्थी तत्पु०), आप्ता—प्रत्ययिता, विश्वस्ता इत्यथ:, स्वा वा, स्वसम्पर्कीया इत्यर्थ, ("आप्त: प्रत्ययितस्त्रिषु" "आप्तो लब्धे स्व-सत्ययो:" इत्यमरमेदिन्यौ) सा चासौ वनिता—नारी चेति तस्या आप्तवनिताया,—कस्याचित् विश्वस्ताया आत्मीय-स्त्रिया. इत्यर्थ. (वि० । कर्मधा० । शेषे ६ष्ठी०), मुखात् (अपा० ५मी०), दृश्य,—दर्शनार्ह:, सुस्पष्टत्वादिति भाव, शूलाङ्क.,—शूलचिह्न यस्या. तादृशीं (बहुव्री०)। ग्रस्त.,—भक्षित, विनाशित इति भाव: (विण०। ग्रस+कर्म्मणि क्त.),

मेऽनया डाकिन्या इति समुत्पन्ननिश्चयः, स्वयं तस्य मन्त्रिपुत्रस्य तापसयोगिनोऽन्तिकं गत्वा, तस्याः पद्मावत्याः निग्रहं पृष्टा च, तस्य वचसा पितृभ्यां शोष्यमाणायाः तस्याः पुरात् निर्वासनं दण्डं व्यधात्। साऽपि (ख) निर्वासिता अटवीस्था नग्नाऽपि तत् सर्वं मन्त्रिपुत्रकृतं सम्भाव्य तनुं न जहौ। (ट) दिनान्ते तौ राजपुत्रमन्त्रिपुत्रौ तापसवेशं त्यक्त्वा अश्वमारूढौ शोचन्तीं तां प्रापतुः, निन्युश्च अश्वमारोप्य

डाकिन्या—डाकिनी नाम देवयोनिविशेषः, योगिनी इति यावत् (षष्ठी कर्तरि तृ०), समुत्पन्न—सञ्जातः, निश्चय —निर्णयः सिद्धान्त इत्यर्थः, स्थिरविचार इति भाव यस्य तादृशः समुत्पन्ननिश्चयः—निःसन्देह इत्यर्थः (बहुव्री०)। तापस योगिनः—तपस्विपरिच्छदधारिणः (विश०)। निग्रहं—दमनं, दण्डविधानं ("निग्रहो भर्त्सनाभिन्नो मर्यादा निग्रहं विदुः" इति यावत्), पृष्टा—जिज्ञासिता, अस्याः को दण्डः विधेय इति पृष्टा इत्यर्थः। माता च पिता च तौ पितरौ ताभ्यां पितृभ्यां—मातापितृभ्याम् [षष्ठी कर्तरि तृ०। "पिता मात्रा" (१।२।७० पा०) इति एकशेषः] शोष्यमाणायाः —विलप्यमानायाः, अवसीदन्त्याः इत्यर्थः (विश०। शुष्+णिच्+कर्मणि शानच्, स्त्रियां टाप् तस्याः)। पुरात्—नगरात् (पञ्च०), निर्वासनं—बहिष्करणं (निर्+वस+णिच्+ल्युट्)। व्यधात्—व्यधात् विहितवान्निश्चकार [वि+धा+लुङ् "गातिस्था—" (२।४।७७ पा०) इति सिचो लुक्]।

(ख) निर्वासिता—बहिष्कृता (विश०। निर्+वस+णिच्+कर्मणि क्त स्त्रियां टाप्) अटव्याम्—अरण्ये तिष्ठति—वसति या सा अटवीस्था—वनमध्यस्थिता [विश०। अटवी+स्था "सुपि स्थः" (३।२।४ पा०) इति क "आतो लोप इटि च" (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः तत स्त्रियां टाप्], नग्ना—वस्त्ररहिता इति भावः (विश०)। सम्भाव्य—मत्वा (सम्+भू+णिच्+ल्यप्)। न जहौ—न तत्याज [हा+लिट् णल् "आत औ णलः" (७।१।३४ पा०) इति णल औकारादेशः]।

(ट) दिनान्ते—सायं ("दिनान्ते तु सायम्" इत्यमरः)। त्यक्त्वा—विहाय (त्यज्+क्त्वा), अश्वम् आरूढ —अधिष्ठितौ [आ+रुह+कर्तरि क्त "हो ढः" (८।२।३१ पा०) इति हस्य ढे कृते "झषस्तथोर्धोऽधः" (८।२।४० पा०) इति तस्य

स्वराष्ट्रम्। तत्र चागत्य स राजपुत्रः (ण) तया साकं सुनिर्वृतस्तस्थौ। दन्तघाटस्तु अरण्ये (त) क्रव्याद्भिर्भक्षिता सुतां मत्वा शोकेन पञ्चत्वमगात्, भार्या च तस्य तमनुजगाम”।

इति कथाम् (थ) आख्याय वेतालस्तं नृपमपृच्छत्,—“राजन्! एतयोर्दम्पत्योर्वधात् राजपुत्रस्य मन्त्रिपुत्रस्य वा

धे “ष्टुना ष्टुः” (८।४।४१ पा०) इति धस्य ढे “ढो ढे लोपः” (८।३।१३ पा०) इति प्रातिपदिकस्य ढलोपे “ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” (६।३।१११ पा०) इति उकारस्य दीर्घः) तौ अश्वारूढौ—घोटकाधिष्ठितौ, घोटकमारूढावित्यर्थः (विण०। २या तत्पु०), शोचन्तौ—विलपन्तौ (विण०। शुच्+शतृ+स्त्रियां ङीप्)। प्रापतुः—प्रभाते, तत्समीपं जग्मतुरित्यर्थः (प्र+आप+लिट् अतुस्), निन्यतुः,—प्रापयामासतुः (नी+लिट्-अतुस् नयतेर्द्विकर्मकत्वात् तां स्वराष्ट्रम् इति कर्मद्वयम्)। आरोप्य—आरोह्य, उत्थाप्येति यावत्, स्वराष्ट्रं—निजराज्यम्।

(ण) तया इति (सहार्थकसाकंशब्दयोगे ३या), साकं—सह (अव्य०। “साकं सार्द्धं समं सह” इत्यमरः), सु—सुष्ठु, सम्यक् इत्यर्थः, निर्वृतः,—सुस्थः, सुखी इत्यर्थः (विण०। कर्मधा०। “निर्वृतिः स्वस्थितावस्त गमने च सुखे स्त्रियाम्” इति मेदिनी), तस्थौ—वर्त्तते, स्थितवानित्यर्थः, [स्था+लिट्-णल् “आत औ णलः” (७।१।३४ पा०) इति औकारादेशः]।

(त) क्रव्य—मांसम्, आममांसम् इति यावत्, अत्ति—भक्षयति इति क्रव्यात् (क्रव्य+अद+क्विप्) तैः क्रव्याद्भिः,—अपक्वमांसभोजिव्याघ्रादिहिंस्रपशुभिः (“क्रव्यान्मांसाशिरक्षसोः” इति शाश्वतः)। पञ्चानां—पृथिव्यादिभूतानां भावः पञ्चत्वं—पञ्चता, मरणमित्यर्थः, तत्र हि देहारम्भकभूतानां स्वस्वांशस्य स्वेषु स्वेषु प्रवेशः इति तस्य पञ्चरूपता ज्ञेया [पञ्चन् “तस्य भावस्त्वतलौ” (५।१।११९ पा०) इति त्व। “पञ्चता पञ्चभावेऽपि मरणेऽपि च योषिति” इति मेदिनी]। अनुजगाम—अनुययौ, अनुमृतवतीत्यर्थः (अनु+गम+लिट्-णल्)।

(थ) आख्याय—कथयित्वा (आ+ख्या+ल्यप्)। जाया च पतिश्च तयोः दम्पत्योः,—जायापत्योः, स्वामिस्त्रियोरित्यर्थः, [द्व०। जायाशब्दस्य निपातने दम् आदेशः। “राजदन्तादिषु परम्” (२।२।३१ पा०) इति सूत्रे “जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते” इत्युक्तत्वात्। “दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ” इत्यमरः]। वधात्—मरणात् इत्यर्थः [हेतौ ५मी०। हन् “हनश्च वधः”

पद्मावत्याः पातकं भवेत्? त्वं हि बुद्धिमतां वरो दृश्यसे, तदत्र मे संशयं छिन्धि। यदि (ट) जानन्नपि मे तत्त्वं न वदिष्यसि, तदा ते मूर्द्धा निश्चितं शतधा स्फुटिष्यति, यदि च सदुत्तरं दास्यसि, तदाऽहं पुनरस्य स्कन्धात् तमेव शिंशपातरुमाश्रयिष्ये" इति।

इत्युक्तवन्तं वेतालं राजा त्रिविक्रमसेनस्तं (ठ) प्रत्यवादीत्,—"योगीश्वर! किमत्राज्ञातम्? तथाऽपि वच्मि,—एतेषां त्वयोक्तानां त्रयाणामपि नैव पातकं, केवलं कर्णोत्पलस्य राज्ञ एव तत् पातकं भवति"। वेतालः (ड) प्राह स्म, —"राज्ञः को दोषः? ते त्रय तत्कारकाः, हंसे यास्विषु

(१।३।७८ पा) इति परस्मैपदम्]। भवेत्?—स्यात्? (भू+भावे लिङ् यात्)। वरः—श्रेष्ठः (त्रिष । "देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रिये" इत्यमरः) दृश्यसे—ईक्ष्यसे (दृश+कर्मणि लट् से) ज्ञायसे इत्यर्थः। छिन्धि —दूरय निराकुरु इत्यर्थः, (छिद+लोट् हि)।

(ट) जानन्—विदन् (ज्ञा+शतृ) मे—मम (षष्ठी द्वौ), तत्त्वं—स्वरूपं यथार्थमुत्तरमित्यर्थः ("तत्त्वं परमात्मनि। वाद्यभेदे स्वरूपे च" इति हेम), वदिष्यसि—वक्ष्यसि (वद+लृट्-स्यति)। मूर्द्धा—मस्तकं शतधा—शतखण्डमित्यर्थः, (शत+प्रकारार्थे धाच्) स्फुटिष्यति—विदरिष्यति (स्फुट+लृट् स्यति)। आश्रयिष्ये—अवलम्बिष्ये यास्यामीत्यर्थः, (आ+श्रि+लृट् स्ये)।

(ठ) प्रत्यवादीत्—प्रत्यब्रवीत् (प्रति+वद+लुङ् द)। योगीश्वर!— योगिषु—योगमार्गावलम्बिषु ईश्वर!—सर्वैश्वर्यशालिन्! इत्यर्थः, वेतालस्य त्रिकालदर्शित्वात् सम्बोधनोऽयं योग्यः। वच्मि—वदामि ["वक्ष च वर्त्तमाने" (३।३।१० पा) इति वर्त्तमानार्थस्य वक्ष धोर्मि कर्त्तरि लटि] अज्ञातम्—अविदितं (न+ज्ञा+कर्त्तमाने क्त)। वच्मि—वदामि (वच+लट्-मिप्)।

(ड) प्राह स्म—प्रब्रवीति स्म, अभाषतेत्यर्थः [प्र+ब्रू+ लट् ते" (३।४।११८ पा) इति ब्रवीतेः आहादेशे लट् तिप "पुरा पयोगायाधिक प्राची दृष" (३।३।७४ पा) इति विधौ लट् पुरावाऽन्यत्रादेशः]। हंस—नाशक पापस्य वा कारकाः, —कर्त्तारः तत्कारकाः,—तत्कारिणः पापकारिणो वा (त्रिष)। यास्विषु—

(ञ) निशम्य स वेतालः तस्य राज्ञः दार्ढ्यं परीक्षितुं मायावशात् तत्क्षणं तस्यैव शिंशपापादपमशिश्रियत्। राजाऽपि निःसङ्गः पुनस्तम् (ट) आनेतुं तत्रागात्।

अथ द्वितीयकथा।

(क) अथ स राजा त्रिविक्रमसेनः पुनस्तं वेतालमानेतुं शिंशपातरुमूलमगमत्। यावत्तत्र (ख) प्राप्तः समन्तात् वीक्षते स्म, तावत् स वेतालं भूमौ कूजन्तं पतितं ददर्श। ततश्च तस्मिन्

न अनुत्पन्नवत् (लिङ् । उत्+पद्+क्त+मतुप्), पूर्णानां चरितानि—चरितानि सर्वचरितानि—प्रचारव्यापारा अपि इत्यर्थः (कथा)।

(ञ) निशम्य—श्रुत्वा (नि+शम+ल्यप्)। तस्य भाव दार्ढ्य—स्थैर्यं स्थिरप्रतिज्ञत्वमिति यावत् [दृढ "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्" (५।१।१२३ पा) इति ष्यञ्] परि—सर्वतोभावेन ईक्षितुं—द्रष्टुं परीक्षितुं—परीक्षां कर्तुं तात्पर्यार्थः (परि+ईक्ष+तुमुन्) माया—इन्द्रजालविद्या तद्वशात् मायावशात्—मायाविद्या-शक्तिवशात् इत्यर्थः (अपृथक्पि इमौ)। अशिश्रियत्—आश्रयत्, आश्रितवानित्यर्थः (श्रि+लुङ्-त)।

(ट) आनेतुम्—आनयनं कर्तुम् (आ+नी+तुमुन्)।

(क) अथ—अनन्तरं, वेतालस्य शिंशपावृक्षाऽऽश्रयानन्तरमित्यर्थः, प्रारम्भे वा (अथ। "अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले। विकल्पानन्तरप्रश्न-कार्त्स्न्यारम्भसमुच्चये॥" इति मेदिनी)।

(ख) प्राप्त—गतः सन् ("सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था अपि प्राप्त्यर्था" इत्युक्तेः। प्र+आप+क्त) समन्तात्—सर्वतः, चतुर्दिक्षु इत्यर्थः (अव्य। "समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि" इत्यमरः), वीक्षते स्म—अवलोकते स्म इत्यर्थः [वि+ईक्ष+ "लट् स्मे" (३।२।११८ पा) इति भूतार्थे भवति लट् वै]। कूजन्तम्—अव्यक्तशब्दं कुर्वन्तं, शब्दायमानमिति यावत् (विशे। कूज+

(ग) नृपे तं मृतदेहस्थं वेतालं स्कन्धमारोप्य जवात् तूष्णीमानेतुं प्रवृत्ते स्कन्धस्थितः स वेतालस्तमब्रवीत्,—"राजन्! मन्ये त्वम् अनुचिते क्लेशे पतितोऽसि, तस्मात् तव विनोदाय पुनः कथामेकां कथयामि, श्रूयताम्।—

अस्ति (घ) कालिन्दीतटे ब्रह्मस्थलाभिधः कश्चिदग्रहारः। तत्र अग्निस्वामीति (ङ) समभवत् कश्चित् वेदपारगो विप्रः। तस्य अतिरूपवती मन्दारवती नाम कन्यका (च) अजनि, यां

भूत तम्), पतित—लुण्ठित (विण०। पत+क्त तम्)। ददर्श—ईक्षाम्बभूव (दृश+लिट्-णल्)।

(ग) नृपे—राजनि (भावे ७मी०), मृतदेहे—शवशरीरे, तिष्ठतीति त मृतदेहस्थ—शवाधिष्ठित [विण०। मृतदेह+स्था "सुपि स्थः" (३।२।४ पा०) इति क. "आतो लोप इटि च" (६।४।६४ पा०) इति आकारलोप]। जवात्—वेगात् (ल्यब्लोपे ५मी०। "जवो वेगवति त्रिषु। पुलिङ्गस्तु भवेत् वेगे—" इति मेदिनी), तूष्णीं—मौनम् (अव्य०। क्रिया विण०)। प्रवृत्ते—उपक्रान्ते (विण०। प्र+वृत+कर्त्तरि क्त, तस्मिन्)। अनुचिते—अनभ्यस्ते (विण०। "समञ्जस स्यादुचितमभ्यस्तमुचितं विदुः" इति मेदिनी), क्लेशे (वैषयिके ७मी०)। असि—भवसि [अस+लट्-सिप् "तासस्त्योर्लोप" (७।४।५० पा०) इति अस्तेः सलोप], त्वमिति शेष। विनोदाय—क्रीडार्थे, मनोरञ्जनार्थमिति यावत् ["तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या" (वा०) इति ४र्थी०]। श्रूयताम्—आकर्ण्यतां (श्रु+कर्मणि लोट् ता), त्वया इति शेष।

(घ) कालिन्दी—यमुना ("कालिन्दी सूर्य्यतनया यमुना शमनस्वसा" इत्यमरः), तस्याः तटे—तीरदेशे (६ष्ठीतत्पु०) कालिन्दीतटे—यमुनातीरे, (सामीप्यार्थे ७मी०), ब्रह्मस्थलम् इति अभिधा—नाम यस्य तादृश. (बहुव्री०), अग्रहार,—ग्राम (वि०)।

(ङ) समभवत्—समासीत् (सम्+भू+लङ्-द), वेदानाम्—ऋग्यजुःसामाथर्वणां चतुर्णां, पारम्—अन्त गच्छति इति वेदपारग,—साङ्गवेदेऽधीतीत्यर्थ, [विण०। वेदपार+गम+"अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ड." (३।२।४८ पा०) इति ड, "टे" (६।४।१४३ पा०) इति डिति परे टेर्लोप]।

(च) अजनि—अभूत् [जन+लुङ्-तन् "दीपजनबुध—" (३।१।६१ पा०) इति चिण "जनिवध्योश्च" (७।३।३५ पा०) इति उपधाया वृद्ध्यभाव "चिणो लुक्"

नवानर्घ्यवयस्कां निर्माय विधिर्नियतं निजं सर्गे नारीपूर्वनिर्माण-
कौशलं जुगुप्सते । (ख) तस्यां ग्रैष्मातिक्रान्तायां वान्यकुसुमात्

(७।३ १०४ पा०) इति [illegible] परत तमो लुक्], यां—जानकीं, नवं—नूतनम् अनिर्मितपूर्वमित्यर्थः, अर्घं—मूल्यम् ("अर्घः पूजाविधौ मूल्येऽपि" इति मेदिनी) न—नास्ति यस्य तथा सत् (बहुव्री०) अनर्घम्—अमूल्यं मूल्येनाप्यप्राप्यमित्यर्थः, अनुत्कृष्टमिति यावत् ("अनर्घ" इत्यत्र "अनघ" इति पाठे—अनघ—मनोज्ञम् । "अनघो [illegible]" इति मेदिनी) वयः—"[illegible] । [illegible] ।" [illegible] (बहुव्री), निर्माय—सृष्ट्वा (निर्+मा+ल्यप्), विधिः—विधाता ब्रह्मा इति यावत् नियतं—निश्चितं सततं वा । [illegible] —[illegible] (आत्मनेपदिनः) नारीं पूर्वं—पू[र्वं] रचितं, पुराऽनिर्मितमित्यर्थः, तत् निर्माणकौशलं—सृष्टिनैपुण्यं सत् (६ष्ठी तत्पु०), जुगुप्सते—निन्दति गर्हयते इति यावत् [गुप् धातोः "गुप्तिज्किद्भ्यः सन्" (३।१।५ पा) इति सनि ततो "सन्नन्ता" (१।३।६२ पा) इति निर्णयः । "जुगुप्सा तु घृणा निन्दा च कथ्यते" इत्यमरः]; [illegible] ([illegible]) [illegible] सुन्दरी या [illegible] भावः ।

(ख) तस्यां—जानक्यां (सप्तमी), ग्रैष्मम् अतिक्रान्ता—अपगता (ग्रीष्म तस्य । अति+क्रम्+क्त, स्त्रियां टाप्) तस्यां ग्रैष्मातिक्रान्तायाम्—[illegible] (विप) ग्रैष्मम् अतिक्रान्तम्—[illegible] इति वा (बहुव्री) [illegible]—[illegible] [illegible] कुसुमं—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कुसुमं (बहुव्री) [illegible] [illegible]—"[illegible]" [illegible] [illegible] ([illegible] । [illegible] [illegible], [illegible])। [illegible] [illegible] यथा रामायणे [illegible]—"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] रघुनन्दन ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible]

समसर्वगुणोपेतास्त्रयो ब्राह्मणदारकाः समाययुः। (ज) तेषा-मेकैकः आत्मार्थं तत्पितरं तामयाचत। तत्पिता (झ) प्राणव्ययेऽपि तामन्यस्मै दातुमनिच्छन् तन्मध्यादेकस्मै दातुं मतिमकरोत्। सा तु कन्या (ञ) अन्ययोर्बाधात् भीता कियन्तं कालं न पाणि-

कामये सर्वा भार्यां मम भविष्यथ। मानुषस्त्वव्यता भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः। अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्त्यश्च भविष्यथ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः। अपहस्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत् ॥ अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां सुरसत्तम ॥ प्रभावज्ञाय ते सर्वाः किमर्थमवमन्यसे ? ॥ कुशनाभसुता देव। समस्ताः सुरसत्तम ॥ स्थानाच्च्यावयितुं देव रक्षामस्तु तपो वयम् ॥ मा भूत् स कालो दुर्मेध। पितरं सत्यवादिनम्। अवमन्य स्वधर्मेण स्वयं वरमुपास्महे ॥ पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमञ्च सः। यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ तासान्तु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः। प्रविश्य सर्व्व-गात्राणि बभञ्ज भगवान् प्रभुः ॥" इति। समैः,—तुल्यैः, सर्व्वगुणैः,—दयादाक्षि-ण्यादिगुणसमूहैः, उपेताः,—युक्ताः समसर्व्वगुणोपेताः,—तुल्यगुणिनः (विण०। उप+इ+क्तः, ते), ब्राह्मणदारकाः,—विप्रबालकाः, ("दारकौ बालभेदकौ" इत्य-मरः), समाययुः,—समाजग्मुः [सम्+आ+या+लिट् उस् "आतो लोपः इटि च" (६।४।६४ पा०) इत्याकारलोपः]।

(ज) तेषां (निर्द्धारे ६ष्ठी०)। तां—मन्दारवतीम्, अयाचत—प्रार्थयत (याच +लङ्-तन्। याचेर्द्विकर्म्मकत्वात् पितरं तामिति कर्म्मद्वयम्)।

(झ) प्राणव्ययेऽपि—जीवननाशेऽपि (भावे ७मी), अन्यस्मै—ब्राह्मणकुमार-त्रयेभ्यः इतरस्मै वरायेत्यर्थः (सम्प्र० ४र्थी०)। अनिच्छन्—अनभिलषन् (विण०। न+इष+शतृ), तेषां—ब्राह्मणत्रयाणां, मध्यात् तन्मध्यात् (६ष्ठी तत्पु०। निर्द्धारे ५मी०), एकस्मै—एकतमाय वराय, युगपत् त्रिभिरेव दुहितुः पाणिग्रहणासम्भवात् इति भावः। मतिम्—इच्छां ("मतिरिच्छामनीषयोः" इति शाश्वतः), अकरोत्—व्यदधात् (कृ+लङ्-द)।

(ञ) अन्ययोः,—य स्वपाणिं ग्राहयिष्यति, तदितरयोरित्यर्थः (शेषे ६ष्ठी०), बाधात्—दुःखात्, मनःपीडाभयादित्यर्थः, यद्वा—बाधात्—निषेधात्, मां विहाय अन्यं मा उद्वह इति निवारणादित्यर्थः, ["भीत्रार्थानां भयहेतुः" (१।४।२५ पा०) इति अपा० ५मी०। "बाधा दुःखे निषेधे च" इति मेदिनी]। कियन्तं कालं

मपाययत्। ते च त्रयोऽपि तस्याः (ट) मुखेन्दुनिपीतदृष्टयः चकोरव्रतमाश्रित्य दिवानिशं तत्रैव तस्थुः।

अथाकस्मात् समुत्पन्नेन (ठ) ज्वरदाहेन आर्त्ता सा मन्दारवती पञ्चतामवाप। ततस्ते विप्रकुमारास्तां (ड) परासुं दृष्ट्वा शोकार्त्ताः कृतप्रसाधनां श्मशानं नीत्वा भस्मसादकुर्वन्। ततश्च तेषामेकः (ढ) तत्र मठं निर्माय तद्भस्मशय्यायां भैक्ष्येण जीवन्

[... (३।३।१ पा०) इति सूत्रात्] न पायिमपाययत्—... न ... इति ... (पठ+णिच+लङ्-द) ... न विवाहं ... ।

(ट) मुखमिन्दुरिव (उपमितसमासः) तस्मिन् मुखेन्दौ—मुखचन्द्रे, निपीता—पायिता (...) दृष्टिः—नेत्रं यैः ते (बहुव्री) चकोरः—पक्षिविशेषः, तस्य व्रतमिव व्रतं—नियमविशेषः तत् चकोरव्रतं—चकोर ... चकोरो यथा चन्द्रमण्डलात् ... पिबति ... तथा तेऽपि मन्दारवतीवदनचन्द्रमसः ... विहाय ... नियमविशेषमिति भावः, आश्रित्य—आश्रित्य (आ+श्रि+ल्यप्) दिवा च निशा च [... (५।४।७७ पा) इति ...] दिवानिशम्—अहोरात्रम् (...) । तस्थुः—स्थितवन्तः [ष्ठा+लिट्-उस् ... (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः]।

(ठ) ज्वर एव दाहः ज्वरदाहः ... तेन ज्वरदाहेन—दाहज्वरेण (... तत्पु । ...) आर्त्ता—पीडिता (विप । आ+ऋ+क्त ... टाप्)। अवाप—प्राप (अव+आप+लिट्-णल्)।

(ड) परा—परागताः, असवः—प्राणाः यस्याः तां परासुं—मृतां (बहुव्री । "परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः। मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते" इत्यमरः)। कृतं—विहितं प्रसाधनं—... (बहुव्री)। ... इति भस्मसादकुर्वन् ... ["विभाषा साति कार्त्स्न्ये" (५।४।५२ पा) इति साति] अकुर्वन्—समपादयन् (कृ+लङ्-अन्) ... ।

(ढ) तत्र—श्मशाने (...) मठम्—आश्रमविशेषं, ...

तिष्ठत्। (ण) द्वितीयोऽस्थीनि तस्या उपादाय भागीरथ्यां निक्षेप्तुं जगाम। तृतीयस्तु तापसो भूत्वा (त) देशान्तराणि भ्रमितुमगात्। स तु (थ) भ्राम्यन् तापसः वज्रालोकाभिध ग्रामं प्राप्य कस्यापि विप्रस्य गृहे अतिथिरभूत्; तेन च गृहपतिना पूजितो यावत् तत्र भोक्तुं प्रावर्त्तत, तावत्तस्य एकः शिशुः रोदितुं प्रवृत्तो-

---

योग्य कुटीरमिति यावत्, ("मठश्छात्रादिनिलयः" इत्यमरवचने आदिपदेन सन्यासिपरिव्राजकादीनां ग्रहणात्), निर्म्माय—विरचय्य, तस्याः,—मन्दारवत्याः, भस्म—चिताभूतिरेव, शय्या—शयनं तत्र (६ष्ठी तत्पु०, रूपककर्म्मधारयश्च) तद्भस्मशय्यायां—मन्दारवत्याः चिताभस्म शय्यां परिकल्प्य तत्र इत्यर्थः (आधारे ७मी०), भिक्षाणां समूहः भैक्ष्यं तेन (भिक्षा+ष्यञ्) भैक्ष्येण—भिक्षासमूहेन, नित्यभिक्षानुष्ठानेनेत्यर्थः, जीवन्—प्राणन्, प्राणधारणं कुर्व्वन्नित्यर्थः (जीव+शतृ), श्मशाने कुटीरनिर्म्माणं कृत्वा भिक्षान्नेन प्राणान् धारयन् मन्दारवत्याः भस्मोपरि शयनमकरोदित्यर्थः।

(ण) द्वितीयः,—अपरः ब्राह्मणकुमारः। उपादाय—गृहीत्वा (उप+आ+दा+ल्यप्), भागीरथ्यां—गङ्गायां, गङ्गाजले इत्यर्थः, (आधारे ७मी०), निक्षेप्तुं—न्यस्तुं (नि+क्षिप+तुमुन्)।

(त) देशान्तराणि—अन्यदेशान्, भ्रमितुं—विचरितुम्।

(थ) भ्राम्यन्—इतस्ततो विचरन् (भ्रम+शतृ)। वज्रालोक इति अभिधा—नाम यस्य तं (बहुव्री०। "आख्याह्वे अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च" इत्यमरः)। अतति—गच्छति, एकां निशां न तिष्ठति इति अतिथिः,—आगन्तुः [विशे० विशे०। अत "ऋतन्यञ्जि—(४।२ उ०) इति इथिन् प्रत्ययः।] नास्ति तिथिः,—प्रतिपदादिरस्य इति अतिथिरिति वा, यः प्रतिपदादितिथिनियममविगणय्यैव यस्मिन् कस्मिंश्चित् दिने आगच्छति सः अतिथिरित्यर्थः, तदुक्तं,—"तिथिपर्व्वोत्सवाः सर्व्वे त्यक्ता येन महात्मना। अतिथिं तं हि विजानीयाच्छेषमभ्यागतं विदुः॥" इति। (बहुव्री०। "आवेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते" इत्यमरः)। गृहपतिना—गृहस्थेन, गृहस्वामिनेति यावत् (कर्त्तरि ३या०। "भवेत् गृहपतिः पुंसि गृहस्थेऽपि च सत्रिणि" इति मेदिनी), पूजितः,—पाद्यार्घ्यादिना अर्च्चितः (पूज+वर्त्तमाने क्त)। भोक्तुम्—अत्तुं (भुज+तुमुन्), प्रावर्त्तत—उपाक्रमत (प्र+वृत+लङ्-त)। रोदितुं—क्रन्दितुं (रुद+तुमुन्)।

ऽभवत्। स च शिशुः (ङ) क्रन्द्यमानोऽपि यदा न व्यरंसीत् तदाऽस्य गृहिणी तं बाहावादाय ज्वलत्यग्नौ क्रुधा प्राक्षिपत्, क्षिप्त एव स कोमलाङ्गस्तत्क्षणात् भस्मसादभूत्। तदवलोक्य स तापसः (च) सञ्जातरोमाञ्चः प्रागवोचत्,—"हा धिक्! कष्टं! प्रविष्टोऽहं ब्रह्मराक्षसवेश्मनि, तस्मात् मूर्तं किल्बिषमिदमत्र

(ङ) क्रन्द्यमानः,—चतुर्भुजीविलपन्, उच्चैःस्वरमाहिना प्रयोज्यमानोऽपीत्यर्थः (क्रन्द+णिच्+कर्मणि शानच्), मात्रादिभिरिति शेषः। व्यरंसीत्—विरतः [वि+रम+लुङ् ड् "व्याङ्परिभ्यो रमः" (१।३।८३ पा) इति परस्मैपदम्]। बाह—प्रकोष्ठविशेषः। बाहौ—भुजे (चीयतेरिति सप्तमी)। ज्वलति—दीप्यमाने (ज्वल+शतृ)। क्रुधा—क्रोधेन (क्रुधि+क्विप्। "क्रोधक्रोधावमर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियाम्" इत्यमरः) प्राक्षिपत्—न्यक्षिपत् (प्र+क्षिप+लङ्-द्)। क्षिप्तः,—पातितः (क्षिप। क्षिप+क्त)। कोमलानि—मृदूनि अङ्गानि—अवयवाः यस्य सः कोमलाङ्गः—सुकुमारदेहः (बहुव्री)। भस्मी देहः यस्य तथाविधः इति भस्मसात् ["विभाषा साति कार्त्स्न्ये" (५।४।५२ पा) इति भस्मन्+साति] अभूत्—भस्मावशेषः अभवत् इत्यर्थः।

(च) सञ्जातः,—समुत्पन्नः, रोमाञ्चः—रोमहर्षणं रोमोद्गमः इति यावत् यस्य सः सञ्जातरोमाञ्चः,—भयेन भवेन वा कण्टकितवपुः इत्यर्थः (बहुव्री)। हा!—इति खेदसूचकमव्ययं धिक्!—इति वाक्यनिन्दार्थकमव्ययं, कष्टं—कष्टम्, कठोरं दुःखाऽऽपादकमित्यर्थः, एतत्तु अतीव कष्टकरं यत् यत्र निर्दयमातेव मातृघातिनः पापे महापातकिनः सहवासेनाहमपि पापी जातः धिक् मां इति मात्मन्यन्यामिति भावः। प्रविष्टः,—उपस्थितः इत्यर्थः (प्र+विश+कर्तरि क्तः)। ब्रह्म—विप्रोऽपि राक्षसः,—क्रूरकर्माणि राक्षसवृत्तिः यस्य ब्रह्मराक्षसः,—राक्षसवत्क्रूरः मत्र कुत्सितैव इत्यर्थः, "परद्रव्य च हिंसकं भवति ब्रह्मराक्षसः" इति मनुस्मरणात्; ब्रह्मराक्षस इव आचारविशिष्टः इत्यर्थः, तस्य वेश्मनि—गृहे (अधिकरणे सप्तमी। "मन्दिरे सदनं वेश्म सद्म निकेतनम्" इत्यमरः)। मूर्तं—मूर्तिमत्, देहधारि इत्यर्थः (विश। "मूर्तं स्यात् त्रिषु मूर्च्छिते कठिने मूर्तिमत्यपि" इति विश्वः), किल्बिषं—पापं पापजनकमित्यर्थः ("अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम्" इत्यमरः), राक्षसवत् आचरणात् पापिनीऽस्य विप्रस्य गृहेऽपि पापजनकमारोपः, पापाज्जात अयाऽऽत्मादिति भावः।

नाधुना भक्षयामि"। (न) एवंवादिनं तमतिथिं स गृहस्थः प्रत्यवादीत्,—"ब्रह्मन्! पश्य मे पठितसिद्धस्य मृतसञ्जीवनीं शक्तिम्" इत्युक्त्वा पुस्तकमुद्घाट्य, तां विद्यां वहिष्कृत्य, अनुवाच्य च तस्मिन् भस्मनि जलमक्षिपत्; क्षिप्तमात्रे च जले स पुत्र-स्तथैव जीवन्नुदतिष्ठत्। ततः स तापसः (प) सुनिर्वृतस्तत्र सहर्षं बुभुजे। गृहस्थोऽपि स (फ) नागदन्तके पुस्तकमवस्थाप्य, भुक्त्वैव तेन तापसेन सह रात्रौ शयनमभजत।

अथ (ब) सुप्ते गृहपतौ स तापसः स्वैरमुत्थाय शङ्कितः स्व-

(न) एवंवादिनम्—इत्युक्तवन्तं (विश०। एवं+वद+ग्रहादित्वात् णिनि, तम्)। पठितेन—गुरोरध्ययनेन, सिद्धः,—सिद्धिं प्राप्तः, पुनः पुनरभ्यासानुष्ठानादिना आयत्तीकृतविद्य इत्यर्थः, तस्य पठितसिद्धस्य—अधीतस्य अध्ययनसाफल्यं प्राप्तस्य चेत्यर्थः (विश०। ३या तत्पु०). मृतः,—गतप्राणः, सञ्जीव्यते—प्राण्यते, जीवनयुक्तः क्रियते इत्यर्थः, अनया तां मृतसञ्जीवनीं—प्रेतोज्जीवनीं [विश०। सम्+जीव "करणाधिकरणयोश्च" (३।३।११७ पा०) इति ल्युट्, स्त्रियां ङीप्]। उद्घाट्य—उन्मुच्य, निरावरणं कृत्वेत्यर्थः (उत्+घट+णिच्+ल्यप्)। विद्यां—सञ्जीवनमन्त्रमित्यर्थः, "तस्य विद्या न सिध्यति" इति श्यामास्तवे विद्याशब्दस्य मन्त्रार्थकत्व दर्शनात्, वहिष्कृत्य—प्रकाशीकृत्य (वहिस्+कृ+ल्यप्), अनुवाच्य—वाचयित्वा, पठित्वेत्यर्थः (अनु+वच+णिच्+ल्यप्)। उदतिष्ठत्—उत्तिष्ठति स्म, उत्थितोऽभवदित्यर्थः (उत्+स्था+लङ् द)।

(प) सु—अतिशयेन, निर्वृतः,—सुखी सुनिर्वृतः,—सन्तुष्ट इत्यर्थः (प्रादि-समासः)। हर्षेण सह वर्त्तमानं यथा स्यात्तथा सहर्षं—सानन्दं (क्रिया विश०। बहुव्री०), बुभुजे—आद [भुज+लिट्-ए "भुजोऽनवने" (१।३।६६ पा०) इति आत्मनेपदम्]।

(फ) नागदन्तके—हस्तिदन्ते, हस्तिदन्तनिर्म्मिताऽऽधारविशेषे इत्यर्थः, यद्वा—गृहभित्तिप्रोथिते किञ्चिन्निर्गते काष्ठखण्डविशेषे इत्यर्थः, (आधारे ७मी०। "नाग-दन्तो द्विपरदे गृहान्निर्गतदारुणि" इति मेदिनी)। अवस्थाप्य—संरक्ष्य (अव+स्था+णिच्+ल्यप्)। शयनं—शय्याम्, अभजत—आश्रयत (भज+लङ् त)।

(ब) सुप्ते—निद्रिते [विश०। स्वप्+कर्त्तरि क्त. "वचिस्वपियजादीनां

प्रियाया मन्दारवत्या जीवनार्थं तां पुस्तिकामग्रहीत्। गृहीत्वैव तस्मात् (ग) निर्गत्य रात्रिन्दिवं व्रजन् शनैस्तत् श्मशानमासदत्, अद्राक्षीच्च सहसा तं द्वितीयम् उपस्थितं यो हि गङ्गाऽम्भसि तदस्थि चेतुमगात्। अथ प्राप्य च (घ) तत्रस्थं तस्या भस्मनि शायिनं तृतीयं निबद्धमठं स तापसः प्रोवाच,—"मठिका

ङिति" (६।१।१६ पा) इति सम्प्रसारणम्] अवगती—अवगमेनेति (भावे ७मी)। शनैः—मन्दं निःशब्दमित्यर्थः (क्रिया वि। "मन्दमक्रमयोः शनैः" इत्यमरः) उत्थाय—उद्गम्य, उत्थितो भूत्वा इत्यर्थः [उत्+स्था+ल्यप् "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य" (८।४।६१ पा) इति थिकारे सकारस्य थकारादेशे सति "झरो झरि सवर्णे" (८।४।६५ पा) इति थकारस्य लोपः] अहो सहाया यस्य इति शङ्कितः,—भीतः (क्रिया। तारकादित्वादितच्) चौरत्वशङ्कयेति भावः। कौतुकाद् इव कौतुकाकृष्ट—शब्ददानमयम् ["यदेन मित्रसमासो विशेषणविहता चैवि वक्तव्यम् (वा०) इति नित्यसमासः]। अपसरीत्—चालत (सृ+लुङ्-द)।

(ग) निर्गत्य—बहिर्भूय (निर्+गम+ल्यप्-लुक् च) रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम्—अहर्निशम् ["अचतुर—"(५।४।७७ पा) इत्यादिना रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते] व्रजन्—गच्छन् (व्रज+शतृ) शनैः,—मन्दं मन्दम् अतुर्वनितया यथाविधि सम्पन्नमेवेति भावः (व्रजन् इति क्रियाया विः)। आसदत्—प्राप (आ+सद+लुङ्-द) अद्राक्षीत्—ऐक्षिष्ट (दृश+लुङ्-द)। उपस्थितं—समागतं [विश। उप+स्था+कर्तरि क्त "द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति" (७।४।४० पा) इति इत्वादेशे "आतो लोप इटि च" (६।४।६४ पा) इति आकारलोपः]। गङ्गाऽम्भसि—गङ्गा जले (अधिकरणे ७मी)।

(घ) तत्र—तस्मिन् श्मशाने तिष्ठतीति तं तत्रस्थं—श्मशानवासिनं [विश। तत्र+स्था "सुपि स्थः" (३।२।४ पा) इति क "आतो लोपः— (६।४।६४ पा) इति आकारलोपः सप्तम्या अलुक् च]। शेते इति शायिन् तं शायिनं—शयानं (विश। शी+ग्रहादित्वात् णिनिः) तृतीयं—मातृचतुर्थारमिति भावः निबद्धः,—विरचितः मठः —कुटीरविशेषः येन तं निबद्धमठं—निर्मितनिवासं (बहुव्री)। प्रोवाच—जगाद [प्र+वच+लिट् णल् "लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्" (६।१।१७ पा) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्], अल्पो मठः मठकः,—क्षुद्रो मठ इत्यर्थः ["अल्पे" (५।३।८५ पा) इति मठ+कन्, तत स्त्रियां टाप् मठिका अल्पत्वात् अत्]

त्यज्यतां भ्रातः। प्रियां तामहमुत्थापयामि" इति। ततः (य) ताभ्यां निर्बन्धतः परिपृष्टः पुस्तिकामुद्घाट्य मन्त्रमनुवाच्य मन्त्रपूतानि जलानि तस्मिन् भस्मनि प्राक्षिपत्; क्षिप्तमात्रेषु जलेषु सा मन्दारवती जीवन्ती सहसा समुत्तस्थौ। तदा सा कन्या वह्निं (र) प्रणम्य निष्क्रान्ता पूर्वाधिकद्युति काञ्चनेनेव निर्मितं वपुर्बभार। (ल) तादृशीं तां पुनर्जीवितां वीक्ष्य त्रयोऽपि

पूर्व्वस्थात इदाप्यसुपः" (७।३।४४ पा०) इति पूर्व्वस्य अकारस्य इकारः], त्यज्यतां— मुच्यतां (त्यज+कर्म्मणि लोट्-ताम्)। उत्थापयामि—उत्तोलयामि, जीवयामीत्यर्थः [उत्+स्था+णिच्+लट्-मिप् "उदः स्था—" (८।४।६१ पा०) इति तिष्ठतेः सकारस्य सवर्णथकारभावे सति "झरो झरि सवर्णे" (८।४।६५ पा०) इति थकारलोपः]।

(य) ताभ्यां—द्वितीयतृतीयब्राह्मणकुमाराभ्यां, निर्बन्धतः,—आग्रहातिशयेन, निर्बन्धं कृत्वा इत्यर्थः (ल्यब्लोपे पञ्च०), परिपृष्टः,—जिज्ञासितः [विण०। परि+प्रच्छ+कर्म्मणि क्त "व्रश्चभ्रस्ज—" (८।२।३६ पा०) इति षकारादेशः, "ग्रहिज्या—" (६।१।१६ पा०) इति प्रच्छतेः सम्प्रसारणं, ततः "ष्टुना ष्टुः" (८।४।४१ पा०) इति तस्य टभावः], पुस्तिकां—क्षुद्रपुस्तकं [पुस्तक+स्त्रियां टाप् "प्रत्ययस्थात् कात्—" (७।३।४४ पा०) इति पूर्व्वस्य अकारस्य इकारः]। मन्त्रेण —देवादिसाधनवाक्यविशेषेण, ("मन्त्रो वेदविशेषे स्यात् देवादीनाञ्च साधने। गुह्यवादेऽपि च पुमान्" इति मेदिनी) पूतानि—पवित्रीकृतानि मन्त्रपूतानि— मन्त्रसंस्कृतानि (३या तत्पु०)। जीवन्ती—प्राणन्ती, जीवनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः (जीव+शतृ+स्त्रियां ङीप्), समुत्तस्थौ—उत्तिष्ठति स्म, उत्थिता बभूवेत्यर्थः [सम्+उत्+स्था+लिट्-णल् "आत औ णलः" (७।१।३४ पा०) इति णल औकारादेशः]।

(र) प्रणम्य—नमस्कृत्य (प्र+णम+ल्यप्), निष्क्रान्ता—निर्गता [विण०। निर्+क्रम+कर्त्तरि क्त "अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति" (६।४।१५ पा०) इति उपधादीर्घः], पूर्व्वस्मात्—मृत्योः पूर्व्वकालमपेक्ष्येत्यर्थः, अधिका—भूयसी, द्युतिः,—कान्तिः यत्र तादृशं पूर्वाधिकद्युति—पूर्वादप्यतिशयितप्रभं (बहुव्री०)। निर्म्मितं—रचितं [निर्+मा+कर्म्मणि क्त "द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति (७।४।४० पा०) इति आकारस्य इकारः], वपुः,—शरीरं (गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः" इत्यमरः), बभार—दधार, प्रापेत्यर्थः (भृ+लिट्-णल्)।

(ल) तादृशीं—गतजीविताम्। वीक्ष्य—दृष्ट्वा, (वि+ईक्ष+ल्यप्)। त्रयेण

ते स्मरातुरा तस्यास्त्वर्थमन्योऽन्यं कलहं चक्रुः । एकेनोक्तम्—'इयं (क) ममास्थिसञ्चयात् जीविता, तदेषा ममैव भार्या'। अपरो ऽब्रवीत्—'मदीयेन (ख) तीर्थभ्रमणपुण्येन इयं जीविता तदेषा ममैव भार्या'। तृतीयेन (ग) अभिहितम्,—'मया भस्मानि रक्षितानि, तत एवेयं जीविता, तस्मात् ममैवेयं प्रणयिनी' इति ।

हे महीपते ! तेषां (घ) विवादनिर्णये त्वमेव प्राज्ञः, तत् ब्रूहि, कन्याऽसौ कस्य एतेषां भार्या भवितुमर्हति? यदि जानन्

—कामेन ("काम पञ्चशरः स्मरः" इत्यमरः) आतुराः,—पीडिताः स्मरातुराः,—कामव्याधिपीडिताः (तृ॰ तत्पु॰)। अन्योऽन्यं—परस्परं कलहं—वचनं सम्बोधार मिलनं, विवदामिति शापन् विग्रह वचनमिति भावः, वादम् इति वा ("कलह युद्धि वादे ना राजवीथि च मध्यमे" इति मेदिनी), चक्रुः—विदधुः (कृ+लिट्-उस्)।

(क) मम अस्थ्यर्थ—अस्थिसञ्चय तस्मात् अस्थिसञ्चयात्—मम अस्थिरक्षित मम अस्थ्यर्थं प्राप्य इत्यर्थः, (ल्यब्लोपे पञ्चमी), जीविता—जीविता, प्राप्तजीवना (जिव । जीव+कर्तरि क्त स्त्रियां टाप्)। भिवते वा सा भार्या—पत्नी (भृ+कर्मणि ण्यत् स्त्रियां टाप्)।

(ख) तीर्थेषु—काश्यादिपुण्यस्थानेषु जलाशयविशेषेषु वा, गङ्गादीनदीतीरेषु इत्यर्थ ("तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च। अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्याय-मन्त्रिषु" इति मेदिनी) तत् भ्रमणं—पर्यटनं तेन यत् पुण्यं—सुकृतं तेन तीर्थभ्रमणपुण्येन—काश्यादि (तीर्थादि) स्थानविचरणजनितधर्मसञ्चयेन (षष्ठी तत्पु॰)।

(ग) अभिहितम्—उक्तम् [अभि+धा+कर्मणि क्त "दधातेर्हिः" (७।४। ४२ पा॰) इति धाञो हिः]। रक्षितानि—सञ्चितानि यत्नतः स्थापितानीत्यर्थः (रक्ष+कर्मणि क्त, तानि)। प्रणयिनी—भार्या इति यावत्।

(घ) विवादनिर्णये—वैमत्यविषयस्य मीमांसाकरणे (विषये सप्तमी)। प्राज्ञः—समर्थः (प्रज्ञ+कर्तरि क)। ब्रूहि—वद (ब्रू+लोट्-हि)। एतेषां—ब्राह्मणकुमाराणां त्रयाणां मध्ये (निर्धारणे षष्ठी)। अर्हति—युज्यते (अर्ह+लट्

मृषा वदिष्यसि, तदा ते मूर्द्धा विदलिष्यति"। इति वेतालादाकर्ण्य स राजा एवम् (ङ) अभ्यधात्,—"यः क्लेशेन मन्त्रमानीय एनामजीवयत्, स खलु पितृकार्य्यकरणात् न पतिः। यश्च तस्या अस्थीनि गङ्गाया चेप्तुं गतः, स (क) पुत्रकार्य्यकरणात् न पतिः। यस्तु तद्भस्मशय्या (ख) समाश्लिष्य तपश्चचार श्मशान एव, स एवास्याः प्रणयिकार्य्यकरणात् पतिर्भवितुमर्हति" इति।

इत्थं नृपात् त्रिविक्रमसेनादाकर्ण्य स वेतालस्तस्य (ग) स्कन्धादतर्कितं स्वपद प्रायात्। राजा च भिक्षुकार्य्यार्थं

तिप्)। मृषा—मिथ्या ("मृषा मिथ्या च वितथे" इत्यमर)। विदलिष्यति—स्फुटिष्यति (वि+दल+लृट्-स्यति)।

(ङ) अभ्यधात्—अब्रवीत् [अभि+धा+लुङ्-द "गातिस्था—" (२।४।७७ पा०) इति सिचो लुक्]। आनीय—आनयनं कृत्वा (आ+नी+ल्यप्), एनां—मन्दारवतीम् [अकर्म्मकत्वात् प्रयोज्यकर्त्तरि २या "द्वितीयाटौस्स्वेन" (२।४।३४ पा०) इति अन्वादेशे द्वितीयैकवचने एतद एनाऽऽदेशः], अजीवयत्—प्राणयत्, जीवितामकरोदित्यर्थः, (जीव+णिच्+लङ्-द)। पितुः—जनकस्य, यत् कार्य्यं—जन्मदानरूपमित्यर्थः, तस्य करणात्—विधानात् पितृकार्य्यकरणात्—जनककर्त्तव्यानुष्ठानात् (हेतौ ५मी०), गतजीवितायास्तस्याः पुनर्जन्मप्रदत्वेन प्रथमब्राह्मणकुमारस्य पितृत्वं ज्ञेयम्।

(क) पुत्रस्य—तनयस्य, यत् कार्य्यम्—अग्निसत्कारास्थिचयनादिकमौर्द्ध्वदैहिक कर्म, तस्य करणात्—सम्पादनात् पुत्रकार्य्यकरणात्—तनयकृत्यसम्पादनात् (हेतौ ५मी०)।

(ख) समाश्लिष्य—समालिङ्ग्य (सम्+आ+श्लिष+ल्यप्), तपः—तपस्यां, चचार—अनुतस्थौ (चर+लिट्-णल्)। प्रणयिनः—प्रेमास्पदस्य, पत्युरिति यावत्, यत्—कार्य्यं—पत्नीवियोगनिर्वेदात् संसारासक्तिं विहाय तस्या एव सततस्मरणगुणकीर्त्तनादिकं कर्म, तत्करणात् प्रणयिकार्य्यकरणात्—भर्त्तृकर्त्तव्यप्रतिपालनात्।

(ग) स्कन्धात् (अपा ५मी०), न तर्कितं—तर्कः, विचार इत्यर्थः, यस्मिन् कर्मणि तत् (बहुव्री०। क्रिया विण०) अतर्कितम्—अविचारितं, किञ्चिदपि विलम्ब-

पुनस्त्वं (घ) प्राप्तुं मनो यतस्व, प्राणात्ययेऽपि महासत्त्वाः प्रतिपन्नमर्थम् असाधयित्वा न निवर्त्तन्ते।

अथ तृतीयकथा।

अथ राजा पुनरपि स वेतालमानेतुं तं (क) शिंशपा तरुमभ्यगच्छत् प्राप्य च तत्रस्थं मृतदेहगतं तं स्कन्धे गृहीत्वैव तूष्णीं गन्तुं प्रावर्त्तत। अथ (ख) प्रयान्तं तं स वेतालः पुनरवोचत्

गच्छेव स्मशानं, गच्छेति यावत् तदवधि तथा, आपदं—विपद्ग्रस्तं शिंशपावृक्ष मिति यावत् (यदं नवशिशिरशाखालम्बमानाकृत्यनु स्मरन), प्राप्तात्—प्रविष्टात (प्र+आ+आप क्त)।

(घ) प्राप्तुं—लब्धुम् यामित्वमिच्छसि। यतस्व—चेष्टां कुरु इत्यर्थः (यत +लिट् स्व) प्राणात्ययेऽपि—जीवनापगमेऽपि, जीवनविनाशसम्भावनायां सत्या मपीत्यर्थः (भावे सप्तमी), महत्—उदारं सत्त्वं—स्वभाव येषां ते तथा —महत्—प्रभूतं सत्त्वं—बलं येषां ते महासत्त्वाः—उदारचरिताः महात्मानः वा (पञ्चमी। "सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः" इति मेदिनी) प्रतिपन्नम्—अङ्गीकृतं स्वीकृतमित्यर्थः (विशे। प्रति+पद+कर्मणि क्त, तं "प्रतिपन्नोऽवगते स्यात् विज्ञातेऽङ्गीकृतेऽपि च इति मेदिनी) अर्थ—वस्तु प्रयोजनं वा अभीष्टविषय मित्यर्थः ("अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु। अर्थोऽर्थे विषयो च विषये च प्रयुज्यते" इति भागवत) असाधयित्वा—असम्पाद्य (न+साध+णिच्+क्त्वा), न निवर्त्तन्ते—न विरमन्ति (नि+वृत+लट्-अन्ते)।

(क) शिंशपातरुं—शिंशपानामकः तरुः तं (शाकपार्थिवादित्वात् समासः। अभ्यपि एवा) अभ्यगच्छत्—अगच्छत् (अभि+गम+लङ द)। मृतदेहं—मृत शरीरं गतः—प्राप्तः तं मृतदेहगतं—मृतदेहाधिष्ठितं (द्वितीया तत्पु)। प्रावर्त्तत—आरभत (प्र+वृत+लङ त)।

(ख) प्रयान्तं—गच्छन्तं (विशे। प्र+या+शतृ अम्)। अवोचत्—

—"राजन्। निशि गमागम कुर्वन् नितरा खिद्यसे, अतस्त्वां विनोदयन् पुनः कथा वर्णयामि, शृणु,—

अस्ति पाटलिपुत्रं नाम भूमण्डलख्यातं नगरम्। (ग) पुराऽऽसीत् तत्र नृपतिः विक्रमर्कशरी नाम, यं गुणानामिव रत्नानामाश्रय विधिर्व्यधात्। तस्य (घ) विदग्धचूडामणिर्नाम दिव्यविज्ञानवान् सर्वशास्त्रवित् शापावतीर्ण एकः शुक आसीत्।

-अवादीत् [वच+लुङ्-द "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" (३।१।५२ पा०) इति कृते अङि परे "वच उम्" (७।४।२० पा०) इति उम्]। गमागम—गमनागमनम्। नितराम्—अत्यर्थम् (अव्य०), खिद्यसे—क्लिश्यसि (खिद+कर्त्तरि लट्-से)। विनोदयन्—प्रीणयन्, तव प्रीत्यर्थमित्यर्थ [वि+नुद+णिच् "लक्षणहेत्वो क्रियाया" (३।२।१२६ पा०) इति हेतौ अर्थे लट शत्र], तव विनोदनफलक मे कथावर्णनमित्यथ। वर्णयामि—कथयामि (वर्ण+णिच्+लट्-मिप्)।

(ग) पुरा—पूर्व्वकाले इत्यर्थ। य—नृपति, गुणानामिव रत्नानामाश्रय—यथा गुणानां तथा रत्नानामपि आधारमित्यर्थ, गुणवान् धनवाश्च स राजा आसीत् इति भाव', विधि,—विधाता [वि+धा "उपसर्गे घो कि" (३।३।९२ पा०) इति कि "आतो लोप—" (६।४।६४ पा०) इति आकारलोप], व्यधात्—अकार्षीत् [वि+धा+लुङ्-द "गातिस्था—" (२।४।७७ पा०) इति सिचो लुक्]।

(घ) विदग्धाना—पण्डिताना, चूडामणिरिव चूडामणि,—शिर स्थरत्न विदग्धचूडामणि,—पण्डितशिरोभूषणं, विद्वद्वर इत्यर्थ (६ष्ठी तत्पु०), दिव्यम्—अलौकिक, विज्ञान—शिल्पशास्त्रयो ज्ञान ("मोचे धीर्ज्ञानमन्यच विज्ञानशिल्पशास्त्रयो" इत्यमर), यद्वा,—दिव्य विज्ञान—कर्म ("विज्ञान ज्ञानकर्म्मणो" इति मेदिनी) दिव्यविज्ञान (कर्मधा०) तदस्य अस्तीति दिव्यविज्ञानवान्—अलौकिकज्ञानसम्पन्न अलौकिककर्म्मकारी वा (विण०। अस्त्यर्थे मतुप्), सर्व्वशास्त्र वेत्ति—जानाति इति सर्व्वशास्त्रवित्—निखिलशास्त्रज्ञ [विण०। सर्व्वशास्त्र+विद "सत्सूद्विष—" (३।२।६१ पा०) इति क्विप्], शापेन—आक्रोशेन, द्विजगुरुप्रभृतिद्वारा "अनिष्ट ते भूयात्" इत्येवमनिष्टाभिशसनेनेत्यर्थ, ("शाप आक्रोशदिव्ययो" इति मेदिनी) अवतीर्ण,—अवरुढ, प्रादुर्भूत इति यावत्, शापावतीर्णः,—अभिशापेनाध.पतित इत्यर्थः (विण०। ३या तत्पु०), शुक.,—पक्षिविशेष.।

तस्य नृपस्य (क) आत्मजः शशी नाम शुकोपदेशेन मगधदेश नृपतिकन्यां चन्द्रप्रभां नाम उपयेमे। तस्या अपि राजपुत्र्याः (ख) तथाभूता ज्ञानविज्ञानशालिनी सोमिका नाम शारिका अभूत्, अथ तौ शारिकाशुकौ एकपञ्जरस्थौ राजवेश्मनि आस्ताम्।

एकदा (ग) साभिलाषः स शुकस्तां शारिकामब्रवीत्,—"सुभगे! एकशय्याऽऽसनाऽऽहारविहारेषु मां भज" इति।

(क) आत्मजः आत्मनः—जायते इति आत्मजः,—पुत्रः [विश० । आत्मन्+जन "पञ्चम्यामजातौ" (३।२।९८ पा०) इति ड०]। उपयेमे—परिणिनाय विवाहं चकारेत्यर्थः [उप+यम+लिट् त "उपाद्यमः स्वकरणे" (१।३।५६ पा०) इति आत्मनेपदम्]।

(ख) तथाभूता—तत्सदृशी (विश०), ज्ञानं—शास्त्रज्ञानं, विज्ञानं—व्यवहारज्ञानं सर्वविषयोपयोगिनी बुद्धिरित्यर्थः, यद्वा—विज्ञानं—शास्त्रादिविशेषज्ञानं ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां—शास्त्रज्ञानलौकिकज्ञानाभ्यां शास्त्रज्ञानतदनुष्ठानविज्ञानाभ्यां वा, शालते—शोभते या सा ज्ञानविज्ञानशालिनी—शास्त्रज्ञानविज्ञानसमन्विता (ज्ञानविज्ञान+शाल+ग्रहादित्वात् णिनि स्त्रियां ङीप्)। शारिका—पक्षिविशेषः। एकस्मिन् पञ्जरे—पिञ्जरे पक्ष्यादिबन्धनस्थाने तिष्ठतः इति एकपञ्जरस्थौ—एकपिञ्जरवर्तिनौ [विश० । एकपञ्जर+स्था+ "सुपि स्थः" (३।२।४ पा०) इति क० "आतो लोप इटि च" (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः] राज्ञः,—नृपस्य वेश्मनि—गृहे राजवेश्मनि—राजभवने (६ष्ठी तत्पु० । "गेहेगेहे निवासे वेश्म सद्म निकेतनम्" इत्यमरः), आस्ताम्—अतिष्ठताम् (आस+लङ्-ताम्)।

(ग) अभिलाषेण—मनोरथेन सम्भोगकामेन सह वर्तमानः साभिलाषः,—सम्भोगकामी (विश० । तृतीया तत्पु०)। सु—शोभनं भगं—श्रीः, सौन्दर्यमिति यावत्, ("भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु" इत्यमरः) यस्याः तत्सम्बोधने सुभगे!—सुन्दरि! शेरतेऽस्यामिति शय्या, शय्या—तल्पं शयनीयमित्यर्थः, आसनं—पीठम् उपवेशनसाधनमित्यर्थः, आहारः,—भोजनं विहारः,—भ्रमणं ('विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलायां सुगतालये' इति मेदिनी) शय्या च आसनञ्च आहारश्च विहारश्च ते शय्याऽऽसनाऽऽहारविहाराः (द्वन्द्व), एके—अभिन्नाः,

शारिकाऽब्रवीत्,—नाहं (ज) पुरुषसंसर्गं कर्त्तुमिच्छामि, यतः पुरुषा दुष्टाः कृतघ्नाश्च" इति। ततः शुकेन,—"न (झ) पुमांसो दुष्टाः, स्त्रिय एव दुष्टाः नृशंसहृदयाश्च" इति कथिते तयोर्विवादः समजनि। ततस्तौ (ञ) पक्षिणौ क्रीतदासत्वक्रीतदासीत्वपणं कृत्वा परस्परं विवादनिष्पत्तये राजपुत्रमुपेयतुः। स राजपुत्रः

शय्याऽऽसनाऽऽहारविहारा (कर्मधा०) तेषु एकशय्याऽऽसनाऽऽहारविहारेषु—एकत्र शयनोपवेशनभोजनभ्रमणादिव्यापारेषु इत्यर्थः (वैषयिके ७मी०)। भज—सेवस्व (भज+लोट्-हि), मया सह एकस्यां शय्यायां शेष्व, एकस्मिन् आसने उपविश, एकस्मिन् भाजने भुङ्क्ष्व, एकस्मिन् याने विचर इति स्पष्टार्थः।

(ज) पुरुषेण—पुंसा सह, संसर्गं—सम्बन्धं, संयोगमित्यर्थः (३या तत्पु०)। कृत—कृतोपकारमित्यर्थः, घ्नन्ति—नाशयन्ति, अस्वीकुर्वन्तीत्यर्थः, ये ते कृतघ्नाः,—अकृतज्ञाः, कृतोपकारस्य जनस्य अपकारे प्रवर्त्तमाना इत्यर्थः [कृत+हन+"कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्यः उपसङ्ख्यानम्" (वा०) इति क, "अल्लोपोऽनः" (६।४।१३४ पा०) इति हन्तेरकारस्य लोपे "हो हन्तेः ञ्णिन्नेषु" (७।३।५४ पा०) इति हकारस्य कुत्वम्]।

(झ) पुमांसः,—पुरुषाः। नृशंस—क्रूरं, हृदय—चित्तं यासां ताः नृशंसहृदयाः,—क्रूरमनसः (विश०। बहुव्री०)। विवादः,—व्यवहारः, अन्योन्यजयपराजयरूपविरुद्धवाद इत्यर्थः, वितण्डा इति यावत्, समजनि—समुदपादि [सम्+जन+लुङ् तन् "दीपजन—" (३।१।६१ पा०) इति च्लेश्चिण् "चिणो लुक्" (६।४।१०४ पा०) इति चिणः परस्य तस्य लुक्]।

(ञ) पक्षिणी च पक्षी च तौ पक्षिणौ—शुकसारिके इत्यर्थः ["पुमान् स्त्रिया" (१।२।६७ पा०) इत्येकशेषे पुंसवशेषः], क्रीतदासत्वम्—आजीवनपरिचारकत्वं, क्रीतदासीत्वम्—आजीवनपरिचारिकात्वं क्रीतदासत्वञ्च क्रीतदासीत्वञ्च क्रीतदासत्वक्रीतदासीत्वे, ते एव पणः—मस्तकं, द्यूतव्यवहारादिषु उत्सृष्टं जय्यत्वे स्थापितमित्यर्थः, मम पराजये इदं दास्यामि करोमि वा इत्येवं नियमनिमिति यावत् ("पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च" इत्यमरः। द्यूतादि इत्यत्र आदिशब्दात् समाह्वयपणादिर्ज्ञेयः)। विवादस्य—व्यवहारस्य, अन्योन्यजयपराजयरूपस्य इत्यर्थः, ("विवादो व्यवहारः स्यात्" इत्यमरः), निष्पत्तये—समाधानाय विवादनिष्पत्तये—परस्परजय

पितु (ट) आख्यानगतं विवादपदं श्रुत्वा,—"कथं पुरुषाः कृतघ्नाः, ब्रूहि मम त्वम्" इति शारिकामपृच्छत्। ततः सा,—(ठ) "शृणोतु राजपुत्र" इति समाख्याय स्वपक्षसमर्थनाय पुंदोषाख्यायिनीं कथां कथयितुमुपचक्रमे।—

"अस्ति कामन्दकी नाम विख्याता नगरी, तस्याम् अर्थदत्तो नाम (ड) महाधनो वणिक् प्रतिवसति स्म। (ढ) कालेन तस्य

पराजयमीमांसायां ["जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्" (१।४।२४ वा०) इति पञ्चमी]। उपेतः,—अधिगतवान् (उप+इ+क्त कर्तरि)।

(ट) आख्यानं—कथा ("[illegible]। आख्यानं कौतुकाख्यानं [illegible]" इत्यमरः) गतं,—तत्र आख्यानगतं,—समास्य (द्वि। २या तत्पु) विवादस्य पदं—वस्तु, विषयमित्यर्थः ("पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः) विवादपदं—विवादहेतुभूतं विषयमित्यर्थः।

(ठ) शृणोतु—आकर्णयतु (श्रु+लोट् तुप्)। समाख्याय—कथयित्वा (सम्+आ+ख्या+ल्यप्) स्वस्य—आत्मनः, पक्षः—वादे स्वाभिमतो मतविशेषः, ("पक्षो मासार्धके पार्श्वे साध्यविरोधयोः" इति मेदिनी) तस्य समर्थनाय—पोषणाय स्थापनायेत्यर्थः, स्वपक्षसमर्थनाय—निजमतस्थापनाय [६ष्ठी तत्पु। "तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या" (वा०) इति चतुर्थी], पुंदोषाः—पुरुषदूषणानां पुरुषापराधानामित्यर्थः, आख्यायिनीं—कथयित्रीं पुंदोषाख्यायिनीं—पुरुषापराधदीपिकां [६ष्ठी तत्पु। णिन्। आ+ख्या+णिनि, "आतो युक् चिण्कृतोः" (७।३।३३ पा०) इति युक्, स्त्रियां ङीप् च], कथा—वार्ता पुंदोषान् आख्याति या तां पुंदोषाऽऽख्यायिनीम्। कथयितुं—वर्णयितुं (कथ+णिच्+तुमुन्) उपचक्रमे—आरेभे [उप+क्रम+लिट् ए "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" (१।३।४२ पा०) इति आत्मनेपदम्]।

(ड) महान्ति—विपुलानि धनानि—अर्थाः यस्य सः महाधनः,—प्रभूतधनवान् ["आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" (६।३।४६ पा०) इति महतस्य आकारः]। प्रतिवसति स्म—न्यवात्सीत् [प्रति+वस "लट् स्मे" (३।२।११८ पा०) इति भूतार्थे वर्तते लट् तिप्]।

(ढ) कालेन—उपयुक्तसमयेन दीर्घकालेन इत्यर्थः ["प्रकृत्यादिभ्य उप

धनदत्तो नाम तनयः समुदपद्यत। अथ पितरि (ण) स्वर्गते स युवा द्यूतादिसङ्गेन भृशमुच्छृङ्खलोऽभवत्; धूर्त्ताश्च मिलिताः तं सर्वथा प्राभ्रंशयन्। (त) दुर्जनसङ्गतिरेव व्यसनवृक्षस्य मूलम्। (थ) अचिरेण च व्यसनाऽऽसक्ततया क्षीणसर्वस्वः,

---

सङ्ग्रानम्" (वा०) इति श्या]। समुदपद्यत—समजायत (सम्+उत्+पद+लङ्-त)।

(ण) स्वर्—स्वर्गम् (अव्य०। "स्वरव्यय स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशाऽऽलया" इत्यमर), गत,—प्राप्त तस्मिन् स्वर्गते—स्वर्गं प्रयाते, मृते इत्यर्थं (२या तत्पु०। भावे ७मी०)। द्यूतादिषु—पाशकक्रीडावेश्यामद्यादिषु, सङ्ग,—सङ्गति, आसक्तिरिति यावत्, तेन द्यूतादिसङ्गेन—पाशकादिषु आसक्त्या (७मी तत्पु०। हेतौ ३या)। उत्—उद्गतं, शृङ्खलात,—संयमादित्यर्थ, उच्छृङ्खल,—बन्धनरहित, नियन्तृराहित्यात् असंयत इत्यथ, पित्रादिशासकाभावात् दुराचरणादिषु अप्रतिहतस्वभावः इति भाव. ["कुगतिप्रादय" (२।२।१८ पा०) इति नित्यसमास]। धूर्त्ता,—वञ्चका, मिलिता,—तेन सह सङ्गता सन्त। प्राभ्रंशयन्—प्राच्यावयन्, न्याय्यमार्गात् समपातयन् (प्र+भ्रंश+णिच्+लङ्)।

(त) दुर्जनेन—दुष्टलोकेन, सङ्गति,—मेलन दुर्जनसङ्गति,—दुष्टलोकसहवास (३या तत्पु०), व्यसन—विपत्, भ्रंशो वा, सत्पथात् विच्युतिरिति यावत्, यद्वा,—व्यसन—कामज दशविध क्रोधजश्चाष्टविध दोष., ("व्यसन विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे" इत्यमर। तत्र कामजदशविधदोषो यथा मनु,—"मृगयाऽक्षो दिवास्वप्न परीवाद स्त्रियो मद। तौर्य्यत्रिक वृथाऽट्या च कामजो दशको गण"॥ क्रोधजो यथा—"पैशुन्य साहस द्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक." ॥ इति) तदेव वृक्ष,—तरु: तस्य व्यसनवृक्षस्य—विपन्महीरुहस्य, कुपथपादपस्य वा, कामजादिदोषविटपिनो वा (रूपककर्म्मधा०), मूलम्—आद्य, प्रधानकारणमित्यथ., अन्यत्र—शिफा, ("मूलमाद्ये शिफाभयो" इत्यमर) दुर्जनै सह सख्यता सर्व्वविधानिष्टस्य हेतुरिति निष्कृष्टार्थ.।

(थ) अचिरेण—अनल्पकालेन (अव्य०। नञ्समा०), व्यसनेषु—पूर्वोक्तकामजादिषु, आसक्त,—तदेकपरतन्त्र, तस्य भाव तत्ता तया व्यसनासक्ततया—व्यसनाभिनिवेशतया (७मी तत्पु०। हेतौ ३या), क्षीणानि—कृशानि, व्ययितानीत्यर्थ., सर्वाणि—निखिलानि, स्वानि—धनानि, ("स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वा-

दारिद्र्येण च लज्जित स्वदेशं त्यक्त्वा भ्रमितुं देशान्तराणि समाययत्, गच्छंश्च चन्दनपुरं नाम नगरमाससाद, विवेश च भोजनार्थी कस्यापि वणिजः सदनम्। स च वणिक् (द) कुमारं दृष्ट्वा, पृष्ट्वा च कुलं, ज्ञात्वा च कुलीनं, सत्कृत्य च, दैवयोगात् प्राप्तममन्यत, प्रददौ च तस्मै सधर्मां रत्नवतीं नाम सुताम्। ततः स धनदत्तः (ध) कृतविवाहस्तस्मिन्नेव श्वशुरवेश्मनि तस्थौ।

(न) गच्छत्सु च दिनेषु सुखेन विस्मृतदुर्गतिः पुनरर्थसमीह्

ख्यौ बौऽस्त्रियां धने इत्यमरः) धनं च दीयमानः,—दीयमानम् (विष । बहुव्री), दरिद्रस्य भावः दारिद्र्यं ["गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च" (५।१।१२४ पा०) इति ष्यञ्] तेन दारिद्र्येण—निर्धनतया लज्जितः,—क्रीडितः (विष । लस्ज+क्त)। समाययत्—अभ्रमत (सम्+आ+यि+लङ्-त), गच्छन्—यन् (गम+शतृ)। विवेश—उपगतवान् प्रविष्टवानित्यर्थः (विश+लिट्-णल्) भोजनम्—आहारम् अर्थयते—याचते य सः भोजनार्थी—आहाराभिलाषी सन् [भोजन+अर्थ+णिच्+ग्रहादित्वात् णिनि "णौ लोपः" (६।४।४८ पा) इति सूत्रेण अदन्तचौरादिकस्याकारलोपस्य लोपे "णेरनिटि" (६।४।५१ पा) इत्यनेन णिचो लोपः]। सदनं—गृहम् ("गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम्। निशान्त वस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम्" इत्यमरः)।

(द) कुमारं—तरुणपुत्रम्। कुलं—वंशं कस्मिन् कुले अयं समुत्पन्न इत्यादिरूप निवासः। कुलीनं—महाकुलं सत्कुलीनमित्यर्थः ["कुलात् ख" (४।१।१३९ पा) इति ख। "महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः" इत्यमरः], सत्कृत्य—सम्मान्य [सत्+कृ+ल्यप् "आदरानादरयोः सदसती" (१।४।६३ पा) इत्यनेन कृञि गतौ गतिसमासः] दैवयोगात्—भाग्यवशात्, सौभाग्या दित्यर्थः (दैवो हयो०। दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः" इत्यमरः)। अमन्यत—अबुध्यत (मन+लङ त) प्रददात्—अदत्त (दा+लङ् ड) तस्मै (सम्प्रदाने चतुर्थी) धर्मेण सहिता सधर्मा—धर्मचारिणीमित्यर्थः (विष । बहुव्री)।

(ध) कृतः—सम्पादितः, विवाहः—परिणय येन सः कृतविवाह—कृतोद्वाह (विष । बहुव्री)।

(न) गच्छत्सु—व्यतियत्सु (भावे सप्तमी । गम्+शतृ सुप)। विस्मृता—अवि

सुकः स्वदेशं गन्तुकामोऽभवत्। ततः स (प) शठः कथमपि श्वशुरं तं तन्मात्रापत्यम् अनुनीय, तामलङ्कृता भार्य्यां रत्नवतीमेकया वृद्धया स्त्रिया सहितां गृहीत्वा स्वदेशाय प्रतस्थे। (फ) क्रमेण अटवीं प्राप्य दूरात् तस्करभयमुक्त्वा तस्या भार्य्यायाः सर्वाणि अलङ्करणानि स्वीचकार। पश्यतु युवराजः, द्यूताऽऽवेशादिव्यसनिनां कृतघ्नानां हृदयं (ब) निस्त्रिंशकर्कशम्। स च पापात्मा अर्थार्थी तां गुणवतीमपि भार्य्यां हन्तुं तया वृद्धया युता क्वापि (भ) श्वभ्रे न्यक्षिपत्। क्षिप्त्वैव तस्मिन्

पश्चात्कृता, श्वशुरालये निरन्तरसुखभोगेन स्मरणाविषयीभूता इत्यर्थः, दुर्गतिः— नैःस्व, निर्धनता इत्यर्थः, आत्मनो दुरवस्था इति यावत् ("दुर्गतिर्नरके नैःस्वे" इति शाश्वतः) येन सः विस्मृतदुर्गतिः,—विस्मृतदारिद्र्य (विश०। बहुव्री०), व्यसनाय— मृगयाऽक्षक्रीडादिदोषाय, उत्सुक,—उद्युक्तः, पाशक्रीड़ादिनिमित्तमुत्कण्ठित सन् इत्यर्थः (विश०। ४र्थी तत्पु०)। गन्तु—यातु, काम,—अभिलाष यस्य तादृश गन्तुकाम.,—गमनेच्छु ["तुम्काममनसोरपि" (का०) इति तुमुनो मकारलोप]।

(प) शठ,—वञ्चक, कथमपि—कष्टेण, एकमात्रापत्यत्वेन कन्या श्वशुरालये प्रेरितुमनिच्छुतया इति भाव। सा—रत्नवती, मात्रम्—एव, केवलमित्यर्थ, मात्रशब्दोऽयमवधारणे ("मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे" इति शाश्वत), अपत्य—सन्तान, तनया इति यावत्, यस्य स तन्मात्रापत्य—रत्नवत्येकमात्रकन्यक (विश०। बहुव्री०), अनुनीय—विनयप्रणिपातादिना आराध्य, अनुनय कृत्वा इत्यर्थ [तुमर्थाच्च भाववचनात्" (२।३।१५ पा०) इति ४र्थी०]। प्रतस्थे—जगाम [प्र+स्था+लिट्-ए "समवप्रविभ्य स्थ" (१।३।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम्]।

(फ) क्रमेण—शनै. शनै, गमनानुसारेणेत्यर्थः। अस्वम्—अनात्मीय स्वम् आत्मीय चकार स्वीचकार—आत्मसात् चकार ["अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्" (वा०) इति च्विप्रत्यय]।

(ब) निस्त्रिंशवत्—खड्गवत् ("निस्त्रिंश क्रूरखड्गयो" इति शाश्वत), कर्कश—कठिनम्।

(भ) श्वभ्रे—छिद्रे, भूगर्त्ते इत्यर्थ. (भावे ७मी०। "छिद्र निर्व्यथन रोक रन्ध्र श्वभ्र वपा शुषि" इत्यमर.)।

(म) प्रस्थिते दुरात्मनि सा तदा तस्मिन्नेव व्यपद्यत, सा तु रत्नवती कथंचित् तत्र क्षणपुरुषादिकमाश्रित्य करुणं क्रोशन्ती समीपस्थादायुष्य समुत्थिता, विक्षताङ्गी पदे पदे मार्गं पृष्ट्वा, यथाऽऽगतेनैव पथा कृच्छ्रात् पितुः सदनमागमत्।

"कथमकस्मात् त्वमीदृशी (य) प्रत्यावृत्ता ?" इति ससम्भ्रमं माता पिता च पृष्टा सा साध्वी एवमभाषत,—"मुषिताः स्मः पथि तस्करैः, भीतश्च पलात् स मे पतिः, तदा सा श्वभ्रे निपत्य मृता, अहं पुनर्दैवात् प्राणिमि। केनचित् कृपालुना पथिकेनाहं मुक्ता श्वभ्रात्"। एवमुक्तवती माता पित्रा च (र) शोचता समाश्वासिता सा भर्तृप्राणा रत्नवती तस्थौ।

अथ कालेनासौ धनदत्तः द्यूतेन (ल) क्षपितसर्वधनः पुनरचिन्तयत् — 'गच्छामि, पुनः श्वशुरस्य गृहात् धनमानयामि, तत्र गत्वा तं श्वशुरं 'गृहे स्थिता कुशलिनी तव दुहिता' इति

(म) प्रस्थिते (भावे क्तः)। व्यपद्यत—अम्रियत (वि+पद+लङ्-त)। क्रोशन्ती—रुदती (क्रुश+शतृ स्त्रियां ङीप)। समीपे तस्य वर्तमानः समीपस्थः तस्य भावः तस्मात् समीपस्थात्—समीपस्थात् (पञ्चमी)। पदे पदे—प्रतिपदं (वीप्सायां द्विर्भावः) प्रतिपदक्षेपणार्थे इत्यर्थः, [illegible] इति भावः। यथा—येन पथा आगता, तेनैव यथाऽऽगतेनैव पथा (करणे तृता)।

(य) प्रत्यावृत्ता—प्रत्यागता (प्रति+आ+वृत्+क्त स्त्रियां टाप्)। ससम्भ्रमं—सत्वरं सम्भ्रमेण सहितं यथा तथा सत्वरमित्यर्थः (क्रिया विशे। "सम्भ्रम साध्वसेऽपि स्यात् संवेगाऽऽदरयोरपि" इति मेदिनी)। मुषिताः—अपहृताः, अपहृतसर्वधनाः इत्यर्थः (मुष+क्त, स्त्रियां टाप्) पलात्—पलायत (पल+लङ् तप्) इत्यर्थः। श्वभ्रात्—गर्तमध्यात् (अपादाने पञ्चमी)। प्राणिमि—जीवामि (प्र+अन+लट् मिप्)।

(र) शोचता—दुःखवता शोकं कुर्वता इत्यर्थः (पित्रा। शुच+शतृ)। समाश्वासिता—सान्त्विता (विशे। सम्+आ+श्वस+णिच्+क्त, स्त्रियां टाप्)।

(ल) क्षपितानि—क्षयितानि, नाशितानीत्यर्थः। (क्षप+णिच्+क्त),

वक्ष्यामि"। इति स मनसि (व) सङ्कल्प्य श्वशुरसदनं पुनरवाप। आगतञ्च त (श) दूरात् सा पतिप्राणा भार्य्या अद्राक्षीत्; दृष्ट्वैव धावित्वा च सा तस्य पापस्य पादयोर्निपत्य तत् सर्वं पितृभ्यां मृषा निवेदितं व्यजिज्ञपत्; दुष्टेऽपि पत्यौ साध्वीनां मानसं नान्यथावृत्ति भवति। ततः स दुरात्मा निर्भयः (ष) श्वाशुरं गृहं प्रविश्य तं पादयोः प्रणनाम। स च तं जामातरं दृष्ट्वा (स) अभ्यनन्दत्, अकरोच्च दिष्ट्याऽयं मे जामाता जीवन् चौरैर्मुक्त इति बन्धुभिः सह महोत्सवम्। ततः स धनदत्तः सुखेन (ह) श्वाशुरीं समृद्धिं भुञ्जानः तया रत्नवत्या पत्न्या सह रेमे।

सर्व्वधनानि येन स (विण०। बहुव्री०)। वक्ष्यामि—कथयिष्यामि (वच+लृट्-स्यामि)।

(व) सङ्कल्प्य—निश्चित्य [सम्+क्लप+णिच्+ल्यप् "कृपो रो लः" (८।२।१८ पा०) इति लकारादेशः]।

(श) दूरात्—विप्रकृष्टस्थानात्, ["दूरान्तिकार्थेभ्यो—" (२।३।३५ पा०) इति ५मी०]। धावित्वा—द्रुतं गत्वा (धाव+क्त्वा)। माता च पिता च ताभ्यां पितृभ्यां—मातापितृभ्यां ["पिता मात्रा" (१।२।७० पा०) इति एकशेषः। "क्रियया यमभिप्रैति—" (वा०) इति ४र्थी०]। न अन्यथा—अन्यप्रकारा, पत्युर्दुर्व्यवहारेण तं प्रति विरागरूपा इत्यर्थः, वृत्तिः,—भावविशेषः यत्र तादृशं नान्यथावृत्ति—विरक्तमित्यर्थः (विण०। बहुव्री०)।

(ष) श्वशुरस्य इदं श्वाशुरं—श्वशुरस्वामिकमित्यर्थः ["तस्येदम्" (४।३।१२० पा०) इति अण्]। पादयोरिति (समीपार्थे ७मी०)।

(स) अभ्यनन्दत—अभि—सर्व्वतोभावेन, अनन्दत—अतुष्यत (अभि+नन्द+लङ्-द)। दिष्ट्या—भाग्येन (प्रकृत्यादिभ्य ३या०। "दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः" इत्यमरः)। मुक्त,—त्यक्तः (मुच+क्तः)। महोत्सवम्—आनन्दजनकानुष्ठानम्।

(ह) श्वशुरस्य इमां श्वाशुरीं—श्वशुरसम्बन्धिनीं (विण०)। भुञ्जान,—सेवमान, [भुज+शानच् "भुजोऽनवने" (१।३।६६ पा०) इत्यात्मनेपदम्]। रेमे—अक्रीड (रम+लिट्-ए)।

एकदा स (क) पापीयान् रात्रौ पलायाञ्चकार, तत् पश्चाच्च अपि कथाभङ्गभयात् कथ्यते, शृणु राजपुत्र ! असौ पापमतिः विश्वस्तसुप्तां तां रत्नवतीं निशि हत्वा तदाभरणसञ्चयम् अपहृत्य अलक्षितः स्वदेशं प्रायात्। ईदृशाः पुरुषाः (ख) पापाः कृतघ्नाः"। इति शारिकया कथिते राजपुत्रः हसन्,—"त्वमिदानीं वद" इति शुकमभाषत। ततः स शुकः प्राब्रवीत्,—"देव ! स्त्रियः (ग) विषमसाहसाः दुश्चरिताः पापाश्च, तथा चात्र कथामेकां वर्णयामि, शृणोतु कुमारः,—

अस्ति हर्षवती नाम नगरी। तत्रासीत् धर्मदत्तो नाम (घ) बहुकोटीश्वरो वणिग्ग्रामणीः, तस्य वसुदत्ता नाम्नी रूपेण असामान्या प्राणेभ्योऽपि प्रियतमा कन्याऽभवत्। सा तु

(क) अतिशयेन पापी इति पापीयान्—महापापः [पापिन्+"अजादी गुणवचनादेव" (५।३।५८ पा) इति ईयसुन् "टेः" (६।४।१५५ पा) इति टेर्लोपः]। पश्चात्—अनन्तरम्। कथायाः,—आख्यायिकायाः भङ्गः [illegible] (५मी तत्पु । [illegible])। विश्वस्तात्—... ("विश्वस्तो ... इति मेदिनी) सुप्ता—निद्रिता (विशे । ७मी तत्पु) ताम्—विश्वस्ता चासौ सुप्ता चेति ताम् [विशेषणसं । "सुपा सुपा—" (२।१।४ पा) इति समासः]। निशि—रात्रौ। हत्वा—मारयित्वा [हन्+क्त्वा "अनुदात्तोपदेश—" (६।४।३७ पा) इति अनुनासिकलोपः], तस्याः,—रत्नवत्याः, आभरणसञ्चयम्—अलङ्कारसमूहम् अपहृत्य—चोरयित्वा [अप+हृ+ल्यप् "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्" (६।१।७१ पा०) इति तुक्] न लक्षितः अलक्षितः,—अदृष्टः (नञ् समासः) केनापि इति शेषः।

(ख) पापमेषां अस्तीति पापाः,—पापाचाराः (अर्श-आदित्वादच्)।

(ग) विषमाणि—दुःखसाध्यानि अनुचितानीति यावत्, साहसानि—दुष्करकर्म्माणि कार्य्याणि वा ("साहसन्तु दमे दुष्करकर्म्मणि। अविमृश्यकृतौ धार्ष्ट्ये" इति हेमः) यासां ताः विषमसाहसाः,—अनुचितकर्म्मकारिण्यः, अविमृश्यकारिण्यो वा (विशे । बहुव्री)।

(घ) बहुकोटीनाम्—अनेककोटिसंख्यकधनानाम्, ईश्वरः,—प्रभुः पतिः

तेन (ङ) समानधनयौवनकुलशालिने नेत्रचकोरामृतरश्मये समुद्रदत्ताख्याय वणिक्पुत्राय ताम्रलिप्तनिवासिने प्रदत्ता। कदाचित् सा (च) स्वदेशस्थे पत्यौ, पितृगृहे स्थिता दूरात् कमपि पुरुषं युवानं कान्तविग्रहं ददर्श। दृष्ट्वैव सा (छ) चपला स्मरमोहिता गुप्तं सखीमुखेनानीतं प्रच्छन्नकामुकं तं भेजे।

कोटीश्वर,—अनेककोटिपतिः (विश०। ६ष्ठी तत्पु०)। अपेय असामान्या—अतुलनीया, असाधारणरूपवतीत्यर्थः ["प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" (वा०) इति ३या]।

(ङ) धनञ्च यौवनञ्च कुलञ्च—वंशश्च धनयौवनकुलानि (द्वन्द्व०) समानैः,—निजदुहितुरनुरूपैः, धनयौवनकुलैः,—सम्पत्तारुण्यवंशैः, शालते—शोभते इति तस्मै समानधनयौवनकुलशालिने—तुल्यधनादिविभूषिताय (विश०। समानधनयौवनकुल+शाल+ग्रहादित्वात् णिनि), नेत्र—चक्षुरेव, चकोर,—पक्षिविशेष, (रूपककर्मधा०) तस्य अमृतरश्मये—सुधादीधितये, चन्द्राय इत्यर्थः, नेत्रचकोरामृतरश्मये—नयनचकोरसन्तर्पणचन्द्रस्वरूपाय, चकोरो यथा चन्द्रदर्शने उत्फुल्लो भवति, तदमृतपानायसमुन्मुखस्तिष्ठति च, तथा अस्य असामान्यसौन्दर्य्यं मानवमनांसि उत्फुल्लयति, तद्दर्शनायसमुत्सुकीकरोति च इति भाव (विश०। ६ष्ठी तत्पु०)। वणिक्पुत्राय (सम्प्र० ४र्थी०), ताम्रलिप्ते—"तमलुक्" इति प्रसिद्धे नगरे, निवसतीति तस्मै ताम्रलिप्तनिवासिने—ताम्रलिप्तवास्तव्याय (विश०। ताम्रलिप्त+नि+वस+ग्रहादित्वात् णिनि)।

(च) स्वदेशे तिष्ठतीति तस्मिन् स्वदेशस्थे—निजविषयवर्त्तिनि [भावे ७मी०। उप० समा०। स्वदेश+स्था+"सुपि स्थः" (३।२।४ पा०) इति क "आतो लोप—" (६।४।६४ पा०) इति आकारलोप]। कान्त,—कमनीयः, विग्रह,—शरीर ("शरीरं वर्ष्म विग्रहः" इत्यमरः) यस्य स कान्तविग्रह—सुन्दरमूर्त्ति (विश०। बहुव्री०)।

(छ) चपला—पुंश्चली, कुलटेत्यर्थः (विश०। "चपला कमलाविद्युत्पुंश्चली-पिप्पलीषु च" इति मेदिनी), स्मरेण—कामेन, मोहिता—मोहं प्राप्ता स्मर-मोहिता—कामविमूढा (विश०), गुप्तम्—अप्रकाशं यथा तथा (क्रियाविश०), सख्या,—वयस्यायाः, मुखेन सखीमुखेन—सखीद्वारा वार्त्तां प्रदाय इत्यर्थ (६ष्ठी तत्पु०। करणे ३या०)। प्रच्छन्न,—गुप्तः, कामुक,—मैथुनकामनाऽतिशयवान् तं

इत्थं (ज) प्रतिरात्रं सा तदेकासक्तमानसा तेन सह रममाणा सुखं बुभुजे।

अथैकदा स तस्याः पतिः स्वदेशात् आगतः (झ) श्वशुरयोः परां प्रीतिमवर्धयत्। दिने च (ञ) समयेनातिक्रान्ते सा वसुदत्ता मात्रा कृतभूषणा निशि वासगृहं प्रेषिता शय्यास्थायिनं पतिं भेजे, तेन च रतिं प्रार्थिता सा अन्यमानसा

प्रच्छन्नकामुके—गुप्तनायके (विश । कर्मधा) यथा—अस्मद्वे—पुर्य यथा तथा आनयति—परस्त्रीहरणनिमित्तं यत् प्रच्छन्नकामुकम् [उपपदस । प्रच्छन्न + कम + कर्मण्यण् (३।२।१ पा) इति विश अवपत्यय—" (३।१।१३४ पा) इति वच्च्]। भेजे—सिषेवे (भज + लिट् ए)।

(ज) रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रं—प्रतिनिशं [वीप्सायाम् अव्ययी । "अच् प्रति वैमनसाद्युपज्ञात रात्रेः" (५।४।८० पा) इति अच्]। तस्मिन्—पुरुषे एक—केवलम् ("एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरः) आसक्तं—सक्तं मानसं—मनः यस्याः सा तदेकाऽऽसक्तमानसा—तन्मात्राधीनचित्ता (विश । बहुव्री)। रममाणा—क्रीडन्ती (रम + शानच् स्त्रियां टाप्)। बुभुजे—अनुबभूव [भुज + लिट् ए भुजोऽनवने (१।३।६६ पा) इत्यात्मनेपदम्]।

(झ) श्वश्रूश्च श्वशुरश्च तयोः श्वशुरयोः—श्वश्रूश्वशुरयोः ["श्वशुरः श्वश्र्वा" (१।२।७१ पा) इति एकशेषः], पराम्—उत्तमां ("दूरानात्मोत्तमाः पराः" इत्यमरः)। अवर्धयत्—अवर्धयत् (वृध + णिच् + लङ् द)।

(ञ) समयेन—आलापपरिहासादिविनोदाद्युपायेन (करण तृती), अति क्रान्ते—अतीते (भावे क्ती । अति + क्रम + क्त)। कृतं—सम्पादितं भूषणं—अलङ्करणं यस्याः सा कृतभूषणा—अलङ्कृता इत्यर्थः (विश । बहुव्री)। शय्यायां—शयनीये तिष्ठतीति तं शय्यास्थायिनं—शयनीयस्थं [विश । शय्या + आ + स्था + णिनि "आतो युक् चिण्कृतोः" (७।३।३३ पा) इति युक्]। रतिं—मैथुनं, प्रार्थिता—याचिता (विश । प्र + अर्थ + णिच् + कर्मणि क्त, स्त्रियां टाप्। ... रतिं सा रतिं ...)। अन्यस्मिन्—अपरपुरुषे, जारे इति यावत्, मानसं—मनः यस्याः सा अन्यमानसा—परपुरुषासक्तचित्ता (विश । बहुव्री)

अलीकसुप्तिकामकरोत्। क्रमेण सोऽपि पतिः (ट) पानमत्तः अध्वश्रान्तश्च निद्रया जज्ञे। ततः सर्वस्मिन् (ठ) भुक्तपीतजने क्रमेण सुप्ते कश्चित् चौरः सन्धिं भित्त्वा तस्मिन् वासगृहे प्राविशत्। सा च वणिक्नन्दिनी तत्काले (ड) तमपश्यन्ती समुत्थाय स्वजारकृतसङ्केता निभृतं निरगात्। तदालोक्य स चौरः (ढ) विघ्नितभिलाषो व्यचिन्तयत्,—"येषामाभरणाना- मर्थे अहं प्रविष्टः, तैरेवाभरणैर्वृता एषा निशीथे निर्गता, तत्

अलीका—मिथ्याभूता, कपटरूपा इत्यर्थ, सुप्तिरेव इति सुप्तिका—निद्रा ताम् अलीकसुप्तिकां—कपटनिद्रां (कर्मधा०। सुप्ति+स्वार्थे कण्, स्त्रियां टाप्)।

(ट) पानेन—मद्यपानेन, मत्त,—उन्मत्तवत् अल्पसंज्ञ इत्यर्थ, पानमत्त,—मदोन्मत्त (विश०। ३या तत्पु०), अध्वना—पथा, पथपर्य्यटनेनेत्यर्थ, श्रान्त,—जातश्रम अध्वश्रान्त,—पथक्लान्त (विश०। ३या तत्पु०), निद्रया (कर्त्तृ), जज्ञे—आचक्रमे इत्यर्थ (ज्ञ+कर्म्मणि लिट् ए)।

(ठ) भुक्त—भोजनम् अस्य अभूत् इति भुक्त,—भुक्तवानित्यर्थ (अर्श आदिभ्योऽच्), पीत—पानम् अस्य अभूत इति पीत,—पीतवानित्यर्थ (पूर्व्ववदच्), आदौ भुक्त पश्चात् पीतश्च जन, तस्मिन् भुक्तपीतजने—सम्पन्नाहारपानलोके (भावे ७मी०। स्नातानुलिप्तवत् समास)। सन्धि—सुरङ्गा, छिद्रमित्यर्थ, "सिंद" इति भाषा ("सन्धिर्भग सुरङ्गा च सन्धि सङ्घटन विदु" इति शाश्वत), भित्त्वा—छित्त्वा, कर्त्तित्वा इति यावत् (भिद+क्त्वा)।

(ड) त—चौरम्, अपश्यन्ती—अनीक्षमाणा [न+दृश+शतृ+"उगितश्च" (४।१।६ पा०) इति ङीप् "शप्श्यनोर्नित्यम्" (७।१।८१ पा०) इति नुम्], समुत्थाय—शय्यात उत्पत्य [सम्+उत्+स्था+ल्यप् "उद स्थास्तम्भो—" (८।४।६१ पा०) इत्यनेन पूर्व्वसवर्णभाव], स्वजारेण—निजोपपतिना, कृत,—विहित, सङ्केत,—अभिसरणाय स्थाननिर्देश इत्यर्थ, यस्या सा स्वजारकृतसङ्केता—उपपतिविज्ञापिताभिसरणप्रदेशा इत्यर्थ (विश०। बहुव्री०)।

(ढ) विघ्न जात अस्य इति विघ्नित,—बाधित, बाधाप्राप्त इत्यर्थ (विघ्न+तारकादित्वात् इतच्), अभिलाष,—मनोरथ यस्य स विघ्नितभिलाष,—बाधित- मनोरथ (विश०। बहुव्री०), व्यचिन्तयत्—आध्यायत्, चिन्तितवानित्यर्थ (वि+चिन्त+णिच्+लङ्-द)। अर्थे—प्रयोजने, निमित्तमित्यर्थ, ["निमित्तपर्य्यायप्रयोगे

क्व गच्छतीति द्रष्टव्यम्" इति पर्य्यालोच्य निर्गत्य च स चौरः तां वणिक्सुतामनुययौ।

साऽपि (ण) पुष्पादिसम्भारहस्तया सख्या संयुता गत्वा बाह्यसुद्यानं नातिदूरगं प्रविवेश, ददर्श च तत्र सङ्केतस्थानमागतं नगररक्षिभिश्चौरबुद्ध्या पाशं कण्ठे दत्त्वा निबध्य वृक्षे लम्बमानं तं प्रच्छन्नकामुकम्। सा तु तदवलोक्य (त) विह्वला,—"हा! हताऽस्मि" इति वादिनी करुणं विलपन्ती

तयोर्मा भावकर्मणम् (पा) इति वामनवचनात् इत्यत्र [illegible] । "कर्मण्यपि च [illegible]" इत्यमरः)। यथा—पीडिता सुखिता इत्यादयः, चक्रवात [illegible] इत्यादिषु [illegible] इति यावत् (स्त्री) निशीथे—अर्द्धरात्रे ([illegible] । निशीथस्तु अर्द्धरात्रे स्यात् रात्रिमात्रेऽपि इति मेदिनी)। द्रष्टव्यम्—ईक्षणीयं दर्शनार्हमित्यर्थः { दृश्+तव्य+ [illegible] (३।१।९८ पा) इत्यनेन [illegible] इति [illegible] इत्यादि)। पर्य्यालोच्य—विचार्य्य (परि+आ+लोच+ल्यप्)। वणिक्सुतां ["[illegible]" (२।१।८ पा) इति षष्ठीति इत्यर्थः]।

(ण) पुष्पादिसम्भारा —कुसुमचन्दनताम्बूलादिपूजोपकरणानि हस्ते यस्याः तया पुष्पादिसम्भारहस्तया—गृहीतकुसुममाल्याद्युपचारया इत्यर्थः (त्रिः । अपि च [illegible])। बाह्यसुद्यानं—नगरबहिःस्थं राज्ञः साधारणोपभोग्यं वनं ("पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम्" इत्यमरः) न अतिदूरं गच्छति—वर्त्तते इत्यर्थः तं नातिदूरगम्—अनतिदूरवर्तिनं ([illegible]), प्रविवेश—अभ्यन्तरं प्रविष्टवतीत्यर्थः (प्र+विश+लिट्-णल्)। सङ्केतस्थानम्—अभिसारार्थं निर्दिष्टप्रदेशम्। चौरः—तस्करः, इति बुद्ध्या—ज्ञानेन चौरबुद्ध्या—निशीथे एकाकी निर्भयं विचरणात् चौरोऽयमिति मत्वा इत्यर्थः ([illegible]) पाशं—रज्जुम्। लम्बमानं—दोदुल्यमानं दोलायमानमित्यर्थो वा (लबि+शानच् आत्मने)।

(त) विह्वला—विह्वला कातरीभूता इत्यर्थः शोकेन [illegible] व्याकुला इति यावत् [illegible] (त्रि)। करुणं—दीनं यथा तथा (क्रिया विशे) विलपन्ती—परिदेवमाना शोचं कुर्वतीत्यर्थः [वि+लप+शतृ "उगितश्च" (४।१।६ पा) इति ङीप् "शप्श्यनोर्नित्यम्" (७।१।८१ पा) इति नुम्]।

भूमौ पपात, रुरोद च। अथ तं (थ) निजकामुकं वृक्षादवतार्य्य उपवेश्य च गतासुम् अङ्गरागैरलङ्कारैः पुष्पैश्चालञ्चकार। यावच्च सा तस्य मुखम् (द) उन्नमय्य कामार्त्ता परिचुम्बति, तावत् स निर्जीवः कामुकः वेतालानुप्रविष्टः सन् दन्तैस्तस्या नासिकां चिच्छेद ; तेन सा विह्वला तस्मात् प्रदेशात् सव्यथा अपसृताऽपि,—"अहो! किंस्वित् जीवत्यसौ ?" इति पुनरेत्य यावत् पश्यति स्म, तावत् तं वीतवेताल निश्चेष्टं पतित मृत निश्चित्य सा भीता परिभूता च रुदती शनैः गृहं

(थ) निजायाः,—स्वस्याः, कामुक—कामयितार, यद्वा—निजां—स्वां, वसुदत्तामिति यावत्, कामयते—अभिलषति यस्तं निजकामुक—स्वप्रणयिन (विष०)। उपवेश्य—आसयित्वा (उप+विश+णिच्+ल्यप्), गता,—निःसृताः, असव,—प्राणा, ("पुंसि भूम्न्यसव. प्राणा" इत्यमर) यस्य तं गतासु—विगतप्राण, मृतमित्यर्थः (विष०। बहुव्री०), अङ्गानि—अवयवाः, रज्यन्ते—रञ्जितानि क्रियन्ते एभि इति तैः अङ्गरागैः,—कुङ्कुमचन्दनाद्यनुलेपनै [अङ्ग+रञ्ज+"अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्" (३।३।१९ पा०) इति करणे घञ् "घञि च भावकरणयो" (६।४।२७ पा०) इति नलोप, "चजोः कु घिण्ण्यतो" (७।३।५२ पा०) इति जस्य कुत्वम् "अत उपधाया" (७।२।११६ पा०) इति उपधाया वृद्धिः]। अल—भूषित, चकार अलञ्चकार—भूषयामास (अल+कृ+लिट्-णल्। "अल भूषणपर्य्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्" इत्यमर)।

(द) उन्नमय्य—ऊर्द्धीकृत्य [उत्+नम+णिच्+ल्यप् "ल्यपि लघुपूर्वात्" (६।४।५६ पा०) इति णेरयादेश.]। चिच्छेद—चकर्त्त (छिद+लिट्-णल्)। स्वित्—वितर्के (अव्य०। "स्वित् स्यात् प्रश्नवितर्कयो" इति शाश्वतः)। पश्यति स्म—ददर्श ["लट् स्मे" (३।२।११८ पा०) इति अतीते लट्]। वीत,—अपगत., वेतालो यस्मात् त वीतवेताल—विमुक्तवेतालावेश (विष० बहुव्री०), नि,—नास्ति, चेष्टा—कायिकव्यापारः यस्य त निश्चेष्ट—निष्क्रिय (विष०। बहुव्री०)। निश्चित्य—अवधार्य्य [निर्+चि+ल्यप् "ह्रस्वस्य पिति—" (६।१।७१ पा०) इति तुक्]। परिभूता—छिन्ननासत्वात् अवमानिता इत्यथः, रुदती—क्रन्दन्ती [रुद+शतृ "उगितश्च" (४।१।६ पा०) इति ङीप्], शनै,—मन्द मन्दम् (अव्य०),

प्रत्याजगाम। स चापि तत्र (ध) प्रच्छन्नस्थितश्चौरः सर्वम् एतत् व्यलोकयत् चिन्तयच्च,—"अहो! किमिदं पापया अनया कृतम्? हा! योषामाशयः कथमीदृक् भीषणः? तदिदानीमपि एषा किं नु कुर्यात्?" इति विचिन्त्य कौतुकात् स चौरः भूयोऽपि दूरात् तामनुससार।

सा च पापिनी गृहं प्रविश्यैव उच्चैः प्ररुदती एवमब्रवीत्,—(न) "परित्रायध्वं माम् एतेन दुष्टेन भर्तृरूपेण शत्रुणा मम निरपराधाया नासिका छिन्ना" इति। ततः रोदनमाकर्ण्य सहसा तत्परिजनाः सर्वे ससम्भ्रमम् (प) उदतिष्ठन्, पतिश्च प्रबुबुधे। अथ तत्पिता (फ) समेत्य तां छिन्ननासिकां दृष्ट्वा क्रुद्धः जामातरं बन्धयामास। स च (ब) इतिकर्तव्यविमूढस्तदानीं बध्यमानोऽपि मूकवदतिष्ठत् न किमपि प्राह

गच्छतीति ["वर्तमानसामीप्ये—" (पा) इत्यादिना भविष्यति लट्] प्रत्याजगाम—प्रत्यागतः (प्रति+आ+गम+लिट्-णल्)।

(ध) प्रच्छन्ने—गुप्तस्थाने, स्थितः प्रच्छन्नस्थितः,—अप्रकाशमवस्थितः (सुप्सुपेति समासः)। पापमस्या अस्तीति पापा—पापाऽऽचारिणी (अर्श आदिभ्योऽच् ततः स्त्रियां टाप्), तया पापया—दुष्टया, पापिष्ठया इत्यर्थः ("दुष्टो पापः कुत्सितः पापं" इत्यमरः)। आशयः,—अभिप्रायः ("अभिप्रायश्छन्द आशयः" इत्यमरः)। नु—वितर्के। अनुससार—अनुजगाम (अनु+सृ+लिट्-णल्)।

(न) परित्रायध्वं—रक्षत (परि+त्रै+आत्मने लोट्-ध्वं), मूकमिति शेषः।

(प) उदतिष्ठन्—उत्थिता अभवन्, ससम्भ्रमम्—सम्भ्रमसहितं (सम्+आ+भ्रम+घञ्), क्रियाविशेषणमिदम्। प्रबुबुधे—जागरितवान् (प्र+बुध+लिट् ए)।

(फ) समेत्य—समागत्य [सम्+आ+इ+ल्यप् "ह्रस्वस्य पिति—" (६।१।७१ पा) इति तुक्]। बन्धयामास—बन्धनं कारितवान् [बन्ध+णिच्+लिट् णल् "कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि" (३।१।३५ पा) इति आम् "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" (३।१।४० पा) इति आमन्तादनुप्रयोगः]।

(ब) इति—एवमादिप्रकारैरभिप्रायैः कर्तव्यं—विधातव्यं तत्र विमूढः,—अज्ञ,

वीत्। अथ क्रमेण सर्वेषु (भ) विबुद्धेषु शृण्वत्सु, तस्मिंश्च चौरे सर्ववृत्तान्तज्ञे तस्मादपसृते, गतायां शनैः शर्वर्य्यां, स वणिक्-सुतः तेन श्वशुरेण राजान्तिकं नीतः; सा च छिन्ननासा वसुदत्ता तत्राऽऽगता। राजा च सर्वं वृत्तान्तं श्रुत्वा अयं (म) स्वदारद्रोहीति निर्णीय तस्य वणिक्सूनोर्वधं समादिशत्।

ततस्तस्मिन् निरपराधे न किमपि (य) विजानति वणिक्-सुते सडिण्डिमं वध्यभूमिं नीयमाने स चौरः समुपगम्य राज-

बोधविरहित, इत्यर्थः, इतिकर्त्तव्यविमूढ,—उपायनिर्द्धारणाक्षम (विण०। ७मी तत्पु०)। बध्यमान,—उद्यम्यमान, [बध+कर्म्मणि शानच्। बन्ध+कर्म्मणि शानच् इति वा, अस्मिन् पक्षे—"अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति" (६।४।२४ पा०) इति उपधाया नलोप], श्वशुरेणेति शेष।

(भ) विबुद्धेषु—जागरितेषु इत्यर्थः (भावे ७मी०। वि+बुध+क्त), शृण्वत्सु—आकर्णयत्सु (भावे ७मी०। श्रु+शतृ)। सर्वं—निखिल, वृत्तान्त—वार्त्तां, जानातीति तस्मिन् सर्ववृत्तान्तज्ञे—विदिताखिलोदन्ते [विण०। उप० समा०। सर्व-वृत्तान्त+ज्ञा+"इगुपधज्ञा—" (३।१।१३५ पा०) इति क "आतो लोप—" (६।४।६४ पा०) इति आकारलोप]। अपसृते—निष्क्रान्ते (भावे ७मी०), गतायाम्—अतीतायां, प्रभातायामिति यावत् (भावे ७मी०)। शर्वर्य्यां—रात्रौ ("अथ शर्वरी। निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा" इत्यमरः)। नीत,—प्रापित (नयतेर्द्विकर्म्मकस्य राजान्तिकवणिक्सुतयो कर्म्मद्वययो, मुख्यकर्म्मणि वणिक्सुते उक्ते १मा०)।

(म) दारयन्ति—पृथक्कारयन्ति भ्रातॄन् इति दारा, ता हि पत्यु भ्रातृस्नेह भिनत्तीति लोकप्रसिद्धम्, स्वान्—निजान्, स्वस्य—निजस्य इति वा, दारान्—भार्य्यां, (दारशब्दो नित्य बहुवचनान्त, पुंलिङ्गश्च भवति "भार्य्या जायाऽथ पुंभूम्नि दारा" इत्यमर,। दारा इति टावन्तोऽपि दृश्यते "क्रोड़ा हारा तथा दारा वय एते यथा-क्रमम्। क्रोडे हारे च दारेषु शब्दा, प्रोक्ता मनीषिभि," ॥ इति व्याडिशुभाङ्कौ), द्रुह्यति—हिनस्ति य स स्वदारद्रोही—पत्नीपीडक (स्वदार+द्रुह+ग्रहादित्वात् णिनि), निर्णीय—निश्चित्य (निर्+नी+ल्यप्)। वणिक्सूनो,—वणिक्पुत्रस्य (शेषे ६ष्ठी०)। समादिशत्—समाज्ञापयत, (सम्+आ+दिश+लङ्-द)।

(य) विजानति—विबुध्यमाने (वि+ज्ञा+शतृ, तस्मिन्)। डिण्डिम,—

पुरुषानभाषत,—"मत्कारणमयं कथं वध्यभूमौ नीयते ? यथा वृत्तमहं सर्वं वेद्मि, मां राजान्तिकं नयत, सर्वमहं वदिष्यामि" इत्युक्तवन्तं तं ते सर्वे राजपुरुषा राजान्तिकमनयन्। स च चौरः (र) आमूलात् सर्वं रात्रिवृत्तान्तं राज्ञे न्यवेदयत्, अब्रवीच्च,—"देव ! न चेत् मद्वचसि तव प्रत्ययः, तत् सा नासा तस्य शवस्य मुखे पश्यैव निरीक्ष्यताम्"। तत् श्रुत्वा (ल) वीक्षितुं भृत्यान् प्रेष्य, तेषाञ्च मुखात् सत्यमवेत्य स राजा तं वणिक्पुत्रं वधदण्डात् विमुच्य, तां दुष्टां वसुदत्तां कर्णावपि छित्त्वा, देशात् निरवासयत्, तस्य तत्पितरं वणिजं सर्वस्वमदण्डयत्, तुष्टश्च तं चौरं पुराध्यक्षमकरोच्च।

भाषविशेषः, येन सह विवदमान प्रतिविम्बं—भाषविशेषविशिष्ट विशिष्टमापयतम पुरुषमित्यर्थः (क्रिया विश०)। नीयमाने—प्राप्यमाणे (कर्मणि शानच्। नी+कर्मणि शानच्) राजपुरुषैरिति शेषः। इत्युक्तवन्तम् इति यथार्थं—यथायथमित्यर्थः (यथार्थे अव्ययी)। वेद्मि—जानामि (विद्+लट्-मिप्)। नयत—प्रापयत (नी+प्रार्थनायां लोट्-त), मामिति शेषः।

(र) मूलात्—आद्यात्, प्रथमादित्यर्थः, ("मूलमाद्ये शिफायाञ्च" इत्यमरः) आरभ्य आमूलात्—मूलमारभ्य शेषपर्यन्तमित्यर्थः ["आङ्मर्यादाभिविध्योः" (२।१।१३ पा) इति अभिविधावव्ययी। "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" (२।३।१० पा) इति आङ्योगे पञ्चमी]। राज्ञे—नृपाय ["क्रियया यमभिप्रैति—" (वा) इति चतुर्थी], न्यवेदयत्—कथितवान् (नि+विद+णिच्+लङ्-द)। शवस्य—मृतस्य। निरीक्ष्यताम्—दृश्यताम् (निर्+ईक्ष+कर्मणि लोट्-ताम्), भवतेति शेषः।

(ल) वीक्षितुं—द्रष्टुं (वि+ईक्ष+तुमुन्) नासामिति शेषः। प्रेष्य—प्रेर्य (प्र+इष+ल्यप्)। अवेत्य—अवगम्य विज्ञायेत्यर्थः [अव+इ+ल्यप् "ह्रस्वस्य पिति—" (६।१।७१ पा) इति तुक्]। कर्णावपि—पूर्वं नासा छिन्ना आसीत्, इदानीं कर्णावपि छिन्नौ अभवन् इत्यर्थः; छित्त्वा—कर्तित्वा (छिद+क्त्वा)। निरवासयत्—निरकासयत्, बहिरकारयत् इत्यर्थः (निर्+वस+णिच्+लङ्-द), दण्डमिति शेषः। सर्वं—समस्त धनं सर्वस्वम्—सर्वधनं

राजपुत्त ! इत्थं (व) निसर्गविषमाः शठा योषितः” इति वदन्नेव शुकः चित्ररथो नाम गन्धर्वराजो भूत्वा इन्द्रशापक्षयात् दिव्यरूपमास्थाय दिवमगात्। सा च सारिका (श) सपदि सुराङ्गना तिलोत्तमा भूत्वा तथैव क्षीणशापा दिवमुदपतत्। तयोस्तु तस्या सभाया (ष) विवादो न निर्णीतः”।

इत्याख्याय स वेतालस्तं नृपमपृच्छत्,—“राजन्! वदतु

(कर्मधा०), अदण्डयत्—अदमयत्, सर्वधनापहरणरूप दण्ड व्यदधात् इत्यर्थ (दण्ड + णिच् + लङ्-द। दण्डयतेर्द्विकर्मकत्वात् “वणिजं” “सर्वस्वम्” इति कर्मद्वयम्)। पुराध्यक्ष—नगररक्षकप्रधानमित्यर्थ।

(व) निसर्गात्—स्वभावादेव (“निर्माणे च स्वभावे च निसर्गः सृष्टिवत्स्मृत” इति शाश्वत), विषमा,—दारुणा, भीषणप्रकृतय इत्यर्थ (विण०। ५मी तत्पु०), शठा,—अनृजुस्वभावा, कुटिलाशया इति यावत् (विण०। “निकृतस्त्वनृजु शठ.” इत्यमर), योषित,—स्त्रिय. (“स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधू” इत्यमर)। इन्द्रेण दत्त शाप,—आक्रोश, “त्वम् एतावन्त काल शुकरूपी भव” इत्येवरूपानिष्टाभिशसनमित्यर्थ. (शाकपार्थि०। “आक्रोशे शपथे शाप” इति शाश्वत), तस्य क्षयात्—अवसानात् इन्द्रशापक्षयात्—इन्द्रनिरूपितशापावधिकालपर्यवसानादित्यर्थ (६ष्ठी तत्पु०। हेतौ ५मी०), दिवि भव दिव्य—स्वर्गीय [“द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्” (४।२।१०१ पा०) इति यत्], रूप—सौन्दर्यं दिव्यरूपम्—अलौकिकाकार (कर्मधा०), आस्थाय—धृत्वा इत्यर्थः (आ+स्था+ल्यप्), दिव—स्वर्ग (“स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः। सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियौ क्लीवे त्रिपिष्टपम्” इत्यमरः)।

(श) सपदि—तत्क्षणादेव (अव्य०। “सद्य सपदि तत्क्षणे” इत्यमर), सुराङ्गना—देवनारी, अप्सरा अप्सरसा वा इति यावत्। तथैव—शुकवदेव, क्षीण,—अवसित, शाप.,—आक्रोश', इन्द्रदत्त इति भाव., यस्या सा क्षीणशापा—विमुक्तशापा (विण०। बहुव्री०)। उदपतत्—उदगच्छत् (उत्+पत+लङ्-द)।

(ष) विवाद,—व्यवहार., जयपराजयनिर्णयार्थं पक्षयोर्विरुद्धवादरूप: इत्यर्थ (“विवादो व्यवहार स्यात” इत्यमर), निर्णीत,—निरूपित., मीमांसित इत्यर्थ. (निर्+नी+क्त.), राजपुत्रेणेति शेषः।

तञ्च (ख) चलन्तम् अंसस्थः स वेतालः पुनरब्रवीत्,—"राजन्! दुराचारस्य अस्य भिक्षोः कृते कोऽयं ते प्रयासः? निष्फले अमुष्मिन् प्रयत्ने तव विवेको न दृश्यते; यद्‌ भवतु, त्वद्भक्त्या तवाध्वश्रमविनोदिनीमपरामेकां कथां कथयामि, श्रूयताम्,—

अस्ति शोभावती नाम (ग) यथार्थनाम्नी काऽपि नगरी, तस्यामभूत् शूद्रको नाम प्रभूतपराक्रमो महाप्रतापो नृपतिः। यस्य (घ) जयिनः प्रतापानलोऽनवरतं वन्दीकृतारिवनिता-

---

(ख) चलन्त—गच्छन्तं [विश० । चल+शतृ नुम "उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः" (७।१।७० पा०) इति नुम], अंसे—स्कन्धे ("स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री" इत्यमर), तिष्ठति इति स. अंसस्थः,—स्कन्धस्थितः [सुपि उपपदे समा० । अंस+स्था "सुपि स्थः" (३।२।४ पा०) इति क.]। कृते—निमित्त, कार्य्यसाधनार्थमित्यर्थं, प्रयास.?—प्रयत्न? दुष्टभिक्षोर्मनोरथपूरणार्थं तवायं प्रयत्न न युक्तः इति भाव, निष्फले—फलसिद्धिविरहिते इत्यर्थ (विश०)। विवेक,—विचारबुद्धिरित्यर्थं, इदं सत् इदमसत् इत्यादि विचारपूर्वक वस्तुस्वरूपावधारणशक्तिरिति यावत्, ("विवेक स्याज्जलद्रोण्यां पृथग्भावविचारयोः" इति मेदिनी)। त्वत्—तव, भक्त्या—कार्य्यसम्पादने एकाग्रचित्तवृत्तितया इत्यर्थः, त्वद्भक्त्या—तव चित्तदार्ढ्येन इत्यर्थ., प्रीतोऽहमिति पदद्वयमूहनीयम्, यद्वा,—त्वयि भक्त्या—श्रद्धया, तव विचारनैपुण्याङ्गीकृतपरिपालनाग्रहादिदर्शनात् त्वयि मे अनुरागाधिक्यात् इत्यर्थं, त्वद्भक्त्या—त्वयि प्रीत्या (६ष्ठी वा ७मी तत्पु० । हेतौ ३या०)।

(ग) यथार्थः,—अर्थमनतिक्रान्त, अर्थानुरूप इत्यर्थ., नाम यस्याः सा यथार्थनाम्नी—अन्वयसंज्ञिका, अतीव शोभासम्पन्ना इत्यर्थः। प्रभूतः,—महान्, पराक्रम,—शक्तिः, दैहिकबलम्, उद्योगो वा इत्यर्थः, यस्य सः प्रभूतपराक्रम,—महाबलः, महोत्साहसम्पन्नो वा (विश०। बहुव्री०। "शक्त्युद्योगौ पराक्रमौ" इत्यमर), महान—अतिशय, प्रतापः,—कोषदण्डज तेज. ("स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजम्" इत्यमरः) यस्य सः महाप्रतापः,—प्रभावातिशयवान् (विश०। बहुव्रो०)।

(घ) जयति अरीन् इति तस्य जयिनः,—जयशीलस्य [जि+"जिदृक्षि—" (३।२।१५७ पा०) इति कर्त्तरि इनि.], प्रतापः,—कोषदण्डज तेजः, अनल इव,

धृतचामरमारुतैः व्यजति स्म। (छ) तेन च चतुस्समुद्रपर्यन्ता स्फीता वसुन्धरा रामादीनपि भूपतीन् विसस्मार।

कदाचित् तं महीपालं (च) प्रियशूद्रं सेवितुं मालवात्

मधुकरदाहकमारिति भावः, मरालामलः,—वैनीवद्धि (उपमिति स)। चन्द्रो ज्ज्वलाभिः,—शुद्धे जलचामात् चनयुग्मल मधुरमाणीतामिरिव, चरित्रमिताभि,— मधुमारीभि वा —चन्द्रोज्ज्वलाना—तारावलोज्ज्वलानाम् चरीचा—प्रथमा चनि तामिः, धुतानाम्—चामरचोतानां (इता तत्पु) चामराणां—चामरधरणानां, मारुतैः,—वायुभि चन्द्रोज्ज्वलारिचमिताहवचामरमारुतः,—चामारीमीहतमधुमारी- चरचित्रचामराभिः (इतो तत्पु०। करणे इता) व्यजति स्म—वस्त्राच चद्विरोपि इतः [व्यज+"लट् स्मे" (३।२।११८ पा) इति भवीते लट्]।

(छ) तेन—राज्ञा शूद्रकेण (तृती एका) चतुरम्—चारमर्थं, समुदरं— पुष्कलमांमुलानं चर्मामुखविदिशामाणुलानं वा ("तसा पुष्कलमालक्षमाता- चरचोपमा, इत्यमरः) तस्य समा वा तावती चतुःसमुद्रपर्यन्ता—चामितवर्णा तुडाना (विच । षष्ठी) निजमज्ञामगुणामायिति भाव चत एव स्फीता— वसरा इमूतधनधान्यादैर्यवाहितमीशः, चरित्रं चर्मामालवीचितमालादिरच सनोहृद्यानामचोमकर्माणि कमिता पुना सूर्यमस्त्रं सना मेवरपेण परिचमानि तव सुहृदि मायते, तुमयेन च पुत्री प्रजलमरा मायते यत वसुमरामा स्फीततायां चमोतरपत्र शूद्रस्य मोमस्य तथा च मनुः,—"चनी इवाऽग्नि- समवाविमहुपनिहते। चाविमाच्यावती इति इत्यर्थ तव वसः । इति [विच । स्फाय+क्तः "स्फाय स्फी निष्ठायाम्" (६।१।२२ पा) इति स्फायते इतस स्फादेशः, तत स्त्रियां टाप्]। वसूनि—धनानि रत्नानि वा (देवभेदेऽनले रश्मौ वसुरत्ने धने वसु" इत्यमरः), धारयतीति वसुन्धरा—पृथिवी [वसु+धृ+णिच् +चलायच "संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः" (३।२।४६ पा) इति खच् "खच् हितस्वस्य सुम्" (६।३।६७ पा) इति धारयतः वसुशब्दस्य मुमागमः, "अचि ह्रस्वः" (७।४।२९ पा) इति उपधाया ह्रस्वः "णेरनिटि" (६।४।५१ पा०) इति णिचो लोपः, तत स्त्रियां टाप्]। विसस्मार—विस्मरति स्म न स्मरति स्मितवान् इत्यर्थः (वि+स्मृ+लिट्-णल्)।

(च) प्रियः —प्रेमास्पदम्, शूद्रः,—शौर्य यस्य तं प्रियशूद्रं—शौर्यमं (विच । षष्ठी) सेवितुं—परिचरितुं, परिचर्यां कर्तुमित्यर्थः (सेव+तुमुन्)।

कश्चित् वीरवरो नाम क्षत्रियः समागात्; तस्य धर्मवती नाम भार्य्या, शक्तिधरो नाम सुतः, वीरवती नाम्नी कन्या आसीत्। (क) सेवापरिच्छदस्तस्य त्रयमेव, कश्याँ कृपाणिका, करे तरवारि, अपरे च करे चर्म; एतावन्मात्रपरिच्छदपरीवारः स प्रत्यहं तं राजानं दीनारशतपञ्चकं वेतनं प्रार्थयामास। राजा च तम् (ज) आकारसूचितोदारपौरुषं मत्वा, तस्मै यथेप्सितां वृत्तिं ददाति स्म, स्थापयति स्म च कौतुकात् प्रच्छन्नं चारान् तत्पृष्ठतः 'किमेभिः प्रभूतैर्वेतनैरेष करोति?' इत्यन्वेष्टुम्।

(क) सेवार्थे—परिचरणाय, परिच्छदः,—उपकरणं सेवापरिच्छदः,—नृपाराधनसाधनद्रव्यविशेष इत्यर्थः (४र्थी तत्पु०)। त्रयमेव—त्रीणि द्रव्याणि स राजसेवायमानीतवानिति निष्कर्षः। अल्पा कृपाणी कृपाणिका—क्षुरिका [कृपाणी+अल्पार्थे कन्, स्त्रियां टाप्, "केऽणः" (७।४।१३ पा०) इति ह्रस्वः। "कृपाणः खड्गक्षुरिकाकर्त्तर्योरपि योषिति" इति मेदिनी)। एतावन्मात्रम्—एतत्त्रयहिकमेव, कृपाणिकातरवारिचर्म्मरूपैकत्रय भार्य्यापुत्रकन्यारूपञ्चापरत्रयमेवेत्यर्थः, परिच्छदपरीवारौ—उपकरणपरिजनौ यस्य सः एतावन्मात्रपरिच्छदपरीवारः,—एतत्परिजनत्रयोपकरणत्रयसमन्वितः इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०), यद्वा,—एतावन्मात्रपरिच्छदेन केवलैतदुपकरणत्रयेण, परिव्रियते—परिवेष्ट्यते यस्तादृशः [परि+वृ+कर्म्मणि घञ् "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" (६।३।१२२ पा०) इति उपसर्गस्य दीर्घः], कृपाणिकाद्युपकरणत्रयपरिवृतः इत्यर्थः। अह्नि अह्नि इति प्रत्यहं—प्रतिदिनं (वीप्सायामव्ययी०)। दीनाराणां—रूप्यमुद्राणां स्वर्णमुद्राणां वा, शतपञ्चकं—पञ्चशतानि दीनारशतपञ्चकं—पञ्चशतमुद्रामात्रं (६ष्ठी तत्पु०)। प्रार्थयामास—ययाचे [प्र+अर्थ+णिच्+लिट्-णल् "कास्प्रत्ययात्—" (३।१।३५ पा०) इति आम् "कृञ्चानु—" (३।१।४० पा०) इति आमन्तादस्‌नुप्रयोगः]।

(ज) आकारेण—आकृत्या, सूचितं—प्रकटितम्, उदारं—महत्, पौरुषं—पुरुषत्वं, तेज इति यावत् ("पौरुषं पुरुषस्य स्यात् भावे कर्म्मणि तेजसि" इति मेदिनी) यस्य तादृशं (विण० । बहुव्री०)। तस्मै (सम्प्र० ४र्थी०), ईप्सितामनतिक्रम्य यथेप्सितां—यथाभिलषितां, प्रार्थनाऽनुरूपामित्यर्थः (विण० । याथार्थ्येऽव्ययी०), वृत्तिं—जीविकां, वेतनमित्यर्थः। स्थापयति स्म—नियोजयामास इत्यर्थः। प्रच्छन्नं—

स च वीरवरः प्रातः राजदर्शनं कृत्वा मध्याह्ने (झ) धृता युध तस्य सिंहद्वारे स्थित्वा च सम्प्राप्तलब्धानां दीनाराणां शतं गार्हस्थ्यनिर्वाहाय भार्य्याया हस्ते प्रादात्, अपरेण च शतेन वस्त्रम् अङ्गरागं ताम्बूलादीनि च क्रीणाति स्म, अपरञ्च शतं स्नात्वा विष्णोः शिवस्य च पूजार्थं विनियुयोज, अन्यच्च शतद्वयं विप्रेभ्यः दरिद्रेभ्यश्च प्रादात्। एवं (ञ) विभज्य प्रत्यहं तानि पञ्चशतानि स व्ययीचकार। ततश्च (ट) अग्नि कार्य्यादिकं विधाय भुक्त्वा च निशि एकाकी सदैव सिंहद्वारे धृतकृपाणचर्मा प्रत्यहं तस्थौ। एतत् सर्वं चारमुखात् श्रुत्वा

मर्त्यं यथा तथा (क्रिया विशे) चारात्—गूढचरात् अस्तङ्गत —अस्तं गतात् (समासान्तविशेषण)। अन्वहम्—अनुदिनम् अनुधनमान्याशिमन (अनु+दन+डमुन्)।

(झ) धृतं—धारितम् आयुध्यते अनेन इति आयुधम्—अस्त्रम् [आ+युध + करणे "अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्" (पा) इति क] येन तथाभूतः धृतायुधः,—धारितास्त्रः सन् (विशे । प्रथमा)। सिंहचिह्नितं द्वारं सिंहद्वारम् सिंहद्वारे—पुरोभागस्थे द्वारे इत्यर्थः (शाकपार्थि)। लब्ध—प्राप्तम् इच्छे— जीविकाय जीविकानिर्वाहायेत्यर्थः, इच्छा—अभिलाषेति वा राजनिकटप्राप्तेत्यर्थः, दीनाराणां—मुद्राणां सम्प्राप्तलब्धानां—जीविकानिर्वाहायप्राप्तानामित्यर्थः (षष्ठी बहु)। गृहस्थस्य कर्म गार्हस्थ्यं—गृहस्थाश्रमकर्त्तव्यकर्म भोजनाच्छादनादिविविधकार्यं इत्यर्थः (गृहस्थ+ष्यञ्), तस्य निर्वाहाय—सम्पादनाय गार्हस्थ्यनिर्वाहाय—गृहस्थाश्रमसम्पादनाय [चतुर्थी बहु । तुमर्थाच्च भाववचनात् (२।३।१५ पा) इति चतुर्थी]। क्रीणाति स्म—क्रीतवान् मूल्यदानेन क्रयं कृतवान् इत्यर्थः। विनियुयोज—व्यवहृतवान् इत्यर्थः (वि+नि+युज+लिट्-णल)।

(ञ) विभज्य—विभागं कृत्वा (वि+भज+ल्यप्)। व्ययीचकार—व्ययमयं कृतवानिति भावः अव्ययं व्ययं चकार व्ययीचकार—विन्यस्तम् इत्यर्थः [व्यय+च्वि+ लिट् णल् "अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्वि" (५।४।५० पा) इति अभूततद्भावे च्वि]।

(ट) अग्निकार्य्यादिकं—होमादिकम्। भुक्त्वा—खादित्वा (भुज+क्त्वा)।

राजा शूद्रकः भृशं (ठ) तुतोष, निवारयामास च तान् चारान् पुनस्तस्य मार्गणे ; मेने च विशेषपूजार्हं तं पुरुषातिशयम्।

अथ (ड) गच्छत्सु दिनेषु एकदा धारावर्षिणि दिवानिशं जलदपटले गगनमावृण्वति, जनरहिते च समन्तात् राजमार्गे, एकाकी स वीरवरस्तस्मिन् सिंहद्वारे एवातिष्ठत्। स च राजा दिनपतावस्तं गते तादृशे भीषणे (ढ) तमसि विजृम्भिते सधारावर्षे, तस्य वीरवरस्य भाव जिज्ञासुः निशि प्रासादाग्र-

---

धृते—गृहीते, कृपाणचर्म्मणी—असिफलके येन तादृशः धृतकृपाणचर्म्मा—गृहीतासिफलकः सन्, असिचर्मणी गृहीत्वेत्यर्थः (विण०। बहुव्री०। चर्म्म "ढाल" इति ख्यातम्)।

(ठ) तुतोष—पिप्राय, सन्तुष्टो बभूव इत्यर्थः (तुष+लिट्-णल्), निवारयामास—निषेधयामास [नि+वृ+णिच्+लिट्-णल् "कास्प्रत्ययात्—" (३।१।३५ पा०) इति आम् "कृञ्चानु—" (३।१।४० पा०) इति अस्त्यनुप्रयोगः]। मार्गणे—अन्वेषणे, पञ्चशतमुद्राभिः किं करोति इत्यस्य अनुसन्धानार्थमित्यर्थः (विषये ७मी०। "मार्गणो याचके शरे। याञ्चाऽन्वेषणयोः क्लीवम्" इति मेदिनी), मेने—विवेचयामास (मन+लिट्-ए), विशेषाम्—असामान्या, पूजाम्—अर्चाम्, अर्हति—युज्यते इति तं विशेषपूजार्हम्—अतीवादरयोग्यम् (उपपदस०। विशेषपूजा+अर्ह+पचाद्यच्)। पुरुषेषु—सामान्यनरेषु, अतिशयः,—अधिकगुणयुक्त इत्यर्थः, तं पुरुषातिशयं—पुरुषप्रधानम् (७मी तत्पु०)।

(ड) गच्छत्सु (भावे ७मी०)। धाराः—जलधारामित्यर्थः, वर्षति—स्रवति इति तस्मिन् धारावर्षिणि—निरन्तरं जलस्राविणि (विण०। धारा+वृष+ग्रहादित्वात् णिनि), दिवा च निशा च दिवानिशं—रात्रिन्दिनं ["विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि" (२।४।१३ पा०) इति द्वन्द्वैकवद्भावः], जलदानां—मेघानां, पटले—समूहे जलदपटले—मेघजाले (विण०। ६ष्ठी तत्पु०)। आवृण्वति—आच्छादयति सति (भावे ७मी०। आ+वृ+शतृ तस्मिन्)। समन्तात्—सर्वतः, चतुर्दिक्षु इत्यर्थः (अव्य०)।

(ढ) तमसि—अन्धकारे, विजृम्भिते—विवर्धिते इत्यर्थः, दिशो व्याप्नुवति

आरुह्य जगाद,—"कोऽत्र सिंहद्वारि स्थितः ?" इति। तदाकर्ण्य, —"अहमत्र स्थितः" इति वीरवरः प्रत्यवादीत्। "अहो ! (थ) महासत्त्वोऽयं वीरवरः सुभटः, तदेष मया अवश्यमेव महत् पदं प्रापणीयः" इति सञ्चिन्त्य राजा प्रासादादवतीर्य अन्तःपुरं प्रविश्य शयनमगात्।

(द) अन्येद्युश्च तथैव मेघेषु धाराऽऽसारान् वर्षत्सु निशायां, भुवने ध्वान्ततमसि विजृम्भिते, राजा पुनश्च तद्वार्तं जिज्ञासुः

इति भावः (भावे क्तः । वि+जृभि+क्त कर्तरि) धारावर्षैः—वारिधारा- शारैरवर्षेण वर्षिते मेघाडम्बरे—वारिदाडम्बरवर्षिते (सनसि [illegible] विष)। साहसम्—अभिप्रायं वस्तुविषयकं ज्ञातुमाकाङ्क्षितमिति यावत् यथा —सार्थ— मयां विद्यमानतानिमित्तं वैदग्धीयवयसि वीरवरः द्वारि तिष्ठति न वा इत्येतदवगमिति भावः ("ज्ञात उपालम्भाधिक्षेपविद्यासमन्वत इत्यमरः) जिज्ञासुः—ज्ञातुमिच्छुः सन् [ज्ञा+सन्+ उप्रत्ययविधि उ" (३।२।१६८ पा) इति उ]। प्रासादात्—सौधशिखरात् अवतीर्य—अवरुह्य (अव+तॄ+ ल्यप्)।

(थ) महत्—विपुलं, पदं—पदं यथा —महत्—उदारं सत्त्वं—धैर्यम्, यस्य स महासत्त्वः,—महाबलः उदारस्वभावो वा [विग । बहुव्री । "आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः (६।३।४६ पा) इति समानाधिकरणे उत्तरपदे परे महत्शब्दस्याकारः । "सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः" इति मेदिनी]। महत्—उन्नतं पदं—स्थानम् अमात्यपदादिरूपमिति यावत्, प्रापणीयः — प्रापणीयः इत्यर्थः (प्र+आप+णिच्+अनीयर् । अत्र "पद" इति शब्दे कर्मणि प्रथमा) एष मया उन्नतपदं अवश्यमेव आपयितव्य इत्यर्थः । शयनं—निद्रां शय्यां वा ("शयनं सुरते निद्रायामपि च नपुंसकम्" इति मेदिनी)।

(द) अन्येद्युः,—अन्यस्मिन्दिने [अव्य । "पूर्वादिभ्योऽन्यत्रोऽन्येद्युस्" (पा) इत्यनेन अन्य+एद्युस्]। धारया—सततं अविच्छिन्नप्रवर्त्तमानैः, आसारान् —महावेगेन वृष्टीः धाराऽऽसारान्—प्रबलधारासम्पाताभिमर्दैः (तथा मनुः । "धनानां पतनं यत्र धारा धारा च सम्पातिः" इति "आसारः स्यात् प्रकर्षे वेगात् वर्षे सुदृढवर्षे" इति च आनन्द.)। वर्षत्सु—वृष्टिवर्षतां सन् यतः, वर्षित यतः,—

प्रासादमधिरुह्य सिंहद्वारमभि—"कोऽत्र स्थितः ?" इति व्याजहार। वीरवरेण च,—"अहं स्थितो देव !" इति (थ) प्रोक्ते स राजा भृशं विसिस्मिये, शुश्राव च तावदतिदूरे सहसा रुदतीं कामपि स्त्रियं वामस्वरेण ; व्यचिन्तयच्च,—"केयं विषादविकलेव सप्रलापकरुणं विरौति ? राष्ट्रे च मम पराभवः नास्ति, न दरिद्रः, नापि कश्चित् दुःखितः, तदेषा का ?" इति। आदिदेश च करुणार्द्रचेताः तं वीरवरमधःस्थितं,—"भो वीरवर ! शृणु, एषा दूरे काऽपि रोदिति, किमर्थमसौ रोदिति, का चेयम् ? त्वया गत्वा एतत् निरूप्यताम्" इति।

तदाकर्ण्य स वीरवरः (द) "तथा" इत्युक्त्वा निबद्धासिधेनुः

अन्धकारः तस्मिन् कालतमसि—गाढान्धकारे इत्यर्थः, यद्वा,—कालः,—महाकालः, सर्वभूतान्तक इति भावः, स इव तमः तस्मिन् तादृशगाढान्धकारस्य दस्युतस्करनरघातकादीनां स्वकार्य्यसाधनोपयोगित्वात् कालतुल्यत्वमवधातव्यम्। सिंहद्वारमभि—सिंहद्वारं लक्ष्यीकृत्य, सिंहद्वाराभिमुखीभूयेत्यर्थः ["अभिरभागे" (१।४। ९१ पा०) इति सूत्रेण अभिशब्दयोगात् सिंहद्वारमित्यस्य कर्म्मसंज्ञा]।

(थ) प्रोक्ते—कथिते [भावे ७मी०। प्र+वच+क्त "वचिस्वपि—" (६।१।१५ पा०) इति सम्प्रसारणम्]। विसिस्मिये—विस्मयान्वभूव, विस्मितो बभूवेत्यर्थः. [वि+स्मि+लिट्-ए "आदेशप्रत्यययोः" (८।३।५९ पा०) इति षत्वम्], शुश्राव—आकर्णयामास (श्रु+लिट् णल्)। वामः,—प्रतीपः, विकृत इत्यर्थः ("वामौ वल्गुप्रतीपौ" इत्यमरः), स्वरः,—ध्वनिः तेन वामस्वरेण—विकृतस्वरेणेत्यर्थः (करणे ३या०)। विषादेन—मनोदुःखेन, विकला—व्याकुला, सा इव विषादविकलेव—दुःखाऽऽर्त्तेव (३या तत्पु०), प्रलापः,—अर्थरहितं वचनं, करुणः,—दीनस्वर इति यावत्, ताभ्यां सह वर्त्तमानं सप्रलापकरुणं—सविलापं यथा तथेत्यर्थः (क्रियाविश०), विरौति—शब्दायते, क्रन्दतीत्यर्थः (वि+रु+लट्-तिप्), राष्ट्रे—राज्ये। पराभवः,—तिरस्कारः, सबलेन दुर्बलस्य पीड़नमिति भावः। करुणया—कृपया, आर्द्रं—सिक्तं, चेतः,—मनः यस्य सः करुणार्द्रचेताः,—दयाऽऽर्द्रमनाः. (विश०। बहुव्री०)। निरूप्यतां—निर्णीयतां (नि+रूप+णिच्+कर्म्मणि लोट् ताम्)।

(द) तथा—तदेवास्तु इत्यर्थः. (स्वीकारार्थकमव्ययमेतत्। "तथाऽभ्युपगमे पृष्ट-

करतलमधुनक्षत्रयामश्च गन्तुं प्रावर्त्तत, नागणयत् तत् स्थूल धाराभिरनावर्षि ज्वलद्विद्युद्विलोचनं मेघमिवान्धकारम्। तथ तादृश्यां निशायां प्रस्थितमेकाकिनं दृष्ट्वा (घ) करुणा कौतुकाऽऽविष्टो राजा प्रासादादवतीर्य्य खड्गोत्तासितकरो ऽप्यनुपलक्षितः तमनुजगाम।

स च वीरवर (ङ) रुदितमनुसरन् नगर्य्या बहिः सरो वरमेकं प्राप, ददर्श च तत्र,—"हा शूर! हा कृपालो! हा वदान्य! त्वया शून्या कथमहं वत्स्यामि?" इत्येवं वदतीं

प्रविशात्ते वसुधरे। सहसैव निपतेदिव व्योम इति भीतिदो। अनुपलक्षः कीदृशः)। विग्रहः,—कृपा संस्थापित इत्यर्थः, चालितेन —छुरिका (छुरिका चासिपुत्री च" इत्यमरः) तेन सहितः (विश । बहुव्री) करवाल—खड्गो, इदः,—उत्तोलितः करवालः,—यस्य तेन सहितः (विश० । बहुव्री)। प्रावर्त्तत—आरब्धवान् [illegible] (प्र+वृत्+लङ्-त)। अगणयत्—गणयामास प्रतिबन्धकत्वेन (गण+णिच्+लङ्-द्)। स्थूला—पीवरा धारा—जलधारा [illegible] वर्षः,— [illegible] वर्षति [illegible] इति ([illegible] इति) स्थूलधाराभिरनावर्षि—[illegible] [illegible] (विश) ज्वलन्ती—स्फुरन्ती विद्युत्—सौदामिनी [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] विद्युदेव [illegible] विद्युद्वि [illegible] (विश । बहुव्री), मेघमिव—[illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible]—आकाशमण्डलम्।

(घ) करुणया—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कौतुकेन—[illegible] [illegible] च आविष्टः,—[illegible] [illegible] कौतुकाऽऽविष्टः,—[illegible] (विश । इत्या [illegible])। [illegible] —[illegible] [illegible] तेन सहितः [illegible],—[illegible] (विश० । बहुव्री०)।

(ङ) रुदितं—"[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible] । [illegible]+[illegible]), [illegible]—[illegible] [illegible]—[illegible] [illegible]—[illegible] ([illegible]+[illegible]+[illegible])। हा [illegible] [illegible]—[illegible] हा [illegible]। [illegible]। [illegible] ("[illegible] [illegible]"

वारिमध्यवर्त्तिनीं कामपि स्त्रियम्। स च वीरवरः,—"का त्वम्? कथं वा रोदिषि?" इति विस्मितः सचकितमपृच्छत्। सा (प) अभ्यधात्,—"भो वीरवर! मां पृथिवीं जानीहि, अस्याश्च मम इदानीं धार्मिकः शूद्रको नाम राजा भर्त्ता; इतश्च तृतीये दिने तस्य राज्ञो मृत्युर्भविष्यति, तादृशमन्यं पतिं कथमवाप्नुयामिति शोकेन विधुराऽहं शोचामि" इति।

एतदाकर्ण्य स वीरवरस्त्रस्त इव तामब्रवीत्,—"देवि! अस्ति कश्चिदस्य (फ) प्रतीकारः? येनास्य जगत्प्रभो रक्षा स्यात्?" इति। तस्य वचनमाकर्ण्य सा वसुमती प्रत्यभाषत,—"वत्स! एक एवास्त्युपायः, कर्त्तुञ्च शक्तो भवान्" इति। वीरवरोऽवदत्,—देवि। तद्वद द्रुत, (ब) यावत् शीघ्रं तत् साधयामि, अन्यथा कोऽर्थः प्राणैरस्माकम्?"। तदा-

---

इत्यमर)। वत्स्यामि—स्थास्यामीत्यर्थं (वस+लृट्-स्यामि)। सचकितं—सभयसम्भ्रमं यथा तथा (क्रिया विश०), भयञ्च तस्या रोदनकालिकवचनजातश्रवणेन स्वप्रभोरनिष्टशङ्कयेति भाव।

(प) अभ्यधात्—अवदत् [अभि+धा+लुङ्-द "गातिस्था—" (२।४।७७ पा०) इत्यनेन सिचो लुक्]। जानीहि—विद्धि [ज्ञा+लोट्-हि "क्र्यादिभ्यः श्ना" (३।१।८१ पा०) इति श्ना "श्नाऽभ्यस्तयोरातः" (६।४।११२ पा०) इति आकारलोपः "ई हल्यघोः" (६।४।११३ पा०) इति ईः "ज्ञाजनोर्जा" (७।३।७९ पा०) इति जाऽऽदेशः]। भर्त्ता—स्वामी, राज्ञा भूपतित्वात्, इतः,—अद्याऽऽरभ्य इत्यर्थः। अवाप्नुयां—प्राप्नुयाम् [अव+आप+ "शकि लिङ् च" (३।३।१७२ पा०) इति लिङ्-याम्]। विधुरा—विकला, अधीरा सती इत्यर्थः (विश०। "विधुरं स्यात् प्रविश्लेषे न द्वयोर्विकले त्रिषु" इति मेदिनी)। शोचामि—खिद्ये (शुच+लट्-मिप्)।

(फ) प्रतीकारः,—शोधनं, निवारणोपाय इत्यर्थः।

(ब) यावत्—कार्त्स्न्येन, यदादिशति, तत् सम्पूर्णरूपेणेत्यर्थः, यद्वा,—यावत् इति अवधारणे, शीघ्रं यावत्—शीघ्रमेवेत्यर्थः, (अव्य०। "यावत् कार्त्स्न्येऽवधारणे"

कथय। (भ) धरित्री प्राब्रवीत्—"वत्स! त्वदन्यः क प्रकटः स्वामिभक्तः? तदस्य उपायं शृणु,—अस्य राजकुलस्यान्तिके राज्ञाऽनेन प्रतिष्ठापिता देवी चण्डिकाऽस्ति, तस्यै चेत् सत्वरं पुत्रमुपहारीकरोषि, तदा एष राजा न म्रियेत, अन्यत् शतं समा जीवेत्। यद्येव चेत् भवता एतत् क्रियते, तदैव (म) प्रियं, नान्यथा" इति। पृथिव्या तथाऽभिहितः स वीरो वीरवरस्तदा,—"यामि देवि! करोमि अधुनैव एतत्" इति प्रत्यवादीत्। वसुन्धरा च,—(य) "भद्रं तेऽस्तु" इत्यभिधाय तिरोदधे। (र) गुप्तमनुसृतः स राजा तत् सर्वं शुश्राव।

ततश्च (ल) गूढे तस्मिन् राजनि तद्भाव जिज्ञासमाने

इति मेदिनी)। साधयामि—सम्पादयामि (साध+णिच्+लट्-मिप्), अथवा—प्रयोजनान्तरकरणे इत्यर्थः, कोऽर्थः?—किं प्रयोजनम्? ("अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः) माघे (सर्गे १।१०)।

(भ) धरित्री—पृथिवी। अत्र वत्स सम्बोधनं—स्नेहातिशयं द्योतयति। प्रकटः,—श्रेष्ठः। राजकुलस्य—राजभवनस्य ("कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च। भवने च तनौ क्लीबम्" इति मेदिनी)। प्रतिष्ठापिता—यथाशास्त्रं आवाहनादि पूर्वकमवस्थापिता इत्यर्थः (णिच्। प्रति+स्था+णिच्+क्त, स्त्रियां टाप्)। पुत्रमुपहारम्—बलिरूपेणोपहारम् उपहारम्—उपहारीभूतं करोति उपहारीकरोषि—उपायनीकरोषि पशुत्वेन बलिरूपतया बलिं करोषि इत्यर्थः (अभूततद्भावे च्विः)। शतं समाः,—शतवत्सरान् ["कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (२।३।५ पा) इति द्वि। "संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः" इत्यमरः]।

(म) प्रियं—मङ्गलं ("श्रेयोऽर्थं प्रियं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्" इत्यमरः) राज्ञो भवेदिति शेषः।

(य) भद्रं—शुभम्। तिरोदधे—अन्तर्दधे अन्तर्हिता बभूव (तिरस्+धा+लिट्-ए। "तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे" इति मेदिनी)।

(र) गुप्तम्—अप्रकाशम्, अलक्षितं यथा तथेत्यर्थः (क्रिया विशे) अनुसृतः,—अनुयातः पश्चात् स्थित इत्यर्थः (अनु+सृ+क्त)।

(ल) गूढे—गुप्ते, अप्रकाशमवस्थिते इति यावत्। जिज्ञासमाने—ज्ञातुम्

गच्छति स वीरवरस्त्वरितं गृहमगात्, आगत्य च तत्र पत्नीं धर्मवतीं विबोध्य तत् सर्वं वसुन्धराप्रोक्तमर्थं प्राब्रवीत्। साऽपि तदाकर्ण्य तं स्वामिनम् (व) आह स्म,—"प्रभो। शिवं भाव्यं चेत्, तदा शिशुमेनं प्रबोध्य भवानेव ब्रवीतु"। ततः स वीरवरस्तु सुतं बालं सुप्तं प्रबोध्य वृत्तान्तमाख्याय (श) समवोचत्,—"पुत्र। त्वयि चण्डिकादेव्या उपहारीकृते राजाऽसौ जीवति, नो चेत् तृतीयेऽह्नि विपत्स्यते"। तदाकर्ण्य बालोऽपि (ष) यथार्थं नाम दर्शयन् अकातरचित्तः सत्वरं पितरमवदत्,—"तात। यदि राजा मम प्राणैर्जीवेत्, तदाऽहं कृतार्थः, भुक्तस्य च तद-

मानि [ज्ञा+सन्+शानच् तस्मिन्, "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" (१।३।५७ पा०) इत्यात्मने पदम्], गच्छति (भावे ७मी०)। विबोध्य—जागरयित्वा, जागरिता कृत्वेत्यर्थ. (वि+बुध+णिच्+ल्यप्)।

(व) आह स्म—ब्रवीति स्म, उवाचेत्यर्थ· [ब्रू+लट्-तिप् "ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुव." (३।४।८४ पा०) इति तिपो णल् ब्रुवश्च आहाऽऽदेश "लट् स्मे" (३।२।११८ पा०) इति स्मयोगे भूते लट्]। भाव्यम्—अवश्य भवनीय, [भू+"ओरावश्यके" (३।१।१२५ पा०) इति ण्यत्]। प्राबोध्य—जागरयित्वा (प्र+आ+बुध+णिच्+ल्यप्)। ब्रवीतु—कथयतु [ब्रू+लोट् तुप् "ब्रुव ईट्" (७।३।९३ पा०) इति ईट्]।

(श) समवोचत्—अचीकथत् [सम्+वच्+लुङ्-द "अस्यतिवक्ति—" (३।१।५२ पा०) इति अङ "वच उम्" (७।४।२० पा०) इति उम्]। चण्डिकादेव्यै उपहारीकृते इत्यत्र चण्डिकादेव्यै इति ऐकारस्य "एचोऽयवायाव." (६।१।७८ पा०) इति आयादेशे "लोपः शाकल्यस्य" (८।३।१९ पा०) इति यलोपः]। चण्डिकादेव्या इति (शेषे ६ष्ठी वा), उपहारीकृते (भावे ७मी०)। जीवति इत्यत्र दीर्घमिति शेष। विपत्स्यते—मरिष्यति (वि+पद+लृट्-स्यते)।

(ष) यथार्थं नाम—शक्तिधर इति निजनाम्नः सार्थक्यमित्यर्थ। न कातरम्—अधीर, भीतमिति यावत्, चित्त—मन यस्य सः अकातरचित्त',—अदीनमना एवेत्यथ (विण०। बहुव्री०)। तात।—पितः। ("तातोऽनुकम्प्ये जनके" इति मेदिनी)। कृत.,—अवसित., समाप्तिं गत. इत्यर्थ., अर्थः,—जीवितप्रयोजन "परोप

यस्य परा निष्कृतिः प्रदत्ता स्यात्, तत् किं विस्मरति ? शीघ्रं मां नीत्वा भगवत्या उपहारीकुरुष्व, यथाऽनेनैव राज्ञोऽस्य च शान्तिर्भवतु" । इति तेनोक्तो वीरवरः सहर्षं,—(ख) "साधु ! सत्यं त्वं मत्पुत्र" इति समभ्यनन्दयत् । तस्य भार्या धर्म्मवती, कन्या वीरवती च तस्यां रात्रौ ताभ्यां वीरवरसत्त्वधराभ्यां सह चण्डिकागृहे (ग) ययतुः । राजाऽपि (घ) छन्नवेशः तान् पृष्ठतोऽलक्षित समनुससार ।

तत्र देव्याः पुरः पित्रा स्कन्धादवतारितः स सत्त्ववरः देवीं प्रणम्य (ङ) धैर्य्यराशिः कृताञ्जलिर्न्यवेदयत् —"देवि ! मम शिरस उपहारेण राजाऽसौ धन्यत् शतं वत्सरान् जीवतु

कारणं यतो हि जीवनम्" इति कारणात् राज्ञो जीवनरक्षणरूपोपकारकरणेन निजशरीरस्य सार्थकत्वापादनादिति भावः तच्च च प्रकारः—उपहारम् (द्वित । चतुर्थी) अर्पयितुमिति शेष । परा—श्रेष्ठा निष्कृतिः—निस्तारः मुक्तिरिति यावत् परा —निष्कृतिः,—निर्गतिः, महतोऽपात् कष्टस्य मुक्तात् जीवनमित्यर्थः प्रदत्ता— प्रकर्षितः [प्र+दा+क्त "दो दद्घोः" (७।४।४६ पा) इति दा स्थाने दद् आदेशः, ततः स्त्रियां टाप्] अर्पितेति शेष । विस्मरति—अवधारयति कार्याविशेषं विस्मृतिं इत्यर्थः (वि+स्मृ+कर्मणि लट् ते), अथवा इति शेषः । अनयोऽपि एव सापि चण्डिकादेव्या दत्तिमत् सत्र समुपागतम् ।

(ख) साधु—शोभनं, प्रशंसावाचकमिदम् ; यथा मधुरं यत् प्रशंसनीयमिति ("अथाभिनन्दनं साधु साधु साधुरिवार्थनी" इति माघः) । समभ्यनन्दयत्— समानितवत् प्रार्थयतिरिति वा (अभि+नन्द+णिच्+लङ्—द) ।

(ग) ययतुः,—अगमताम् [या+लिट् अतुस् "आतो लोप—" (६।४।६४ पा) इति आकारलोप] ।

(घ) छन्न —आवृतः, गोपायित इत्यर्थः, वेशः,—वेषम्, निजपरिच्छद इत्यर्थः येन सः छन्नवेशः,—राजोचितपरिच्छदं विहाय सामान्यजनोचितपरिच्छद परिहित ; पृष्ठतः,—पश्चाद्देशे स्थित्वा (अपादानेऽपि तसिः । पञ्चम्यास्तसिल्) । समनु ससार—समनुजगाम (सम्+अनु+सृ+लिट्-णल्) ।

(ङ) धैर्य्यराशिः —धृतिपुञ्जमिव इव महाधीर इत्यर्थः । न्यवेदयत्—कथया-

अकण्टकं राज्यं करोतु"। इत्येवं प्रार्थयतस्तस्य सूनोः शक्तिधरस्य शिरश्छित्त्वा वीरवरः चण्डिकायै,—"मत्पुत्त्रोपहारेण राजा जीवतु" इति वदन् प्रददौ। तत्क्षणम् (ग) अन्तरीक्षात् वागुदचरत्,—"कस्त्वदन्यः स्वामिभक्तः? भो वीरवर! येन त्वया एकमात्रपुत्त्रेण तथाविधसत्पुत्त्रप्राणव्ययिना अस्य भूपतेः जीवनं राज्यञ्च दत्तम्" इति।

तच्च सर्वं तस्मिन् नृपे पश्यति शृण्वति च तस्य वीरवरस्य कन्या वीरवती तस्य भ्रातुर्निहतस्य (घ) मूर्द्धानमाश्लिष्य शोकान्धा स्फुटितहृदया तत्क्षणात् व्यपद्यत। ततो भार्य्या धर्मवती वीरवरमब्रवीत्,—"नाथ! राज्ञस्तावत् (ङ) श्रेयः कृतम्; इदानीमहं वदामि, दृष्टा त्वया, कन्याऽपि मे शोकात् मृता, तदिदानीं नष्टापत्याया मे जीवितेन किम्? प्रागेव मूढया

पयत् (नि+विद+णिच्+लङ्-द)। न—नास्ति, कण्टक,—क्षुद्रोऽपि शत्रु यस्मिन् तादृश ("कण्टकी न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकशे" इति मेदिनी) अकण्टकं—शत्रुलेशपरिहीनमित्यर्थ. (विण०। बहुव्री०)।

(ग) अन्तरीक्षात—आकाशात् (अपा० ५मी०), वाक्—वाणी, आकाशवाणी, उदचरत्—उदतिष्ठदित्यर्थ (उत्+चर+लङ्-द)। एकमात्र,—एक एव, पुत्र यस्य तादृशेन एकमात्रपुत्रेण—पुत्रान्तररहितेन (विण०। बहुव्री०), यद्वा,—एकमात्रपुत्रोपहारप्रदानेनेत्यथ' (करणे ३या०), तथाविधस्य—पूर्वोक्तरूपप्रशंसनीयस्य, सत्पुत्रस्य—साधुतनयस्य, प्राणान्—जीवन, व्यययति—उत्सृजति य' स तेन तथाविधसत्पुत्रप्राणव्ययिना—तादृशसुपुत्रजीवनोत्सर्गकारिणा (विण०। उपपदस०। अदन्तचौरादिकत्वात् णिनि, अदन्तचौरादिकत्वात् न वृद्धि), यद्वा,—तथाविधसत्पुत्रप्राणाना व्यय अस्य अस्ति तेन (अस्त्यर्थे इनि)।

(घ) मूर्द्धान—मस्तकम्, आश्लिष्य—आलिङ्ग्य (आ+श्लिष+ल्यप्)। स्फुटित—विदीर्णं, हृदय यस्या सा स्फुटितहृदया—विदीर्णान्त.करणा (विण०। बहुव्री०)। व्यपद्यत—अम्रियत (वि+पद+लङ्-त)।

(ङ) श्रेयः,—शुभं ("श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्" इति

मया राज्ञः श्रेयोऽर्थं स्वशिरः उपहर्त्तव्यमासीत्, तदधुना प्रमुग्धा देवि, अहं शीघ्रम् अनलं प्रविशामि"। इति (च) पाण्डुरेव वदन्तीं तां वीरवरोऽवदत्,—"एवं कुरुष्व, अपत्यदुःखक्षमये जीवितव्ये का प्रीतिः? यच्च त्वयोक्तं,—'किं न दत्तो मया ऽऽत्मा' इति, तदत्र व्यथां मा कुरु, यदि अन्यसाध्यमितः द्राज्ञः श्रेयो भवेत्, तदाऽहमपि किम् आत्मानं न दद्याम्? तत् प्रतीक्षस्व तावत्, अमीभिर्दारुभिस्ते चितां रचयामि"।

मेदिनी)। नष्टे—मृते, अपत्ये—सन्ततौ सत्याम् तथा पत्यावभावात्,—अपत्य-मरणात् (विध । मञ्जरी)। किम्?—किं प्रयोजनम्? न किमपीत्यर्थः, अत्र मरणमेव वरमिति भावः, यथा,—किमिति निषेधार्थकमव्ययं जीवितेन किंप्रयोजनम् इत्यत्र ("किं कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रश्नयोरपि" इति मेदिनी)। शीघ्रं यदं प्रवीरः—मनुष्याः ["यत्न निमित्तात्वां विशेषणविवक्षा च प्रधमा" (पा) इति निमित्तार्थ]। उपहर्त्तव्यम्—उपायनीकर्त्तव्यम् उपहारत्वेन दातव्यमित्यर्थः, (उप+हृ+तव्यप्रत्ययः) आसीत्—अभूत् (अस+लङ्-द्)। प्रविशामि—प्रविष्टा भविष्यामि, देवि—इत्यत्र [वा+ईङ् धि "अधोरिङ्गावमाहरतीयाय" (४।४।११८ पा) इति प्रत्यासत्तौ]।

(च) पाण्डुरेव—पाण्डुता, दैन्यातिशयेनैव इत्यर्थः। अपत्यस्य—पुत्रस्य दुःखं—मनःपीडा एव पर्दं—मुखं प्रतापतिशर्मं ("पदं मुख्यायमीत्यता" इत्य मरः) यस्मिन्, तस्मै—तदात्मने अपत्यदुःखक्षमये—पुत्राभावदुःखमयेऽपि [विध । मञ्जरी । "मयट्चैतयो—" (४।३।१४३ पा) इति पञ्चम्यां मयट्], जीवितव्ये—जीवनार्थे अपि आयुषि इत्यर्थः, जीवनधारणे इति भावः, जीवने इति वा। व्यथा—दुःखं ("पीडा बाधा व्यथा दुःखम्" इत्यमरः)। अन्येन—पुत्रेणैव केनापि यया यया वा साधनेन इत्यर्थः, साध्यं—सम्पाद्यम् अन्यसाध्यम्—पुत्रेतर-जनसिध्याद्यम्। दद्याम्—उत्सृजेयम्? अवश्यमेव दद्यामिति भावः (दा+विधि-याम्)। प्रतीक्षस्व—विलम्बस्व (प्रति+ईक्ष+लोट् स), तावत्—कालविशेषार्थं, तावदित्यत्र यावदित्यध्याहार्यम्; यावत् प्रतीक्षस्व तावत् अमीभिः दारुभिः चितां रचयामि इत्यन्वयः। दारुभिः,—काष्ठैः (काष्ठे दुः । "काष्ठं दार्विन्धनम्" इत्यमरः) चितां—चितकाम् रचयामि—निर्मामि, सम्पादयामीत्यर्थः (रच+णिच्+लट् मिप्)।

इत्युक्त्वा चितायां तेन (छ) सज्जितायां ज्वलन्त्यां धर्मवती पत्युः पादयोः पतित्वा तां चण्डीं देवीं प्रणम्य व्यजिज्ञपत्,—"देवि! जन्मान्तरेऽपि अयमेव मे पतिर्भूयात्, अस्य च प्रभोः शूद्रकस्य मदीयेनात्मजेन शिवम्" इति समुदीर्य्य, तस्मिन्नेव ज्वालामालिनि अनले देहं न्यक्षिपत्।

ततश्च स वीरवरश्चिन्तयामास,—(ज) "निष्पन्नं मे राजकार्य्यं, दिव्यवाण्या विज्ञातं, भुक्तस्य च राजान्नस्य साम्प्रतमनृणोऽस्मि, तदिदानीमेकस्य मम केयं जीवनतृषा? भरणीयं सर्वं कुटुम्बकं व्ययीकृत्य एकमात्मानं जीवयन् मादृशो न

(छ) सज्जितायां—रचितायां (सस्ज+क्त, स्त्रियां टाप्), ज्वलन्त्याम्—उद्दीप्यमानायां [भावे ७मी०। ज्वल+शतृ+"उगितश्च" (४।१।६ पा०) इति ङीप् "शप्श्यनो—" (७।१।८१ पा०) इति नुम्]। व्यजिज्ञपत्—न्यवेदयत्, विज्ञापितवतीत्यर्थः। भूयात्—भवतु इत्यर्थ [भू+"आशिषि लिङ्लोटौ" (३।३।१७३ पा०) इति आशीर्लिङ्। आशीरत्र प्रार्थना]। शिवमित्यत्र भवतु इति शेषः। समुदीर्य्य—समुच्चार्य्य (सम्+उत्+ईर+ल्यप्)। ज्वालानां—शिखानां, माला—पङ्क्तिः, श्रेणिरित्यर्थः, सन्ततिरिति यावत् ("माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि" इति हेम) अस्य अस्तीति तस्मिन् ज्वालामालिनि—शिखासन्तानवति, अविरतोद्गतप्रज्वलितशिखायुक्ते इत्यर्थः [विण०। ज्वालामाला+"व्रीह्यादिभ्यश्च" (५।२।११६ पा०) इति इनि]।

(ज) निष्पन्नं—समाधितं [निर्+पद+"मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" (३।२।१८८ पा०) इत्यादिना वर्त्तमाने क्त, "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः" (८।२।४२ पा०) इति प्रातिपदिकदकारस्य निष्ठातकारस्य च नकारः], मे—मम, मया इत्यर्थः ["क्तस्य च वर्त्तमाने" (२।३।६७ पा०) इति कर्त्तरि ६ष्ठी०]। दिव्यवाण्या—आकाशवचनेन। नास्ति ऋणं यस्य सः अनृणः,—ऋणविमुक्तः (विण०। बहुव्री०)। जीवनाय—प्राणरक्षणार्थं, तृषा—लालसा जीवनतृषा—जीवितपिपासा (४र्थी तत्पु०)। कुटुम्बकं—पोष्यवर्गं, दारापत्यादिकमिति यावत् ("कुटुम्बं पोष्यवर्गे च" इत्यमरमाला), व्ययीकृत्य—उत्सर्गीकृत्य, विनष्टीकृत्य इत्यर्थ (व्ययीचकार इतिवत् अत्रापि च्विप्रत्ययः, व्यय+कृ+ल्यप्)। जीवयन्—प्राणयन्, रक्षयन् इत्यर्थः

शोभते, तत् किम् आत्मोपहारेण भगवतीं न प्रीणयामि ?" इत्यालोच्य स वीरवरस्तां देवीं प्रथमं स्तुत्वा उपतस्थे,—"जय महिषासुरमर्दिनि ! तारिणि ! दानवदारिणि ! त्रिशूलधारिणि ! विबुधोत्सवकारिणि ! भुवनत्रयधारिणि ! जय मातर्वरे ! जगदर्चितचरणे ! शरण्ये ! निःश्रेयसकारिणि ! भक्तजनानां, कालि ! कपालिनि ! कङ्कालिनि ! शिवे ! नमोऽस्तु

(भीक+णिच्+क्त) । न शोभते—न राजते न युज्यते इत्यर्थः (शुभ+लट् ते) । किम्—कथम् ? आत्मोपहारेण—आत्मोत्सर्गविधानेन (करणे तृतीया)। प्रीणयामि—सन्तोषयामि (प्री+णिच्+लट् मिप्)। आलोच्य—विविच्य (आ+लोच+ल्यप्)। स्तुत्वा—स्तवेन तदपादपूर्णमभिनन्द्य उपतस्थे—तत्समीपे तदभिमुखतया वा तस्थौ इत्यर्थः, अत्रत्वात्मनेपदमिति भगवत्यभिमुखतया स्थितुं तत्समीपे तदभिमुखतया वा तस्थौ इति समुदयवाक्यार्थः [उप+स्था+लिट् ए "उपाद्देवपूजा...सङ्गतकरण..." (१।३।२५ पा) इत्यात्मनेपदम्]; जय—विजयिनी भव इत्यर्थः (जि+लोट् हि) महिषनामानम् असुरं—दैत्यं मर्दयति—पीडयति इति महिषासुरमर्दिनि !—महिषासुरघातिनि । [महिषासुर+मृद्+णिच्+ताच्छील्ये णिनिः, ततः स्त्रियां ङीप् ततः "सम्बोधनेऽपि..." (७।३।१०७ पा) इति सम्बुद्धौ दीर्घस्य ह्रस्वत्वम् । एवं तारिणि इत्यादावपि ह्रस्वत्वं बोध्यम्] तारयति—उद्धारयति पापविपद्भ्य इति सा तारिणि—निस्तारयित्रि । (पूर्ववत् रूपसिद्धिः) । विबुधानां—देवानाम् ("अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः" इत्यमरः), उत्सवम्—आनन्दोत्सवं करोतीति सम्बुद्धौ विबुधोत्सवकारिणि !—दैत्यनिधनेन देवानामानन्दकारिणि ! इत्यर्थः । मातः—"ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा। कौमारी चापि चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः ॥" इत्युक्तासु अष्टसु मातृषु वरा—श्रेष्ठा इत्यभिप्रायः तथा एव देवानां मातृत्वेन पालनकारित्वात्, तत्सम्बोधने मातर्वरे !—मातृश्रेष्ठे ! जगतां—जगद्वासिभिर्जनैः, अर्चितौ—पूजितौ चरणौ—पादौ यस्याः तत्सम्बुद्धौ जगदर्चितचरणे !—त्रिभुवनपूजितपादपद्मे ! शरण्ये—शरणे—रक्षणे साधो या सा तत्सम्बोधने शरण्ये !—आश्रयसमर्थे । ["तत्र साधुः" (४।४।९८ पा) इति शरण+यत् स्त्रियां टाप्] निःश्रेयसं—मोक्षं ("निःश्रेयसं तु कल्याणमोक्षयोः" इति मेदिनी) करोतीति तत्सम्बुद्धौ निःश्रेयसकारिणि !

ते, प्रसीदेदानीं शूद्रकस्य नृपतेरनेन मदीयेन मस्तकोपहारेण"। इति स्तुत्वा स वीरवरः सद्यः तरवारेण स्वं शिरश्चिच्छेद।

तदालोक्य स (झ) छन्नस्थितः शूद्रको नृपः व्याकुलः सदुःखः साश्चर्य्यश्च व्यचिन्तयत्,—"अहो! न मया ईदृशमन्यत्र दृष्टं वा श्रुतम्; साधुनाऽनेन सपरिवारेण मदर्थे दुष्करं कृतम्। विचित्रेऽस्मिन् संसारे कोऽन्यः (ञ) अनेन समो धीरः? प्रभोरर्थे यः पुत्रादीन् स्वञ्च जीवितं प्रादात्; एतस्य उपकारस्य सदृशमुपकारं यदि अहं न कुर्य्यां, तदा मे प्रभुत्वेन किम्? जीवितेन वा पशोरिव किम्? सत्त्वभ्रंशात् सर्वत्रैव मे अयशो भविष्यति"। इति सञ्चिन्त्य स राजा कोशात् करवालम्

—कैवल्यदायिनि।। कपाल—शिरोऽस्थि ("कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थ्नि स्यात् घटादेः शकले व्रजे" इति मेदिनी), हस्ते अस्त्यस्याः इति सम्बोधने कपालिनि।—कर्परहस्ते। नृमुण्डधारिणि। इत्यर्थो वा (कपाल + अस्त्यर्थे इनि, स्त्रियां ङीप्), कङ्कालम्—अस्थिसमूहः अस्ति अस्याः, गलदेशे इति भावः, इति कङ्कालिनि।—अस्थिमालिनि।। ते—तुभ्यं ["नमःस्वस्ति—" (२।३।१६ पा०) इति नमःशब्दयोगात् ४र्थी०]।

(झ) छन्ने—गुप्तस्थाने, स्थितः,—अवस्थितः छन्नस्थितः,—अन्तरालावस्थितः (विशे०। ७मी तत्पु०), यद्वा,—छन्नं—गुप्तं यथा तथा स्थितः छन्नस्थितः। व्याकुलः,—अधीरः। साधुना—सज्जनेन। मदर्थे—मम निमित्तम् (अर्थेन सह नित्यस०), दुष्करम्—अन्यैः असुकरं [दुर् + कृ + "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्" (३।३।१२६ पा०) इति खल्]।

(ञ) अनेन समः,—वीरवरेण तुल्यः ["तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्" (२।३।७२ पा०) इत्यनेन तुल्यार्थकसमशब्दयोगात् अनेन इति ३या०]। उपकारस्य [तुल्यार्थकसदृशशब्दयोगात् "तुल्यार्थै—" (२।३।७२ पा०) इति सूत्रेण वैकल्पिकी ६ष्ठी०], सदृशमुपकारम्—अनुरूपमुपकारं, प्रत्युपकारमित्यर्थः। प्रभुत्वेन—राजत्वेनेत्यर्थः (करणे ३या० निषेधार्थक-किंशब्दयोगेन ३या० वा) किम्?—प्रभुत्वेन न किमपि साध्यते इत्यर्थः। सत्त्वात्—सत्त्वाऽऽख्यगुणभेदात्, उपकारिणः प्रत्युपकाररूपादिति भावः, भ्रंशः,—स्खलनं तस्मात् सत्त्वभ्रंशात्—सत्त्वगुणच्यवनात् (हेतौ ५मी०)।

(ट) आकृष्य समुपेत्य तां देवीं व्यजिज्ञपत्,—"देवि ! सतत मनुप्रपन्नस्य मम अधुना अनेन शरीरोपहारेण सुप्रीता सती अनुग्रहं कुरु, अयं नानागुणयुक्तो वीरवरः सपरिवारो मदर्थं त्यक्तकलेवरः साम्प्रतं जीवतु"। इति (ठ) उदीर्य असिना यावत् स्वं शिरश्छेत्तु प्रावर्त्तत, तावत् गगनात् भारती उदभूत्,—"वत्स ! मा साहसं कृथाः, अनेन ते सत्त्वेन परितुष्टाऽस्मि, प्रत्युज्जीवतु अयं सापत्यदारो वीरवरः"। इत्युक्त्वा तस्याम् (ड) अन्तरिक्षवाचि विरतायामेव स वीरवरः पुत्रेण दुहित्रा पत्न्या च सह अक्षतशरीरो जीवमुत्तस्थौ ।

(ट) आकृष्य—आकर्षणं कृत्वा (आ+कृष+ल्यप्)। अनुप्रपन्नस्य—पश्चादवस्थितस्य समीपस्थितस्य वा, शरणागतस्येत्यर्थः [विश । अनु+प्र+पद+क्त "रदाभ्यां—" (८।२।४२ पा) इति दकारात्परस्य निष्ठातकारस्य च नकारः], मम (त्रिषु षष्ठी०)। शरीरोपहारेण—देहबलिप्रदानेन (करणे तृता)। साम्प्रतम्—अधुनैव (अव्य । "युक्तार्थेऽनुभाव्ये च साम्प्रतं सम्प्रत्यपि" इति शाश्वतः)।

(ठ) उदीर्य—उच्चार्य (उत्+ईर+ल्यप्)। छेत्तुं—कर्तितुं (छिद+तुमुन्), प्रावर्त्तत—उपाक्रमत (प्र+वृत+लङ्-त)। भारती—वाक् ("ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाक् वाणी सरस्वती" इत्यमरः) उदभूत्—उदजनि (उत्+भू+लुङ्-द)। साहसं—"सहसा क्रियते यत्तु तत् साहसमिति स्मृतम्" इत्युक्तलक्षणं अविमृश्यकारित्वमिति भावः, दमं वा ("साहसं तु दमे दण्डे" इति शाश्वतः), मा कृथाः—न कुरु [कृ+"माङि लुङ्" (३।३।१७५ पा) इति माङ्योगे लुङ्-थास् "न माङ्योगे" (६।४।७४ पा) इति अडागमप्रतिषेधः "ह्रस्वादङ्गात्" (८।२।२७ पा) इति सिचो लोपः]। सत्त्वेन—सत्त्वगुणोत्कर्षेण व्यवसायेन वा (हेतौ तृता । "सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः। आत्मत्वे व्यवसायासुचित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु" इति मेदिनी)। प्रत्युज्जीवतु—पुनर्जीवितु लभताम् (प्रति+उत्+जीव+लोट्-तुप्)। सापत्यदारः,—पुत्रकन्याकलत्रैः, सह इति सापत्यदारः,—सपरिजन इत्यर्थः (विश । बहुव्री)।

(ड) अन्तरिक्षवाचि—आकाशवाण्यां विरतायां—निवृत्तायां [भावे सप्तमी ।

तदवलोक्य राजा पुनः (ढ) छन्नविग्रहः हर्षाश्रुपूरया दृष्ट्या तान् पश्यन् न तृप्तिमाययौ। सोऽपि वीरवरः सुप्तोत्थित इव तं पुत्रं पत्नीं दुहितरञ्च पश्यन् (ण) विभ्रान्तमानसः समभवत्, अपृच्छच्च पृथङ्नामग्रहं तान्,—"कथं विनष्टा यूयं जीवन्तः पुनरुत्थिताः? किमयं मे विभ्रमः? आहोस्वित् स्वप्नः? माया वा? उत देव्या अनुग्रहः?"। एवं वदन् स दाराऽपत्यैः,—"देव्यनुग्रहेणैव वयं जीवामः" इति (त) निजगदे। ततः स वीरवरः "तथा" इति मत्वा तां देवीं

वि+रम+क्त "अनुदात्तोपदेश—" (६।४।३७ पा०) इति अनुनासिकलोपः। ततः स्त्रियां टाप्]। अक्षत—कुत्रापि आघातमप्राप्तं, शरीरं—गात्रं यस्य तथाभूतः अक्षतशरीरः,—सम्पूर्णसर्वदेह इत्यर्थः (विश०। बहुव्री०)।

(ढ) छन्नः,—छादितः, विग्रहः,—शरीरं ("शरीरं वर्ष्म विग्रहः" इत्यमरः) येन यस्य वा तादृशः छन्नविग्रहः,—कृतात्मगोपन इत्यर्थः (विश०। बहुव्री०)। हर्षाश्रूणां—सकुटुम्बवीरवरस्य पुनर्जीवनलाभजानन्दोत्थनेत्रजलानां, पूरः,—समूहः, प्रवाह इति यावत् ("पूरो जलसमूहे स्यात् व्रणसंशुद्धिखाद्ययोः" इति मेदिनी) यत्र तादृश्या हर्षाश्रुपूरया—आनन्दाश्रुप्लावितया (विश०। बहुव्री०), दृष्ट्या—नयनेन (करणे ३या०। "लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी। दृग्दृष्टी च" इत्यमरः)।

(ण) विभ्रान्तं—संशयितम् ("अथ विभ्रमः। शोभायां संशये हावे" इति हैमः), मानसं—मनः यस्य सः विभ्रान्तमानसः,—किमहमेतान् सत्यमेव जीवितान् पश्यामि? उत मे दृष्टिविभ्रमः? इति संशयान्दोलितचेता इत्यर्थः (विश०। बहुव्री०)। पृथक्—प्रत्येकेषां भिन्नं भिन्नं, नाम्नां ग्रहः,—ग्रहणं यस्मिन् तत् पृथङ्नामग्रहं—पुत्रादीनां प्रत्येकं नामोच्चारं यथा तथा इत्यर्थः (क्रिया विश०)। जीवन्तः,—प्राणन्तः, जीवनं लभमानाः इत्यर्थः (जीव+शतृ+ततः जसि "उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः" (७।१।७० पा०) इति नुमागमः]। विभ्रमः,—भ्रान्तिः? ("विभ्रमो भ्रान्तिहावयोः" इति शाश्वतः), आहोस्वित्—वितर्के, यद्वा,—आहो—विकल्पे, अथवेत्यर्थः, स्वित्—प्रश्ने, स्वप्नः,—निद्रितावस्थायां विषयानुभवः? ("स्वप्नो निद्रानुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः" इति वचनात्), माया—इन्द्रजालम्? उत—अथवा।

(त) निजगदे—आभाषे (नि+गद+कर्मणि लिट्-ए)।

प्रणम्य पुत्रदारानादाय कृतार्थो गृहं ययौ । तत्र च तं पुत्रं साध्वीं भार्यां दुहितरञ्च प्रवेश्य तस्यामेव रात्रौ राज्ञः सिंहद्वार मागमत् ।

राजा च शूद्रक एतत् सर्वं दृष्ट्वा अलक्षित एव गत्वा स्व प्रासादमारुरोह, पप्रच्छ च,—"कोऽत्र सिंहद्वारे स्थितः ?" इति । वीरवरः प्रत्यवादीत् —"प्रभो ! अहं वीरवरस्तिष्ठामि, (च) देवादेशाच्च तां रुदतीं स्त्रियं प्रति गतवानहम्, सा काऽपि राक्षसी, मम वचसा दृष्ट्वैव क्वापि प्रनष्टा" इति । एतत्तस्य वच श्रुत्वा राजा (छ) नितरां विस्मितो हृष्टोऽन्तश्चिन्तयत्,—"अहो ! समुद्रगम्भीरवीरचरिता महापुरुषाः, ये अनन्य सामान्यं कर्म्म कृत्वाऽपि नोद्गिरन्ति" । इत्यालोच्य प्रासादादव-रुह्य स राजा अन्तःपुरं गत्वा रात्रिशेषम् (ज) अत्यवाहयत् ।

(च) देवस्य—राज्ञो भवतः ("देवो मेघे सुरे राज्ञि स्यात् नपुंसकमिन्द्रिये" इति मेदिनी) आदेशात्—निदेशात् देवादेशात्—देवादेशं लब्ध्वा इत्यर्थः (ल्यब्लोपे पञ्चमी)। स्त्रियं ["अभितःपरितः—" (१।४।८ पा) इत्यनेन प्रतियोगे द्वितीया]। रुदती—अश्रूणि मुञ्चती विलपन्ती इत्यर्थः (रुद+शतृ "अदभ्यस्तात्—" (७।१।४ पा) इति अत आदेशः "उगितश्च" (४।१।६ पा) इति ङीप्, तत स्त्रियां टाप् "अतो भाषायाम्" (७।१।७८ पा) इति नुमभावः])।

(छ) नितराम्—अतिशयेन (अव्य)। हृष्टः—प्रमुदितः, अन्तः,—स्वान्तः, आत्मनि मनसि इति यावत् ("अन्तर्मध्ये विनाऽपि स्यात् अन्तः स्वान्ते" इति मेदिनी) श्रेयसे च (त्रि । बहुव्री)। अहो !—आश्चर्यम् । आश्चर्यम् एतादृशमसम्भवनीयं दुष्करं कार्यं कृत्वाऽपि अहङ्कारमप्रकाशयतीति भावः । समुद्र — सागर इव गभीरं—गम्भीरम् अचञ्चलमिति यावत् वीरं—शौर्यम्, चरितं—आचरणं येषां ते समुद्रगम्भीरवीरचरिताः —सागरवदविचाल्यशौर्याचरणाः (त्रि । बहुव्री) अनन्यसाधारणम्—असाधारणम् अन्यदुर्लभम् इति यावत् [अनन्य+"अत्यन्ताय-मुख्यासमो विशिष्ट" (३।२।१२१ पा) इति विधि]। अनन्यसाधारणम्—अलौकिक मसाधारणम् । नोद्गिरन्ति—निजमुखेन न प्रकाशयन्तीत्यर्थः (उद्+गॄ+लट् अन्ति)।

(ज) अत्यवाहयत्—अयापयत् (अति+वह+णिच्+लङ्+त्)।

अथ प्रातः (न) आस्थानसमये दर्शनार्थमुपगते वीरवरे स्थिते हृष्टो राजा सर्वेभ्यो मन्त्रिभ्यः अन्येभ्यश्च तं रात्रिवृत्तान्तमवर्णयत्। सर्वे सविस्मयाः (प) मोहिताश्च वीरवरगुणश्रवणेन तत्क्षणमभवन्, प्राशशंसुश्च,—"साधु साधु" इति। ततो राजा वीरवरश्च (फ) अन्योऽन्यं तुल्यविभवौ सुखमासाताम्।

इति कथामाख्याय वेतालस्तं त्रिविक्रमसेनं नृपमपृच्छत्,—"राजन्! (ब) एतेषु कोऽधिकस्ते मतः? यदि जानन्न वक्ष्यसि, तदा पूर्व एव स शापः सेत्स्यति"। एतदाकर्ण्य स राजा तं वेतालमभाषत,—(भ) "देवयोने! एतेषु सर्वेषु राजा शूद्रक एव समधिकः प्रवरः" इति। वेतालोऽब्रवीत्,—नृपते! कथं वीरवरो न? यस्य तुल्यः पृथिव्या सेवको न विद्यते; तत्पत्नी वा कथ समधिकेति न (म) प्रशस्यते? या

(न) आस्थानसमये—सभाकाले ("समज्यापरिषद्गोष्ठीसभासमितिसंसदः। आस्थानी क्लीवमास्थानं पुनपुंसकयोः सदः"॥ इत्यमरः)। अवर्णयत्—अकथयत् (वर्ण+णिच्+लङ्-द)।

(प) मोहिताः,—विमुग्धचित्ता इत्यर्थः (मुह+णिच्+क्तः)। प्राशशंसुः,—तुष्टुवुः (प्र+आ+शंस+लिट्-उस्)।

(फ) अन्योऽन्य—परस्पर, तुल्यः,—सदृशः, विभवः,—सम्पद् ययोस्तौ तुल्यविभवौ—समानैश्वर्य्यौ (विण०। बहुव्री०), राजा तस्मै वीरवराय अर्द्धराज्यं विभज्य दत्तवान्, तेन च तुल्यविभवत्वं तयोः सञ्जातमिति भावः। आसाताम्—अतिष्ठताम् (आस+लङ्-आताम्)।

(ब) एतेषु (निर्द्धारणे ७मी०)। ते—तव, त्वयेत्यर्थः (मत इति वर्त्तमानविहितक्तप्रत्यययोगात् कर्त्तरि ६ष्ठी०), मतः,—ज्ञातः, गणित इत्यर्थः [मन+"मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्त]। पूर्व्व एव स शापः,—मस्तकस्फुटनरूपः, सेत्स्यति—सफलीभविष्यति (सिध+लृट्-स्यति)।

(भ) देवयोने!—देवांशसम्भूत!। प्रवरः,—श्रेष्ठः।

(म) प्रशस्यते?—स्तूयते? [प्र+शन्स+कर्म्मणि लट्-ते "अनिदितां

सूनोः पद्मपुष्पहारतो प्रसन्नं दृष्ट्वाऽपि न धैर्यात् प्रच्युताऽऽसीत्, स वा पुत्र अश्विवरः कथं नाम्यधिकः ? यस्य भार्यस्यापि सत स्तादृश सत्त्वोत्कर्षः । तत् कथमेका शूद्रकं नृप त्वं प्रवर भाषसे ?" । इत्युक्तवन्तं वेतालं स नृपः पुनरभाषीत् —(ग)"कुल पुत्रो वीरवरस्तादृक् न, तस्य प्राणे मृते दारैः स्वामिसंरक्षणं कार्यम्, तस्य च पत्नी कुलजा साध्वी पतिप्राणा भर्तृवर्त्मानु सरन्ती धर्ममेव पालितवती, अश्विवरोऽपि तयोर्जातस्तादृश एव, यादृशास्तन्तवः तादृश एव पटो जायते। येषां भृत्यानां प्राणैः नृपेण आत्मा रक्ष्यते, तेषामर्थे प्राणांस्त्यजन् शूद्रक एव

पच उपधाया ङिच्चि" (६।४।९४ पा) इति उपधाह्रस्वः]। सूनोः,—पुत्रस्य पद्मपद्—कामयत् ("पद्मनाभो वदती पद्म दमायमथवम् इति माघः) उपहारतामुं—उपायनता देवीसमीपे वलिरूपतामित्यर्थः, पद्मपहारतो—कामयत कामभजनीयमानमिति भावः। प्रच्युता—भ्रष्टा आसीत्—अभवत् [अस्+लङ् त "अस्तिसिचोऽपृक्ते" (७।३।९६ पा) इति ईडागमः]। सत्,—सदृश [सद्+अच् "अचोऽचः" (३।१।१३४ पा) इति शतिपत्तिकस्य अकारलोपः, सत]। सत्त्वस्य —मनसः सत्त्वगुणस्य वा व्यवसायस्य वा उत्कर्षः —आधिक्यं सत्त्वोत्कर्षः,—मनसः) मिलता सत्त्वगुणाधिक्यं वा उत्कृष्टतार्थं वा।

(ग) कुलपुत्र,—सत्कुलसम्भूत कुलीन इत्यर्थः। कुलजा—सत्कुलोत्पन्ना। भर्तृवर्त्म—पतिमार्गे आश्रिता परवर्त्मितं पदानामित्यर्थः। धर्ममेव—पातिव्रत धर्ममेव पतिव्रताया पत्याचारानुमोदनस्य धर्मस्य कथनमात्रमिति भावः, यदि वा भामिनमपि मनोवाक्कायकर्मणा। सा अनुव्रतेयमिति इति भाषते चोच्यते। इति अर्थात्। पालितवती—रक्षितवती [पा+णिच्+क्तवतु "पातेर्लुग् वक्तव्यः" (वा०) इति लुक् तत उगितश्च (४।१।६ पा) इति ङीप्] । तयो —तादृशयोः मातापित्रोः। तन्तवः,—सूत्राणि। पटः,—वस्त्रं (पट विस्तरे वस्त्रेऽपी विस्तारयुगे पुमान्" इति मेदिनी), यथा सूत्रनिर्मितं वस्त्रं शुभमेव भवति यथा वा रक्तादिसूत्रनिर्मितं वस्त्रं रक्तादिवर्णं भवति एवं तादृशमातापितृभ्यां जातो पुत्रोऽपि तादृशगुणसम्पन्नो भवति अत वीरवर धर्मपत्नीभ्यां जातस्य पुत्रस्य तादृशगुणसम्पन्नता एव युक्ता इति भावः।

सर्व्वेषु (र) विशिष्यते"। इति वचः समाकर्ण्य स वेतालः नृपतेः (ल) अंसादलक्षितः सहसा निजाऽऽवासं ययौ। राजाऽपि तन्मायया (व) अनुच्चलितोऽपि तस्यामेव निशि पुनस्तमानेतुं मतिमकरोत्।

अथ पञ्चमकथा।

ततश्च स राजा त्रिविक्रमसेनः पुनः शिंशपातरोः (क) अन्तिकमभ्येत्य, तथैव लम्बमानं नरशरीरगं तं वेतालमवतार्य्य, तस्य बहुना वैकृतेनापि निर्भीकः सत्वरमागन्तुं प्रवृत्ते। आगच्छन्तं तूष्णीं पथि पूर्व्ववत् स वेतालः प्रावदत्,—

(र) विशिष्यते—विशिष्टो भवति, प्रवरत्वेन गणनीयो भवतीत्यर्थः (वि+शिष+कर्म्मकर्त्तरि लट्-ते)।

(ल) अंसात्—स्कन्धात् (अपा० ५मी०। "स्कन्धो भुजशिरोऽंसोऽस्त्री" इत्यमरः)।

(व) अनुच्चलितोऽपि—अचञ्चल एव, धैर्य्यमाश्रित एवेत्यर्थः (न+उत्+चल+क्त), अपिरव एवार्थे।

(क) अन्तिकं—समीपं ["दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" (२।३।३५ पा०) इति २या०], अभ्येत्य—अभिगम्य [अभि+आ+इ+ल्यप् "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्" (६।१।७१ पा०) इति तुक्]। नरशरीर—मानवदेहं, मृतदेहमिति यावत्, गच्छति—आश्रयते इति तादृशं नरशरीरगं—मृतदेहाधिष्ठितमिति यावत् [उपपदस०। नरशरीर+गम+"अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम्" (वा०) इति ड]। वैकृतेन—विकृतिभावेन, बीभत्सरूपप्रदर्शनादिना इति यावत्। प्रवृत्ते—प्रारेभे (प्र+वृत+लिट्-ए)।

"राजन्! (ख) अभिनिविष्टोऽसि, हठप्रियोऽसि च, तथापि चित्तविनोदाय कथामपरां कथयामि शृणु—

अस्त्युज्जयिनी नाम (ग) भुवनविश्रुता नगरी, तस्यां पुण्यसेनो राजा अभूत् तस्य प्रियोऽनुजीवी अमात्यो हरिस्वामीति सद्गुणालङ्कृतो विप्र प्रतिवसति स्म। तस्य (घ) स्वानुरूपायां भार्यायां समुत्पद्य देवस्वामी नाम पुत्रोऽजायत एका च असामान्यरूपलावण्यविश्रुता सोमप्रभा नाम अन्वर्थनाम्नी कन्या उदपद्यत। सा एकदा (ङ) यौवनातिक्रान्ता रूपोत्कर्षाभिमानवती मातृमुखेन पितरं भ्रातरञ्च

(ख) अभिनिविष्टः—कार्ये [illegible] आवेशयुक्तः इति भावः (विश । अभि+नि+विश+क्त)। हठप्रियः—[illegible]।

(ग) भुवनेषु—लोकेषु विश्रुता—विख्याता भुवनविश्रुता—जगद्विख्याता (७मी तत्पु)। अनुजीवितुं शीलं अनुजीवी—सेवकः, अथवा [illegible] इति भाव [अनु+जीव+ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये (३।२।७८ पा) इति णिन]। गुणैः—[illegible] सद्गुणालङ्कृतः—विविधगुणभूषितः (विश । ३या तत्पु)।

(घ) स्वरूपा—[illegible] (मेदिनी)। [illegible] अनुरूपायां—[illegible]। [illegible]—[illegible]। [illegible] प्रतिभाति [illegible]। [illegible] विश्रुता—ख्याता [illegible] (विश । ३या तत्पु), सोमस्य—चन्द्रस्य प्रभा—कान्तिः इव प्रभा यस्याः सा सोमप्रभा। अन्वर्थम्—अर्थानुरूपं सोमप्रभा इति [illegible]—[illegible] (विश । बहुव्री)। उदपद्यत—समजायत (उत्+पद+लङ् तङ्)।

(ङ) यौवनं—[illegible] अतिक्रान्ता—अतीता यौवनातिक्रान्ता—[illegible] इति भाव (विश । २या तत्पु), [illegible]—[illegible]

जगाद,—"शूराय ज्ञानिने विज्ञानिने वा अहं देया, अन्यस्मै दत्ताऽहं न जीवामि" इति।

तदाकर्ण्य पिता तस्याः तादृशं वरं (च) चिन्वन् यावत् चिन्तामलमापेदे, तावत् स पुण्यसेनेन राज्ञा दाक्षिणात्यस्य कस्यचित् नृपस्य अन्तिकं सन्धिविग्रहाय दौत्ये प्रहितः। तत्र च कृतकार्य्ये त कश्चित् ब्राह्मणयुवा (छ) श्रुततद्दुहितृरूप-

---

अतिक्रान्तं यस्याः सा (बहुव्री०)। रूपोत्कर्षेण—सौन्दर्य्यातिशयेन, रूपोत्कर्षाद्वा, अभिमानवती—गर्विता रूपोत्कर्षाभिमानवती—सौन्दर्य्यदर्पिता (विण०। ३या तत्पु० ५मी तत्पु० वा)। ज्ञानिने—प्रशस्तज्ञानवते पण्डिताय, दैवज्ञाय इति वा ("ज्ञानी स्यात् पुंसि दैवज्ञे ज्ञानयुक्तेऽन्यलिङ्गकः" इति मेदिनी), विज्ञानिने—विज्ञानवते, शिल्पविद्यायां शास्त्रविद्यायाञ्च विशिष्टज्ञानयुक्ताय इत्यर्थः ("विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः" इत्यमरः) यद्वा,—विज्ञानिने—कर्म्मिणे, जीविकानिर्वाहोपयोगि-कर्म्मकुशलाय इत्यर्थः ("विज्ञानं ज्ञानकर्म्मणोः" इति मेदिनी), वराय इति शेषः। देया—सम्प्रदानीया, ईदृशेन वरेणाहं परिणेतव्या इत्यर्थः [दा+"अचो यत्" (३।१।९७ पा०) इति यत्, "ईद्यति" (६।४।६५ पा०) इति आकारात् परं ईत्, ततः आकारेण ईकारस्य एकारः]।

(च) चिन्वन्—अनुसन्दधन्, अन्वेषणं कुर्वन्नित्यर्थः (चि+शतृ)। अलं—पर्य्याप्तम् अत्यर्थमित्यर्थः, निरर्थकमिति वा (अव्य०। "अलं भूषणपर्य्याप्तिवारणेषु निरर्थके। अलं शक्तौ च निर्द्दिष्टम्" इति विश्वः), विवाहकर्म्मणः दैवायत्तत्वात् तच्चिन्तायाः नैरर्थक्यमवधातव्यम्। यद्वा,—चिन्तामलं—चिन्तया मालिन्यमित्यर्थः, आपेदे—प्राप [आ+पद+लिट् ए "अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि" (६।४।१२० पा०) इति एत्वाभ्यासलोपौ]। सन्धिः,—राज्ञां षड्गुणान्तर्गत-परस्परमिलनार्थं मैत्रीकरणरूपव्यापारः, विग्रहः,—युद्धं, सन्धिश्च विग्रहश्च तयोः समाहारः सन्धिविग्रहं ["विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि" (२।४।१३ पा०) इति एकवद्भावः] तस्मै सन्धिविग्रहाय—सन्धिर्वा कर्त्तव्यः, विग्रहो वा सङ्घटयितव्यः इति निर्णेतुमित्यर्थः ["क्रियार्थोपपदस्य च कर्म्मणि स्थानिनः" (२।३।१४ पा०) इति ४र्थी०], दूतस्य कर्म्म दौत्यं तस्मिन् दौत्ये—दूतकर्म्मणि [दूत+"गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः—" (५।१।१२४ पा०) इति ष्यञ्]।

(छ) श्रुता—आकर्णिता, तस्य—अमात्यस्य, दुहितुः,—कन्यायाः, रूपसम्पत्

सम्प्रात् अभ्येत्य तां सुतामयाचत। स च तमब्रवीत्—"अमुना विज्ञानिनो ज्ञानिनो वा शूरात् अन्यं पतिं नेच्छति, तेषां (ञ) मध्यात् भवान् कः? कथय" इति। स ब्राह्मणोऽवदत्,—"अहं विज्ञानं जानामि"। "तर्हि तत् दर्शय" इति तेनोक्तः स विज्ञानी (भ) स्वयुक्त्या खेचरं रथं कारयामास, दर्शयामास च तत्र मायायन्त्ररथे तं हरिस्वामिनमारोप्य नीत्वा च स्वर्गादीन् लोकान्, आनिनाय च तुष्टं तं दाक्षिणात्यस्य नृपतेः कटकं, यत्र स स्वकार्यार्थमायात इति। ततः स हरिस्वामी (ञ) तस्मै तां सुतां प्रतिशुश्राव, सप्तमेऽहनि च वैवाहिकलग्नं निश्चिकाय।

—सौन्दर्यविभव येन स सुतद्गुणिवरूपसम्पत्—सर्वसौन्दर्यसम्पत्तिवत्कालोत्कर्षी (विश०) बहुव्री)।

(ञ) मध्यात्—मध्ये इत्यर्थः (निर्धारणे षष्ठी)।

(भ) स्वयुक्त्या—स्वकौशलेन, युक्त्या—कौशलेन बुद्धिबलेनेव इत्यर्थः अथवा—निजनव्यकलानैपुण्येनेव (करणे तृतीया) खे—आकाशे चरति—भ्रमति इति खेचरस्तं खेचरम्—आकाशगम् [खे+चर+ "चरेष्टः" (३।२।१६ पा) इति टः, "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" (६।३।१४ पा) इति सप्तम्या अलुक्]। कारयामास—निर्ममौ (कृ+णिच्+लिट्-णल्)। मायया—बुद्ध्या अद्भुतकर्मादिकल्पनया ("माया स्यात् शाम्बरीबुद्ध्योः" इति मेदिनी), चालितं यत् यन्त्रं तद्युक्ते रथे—मायायन्त्ररथे—बुद्धिनिर्मितयन्त्रचालितरथे (मायया)। आनिनाय—आनयामास (आ+नी+लिट् णल्)। कटकं—राजधानीं (राजधान्यां निरितो कटकं कटकं भित्" इति माधवः)। आयातः,—आगतः (आ+या+क्त)।

(ञ) तस्मै—ब्राह्मणाय ["प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता" (१।४।४० पा) इत्यनेन तस्मै इति चतुर्थी श्रुधातुयोगे पूर्वस्य कर्तुः सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी]। प्रतिशुश्राव—प्रतिज्ञातवान् प्रार्थयमाना 'महां मे सुतां देहि' इति प्रार्थितः 'तुभ्यं मे सुतां दास्यामि' इति अङ्गीचकार इत्यर्थः (प्रति+श्रु+लिट्-णल्)। वैवाहिकं—विवाह सम्पादनार्थं लग्नं—मीनादिराशीनामुदयः, शुभमुहूर्तं इत्यर्थः, वर्तते इति शेषः, निश्चिकाय—निश्चिकाय निश्चितवान् इत्यर्थः [निर्+चि+ लिट्-णल् विभाषा

तस्मिंश्च काले उज्जयिन्याम् अन्येन द्विजकुमारेण तत्पतो देवस्वामी (ट) तत्स्वसारमयाच्यत। तेनापि,—"ज्ञानिविज्ञानिशूरेभ्यो नान्यं पतिं मे स्वसा (ठ) कामयते" इति विज्ञापितः स आत्मानं शूरमभ्यधात्। ततो (ड) दर्शितशस्त्रास्त्रविद्याय तस्मै शूराय स देवस्वामी निजानुजां दातुं प्रतिपेदे; कृतनिश्चयश्च मातुः परोक्षं गणकवचनात् सप्तमेऽह्नि विवाहं निर्णिनाय च।

चे" (७।३।५८ पा०) इति णिच कृत्वम्] अद्य प्रभृति सप्तमदिवसे विवाहोपयोगी शुभराशिरुदेष्यति इति निश्चिकाय इति सरलार्थः।

(ट) तस्य—देवस्वामिनः, स्वसार—भगिनी तत्स्वसार—देवस्वामिसोदराम्, अयाच्यत—प्रार्थ्यत (याच+कर्म्मणि लङ्-त। याचेर्द्विकर्म्मकत्वात् अप्रधाने देवस्वामी इति उक्ते कर्म्मणि १मा०)।

(ठ) कामयते—प्रार्थयते [कम+"कमेर्णिङ्" (३।१।३० पा०) इति स्वार्थे णिङ्+लट-ते]। विज्ञापित,—निवेदित (विण०। वि+ज्ञा+णिच्+क्त)। अभ्यधात्—अचीकथत् [अभि+धा+लुङ्-द् "गातिस्था—" (२।४।७७ पा०) इति सिचो लुक्]।

(ड) शस्यते—घात्यते अनेनेति शस्त्रं—समीपस्थानामरीणां हननसाधनखड्गाद्यायुधजातम्, अस्यते—क्षिप्यते, दूरस्थानरीन् लक्ष्यीकृत्य इति भाव, यत् तत् अस्त्र—दूरात् क्षेप्य शराद्यायुधजात, यद्वा,—अस्यन्ते—क्षिप्यन्ते, बाणा इति शेष, अनेन इति अस्त्र—धनुरादिक, दर्शिता शस्त्राणाम् अस्त्राणाञ्च विद्या—ज्ञान येन तस्मै दर्शितशस्त्रास्त्रविद्याय—प्रदर्शितशस्त्रास्त्रविज्ञानैपुण्याय (विण०। बहुव्री०)। प्रतिपेदे—अङ्गीचकार ("प्रतिपन्नोऽन्यलिङ्ग स्यात् विज्ञातेऽङ्गीकृतेऽपि च" इति मेदिनी। प्रति+पद+लिट्-ए), कृत,—विहित, निश्चय,—निर्णय, भगिनीदानाय स्थिरसङ्कल्प इति भाव, येन स कृतनिश्चय,—दृढसङ्कल्प इत्यर्थ। अक्ष्णो' पर परोक्षम्—अप्रत्यक्ष (पर+अक्षि "प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण" (ग०) इति टच्, "यस्येति च" (६।४।१४८ पा०) इति अक्ष्ण इकारलोप, निपातनात् परस्य ओकारादेशश्च], गणकवचनात्—दैवज्ञवचन श्रुत्वा इत्यर्थ, (ल्यब्लोपे ५मी०)। निर्णिनाय—निश्चिकाय (निर्+नी+लिट्-णल्)।

एतस्मिन्नन्तरे हरिस्वामिभार्य्या च केनाप्युपेत्य (ठ) द्विज-यूना सुता याचिता प्राब्रवीत्—"भद्र! ज्ञानी विज्ञानी शूरो वा मम कन्यां वोढुमर्हति, नान्यः तत् त्वमेतेषु कः? कथ्यताम्" इति। सोऽब्रवीत्—"अहं ज्ञानी" इति। ततः सा (च) भूतं भविष्यच्च पृष्ट्वा ज्ञानिनं निश्चित्य तस्मै सुतां दातुं तस्मिन्नेव समयेऽपि प्रत्यश्रृणोत्।

अन्येद्युश्च हरिस्वामी समागत्य (त) यथावृत्तं सर्वं पत्न्यै सुताय च समाचख्यौ। सा च स च स्वस्वकृतं तत् सर्वं पृथक् पृथक् तस्मै अवोचत्। इत्थं स हरिस्वामी त्रयाणां वराणां (थ) निमन्त्रणात् नितरां व्याकुलः समपद्यत।

(ठ) द्विजयूना—तरुणविप्रेण। याचिता—प्रार्थिता (याच् + क्त, स्त्रियां टाप्, याचिधातोर्द्विकर्मकत्वात् हरिस्वामिभार्य्या इति अप्रधाने कर्मणि उक्ते प्रथमा)। वोढुं—परिणेतुं [वह + तुमुन्, "हो ढः" (८।२।३१ पा) इति हस्य ढे कृते "झषस्तथोर्धोऽधः" (८।२।४० पा) इति तस्य धे कृते "सहिवहोरोदवर्णस्य" (६।३।११२ पा) इति अकारस्य ओत्वे "ष्टुना ष्टुः" (८।४।४१ पा) इति धस्य ढे कृते "ढो ढे लोपः" (८।३।१३ पा) इति पूर्वढकारलोपे], अर्हति—युज्यते (अर्ह + लट् तिप्)।

(च) भूतम्—अतीतम् [illegible] इत्यर्थः, भविष्यत्—आगामि [illegible] इत्यर्थः। निश्चित्य—निर्णीय [निर् + चि + ल्यप्, "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्" (६।१।७१ पा) इति तुक्]। दातुम्—वितरितुम् [illegible] प्रत्यश्रृणोत्—अङ्गीकृतवती [प्रति + श्रु + लङ् [illegible] (३।१।७४ पा) इति श्नुप्रत्यये आदेशः]।

(त) [illegible] इति यथावृत्तम्—[illegible] समाचख्यौ—कथयामास [सम् + आ + चक्ष् + लिट् णल्, "आत औ णलः" (७।१।३४ पा) इति णल औत्वादेशः]।

(थ) निमन्त्रणात्—[illegible] (इति इति)।

अथ सप्तमे दिने आगते ते त्रय एव वराः हरिस्वामिनो गृहमाययुः। (ट) चित्रमन्नो। तत्कालं सा सोमप्रभा क्वापि गता। तदाकर्ण्य ज्ञानी अवदत्,—"राक्षसेनापहृत्य (ध) धूम्रशिखाऽऽख्येन विन्ध्याटव्यां निजां वसतिं नीता"। इति ज्ञानिनाऽभिहितो हरिस्वामी भीतः तं विज्ञानिनम् उपायं पप्रच्छ। स च पूर्ववत् सर्वास्त्रसंयुतं रथं कृत्वा तं हरिस्वामिनं तौ च ज्ञानिशूरौ तत्क्षणं विन्ध्याटवीं प्रापयामास। तत्र ज्ञानिना (न) समाख्यातां तस्य राक्षसस्य वसतिं प्राप्य, स शूरः हरिस्वामिना सह तं राक्षसं क्रुद्धं ज्ञातवृत्तान्तनिर्गतं योधयामास। तदा तयोर्मानुषराक्षसयोः (प) चित्रास्त्रयोधिनोः रामरावणयोरिव स्त्र्यर्थं महत् युद्धमवर्त्तत. क्षणेन च स शूरः सङ्ग्रामदुर्द्धरस्यापि तस्य रक्षसः शिरः अर्द्धचन्द्रेण बाणेनाच्छिनत्।

(ट) चित्रम्—आश्चर्यम्, अहो—विस्मयशीतकमव्ययम्।

(ध) धूम्रशिख आख्या—नाम यस्य तेन धूम्रशिखाऽऽख्येन—धूम्रशिखनाम्ना (विण०। बहुव्री०)। वसतिं—निकेतनं, गृहमित्यर्थः ("वसतिः स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्याश्च निकेतने" इति मेदिनी), नीता—प्रापिता (नयतेर्द्विकर्मकत्वात् स्त्रा इति क्ते प्रधानकर्म्मणि १मा०)।

(न) समाख्याता—कथिता (विण०। सम्+आ+ख्या+क्त, स्त्रियां टाप् ताम्)। ज्ञातः,—विदितः, वृत्तान्तः,—सर्वा वार्त्ता येन तथाभूतः ज्ञातवृत्तान्तः (बहुव्री०), स चासौ निर्गतश्चेति तं ज्ञातवृत्तान्तनिर्गतं—विदितवृत्तान्ततया बहिरागतमित्यर्थः (विण०। कर्म्मधा०), योधयामास—सङ्ग्रामयामास, युद्धं कारयामास इत्यर्थः [युध+णिच्+लिट्-णल। "गतिबुद्धि—" (१।४।५२ पा०) इत्यनेन अणिकर्त्तुः राक्षसस्य णौ कर्म्मत्वम्], राक्षसः युयुधे, तमन्यः राक्षसं योधयामासेत्यर्थः।

(प) चित्रेण—अद्भुतेन, विस्मयजनकेनेत्यर्थः, यद्वा,—चित्रम्—अद्भुतं यथा तथा, अस्त्रेण युध्येते यौ तयोः चित्रास्त्रयोधिनोः,—नानाविधास्त्रेण युध्यमानयोरित्यर्थः (चित्रास्त्र+युध+ग्रहादित्वात् णिनि)। स्त्रियै इदं स्त्र्यर्थं—स्त्रीनिमित्तम् ["अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च इति वक्तव्यम्" (वा०) इति नित्यसमासः]।

अथ रक्षसि हते प्राप्तां तां सोमप्रभामादाय (फ) विज्ञानिरथेन ते सर्वे ततः उज्जयिनीं प्रत्यागमन् ।

अथ हरिस्वामिगृहमागतानां तेषां कन्यायां लग्ने (ब) सम्प्राप्ते महान् विवादः प्रादुरभूत् । ज्ञानी अवदत्—"यद्यहम् इमां ज्ञानबलेन न (भ) आनयेयम्, तदा कथमियं गूढस्था प्राप्येत ? अतः मह्यमेवैषा देया" इति । विज्ञानी अवोचत्,—"यद्यहं (म) व्योमरथं न कुर्यां, तदा देवानामिव तत्र गतागतं कथं तत्क्षणं स्यात् ? कथं वा तेन रथिना रथयुद्धं स्यात् ? तस्मात् मह्यमेवेयं दातव्या" इति । शूरोऽब्रवीत्—"यद्यहं तं राक्षसं रणे न (य) हन्याम्, तदा युवाभ्यां यत्ने कृतेऽपि क एतामानयेत् ? तस्मात् मह्यमेव कन्येयं दातव्या" । इति तेषु (र) विवदमानेषु हरिस्वामी क्षणमुष्णीभूतमानसस्तूष्णीमासीत्" ।

अकाले—दुष्टे दुर्दिने म्रियते यश्च इति तस्य अकालमृत्युः—रणमृत्युः, दुष्टे दुर्जनसेवनम् । रक्षसः—राक्षसस्य । अर्धचन्द्रेण—अर्धचन्द्राकारबाणेन । अच्छिनत्—अकर्तयत् (छिद+लङ्-द) ।

(फ) विज्ञानिना निर्मितः रथः विज्ञानिरथः तेन विज्ञानिरथेन (आकाशयानेन) । ततः—तस्मात् स्थानात् ।

(ब) सम्प्राप्ते—समुपस्थिते । प्रादुरभूत्—समभवत् (प्रादुस्+भू+लुङ् द) ।

(भ) आनयेयम्—उपनयेयम् (आ+नी+लिङ्-याम्) । गूढे—रहसि ("गूढं रहसि गुप्ते च न स्त्री छन्नो त्रिषु" इति मेदिनी), स्थिता—वर्तते या सा गूढस्था—अज्ञातप्रदेशस्थिता इत्यर्थः [गूढ+स्था+ ... (३।२।४ पा) इति क]। प्राप्येत—अधिगम्येत (प्र+आप+कर्मणि लिङ् त) । मह्यं (मम अर्थे) ।

(म) व्योमरथं—व्योमगामि विमानविशेषः । गतौ गतं पश्चात् आगतं यत्र गतागतं—गमनागमनं (समाहारद्वन्द्वः) । रथिना—रथारोहिणा राक्षसेन सह युद्धं, रथारोहिणा रक्षसा सह युद्धं दुष्करमिति भावः ।

(य) हन्याम्—मारयेयम् (हन्+लिङ्-याम्) । आनयेत्—प्रापयेत्, उपस्थितो कुर्यात् इति (आ+नी+लिङ्-यात्) ।

(र) विवदमानेषु—परस्परं विवादं कुर्वत्सु [आत्मने ... । वि+वद

इति कथामाख्याय वेतालः राजानं पप्रच्छ,—"राजन्! एतेषु कस्मै सा देयेति भवान् वदतु, यदि जानन् न वदिष्यति, तदा ते मूर्द्धा शतधा स्फुटिष्यति"। इति वेतालवचः समाकर्ण्य राजा मौनं (ल) विहाय प्रत्यभाषत,—"शूराय सा प्रदातव्या, येन देहपणोद्यमात् बाहुबलेन तं राक्षसं जित्वा कन्या समुपार्जिता; ज्ञानिविज्ञानिनौ तु विधात्रा अस्य सहायौ नियोजितौ। पश्य, (व) गणकतक्षाणौ किं परोपकरणाय न?"।

+शानच् "विभाषा विप्रलापे" (१।३।५० पा०) इति आत्मनेपदम्)। क्षण—क्षणकाले, मुग्ध—विमूढ ("मुग्ध सुन्दरमूढयो" इति विश्व), कर्त्तव्यानवधारणत्वादिति भाव। भ्रान्त—व्याकुलमिति यावत्, मानस—मनः यस्य तादृश, क्षण-मुग्धभ्रान्तमानस,—कियत्कालं विभ्रमचित्त सन् इत्यर्थ (विश०। बहुव्री०)।

(ल) विहाय—त्यक्त्वा (वि+हा+ल्यप्)। देह,—आत्मशरीरमेव, पणः,—मूल्य, यद्वा,—पराजये निजशरीरमेव पातयिष्यामि इत्येव निश्चयविशेष इत्यर्थ, तेन य उद्यम,—शत्रुविनाशोद्योग तस्मात् देहपणोद्यमात्—कार्य्यं वा साधयेयं, शरीरं वा पातयेयम् इति बुद्ध्या स्वशरीरमपि एतत्कार्य्यसिद्धेः मूल्यमित्येतत् निश्चित्य रिपुविनाशोद्योगं कृत्वेत्यर्थ (ल्यब्लोपे ५मी०)। जित्वा—पराभूय (जि+क्त्वा)। समुपार्जिता—समानीता इत्यर्थ (सम्+उप+अर्ज+णिच्+क्त स्त्रियां टाप्)। सहायौ—सहचरौ, साहाय्यकारिणौ इत्यर्थः, नियोजितौ—अवधारितौ प्रेरितौ वा (नि+युज+णिच्+क्त, तौ)।

(व) गणक,—दैवज्ञ, ज्ञानीत्यर्थ ("सांवत्सरो ज्योतिषिको दैवज्ञगणकावपि। स्युर्मौहूर्त्तिकमौहूर्त्तज्ञानिकार्त्तान्तिका अपि" इत्यमर), तक्षा—रथकारः, विज्ञानीति यावत ("तक्षा तु वर्द्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट्" इत्यमर), गणकश्च तक्षा च तौ गणकतक्षाणौ—दैवज्ञरथकारौ, ज्ञानिविज्ञानिनौ इति यावत (द्वन्द्व०)। परेषाम्—अन्येषां, राजादीनामिति भाव, उपकरणाय—कार्य्यसाधनाङ्गविशेषाय इत्यर्थ (तादर्थ्ये ४र्थी०), न? इत्यत्र भवतीति शेष., अपि तु भवत्येव इति नञा निर्दिष्टाया काक्वोरर्थः, राजान राजसदृशा वा यदा प्रयान्ति, तदा ज्ञानिनो शुभलग्न गमनफलादिकञ्च निर्दिश्य वदन्ति, रथकारनिर्मितरथमारुह्य च यान्ति, अतस्तयो उपकरणत्व यात्रायां मन्तव्यम्, अत्रापि ज्ञानिविज्ञानिनौ तथैव उपकरणभूतौ सहायौ सञ्जातौ इति तौ न कन्यामर्हतः इति भाव:।

इति । (ग) मनुजपतेर्वाचं निशम्य स वेतालः सपदि तस्य स्कन्धात् निजं निलयमगमत् राजाऽपि तमानेतुं पुनः कृतोद्यमस्तमेव शिंशपातरुमभिजगाम ।

अथ षष्ठकथा ।

ततः स राजा प्राग्वत् शिंशपावृक्षमुपेत्य वेतालमवतार्य मौनी तथैव तं (क) भिक्षुमुद्दिश्य प्रतस्थे। तावच्च स वेतालः तं भूपमवादीत्—"राजन्! त्वं (ख) सुधीः सत्त्ववांश्चासि मे प्रियः, तस्मात् त्वां विनोदयितुं पुनः कथां माख्यामि प्रश्नञ्च शृणु—

आसीत् पुरा यशःकेतुर्नाम नृपः पृथिव्याम्। तस्य शोभावती नाम राजधानी तस्यामुत्तमं गौरीमन्दिरमभवत् तस्य च (ग) दक्षिणतः गौरीतीर्थं नाम सरः प्रतिवर्षं आषाढ़शुक्लचतुर्दश्यां तस्य यात्रायां नानादिग्भ्यो महाजनगणः स्नातुं

(ग) मनुजपतेः —नृपस्य। निशम्य—श्रुत्वा (नि+शम+ल्यप्)। सपदि —तत्क्षणात्। निलयं—स्वनिवासं शिंशपावृक्षमित्यर्थः। कृत —विहितः, उद्यमः —उद्योगो येन स कृतोद्यमः—विहितोद्योगः (बहुव्री०)।

(क) भिक्षुं—परिव्राजं क्षान्तिशीलमिति यावत् उद्दिश्य—लक्षीकृत्य (उत्+दिश+ल्यप्)।

(ख) सु—शोभना धीः—बुद्धिर्यस्य स सुधीः —विद्वान् सत्त्ववान्—उदारचेताः, व्यवसायवान् वा, दृढ़चरित्र इत्यर्थः।

(ग) दक्षिणतः—दक्षिणस्यां दिशि [दक्षिण+"दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्" (५।३।२८ पा।) इति अतसुच्]। वर्षे वर्षे प्रतिवर्षं—प्रतिसंवत्सरं (वीप्सायामव्ययी)।

मायाति स्म। एकदा स्नानार्थं धवलो नाम कश्चित् रजकः (घ) ब्रह्मस्थलाच्च ग्रामात् तत्राऽऽजगाम। स युवा तत्र स्नातुमागता शुद्धपटनाम्नः कस्यचित् सुता मदनसुन्दरीं नाम ददर्श। (ङ) तया तु इन्दोर्लावण्यहारिण्या हृतमानसः तत्र तस्या नामकुलमन्विष्य कामार्त्तो गृहमगात्। तत्र चाऽऽगत्य (च) अनवस्थः तया विना निराहारश्च तिष्ठन् मात्रा पृष्टो मनोगतं तस्यै समाख्याय तथा तस्थौ। साऽपि गत्वा (छ) विमलनाम्ने स्वभर्त्रे तन्न्यवेदयत्। स चाभ्येत्य (ज) तथाऽवस्थं तं दृष्ट्वा समभ्यधात्,—"पुत्र! किं विषीदसि? एतत्ते अभीप्सितं

तस्य—गौरीतीर्थस्य यात्रायाम्—उत्सवे (काले ७मी०। "यात्रा तु यापनेऽपि स्यात् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी)। महाजनगणः,—साधुसमूहः।

(घ) ब्रह्मस्थलात्—ब्रह्मस्थल इति नाम्न।

(ङ) तया—मदनसुन्दर्य्या (कर्त्तरि ३या०), इन्दोः—चन्द्रस्य, लावण्य—"मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते" इत्युक्तलक्षणः कान्तिविशेषः, हरति—चोरयति या सा तया लावण्यहारिण्या—सौन्दर्य्यचौरेण (विण०। लावण्य+हृ+"ग्रहादित्वात् णिनि, ततः स्त्रियां ङीप्, तया), चन्द्रादप्यधिकलावण्यवत्या इति भावः, हृतः—चोरितः, मानसः यस्य तथाभूतः हृतमानसः,—अपहृतचेताः (विण०। बहुव्री०)। अन्विष्य—अनुसन्धाय (अनु+इष+ल्यप्)।

(च) नास्ति अवस्था—अवस्थितिः, एकस्मिन् स्थाने अवस्थानम् इत्यर्थः, यस्य सः अनवस्थः,—एकत्राकृतावस्थानः चञ्चलचित्त इति भावः (बहुव्री०)। मनसा गतं तं मनोगतं—मनोऽभिप्रायमित्यर्थः (३या तत्पु०), तस्यै—मात्रे ["क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्" (वा०) इति ४र्थी०]।

(छ) विमल इति नाम यस्य तस्मै विमलनाम्ने—विमलसंज्ञकाय, स्वस्याः,—आत्मनः, भर्त्ता—पतिः तस्मै स्वभर्त्रे—निजस्वामिने, तस्य यूनः पित्रे इत्यर्थः ["क्रियया य—" (वा०) इति ४र्थी०]।

(ज) तथा—तादृशी, अवस्था—दशा यस्य तं तथाऽवस्थं—तादृग्दशं (विण०। बहुव्री०)। किं—कथं, विषीदसि?—खिद्यसे? विषण्णो भवसि इत्यर्थः,

न दुष्प्रापं, स हि शुद्धपटो मया याचित अवश्यमेव सुतां तुभ्यं दास्यति। अयं कुलेन अर्थेन कर्मणा च तस्मादन्यूनः, अहं तं वेद्मि स च मां वेत्ति, तदिदं न दुष्करम्"। इति पुत्रम् (झ) आश्वास्य भोजनादिकं कारयित्वा च तेन सह अन्येद्युरसौ विमलः शुद्धपटस्य गृहमगात्, अयाचत च तस्य धवलस्य पुत्रस्यार्थे तत्कन्याम्। स च सादरं तस्मै तां दातुं प्रतिशुश्राव।

अथ लग्ने सम्प्राप्य स शुद्धपटस्तस्मै धवलाय (ञ) तुल्यां सुन्दरीं सुतां प्रादात्। स च (ट) कृतोद्वाहः दर्शनरम्यया तया भार्यया सार्धं कृतार्थः पितृगृहमागात्। कदाचिद्

[वि+वह+अट् क्विप् "पादाचाच—" (३।३।१०८ पा) इति सौत्रादेशः]। अभीप्सितम्—अभीष्टं वाञ्छितं वस्तु इत्यर्थः [अभि+आप्+सन्+क्त "आप्ज्ञप्यृधामीत्" (७।४।५५ पा) इति आकारस्य ईकारेऽत्र लोपोऽभ्यासस्य (७।४।५८ पा) इति अभ्यासलोपश्च], दुष्प्रापं—दुर्लभं [दुर्+प्र+आप+ "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्" (३।३।१२६ पा) इति खल्]।

(झ) आश्वास्य—सान्त्वयित्वा (आ+श्वस+णिच्+ल्यप्)। अन्येद्युः—अन्यस्मिन् अहनि परस्मिन् दिने इत्यर्थः [अन्य+ "सद्यःपरुत्—" (५।३।२२ पा) इत्यनेन अहनि इत्यर्थे निपातनात् एद्युस्]।

(ञ) तुल्याम्—अनुरूपां, धवलस्य योग्यामित्यर्थः (विशे)। प्रादात्—समर्पयत् [प्र+दा+लुङ्-त् "गातिस्था—" (२।४।७७ पा) इति सिचो लुक्]।

(ट) कृत—विहितः, उद्वाहः—परिणयो येन सः, यद्वा, कृतः—अनुष्ठितः, उद्वाहः येन स कृतोद्वाहः—कृतविवाह (विशे । बहुव्री), दर्शन—अवलोकनं ईक्षणं वा —तस्मात्—तदवलोकनमात्रेण रम्या—मनोरमा, मनोहारिणी इति यावत् ("रम्यं सौन्दर्यविशिष्टे। कुसुमेऽप्यनुरक्ते मानोऽतःपत्री इत्यर्थे ॥ इति हेम) दर्शनरम्यया—विवाहोपलक्षणया (विशे । अत्र तत्पु इति तत्पु वा।) भार्यया [ऋहलोर्ण्यत् (३।१।१२४ पा) इति ण्यत्प्रत्ययात् अनद्यतनात् टाप्] सार्धं—सह ("सार्धं सार्कं समं सह" इत्यमरः) कृतार्थः—सिद्धार्थीभूय पूर्णमनोरथ इत्यर्थः।

(ठ) सुखस्थितस्य तस्य श्वशुरात्मजः मदनसुन्दर्य्याः सहोदरः समागात्। स चागत्य सर्वैः (ड) पृष्टकुशलोदन्तः स्वस्रा च समाश्लिष्य अभिनन्दितः विश्रान्तः प्रावदत्,—"अहं मदनसुन्दर्य्या जामातुश्च निमन्त्रणार्थं तातेन प्रेषितोऽस्मि, अस्माकं गृहे पूजोत्सवो वर्त्तते" इति। ततस्ते सर्वे (ढ) सम्बन्धिनः तस्य तद्वाक्यं श्रद्धाय यथोचितैः पानभोजनैः त तदह्न समुपाचरन्।

अथ प्रातः स धवलः तेन श्वशुरनन्दनेन मदनसुन्दर्य्या च सहितः (ण) श्वाशुरं गृहं प्रति प्रस्थितः; ताञ्च शोभावती नगरीं प्राप्य महत् गौर्य्या निकेतनं ददर्श, निजगाद च ता मदनसुन्दरीं तद्भ्रातरञ्च,—"अत्रैतां देवतां पश्याम" इति; प्रथममहं तावत् व्रजामि, युवामत्रैव तिष्ठतम्" इति उक्त्वा

(ठ) सुखेन स्थितस्य, सुखं स्थितस्य वा सुखस्थितस्य—आनन्दितमनसा अव स्थितस्य (विण०), तस्य—धवलस्य, श्वशुरात्मजः,—श्यालः।

(ड) पृष्टः,—जिज्ञासितः, कुशलोदन्तः,—मङ्गलवार्त्ता ("वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्" इत्यमरः) यस्य सः पृष्टकुशलोदन्तः,—जिज्ञासितशुभवृत्तान्त (विण० बहुव्री०)। स्वस्रा—भगिन्या ("भगिनी स्वसा" इत्यमरः), समाश्लिष्य—समालिङ्ग्य (सम्+आ+श्लिष+ल्यप्), अभिनन्दितः,—समादृत इत्यर्थः (विण०। अभि+नन्द+क्तः)। जामातुः,—भगिनीपतेरिति भावः। तातेन—पित्रा ("तातस्तु जनकः पिता" इत्यमरः)। पूजायै—देवार्चनायै, उत्सवः,—आनन्दजनकव्यापारः पूजोत्सवः,—पूजार्थमानन्दजनकव्यापारानुष्ठानमित्यर्थः. (४र्थी तत्पु०), वर्त्तते—विद्यते (वृत+लट्-ते)।

(ढ) सम्बन्धिनः,—वैवाहिकसम्बन्धयुक्ताः, भगिन्याः श्वशुरादय इत्यर्थः, यद्वा,—सम्बन्धिनः,—वैवाहिकसम्बन्धयुक्तस्य, मदनसुन्दर्य्याः सहोदरस्येत्यर्थः। श्रद्धाय—समादृत्य विश्वस्य इति वा (श्रत्+धा+ल्यप्)। समुपाचरन्—समसेवन्त (सम्+उप+चर+लङ्-अन्)।

(ण) श्वशुरस्य इदं श्वाशुरं—श्वशुरसम्बन्धि [श्वशुर+"तस्येदम्" (४।३।१२० पा०) इति अण्]। निकेतनं—मन्दिरम्। पश्याम,—अवलोकयाम [दृश+लट्-मस् "अस्मदो द्वयोश्च" (१।२।५९ पा०) इति अविशेषणस्य अस्मदः

धवलः तां देवीं द्रष्टुं समुपागात्। मन्दिरं प्रविश्य च तां प्रणम्य (त) अष्टादशदोर्दण्डखण्डितोच्चण्डदानवां पादपद्मतलाधिष्ठितमहिषासुरमर्दिनीं विभाव्य सहसा विधिनोत्पादितमतिर् अचिन्तयत्,—"विविधैर्जीवोपहारैर्जनः इमां देवीमर्चयति, अहन्तु सिद्धये आत्मोपहारेण किं नैनां प्रीणयामि?"। इत्यालोच्यैव निर्जनात् गर्भगृहात् खड्गमानीय स्वयमेव निजं शिरश्छित्त्वा भुव्यपातयत्। क्षणान्तरे,—"कथमसौ (थ) चिरयति?" इति तमन्वेष्टुं स श्यालकोऽपि तत्र देवीभवने प्राविशत्,

---

एकस्मिन्नपि चात्र बहुवचनं विवक्षितम्]। समुपागात्—अगमत् [सम्+उप+इ+लुङ्-द् "इणो गा लुङि" (२।४।४५ पा०) इति गादेशः, "गातिस्था—" (२।४।७७ पा०) इति सिचो लुक्]।

(त) अष्टादश—अष्टादशसंख्यकाः दोषः,—भुजाः (भुजबाहू प्रवेष्टो दोः इत्यमरः), दण्डा इव—दण्डाः तैः खण्डिताः उच्चण्डाः अतिप्रचण्डाः दानवाः दैत्याः यया ताम्,—विभाव्य चिन्तयित्वा,—खण्डिताः विनाशिताः इत्यर्थः,—उच्चण्डाः,—प्रचण्डाः, दानवाः,—असुराः यया ताम् अष्टादशदोर्दण्डखण्डितोच्चण्डदानवाम्—अष्टादशभुजदण्डविनाशितप्रचण्डासुराम् (बहु । ब्रीहि) पादपद्मतल—चरणकमलतले अधिष्ठितम्—स्थापितं पातितं महिषासुरं मर्दयतीति तां पादपद्मतलाधिष्ठितमहिषासुरमर्दिनीम्—चरणानुभागपातितमहिषासुरपीडयित्रीम् (मह+णिनिः, स्त्रियां ङीप् ताम्) विभाव्य—ज्ञात्वा (वि+भू+णिच्+ल्यप्) देवीं दुष्टदानवान् निहत्य पादेनैव महिषासुरं पीडयन्तीं विलोक्य इति भावः। विधिना—दैवेन ("विधिविधाने दैवे च" इत्यमरः) उत्पादिता—उत्पादिता मतिः,—बुद्धिः यस्य तथाभूतः सन् विधिनोत्पादितमतिः,—दैवजनितबुद्धिः सन्। अर्चयति—पूजयति (अर्च+णिच्+लट् तिप्)। सिद्धये—कार्यसाधनाय, ईप्सितसिद्धये आत्मनः एव उपहारेण बलिदानेन आत्मोपहारेण—आत्मबलिदानेन इत्यर्थः (तत्पु० षष्ठी०) आत्मोपहारेण—स्वशरीरबलिदानेन इत्यर्थः (करणे तृती०)। प्रीणयामि?—सन्तोषयामि? (प्री+णिच्+लट् मिप्)। गर्भगृहात्—मन्दिरमध्यस्थानात् (पञ्च० एक०)। अपातयत्—अक्षिपत् (पत+णिच्+लङ्-त)।

(थ) चिरयति—विलम्बयति (चिरं—विलम्बं करोति इति अर्थे चिर+

प्रविश्य तं छिन्नशिरसं भगिनीपतिं दृष्ट्वा शोकव्यामोहितः तथैव तेनासिना स्वं शिरश्चिच्छेद।

अथ यावत् स नाऽऽयाति, तावत् सा मदनसुन्दरी (द) समुद्भ्रान्तमानसा तत् देवीभवनमाययौ, प्रविश्य च पतिं भ्रातरञ्च तथाविध दृष्ट्वा,—"हा! किमेवम्? हताऽस्मि" इति विलपन्ती भुवि न्यपतत्। क्षणेन चोत्थाय तौ (ध) अकाण्ड-हतौ शोचन्ती—"किं मे अनेन जीवितेन?" इति पर्य्यालोच्य देहत्यागोन्मुखी तां देवीं व्यजिज्ञपत्,—"देवि! सौभाग्य-चारित्रविधानैकाधिदेवते। माररिपुशरीरार्द्धहरे। अशेष-ललनाजनशरण्ये! दुःखहारिणि। एकपदे कथं मे भर्त्ता

काण्ड्वादित्वात् कयच्+लट्-तिप्)। अन्वेष्टुम—अनुसन्धातुम् (अनु+इष+तुमुन्)। श्वशुरस्य अपत्य पुमान् इति श्वाशुर्य्यः,—श्वशुरनन्दन, श्याल इत्यथ (श्वशुर+अपत्यार्थे यत्)। प्राविशत्—अढौकिष्ट (प्र+विश+लङ्-द)।

(द) समुद्भ्रान्तं—समुद्विग्नं, मानस—मन यस्या सा समुद्भ्रान्तमानसा—व्याकुलचित्ता सती। विलपन्ती—परिदेवमाना, अनुशोचन्ती इत्यर्थ (वि+लप+शतृ+उगित्वात ङीप्)।

(ध) अकाण्डे—अनवसरे, सहसा इत्यर्थः, हतौ—मृतौ अकाण्डहतौ—अकालविनष्टौ। किम्?—किं प्रयोजनम्? जीवनेन स न किमपि प्रयोजनमस्तीति भाव। देहत्यागाय—शरीरविसर्जनाय, उन्मुखी—उद्यता देहत्यागोन्मुखी—शरीरविसर्जनप्रवृत्ता (४र्थी तत्पु०)। सौभाग्य—भर्तृवाल्लभ्य, चारित्र—सच्चरित्रता तयो विधानस्य—सम्पादनस्य, एकाधिदेवते।—एकमात्राधिष्ठातृदेवि!, सौभाग्य-चारित्रविधानैकाधिदेवते।—पतिप्रियत्वसम्पादनस्य चारित्रवत्त्वसम्पादनस्य च एक-मात्रेश्वरि। यतस्त्व पत्युरतिप्रिया, महासती च, अत एव नार्य्यन्तराणामपि तद्विधा-यिनी त्व, त्वत्प्रसादात् अहमपि तथैव आसम् इति भाव', मारस्य—मदनस्य, कामस्य इत्यर्थं ("मदनो मन्मथो मार प्रद्युम्नो मीनकेतन" इत्यमर), रिपु,—शत्रु, शिव इत्यर्थः, तस्य शरीरार्द्धं—देहार्द्धभाग, हरति—वहति, सहधर्मिणीत्वेन अर्द्धाङ्गिनीपदभाक्त्वात् इति भाव, यद्वा,—हरति—गोपायति, हरगौरीरूपे हरस्य देहार्द्धभागेन निजार्द्धदेहस्थगनादिति भावः, या सा माररिपुशरीरार्द्धहरे।—

भ्राता च त्वया निहतः ? न सुखमेतत्ते यदि त्वयि नित्य भक्तायाः सदाश्रितायाः मे शरणं भवती एकं करुणं वचः शृणोतु, एतां दौर्भाग्योपहतां तनुं त्यजामि भवत्येव, देवि ! यत्र कुत्रापि जनिष्ये परं तत्र तवैव जन्मनि एतौ मे भर्तृभ्रातरौ भूयास्ताम्" इति सम्प्रार्थ्य, स्तुत्वा नत्वा च तां देवीं तत्रस्थे अशोकपादपे पाशं विरचयामास। तत्र यावत् पाशे कण्ठमर्पयति, तावत् तत्र गगनात् (ग) अशरीरिणी वागुदचरत्—"पुत्रि ! मा साहसं कुरु , बालाया अपि ते अनेन सत्त्वोत्कर्षेण प्रीताऽस्मि पाशमेतं त्यज संयोजय च स्वं स्वं शिरः भर्तृभ्रातृकबन्धयोः, एतौ जीवितौ द्वावपि मत्प्रसादादुत्तिष्ठताम्" इति। एतदा

इत्याशीर्वादमाविनि। [भवतेः आशि लिङि प्रथम+"लिङ् आशिषि" (३।४।१०४ पा) इति यासुट् प्रत्ययः] सदाश्रितायाः—सततम् आश्रितायाः, [illegible]—[illegible] [illegible]। [illegible]—[illegible]। शरणं—रक्षित्री, रक्षाकर्त्री इत्यर्थः ("शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः)। करुणं—दीनम्। दौर्भाग्येन—दुर्भाग्यतया [illegible] उपहताम्—आक्रान्तां दौर्भाग्योपहतां—दुःखभावेनपीडितां (विशे । तनु)। भवत्येव—तव समक्षमेव। जनिष्ये—उत्पत्स्ये (जन+लृट्-से)। भूयास्ताम्—भवेताम् (भू+आशिषि लिङ्-ताम्)। सम्प्रार्थ्य—याचित्वा (सम्+प्र+अर्थ+णिच्+ल्यप्)। पाशं—[illegible] [illegible] [illegible], विरचयामास—रचयामास (वि+रच+णिच्+लिट्-तिप्)।

(ग) अशरीरिणी—शरीरसम्बन्धरहिता दैवी इत्यर्थः। उदचरत्—उदतिष्ठत् इत्यर्थः (उत्+चर+लङ्-त्)। साहसम्—[illegible] [illegible] वा [illegible]—[illegible] सत्त्वोत्कर्षेण—[illegible] प्रकृष्टमनस्कतया वा। संयोजय—संयोजय (सम्+युज+णिच्+लोट् हि)। भर्तृभ्रात्रोः—[illegible] कबन्धयोः—छिन्नशिरःकलेवरयोः (६ष्ठी द्वि । "कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्" इत्यमरवचनेन क्रियायुक्तछिन्नशिरःकलेवरमेव [illegible] [illegible] हैमवते एव [illegible]) भर्तृभ्रातृकबन्धयोः—पतिभ्रातृछिन्नशिरःकलेवरयोः (६ष्ठी द्वि)।

कण्ठैव पार्श्वं त्यक्त्वा सा हर्षादुपेत्य (प) अतिरभसादविभाव्य भ्रान्ता मदनसुन्दरी भर्त्तृशिरो भ्रातृदेहेन भ्रातृशिरश्च भर्त्तृदेहेनायोजयत्। ततश्च (फ) अक्षताङ्गौ तौ जीवन्तौ सुप्तोत्थिताविव उदतिष्ठताम्। अथ ते (ब) अन्योऽन्योदितस्वस्ववृत्तान्ततोषिण: देवीं प्रणम्य यथेष्टं प्रययु:। यान्ती च सा मदनसुन्दरी तयो: स्वकृतं (भ) शिरोविनिमयं दृष्ट्वा उद्विग्ना किंकर्त्तव्यविमूढ़ा चासीत्"।

इमामाख्याय कथां वेताल: पप्रच्छ,—"राजन्! ब्रूहि, क: (म) सङ्कीर्णयोरनयोरस्या भर्त्ता भवितुमर्हति? जानंश्चेत् न ब्रवीषि, तदा पूर्वोक्त एव शाप: स्यात्"। इति समाकर्ण्य राजा तं वेतालमवादीत्,—"यस्मिन् कलेवरे तत् पतिशिर:

(प) अतिरभसात्—अतिवेगात्, उपेत्य इत्यनेन सम्बन्ध:, यद्वा,—अतिरभसात् —अतिहर्षात्, अस्मिन् पक्षे अविभाव्य इत्यनेन सम्बध्यते ("रभसो वेगहर्षयो:" इति मेदिनी), अविभाव्य—सूक्ष्ममविविच्यैव, विशेषमदृष्ट्वैव इत्यर्थ. (न+वि+भू+णिच् +ल्यप्) अयोजयत्—सममेलयत् (युज+णिच्+लङ्-द)।

(फ) अक्षताङ्गौ—अव्याहतदेहौ (विण०। बहुव्री०)।

(ब) अन्योऽन्य—परस्परम्, उदितेन—आलपितेन, स्वस्ववृत्तान्तेन—भिन्नभिन्नवार्त्तया, शिरश्छेदनजीवनलाभादिविषयकेणेति भाव:, तुष्यन्ति ये ते तादृशा: अन्योऽन्योदितस्वस्ववृत्तान्ततोषिण,—परस्परमिलनविषयकालापहृष्टा (विण०। उप० स०। तुष्यतेग्रहादित्वात् णिनि:)। यथेष्ट—स्वाभिमतदेशमित्यर्थ.।

(भ) शिरोविनिमय—मस्तकविपर्य्यासम्। उद्विग्ना—व्याकुला [उत्+विज +क्त "ओदितश्च" (८।२।४५ पा०) इति निष्ठा-तस्य नकार., "चो: कु:" (८।२।३० पा०) इति जकारस्य कुत्वम्], किंकर्त्तव्यविमूढा—प्रतिकारासमर्थत्वात् मोहमापन्ना इत्यर्थ।

(म) सङ्कीर्णयो:,—परस्परदेहशिर:सम्मिश्रितयो, एकस्य देहे अन्यस्य शिर:, अपरस्य देहे अन्यस्य शिर, एवरूपेण परस्परसम्बन्धयुक्तयोरित्यर्थ:। अस्या:,—मदनसुन्दर्या:।

(घ) संस्थ, स एवास्याः पतिर्भवेत्, यथाङ्गं सर्वेषु मध्येषु शिरः, तद्वत्ता प्रशस्यभिज्ञा च"। इत्युक्तवतो नृपतेः स्कन्धात् स वेतालः स्वयैवातर्कितं सहसा प्रययौ। राजा च भूयस्तमानेतुं तमनुसृतस्तत्रैव जगाम।

अथ सप्तमकथा।

ततः स राजा पुनः शिंशपाश्रितमेत्य तथैव वेतालं स्कन्धमारोप्य प्रतस्थे। प्रस्थितञ्च तं वेतालः पथि समभाषत,— "राजन्! पुनस्ते (क) श्रान्तिविनोदिनीं कथामेकां कथयामि, शृणु,—

अस्ति (ख) पूर्वाम्बुधितटे ताम्रलिप्तीति पुरी। तस्याञ्च चण्डसिंहो नाम राजाऽभूत्, यः परस्त्रीषु (ग) पराङ्मुखः परं

(घ) संस्थम्—पर्यवसितम् [सम्+स्था+"आतश्चोपसर्गे" (३।१।१३६ पा०) इति कः। "संस्थं परिसमाप्ते" इति मेदिनी]। तद्वत्ता—शिरोवत्ता, प्रशस्यभिज्ञा—ज्ञानं शिरसो ज्ञानेन्द्रियाधारत्वात् इति भावः। अङ्गं देहे यस्य चरकसंहितायां —"शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियप्राणवहानि च स्रोतांसि सूर्यमिव गभस्तयः संश्रितानि" (च० सि० ९अ०) इति।

(क) श्रान्तिम्—पथश्रमम्, विनुदति—अपनयति इति तथाभूतां श्रान्तिविनोदिनीं—पथश्रमापनोदनीम् (वि+नुद+ग्रहादित्वात् णिनि,)।

(ख) अम्बुधि—समुद्रे, धीयते—धार्यतेऽत्र इति अम्बुधिः [अम्बु+धा+"कर्मण्यधिकरणे च" (३।३।९३ पा०) इति किः "घुमास्था—(६।४।६६ पा०) इति आकारलोपः]। पूर्वाम्बुधितटे—पूर्वदिक्समुद्रतटवर्तिनी।

(ग) पराङ्मुखः—विमुखः, परं—विपरीतं मुखं यस्य सः पराङ्मुख इति मयः, कः

सङ्ग्रामभूमिषु न; शत्रुसङ्घानां हन्ता, परद्रव्यसम्पदान्तु न। एकदा तस्य भूपतेः द्वारि (घ) दाक्षिणात्यः सत्त्वशीलो नाम जनप्रियः कश्चित् राजपुत्रः समभ्यगात्। तत्रागत्य स आत्मानम् (ङ) आवेद्य नृपात् नैव काममवाप। ततश्च स यावत्,—"यदि मे (च) राजान्वये जन्म, तदीदृशं निर्धनत्वं किम्? निर्धनत्वे च धात्रा किं मे महेच्छता विहिता? अयं हि राजा

परस्त्रीदर्शनविमुखः किन्तु सदैव युद्धक्षेत्रगमनोत्सुक. इति समुदायार्थः, शीलवान् सत्त्ववांश्चायमिति भाव। शत्रुसङ्घानां—रिपुसमूहानां ["कर्त्तृकर्म्मणोः कृति" (२।३।६५ पा०) इति कर्त्तृयोगलक्षणा ६ष्ठी०], हन्ता—नाशयिता (हन्+तृच्), परेषाम्—अन्येषां, द्रव्याणि—धनादीन्युपकरणानि, तेन या सम्पत्—ऐश्वर्य्यं तासां परद्रव्यसम्पदाम्—अन्येषां धनादिजनितप्रभावाणामित्यर्थ, न, हन्ता इति शेषः, शत्रुकुलविनाशक. सः, न परेषाम् ऐश्वर्य्यनाशक इति भावः, महावीरः धर्म्मभीरुश्च. इति तात्पर्य्यम्।

(घ) दक्षिणस्यां वसति इति दक्षिणा ["दक्षिणादाच्" (५।३।३६ पा०) इति दक्षिणादाच्, दक्षिणा इति आजन्तमव्ययम्] दक्षिणा—दक्षिणस्यां दिशि भव दाक्षिणात्यः,—दक्षिणदेशज ["दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्" (४।२।९८पा०) इति त्यक्], सत्त्व—सत्त्वगुणप्रधान, शील—स्वभाव यस्य स सत्त्वशीलः।

(ङ) आवेद्य—विज्ञाप्य, आत्मपरिचयं दत्त्वा इत्यर्थ (आ+विद+णिच्+ल्यप्)। काम—काम्यम्, अभिलषितधनमित्यर्थ, अभिलषितराजसेवनरूपं कर्म्म वा, यद्वा,—काम—निकाम, यथेप्सितमित्यर्थ ("कामः स्मरेच्छयोः पुमान्। रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्" इति मेदिनी), अवाप—लेभे (अव+आप+लिट्-णल्)।

(च) राज्ञां—नृपाणाम्, अन्वये—कुले राजान्वये—राजवंशे। (६ष्ठी तत्पु०। औपश्लेषिके वैषयिके वा अधिकरणे ७मी०। "सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ" इत्यमरः)। तत्—तदा। किम्?—कथम्?। धात्रा—विधात्रा, किं—किमर्थम्? महती—उच्चै, इच्छा—अभिलाष. महेच्छा—महान् आशयः, तस्य भावः महेच्छता—महाऽऽशयता, उच्चाभिलाषता इत्यर्थः ("महेच्छस्तु महाऽऽशय." इत्यमर.), विहिता?—सम्पादिता? यदि मह्यम् उच्चाभिलाषपूरणाय सामर्थ्यमेव विधात्रा न

सेवमानमेवं क्लिष्टपरिच्छदं चिरं क्षुधा अवसीदन्तं मां नाद्यापि पश्यति ?" इति ध्यायति, तावत् स नृपः आखेटकार्थं निरगात्। अग्रे च तस्मिन् (छ) कार्पटिके राजपुत्रे अनुगवाहिनि धावति, राजा प्रभूताऽश्वपादातयुतः प्रायात्। तत्र च मृगान् (ज) समन्विष्यन् आरात् भ्रमन्तं शूकरमनुधावन् अतिदूरं वनान्तरं प्रायात्। तत्र (झ) पर्वतप्रच्छन्नमार्गतया

इत्थं, तदा कथं तेन मे दयाभिलाषः स्यात् ? इति भावार्थः। सेवमानं—परिचरन्तं (विशे०। सेव+शानच्)। क्लिष्टः—दारिद्र्यक्लेशदूषितः इत्यर्थः ("क्लिष्ट" स्थाने "क्लिन्न" इति पाठः सुगमः, क्लिन्नः—आर्द्रः) परिच्छदः,—वसनादिकं यस्य तं (विशे०)। क्षुधा—बुभुक्षया अवसीदन्तं—खिद्यमानम् (विशे०। अव+सद+शतृ तम्)। ध्यायति—चिन्तयति (ध्यै+लट्-तिप्)। आखेट एव आखेटकः (स्वार्थे कन्) तस्मै इदम् आखेटकार्थं—मृगयाभिनिमित्तम् (अर्थेन सह नित्यसमासः। "आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्" इत्यमरः)।

(छ) कर्पटः,—जीर्णवस्त्रम् ("समौ नक्तककर्पटौ" इत्यमरः) मलिनजीर्णवस्त्रखण्ड इत्यर्थः, तेन चरति इति कार्पटिकः तस्मिन् कार्पटिके—छिन्नमलिनवस्त्रखण्डं परिधाय विचरणशीले इत्यर्थः [विशे०। कर्पट+"चरति (४।४।८ पा०) इति ठक्] यद्वा,—कार्पटः—कार्यी कार्यार्थी इत्यर्थः ("कार्पटो जतुकार्यिणोः" इति मेदिनी) स एव इति कार्पटिकः तस्मिन् कार्पटिके—कार्यार्थिनि (कार्पट+स्वार्थे ठक्)। अनुगं—पश्चात्, वहति—धावतीति तस्मिन् अनुगवाहिनि—पश्चाद्धाविनि धावति—द्रुतं गच्छति [भ्वादि पर०। सृ+लट् "पाघ्राध्मा—" (७।३।७८ पा०) इति धौरादेशः]। अश्वम्—घोटकम् ("इत्यादि" इत्यमरः) पादातं—पत्तिसंहतिः, पदातिसमूह इत्यर्थः ("पादातं पत्तिसंहतिः" इत्यमरः) प्रभूतेन—बहुना अश्वपादातेन—अश्वपदाति-सैन्यसमूहेन युतः,—मिलितः प्रभूताऽश्वपादातयुतः,—बहुलाश्वपदातिसैन्यसहितः (विशे०। तृतीया तत्पु०), प्रायात्—गतवान् (प्र+या+लङ्-द)।

(ज) समन्विष्यन्—अनुसन्धानम् (सम+अनु+इष+शतृ) आरात्—दूरे ("आराद्दूरसमीपयोः" इत्यमरः)। अनुधावन्—अनुसरन् [अनु+सृ+शतृ "पाघ्राध्मा—" (७।३।७८ पा०) इति धौरादेशः]।

(झ) पर्वतं—इत्यत्र [illegible] गहनः,—काननः, मार्गः,—पन्थाः,

शूकरं तमपश्यन् श्रान्तः स राजा तस्मिन् वनान्तरे दिङ्मोह-मगमत्। एक एव स कार्पटिको राजपुत्रः (ञ) प्राणानपेक्षी पदातिः क्षुत्तृषापरीतः वाताश्वपृष्ठगं तं राजानमनुससार। स राजा तं तथा (ट) अनुयान्तं दृष्ट्वा सस्नेहमवदत्,—"भद्र! कच्चित् यथागतं मार्गं वेत्सि?"। तदाकर्ण्य स बद्धाञ्जलिः कार्पटिकोऽभ्यधात्,—"देव। वेद्मि, (ठ) परम् इह क्षणं विश्राम्यतु देवः, एष खलु दिवो वध्वा मेखलामध्यमणिः स्फुरद्रश्मिजालो-ब्जिनीनायकोऽतितरां देदीप्यते"। एतदाकर्ण्य स राजा

तस्य भावस्तत्ता तया पर्यटनच्छन्नमार्गतया—पतत्पाच्छन्नपथत्वेन (३या तत्पु०। हेतौ ३या०)। वनान्तरे—वनमध्ये (औपश्लेषिके ७मी०), दिशु मोहः दिङ्मोहः—दिग्भ्रमम् (७मी तत्पु०)।

(ञ) प्राणान्—निजप्राणान्, न अपेक्षते—अवश्यरक्षणीयत्वेन न गणयति यः स प्राणानपेक्षी—निजप्राणान् तुच्छं मन्यमान इत्यर्थः (विण०। न+अप+ईक्ष+ग्रहादित्वात् णिनि.), पादाभ्याम् अतति—गच्छति इति पदातिः,—पादचारी। वात इव शीघ्रगः अश्वः वाताश्वः,—वायुवत् द्रुतगामिघोटकः (शाकपा०), तस्य पृष्ठे गच्छति इति तं वाताश्वपृष्ठगं—वायुवद्वेगसम्पन्नघोटकारोहिणम् ["अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम्" (वा०) इति गमेर्डः]।

(ट) अनुयान्तम्—अनुसरन्तम् (अनु+या+शतृ, तम्)। भद्र!—साधो! ("हस्तिभेदे वृषे भद्रः स्याद्भद्रं साधुशर्मणोः" इति शाश्वतः), कच्चित्—प्रश्ने (अव्य०। "कच्चित् कामप्रवेदने। प्रश्ने हर्षे मङ्गले च" इति मेदिनी), आगतम्—आगमनमनतिक्रम्य यथाऽऽगतं—येन मार्गेण अस्मिन् वने आगतः तमित्यर्थः (याथार्थ्येऽव्ययी०)।

(ठ) परं—किन्तु। विश्राम्यतु—विरमतु, पथश्रमम् अपनयतु इत्यर्थः [वि+श्रम+लोट्-तुप्, "शमामष्टानां दीर्घः श्यनि" (७।३।७४ पा०) इति दीर्घः]। दिवः,—आकाशस्य आकाशरूपायाः इति यावत्, वध्वाः,—नार्याः, मेखलायाः,—रशनायाः, "चन्द्रहार" इति प्रसिद्धस्य कटिभूषणविशेषस्य इत्यर्थः, मध्यमणिः,—मध्यभागावस्थितोज्ज्वलरत्नमित्यर्थः (विण०। उप० शाकपा०), स्फुरन्ति—दीप्यमानानि, रश्मिजालानि—किरणसमूहाः यस्य तादृशः स्फुरद्रश्मिजालः,—द्योत-

(ड) सनिभृतं तमभाषत—"नहि क्षणमपि भवता पानीयं दृश्यताम्"। स च कापटिकः (ढ) "तथा" इत्युक्त्वा दृढं तत्र मार्गेषु समन्तात् पश्यन् घटीमेकां दृष्ट्वा चचाल, न रूपं तत्र निनाय। नीत्वा च घटीं (ण) वाटे विपर्यासीकृत्य हत्वा चस्मि शस्त्राणि च दृष्ट्वा विगतश्रममकरोत्।

ततश्च स तत्क्षणमेव राज्ञे वसनाञ्चलात् (त) प्रोञ्छ्य आमलकानि फलानि प्रक्षाल्य तस्मै इष्टानि उपानयत्।

मार्गविरचनमूढः (क्रि॰। बहुव्री॰) पथिनी—पथिनी तस्याः नायकः,—पथि पथिनीनायकः,—कमलिनीपतिः, सूर्य इत्यर्थः पतितराम्—पतनातिशयेन [अव्य॰। पतितरान् अतिशयेनार्थे "तरपतमपौ च" (५।३।५५ पा॰) इत्यस्य टीकायां तत्त्वबोधिनीकारेण "पतितुमिच्छत्यतिशयेन पतति 'उच्चैः' 'नीचैः' इति वा ... अधिकाराभावात् ... इत्याद्युक्तम्। ततः "किमेत्तिङव्यय—" (५।४।११ पा॰) इति आमु] ईषत्—पुनः पुनरीषत् पतितुमिच्छति इति पततीत्यर्थे (ईष+तप+आट् ने)।

(ड) निभृतम्—गोपनम्, तेन सह वर्तमानं सनिभृतम्—गोपनं यथा स्यात्तथा विश्वासार्थं [illegible] (क्रि॰। बहुव्री॰)। तत्र—तदा।

(ढ) तथा—यथाऽऽज्ञापयति भवान् तथैवास्तु इत्यर्थः। दृढम्—दृढम् (क्रि॰। "दृढबाहुपरीक्षितां नीरन्ध्रे" इत्यमरः)। समन्तात्—सर्वतः।

(ण) वाटम्—पथं ("वाटी स्त्री पुमान् मार्गे ... वाटकवाटयोः" इति मेदिनी) अविपर्यस्तं विपर्यस्तं कृतं विपर्यासीकृतम्—पश्चमार्गस्थितीकृतम्, सन्मार्गविमुखमार्गीकृतमित्यर्थः [विपर्यास+ अभूततद्भावे सम्पद्यकर्तरि च्वि " (५।४।५० पा॰) इति अभूततद्भावे च्वि "अस्य च्वौ (७।४।३२ पा॰) इति अकारस्य ईकारः]। शस्त्राणि—शातयन्ति कोमलानि अन्तर्हितानि ("शस्त्रं मार्ग इत्यम्" इत्यमरः)।

(त) प्रोञ्छ्य—परिमार्ज्य इत्यर्थः (प्र+उत्+उञ्छ+ल्यप्)। प्रक्षाल्य—धौतीकृत्य (प्र+क्षल+स्वार्थे णिच्+ल्यप्)। इष्टत्वम् प्रियाणि इष्टानि—इष्ट प्रियाणि [क्रि॰। इष्ट+ "इष्टस्य यिट्" (६।४।१५९ पा॰) इति वा इष्टस्य इष्टेष्ठ—" (५।३।५ पा॰) इति इष्टादेशः। "इष्टं यज्ञकर्मणि च इष्टिर्मे

"एतानि कुत. प्राप्तानि ?" इति पृच्छन्तं भूपतिं स कृताञ्जलि-र्व्यजिज्ञपत्,—"देव! (थ) एतद्वृत्तिरह नित्यं व्यतीतदश-वत्सरः देवमाराधयन् अनेकान्तमुनिव्रतं चरामि"। इति श्रुत्वा राजा,—"सत्त्वशील! त्व (द) सत्यनामा, किमुच्यते ?" इति अभिधाय कृपाक्रान्तः लज्जितश्चाचिन्तयत्,—"धिक् नृपान्, ये भृत्येषु क्लिष्टमक्लिष्टं न जानन्ति, धिक् तत्परिवारान्, ये प्रभुं तत्तत् न ज्ञापयन्ति" इति सञ्चिन्त्य स राजा हे

इष्टवेऽपि च" इति विश्व.), उपानयत्—प्राददादित्यर्थः (उप+आ+नी+लङ्-द)।

(थ) एतानि—आमलकफलमात्राख्येवेत्यर्थः, वृत्तिः,—जीविका, जीवनरक्षणोपाय इत्यर्थ. ("आजीवो जीविका वार्त्ता वृत्तिर्वर्त्तनजीवने" इत्यमर), यस्य तादृश. एतद्वृत्ति,—धनाभावात् एतन्मात्रभोजीत्यर्थः (विप०। बहुव्री०)। नित्य—प्रतिदिनं, न तु कदाचिदिति भाव, व्यतीता.,—व्यपगताः, दश वत्सरा यस्य तादृशः व्यतीतदशवत्सरः,—अतिवाहितविपञ्चवत्सरः, भवत्परिचर्य्यायामिति भावः (विप०। बहुव्री०), व्यतीतदशवत्सरोऽहं नित्यमेतद्वृत्ति सन् इत्यन्वय, देव—राजानं भवन्तमित्यर्थ। न एकान्त.,—दृढ अनेकान्तः,—अनिश्चित, मुनीना व्रतं—नियमः, फलमूलभक्षणरूप इत्यर्थ, मुनिव्रतम्, अनेकान्तञ्च तत् मुनिव्रतञ्चेति अनेकान्त-मुनिव्रतम्—अस्थायितापसाचारमित्यर्थः (कर्म्मधा०), भोज्याभावात् तापसोचित भोजनमहं करोमि, भोज्यसद्भावे तु ईदृशमाचार त्यज्यामि इत्यतोऽस्य अनेकान्तत्वं ज्ञातव्यम्। चरामि—आचरामीत्यर्थं (चर+लट-मिप्)।

(द) सत्य—यथार्थं, सत्त्वशील इति अन्वर्थमित्यर्थ, नाम यस्य तादृश सत्य-नामा—अन्वर्थनामा, सत्यमेव त्व सत्त्वगुणाधिक उदारचरित, अन्यथा मदुपेक्षणात् तादृश क्लेश सम्भुज्यापि तत्सर्व्वमविगणय्य कथ मदुपकारपरोऽसि ? इति भावः; किमुच्यते ? इतोऽधिक मया इति शेषः। भृत्येषु (निर्द्धारणे ७मी०), क्लिष्ट—क्लेशमापन्नं, दारिद्र्यग्रस्तमित्यर्थः, अक्लिष्ट—क्लेशमनापन्नं, धनिनमिति यावत्। तान्—तथाविधान्, परिवारान्—परिजनान् तत्परिवारान्—राजसान् पार्श्वचरान् [कर्म्मधा०। "उभसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते" ॥ (वा०) इति धिक्शब्दयोगात् २या०। एव "धिक् नृपान्"

आमलकं कार्पटिकस्तस्मात् कथञ्चिदनुमन्य प्रतिजग्राह, विभज्यार्धं च ते भुक्त्वा अम्बु च निपीय सर्वं तेन जलामलकप्रीतमनसा कार्पटिकेन सह। ततः तेन कार्पटिकेन सम्मीलितं वाहनमारुह्य, (ख) तस्मिन्नवसरे गच्छति मार्गदर्शिनि, राजा प्रयाणस्य पश्चाद्भागासमस्थिते, स राजा पथि सम्मिलितसैनिकः स्वां पुरीं प्रायात्। समागत्य तस्य कार्पटिकस्य भक्तिं (ग) प्रख्याप्य, वसुभिः कार्पटिकं पूरयित्वाऽपि निष्कृतिं नामन्यत। ततः स (घ) ज्ञातार्थः चण्डसिंहस्य भूपतेः पार्श्वचरः त्यक्तकार्पटिकाचारः सत्त्वशीलस्तस्थौ।

एकदा राजा तं सत्त्वशीलं सिंहलेश्वरसुतामात्मार्थं याचितुं

इत्यपि पदम्]। अम्बु—जलेषु [illegible] इत्यमरः ? कथञ्चित्—कष्टात् [illegible], अनुमन्य,—[illegible], [illegible] (अनुवीधं पुमी । “[illegible]” [illegible] । [illegible] इत्यमरः) प्रतिजग्राह—गृहीतवान् (प्रति+ग्रह+लिट् णल्); विभज्य—विभागं चकार (वि+भज+लिट् णल) ते—ते [illegible] । अर्धं—[illegible] [अर्ध+अ “[illegible]” (५।३।१८ पा) इति [illegible]], [illegible] पीतम् [illegible] येन तेन [illegible]—[illegible] प्रीत मनसा च इत्यर्थ (विष । बहुव्री)।

(ख) तस्मिन्—कार्पटिके पथि सति—गच्छति इति तस्मिन् अवसरे—पुरो गामिनि [विष । पथे+सृ+“पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः” (३।२।१८ पा) इति ट]।

(ग) प्रख्याप्य—विज्ञाप्य (प्र+ख्या+णिच्+ल्यप्) वसुभि,—धनैः (द्रव्यं वित्त० । रिक्थमृक्थं धनं वसु इत्यमरः)। निष्कृतिं—निर्मुक्तिं, प्रत्युपकार कृतमिति भाव: अमन्यत—अबुध्यत (मन+लङ्-त)।

(घ) ज्ञातः,—[illegible] चण्डः,—[illegible] स ज्ञातार्थः,—सर्वविदितवृत्तान्तः, पूर्वमनात्य इत्यर्थः (विष । बहुव्री)। पार्श्वचरः,—परिचारकः त्यक्तकार्पटिकाचारः,—[illegible] तेन [illegible] त्यक्तकार्पटिकाचारः—[illegible] (विष । बहुव्री)।

सिंहलद्वीप (फ) प्रेषयत्। ततश्च स गच्छन् अभीष्टदेवता-मर्चयित्वा राजादिष्टैः द्विजैः सह पोतमारुरोह। तस्मिंश्च पोते (ब) मध्यभागमशङ्कितं गते, सहसा तस्मात् जलधेः अभ्रंलिहाग्रः सुमहान् जाम्बूनदविनिर्मितः विचित्रवर्णा-विचलद्वैजयन्तीविभूषितः ध्वजः विस्मयं जनयन् उत्तस्थौ। तस्मिंश्च काले (भ) समुन्नद्घनावली सहसा भृशं वर्षितु-मारेभे, तीव्रो मारुतश्च ववौ, द्विपः वर्षवातैर्बलादाकृष्य आधोरणैरिव तस्मिन् पोतध्वजस्तम्भे आसज्यत; तावच्च तस्मिन्

(फ) प्रेषयत्—प्रेरयत् (प्र+इष+णिच्+लङ्-द)। 'राज्ञा आदिष्टैः,—आज्ञप्तैः राजाऽऽदिष्टैः,—सत्वशीलेन सह गन्तुं प्राप्तराजादेशैः (विश०। ३या तत्पु०)। पोतं—जलयानम्।

(ब) मध्यभागं, समुद्रस्येति शेषः। अशङ्कितं—निर्भयं, निर्विघ्नमिति भावः (क्रिया विश०)। जलधेः,—समुद्रात्, अभ्रम्—आकाशं, लेढि—परिचुम्बति इति अभ्रंलिहः,—गगनस्पृक् [अभ्र+लिह+"वहाभ्रे लिहः" (३।२।३२ पा०) इति खश् "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" (६।३।६७ पा०) इति मुमागमः] तादृशम् अग्रम्—उपरिदेशो यस्य सः अभ्रंलिहाग्रः,—गगनचुम्बिशिराः (विश०। बहुव्री०)। जाम्बूनदेन—सुवर्णेन ("स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्। रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः), विनिर्मितः,—विरचितः जाम्बूनदविनिर्मितः,—स्वर्णमयः, (विश०। ३या तत्पु०), विचित्रवर्णाभिः,—नानावर्णाभिः, विचलन्तीभिः,—चञ्चलाभिः, यद्वा,—विचित्रवर्णेन विचलन्तीभिः,—विलसन्तीभिः, वैजयन्तीभिः,—पताकाभिः, विभूषितः,—शोभितः विचित्रवर्णाविचलद्वैजयन्तीविभूषितः,—विविधवर्णविरञ्जितचञ्चलपताकासुशोभितः (विश०। ३या तत्पु०)।

(भ) समुन्नद्धानां—समुत्कटानां, भीषणानामित्यर्थः, घनानां—मेघानाम्, आवली—श्रेणी समुन्नद्धघनाऽऽवली—उत्कटमेघश्रेणी। आरेभे—प्रचक्रमे (आ+रभ+लिट्-ए)। ववौ—प्रववाति स्म [वा+लिट्-णल् "आत औ णलः" (७।१।३४ पा०) इति औ]। द्वाभ्यां—मुखशुण्डाभ्यां, पिबति इति द्विपः,—हस्ती [द्वि+पा+"सुपि स्थः" (३।२।४ पा०) इति क], वर्षं,—वर्षणं, तेन सह वाताः,—वायवः तैः वर्षवातैः,—वृष्ट्या सह प्रवहद्वायुभिः (कर्तृ), बलात्—बलमाश्रित्य (ल्यब्लोपे

वीचिविक्षुब्धे वारिधौ स गमनस्तेन पवनेन सार्धं भ्रमितुं प्रावर्तत । ततस्ते वणिजः तत्रस्थाश्चकेन सभूपतिसुतश्च भयार्ताः (म) यथाशक्त्यसुरघोषयन् । तदाकर्ण्य स सत्त्वशील स्वामिभक्त्यतिशयात् (य) चलचित्तः निःशङ्कस्य वक्षोत्तरीयस्य परिष्कारमात्मानं निरपेक्ष वारयामासो उदधौ प्रतिबिम्बितया मार्जयत् ।

द्रुमी)। वातोरथे —रथिपर्षे रथिवातवैरिव (शब्दः । "वातोरथा रथिपया इत्यादौ निपातिन इत्यमरः) वातोरथैरिव वहति वहारात्मा इत्यर्थ वातोरथा वहा वहात् वहनात्मा आत्मानं वहति, यदवाता यदि तदा वनात्मा भवतश्चे चालयन् इत्यर्थ । पोतस्य च अवनत्वः,—पताकादिवातात्र दशविधेन रक्षित् पोतस्याग्रके—वायवीयस्थपताकादयो चालयन्—भ्रमयन्, संपश्योऽस्मिन इत्यर्थ (आ+वह्+वर्धवि च च) । वीचिभि —तरङ्ग-विक्षुब्धे—विक्षुब्ध भवति इत्यर्थ, वीचिविक्षुब्धे—चञ्चलिते (विच । इवा तत्पु०), वारिधौ—समुद्रे । चलति चलेन इति चलनं—वातं पीत इति यावत् (चल+ ल्युट्) तेन पवनेन—प्रचण्डेन (पवनैरुत्तमवत्पोताम् इत्या०) सार्धं—सह ("सार्धं सार्क समं सह" इत्यमरः) भ्रमितुं—भ्रमणीयमितुं (भ्रम+तुमुन्) प्रावर्तत—प्रारभत (प्र+वृत्+लङ् त)।

(म) यथाशक्त्यम्—यथाम श्री रावम् ! यथा यथं न यथा यथाः, यथा शक्त इत्यर्थः, शक्यवशात् यथात् एव एव इति भाव ("यथाशक्त्यस्यौ" इत्यमरः) उदघोषयन्—उच्चैरवादयन् (उद्+घुष+णिच्+लङ्-अन्)।

(य) चलचित्त —चञ्चलमनाः, वैतालकथात्मनि चित्त इव (विच० । प्र+चल+इष्णुच्) निःशङ्कः,—भय ("भयं तु निःशङ्कस्त्रासाविदस्य" इत्यमरः) इत्युक्त अत्र स निःशङ्कस्य,—वरणम् (विच । चतुर्थी) वक्षोत्तरीयस्य, —वक्षस्त्रोत्तरीयस्य, अत्र—पताका यथैव तत् प्रत्यागतं वीचलनमिति भावः, वक्षु—वक्षोऽग्र वक्षुसर्व—पताका वक्षोऽग्र (चतुर्थी)। निरपेक्ष,—अवलम्ब्य मातामहस्यात्मानुकम्प्येन, पताको एव इति यावत् आत्मेव्या तपेच इच्छी वा वारयं—धनम्, वारयते—निवर्तयति इति वारयामासो—वर्णनोदयो (इति इत्यर्थ पताकिनाम् विनि) उदधौ,—समुद्रे उदधे.

अथ (र) तस्मिन् मग्ने, वातोर्मिभिर्दूराचितम् तत् वहनमभज्यत, तत्स्थाश्च सर्वे यादसां मुखे निपेतुः। स च सत्त्वशीलोऽम्बुधौ मग्नो यावत् निरीक्षते स्म, तावत्तत्र (ल) दिव्यं पुरं ददृशे, न वारिधिम्। तत्र (व) मणिमयस्तम्भभास्वरे हेममन्दिरे सद्भिः रत्नैर्बद्धसोपानवापीके उद्यानशालिनि नानामणिशिलाभित्तिरत्नचित्रोच्छ्रितध्वजं मेरुप्रोन्नतं कात्या-

---

वात्याहतो इत्यन्वयः, तं सामुद्रिकदर्शितं निमित्तम्, प्रतिविधातुमिच्छया प्रतिविधित्सया—प्रतिविधिकीर्षया, गजकर्णपोतादिनिमज्जनसमयानतिवर्तनेच्छया इत्यर्थः, तन्निवारणेच्छया इति भावः [प्रति+वि+धा+सन्+"सनि मीमाघु—" (७।४।५४ पा०) इति इस् अभ्यासलोपश्च, "स स्यार्द्धधातुके" (७।४।४९ पा०) इति सस्य तः "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२ पा०) इति अ, स्त्रियां टाप् तथा]।

(र) तस्मिन्—सत्त्वशीले। वातेन—वातनिर्घोषेण, चालिताभिः ऊर्मिभिः,—तरङ्गैः, वातेन सहिताभिः ऊर्मिभिरिति वा वातोर्मिभिः,—वातविक्षुब्धतरङ्गैः, दूराचितम्—बहुदूरमाकृष्टम्। अभज्यत—भग्नमभूत् (भञ्ज+कर्मकर्तरि लङ्+त)। यादसां—जलजन्तूनां, मकरनक्रादीनामिति यावत् ("यादांसि जलजन्तवः" इत्यमरः)।

(ल) दिव्यं—रमणीयम्। न वारिधिं, ददर्शेति पूर्वेणान्वयः।

(व) मणिमयैः,—रत्नात्मकैः स्तम्भैः,—स्थूणाभिः, भास्वरे—दीप्तिमति मणिमयस्तम्भभास्वरे—रत्ननिर्मितस्तम्भशोभिते (विशे०। ३या तत्पु०)। हेममन्दिरे—स्वर्णमयगृहसन्निधौ (उपश्लेषे ७मी०), स्थितमिति शेषः, कात्यायनीमन्दिरमित्युत्तरेण सम्बन्धः, सद्भिः,—उत्तमैः, रत्नैः बद्धं—घटितं, सोपानं—आरोहणं यस्याः, तादृशी वापी—दीर्घिका, जलाशयविशेष इति यावत्, यत्र तादृशे बद्धसोपानवापीके—रत्नखचितसोपानोपेतदीर्घिकाशालिनि [विशे०। बहुव्री०। "नद्यृतश्च" (५।४।१५३ पा०) इति कप्]। नाना,—विविधा, मणिशिला,—रत्नशिला, तन्मयी भित्तिः,—कुड्यं, विविधमणिमयकुड्यमित्यर्थः, तस्याः यानि रत्नानि—भित्तिगात्रस्था ये मणयः, तैः चित्रः,—शबलः, उच्छ्रितः,—समुन्नतः, ध्वजः,—पताका यत्र तादृशं नानामणिशिलाभित्तिरत्नचित्रोच्छ्रितध्वजं—विविधरत्नमयभित्तिगात्रनिबद्धभासुरमणीनां प्रभया शबलितोन्नतपताकासंयुक्तमित्यर्थः (विशे०। बहुव्री०), मेरुवत्—सुमेरुपर्वत इव,

ततो मन्दिरं प्रविश्य, तां तत्रस्थां देवीं प्रणम्य स्तुत्वा सम्भाष्य च, तदनन्तरं "किमेतदिन्द्रजालम् ?" इति सविस्मयमुपाविशत्। तावच्च सहसा सापि (ग) दिव्या इन्दीवराक्षी चन्द्रवदना कुसुमस्मिता मृणालमृदुकलेवरा स्त्रीसहस्रपरिवारा सहसा कपाटमुद्घाट्य देवागारगर्भगृहं सत्त्वशीलस्य च हृदयं समं विवेश। सा च तत्र देवीमभ्यर्च्य तस्मात् गर्भगृहात् निरगात्, न पुनः सत्त्वशीलस्य हृदयात्, प्राविशच्च तत्रैव समासन्नसरःकान्तारे। सत्त्वशीलोऽपि तामनुजगाम। ददर्श च अन्यत् उत्तमं सर्वासां

प्रीतः—सन्तुष्टः [illegible] (विशे)। तां—[illegible]। सम्भाष्य—पृष्ट्वा (अभि+भाष+णिच्+ल्यप्)। तदैव—[illegible] [illegible] इन्द्रजालम् ?—[illegible] [illegible]। उपाविशत्—आस्त (उप+विश+लङ्)।

(ग) दिव्या—[illegible], इन्दीवरे—नीलोत्पले इव अक्षिणी—चक्षुषी यस्याः सा इन्दीवराक्षी—नीलोत्पललोचना (विशे। बहुव्री। इन्दीवर+अक्षि+ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः [illegible] षच् (५।४।११३ पा) इति षच्, षित्वात् ङीष्)। कुसुमवत्—पुष्पमिव [illegible], स्मितम्—[illegible] यस्याः सा कुसुमस्मिता—[illegible] (विशे०। बहुव्री०), मृणालवत् मृदु—सुकुमारं कलेवरं—शरीरं यस्याः सा मृणालमृदुकलेवरा—सुकोमलाङ्गी (विशे०। बहुव्री) स्त्रीणां—नारीणां सहस्र—[illegible], [illegible] [illegible] [illegible], परिवाराः—परिजनाः [illegible] इति [illegible] यस्याः सा स्त्रीसहस्रपरिवारा—[illegible] (विशे। बहुव्री)। उद्घाट्य—उन्मील्य (उत्+घट+णिच्+ल्यप्), देवा.,—[illegible], गर्भगृहं—[illegible] देवीमध्यं—[illegible] ([illegible])। समं—युगपत्, [illegible] [illegible] सा [illegible] [illegible] तदैव [illegible] [illegible] प्राविशत् इति [illegible]; [illegible] इति भाव। तत्रैव—[illegible] एव, [illegible]—[illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] — [illegible], [illegible] ("[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति

(ष) भोगसम्पदां सङ्केतोद्यानमिव भवनम्। (स) तत्रान्तर्मणि-पर्य्यङ्कनिषण्णां तां विलोक्य समुपेत्य तत्पार्श्वे समुपाविशत्, आसीच्च तन्मुखासक्तलोचनो लिखित इव।

इत्थं (ह) सोत्कण्ठपुलकैरङ्गैर्वदनाऽऽलोकनोत्सुकं तं स्मराऽऽविष्टं दृष्ट्वा काऽपि तदीया चेटी तदिङ्गितज्ञा तमब्रवीत्,—"भद्र! अतिथिस्त्वमिह प्राप्तः, तदस्मत्स्वामिन्याः कृतम् आतिथ्यं भजस्व, उत्तिष्ठ, स्नाहि, भुङ्क्ष्व"। ततश्च स आशां कथ-

---

मेदिनी), तस्मिन् प्रभामण्डलकान्तारे—ज्योतिर्मण्डलोद्भासितविवरे इत्यर्थः (शाकपा०)।

(ष) भोगाय—विषयसुखसम्भोगाय, सम्पदः,—ऐश्वर्य्याणि तासां भोगसम्पदां—स्रक्चन्दनवनिताद्युपभोगसाधनविभवानामित्यर्थ (४र्थी तत्पु०), यद्वा,—भोगानां—भोग्यवस्तूनां, सम्पदः,—सौष्ठवानि तासां भोगसम्पदां—प्रचुरभोग्यवस्तूनामित्यर्थ, सङ्केतार्थम्—अभिसारार्थम्, उद्यानम्—उपवनं तदिव सङ्केतोद्यानमिव—रति-भोगार्थमुद्यानवाटिकामिवेत्यर्थः, सङ्केतोद्याने यथा सर्वविधं भोगसाधनं प्रभूतमानेन तिष्ठति, एतद्भवनेऽपि तत्सर्वं तथैव अतिष्ठत् इति निष्कर्षः।

(स) तत्रान्त,—तद्गृहाभ्यन्तरे, मणिपर्य्यङ्के—रत्नमयखट्वायां, निषण्णाम्—उपविष्टां (विश०। ७मी तत्पु०)। तस्याः,—कामिन्याः, मुखे आसक्ते—आकृष्टे, निबद्धे वा, लोचने यस्य तथाभूतः तन्मुखासक्तलोचनः,—तन्मुखनिबद्धदृष्टिः (विश०। बहुव्री०), लिखित इव—चित्रार्पित इव।

(ह) उत्कण्ठा—उत्कलिका, प्रियादभिलाषजनितौत्सुक्यमित्यर्थः, पुलकः,—रोमाञ्चः ("क्रिमिप्रभेदे रोमाञ्चे पुलकः प्रस्तरे विदुः" इति शाश्वतः), सात्त्विक-भावविशेष इति यावत्, ताभ्यां सह वर्त्तमानैः सोत्कण्ठपुलकैः,—कामावेशजनित-भावविशेषेण रोमाञ्चेन च युक्तैः (विश०। ३या तत्पु०), अङ्गैः (करणे इत्थम्भूतलक्षणे वा ३या०)। चेटी—परिचारिका, तस्याः,—सुन्दर्य्याः, इङ्गितम्—अभिप्रायानुरूप-चक्षुरादिचेष्टाविशेषं, जानातीति तादृशी तदिङ्गितज्ञा—प्रभोरभिप्रायवित् [विश०। तदिङ्गित+ज्ञा+"आतोऽनुपसर्गे कः" (३।२।३पा०) इति कः, "आतो लोप—" (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः, स्त्रियां टाप्]। भद्र!—साधो। ("भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभे च कदम्बके।......। "त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ स्यात् नपुंसि करणान्तरे"॥

खिन्नः (ख) तदुक्तिं सम्भाव्य तया दर्शितामेकामुद्यानवापी-
मगात् उदतिष्ठच्च तस्यां निमग्नस्तत्क्षणं तारुण्यलक्ष्मीश्च चण्ड-
सिंहस्य नृपतेर्वापीमध्यात्। तस्मादकस्मात् ग्राममात्मानं वीक्ष्य
सोऽचिन्तयत्,—"अहो! किमेतत्? क्व तदुद्यानं दिव्यम्?
क्व च (ग) तत्र अमृतसारमयं तस्या दर्शनम्? क्व चानन्तर
मेव तद्वियोगमहाविषमिदम्? स्वप्नोऽयं न, विनिद्रोऽहं ननं
तया चेव्या अहं विप्रलब्ध विमूढोऽस्मि" इति चिन्तयन् तां
कन्यां विना सोन्माद इव तस्मिन्नुद्याने भ्रमन् कामार्तो विल
लाप। तदवस्थश्च (घ) विशाखे पुष्परेणुभिर्वातोद्धूतैर्वियोगा-
नलैरिव परीताङ्गं तं दृष्ट्वा उद्यानपालः चण्डसिंह महीपतिं

इति मेदिनी)। ग्राम,—नामक। सहसा—सहसा इत्यर्थ। वाहि—वार्त्तं जुह (वा+णीद् हि) सुह—शुचि (शुच+णीद् ल)।

(ख) तदुक्तिं—तस्याः, कन्याया वचनात् तदुक्तिः,—चेटीवचनात्, चेव्याः वाक्यं सुता इत्यर्थ (अनुक्तोऽपि इमौ)। उद्याने—उपवने स्थिता वापी—दीर्घिका ताम् उद्यानवापीम्—उपवनस्थां पुष्करिणीं (शाकपा)। "उदतिष्ठत्" इत्यस्य "वापीमध्यात्" इत्युत्तरपदेनान्वयः।

(ग) तत्र—उद्याने अमृतसारमयं—सुधानिःस्यन्दरूपम्। तस्याः—कन्यायाः, वियोगः,—विच्छेदरूपं महाविषं—तीव्रविषं तद्वियोगमहाविषं—प्राणघातिवियोग-विषरूपं तद्वियोगरूपमित्यर्थः तीव्रविषं यथा प्राणान् नाशयति, तद्वियोगः अपि मां तथा नाशयेत् इति भावार्थः (रूपक अलङ्कारः)। विप्रलब्धः—वञ्चितः तद्दर्शनसुखा-द्विति भाव (वि+प्र+लभ्+क्त) विमूढः,—हतज्ञान इत्यर्थ। कन्यां विना (विनाशब्दयोगात् द्वितीया)।

(घ) विशाखे,—विशाखायाम् (विष। "चकारः अपि च विष्वविपक्षौ द्वौ इत्यमरः)। वातेन—वायुना, उद्धूतैः,—उत्थितैः वातोद्धूतैः,—वायुनिर्धुतैः (विष। इत्या तत्पु) वियोगः,—कान्ताविरहः, अनलः,—वह्निरिव दुःखदत्वादिति भाव, तैः वियोगानलैः,—विरहाग्निभिः अपि पुष्परेणूनाम् पिङ्गवर्णत्वाद् वह्निरूपत्वारोपः। परीतानि—व्याप्तानि अङ्गानि—अवयवा यस्य तं परीताङ्गं—वेष्टितावयवं (बहु। बहुव्री)।

गत्वा व्यजिज्ञपत्। स च तदाकर्ण्य (घ) उद्भ्रान्तः स्वयमेत्य तं ददर्श, पप्रच्छ च सान्त्वयन्,—"किमिदं ब्रूहि सखे। त्वं क्व प्रस्थितः? क्व च प्राप्तः? क्व आस्थाः? क्व च पतितः?" इति। तदाकर्ण्य स तस्मै सर्वं वृत्तान्तम् (ङ) अशसत्। राजा व्यचिन्तयत्,—"हन्त! वीरोऽयं (च) मदर्थं कामिनैवं विडम्बितः, तदिदानीमस्याऽऽनृण्यं लब्धुमयमवसरो मया प्राप्तः" इति चिन्तयित्वा स राजा तं जगाद,—"सखे। मुधा शोकं मुञ्च, अहं त्वां तेनैव मार्गेण नीत्वा तामसुरकन्यकां प्रापयामि" इति उक्त्वा स्नानादिना तं समाश्वासयत्।

अथान्येद्युः स मन्त्रिविन्यस्तराज्यभारः तेन समं पोताऽऽरूढः तद्दर्शितेन अम्बुधिमार्गेण गच्छन् तन्मध्यभागे प्राग्वत् समुत्थितं सपताकं गजं ददर्श। तदवलोक्य सत्त्वशीलो राजानमभ्यधात्,—"देव। सोऽयं दिव्यप्रभावो महागजः समुत्थितः, मयि (छ) अत्र मग्ने देवेनानुध्वजं मज्जनीयम्" इत्युक्त्वा अस्य निमज्जतो ध्वजस्य निकटं प्राप्य स सत्त्वशीलः

(घ) उद्भ्रान्त,—उद्विग्न (विण०। उत्+भ्रम+क्त "अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति" (६।४।१५ पा०) इति उपधादीर्घ)। सान्त्वयन्—आश्वासयन् (सान्त्व+णिच्+शतृ)। प्राप्त, इदमवस्थान्तरमिति शेषः। आस्था,—अतिष्ठः (आस+लङ्-थास्)।

(ङ) अशसत्—अकथयत् (शस+लङ्-द)।

(च) मदर्थे—मन्निमित्त, मम प्रयोजनसाधनाय इत्यर्थः, प्रयोजनन्तु सिंहले अरसकाशे तद्दुहितृपाणिग्रहणरूपम्। विडम्बित,—तिरस्कृत, दुरवस्थां गमित इति यावत्। न ऋण अनृण (नञ् तत्पु०), तस्य भाव आनृण्यम्—ऋणाभाववत्ता (भावे ष्यञ्)। मुधा—वृथा (अव्य०। "व्यर्थके तु वृथा मुधा" इत्यमर)। समाश्वासयत्—सुस्थितमकारयत (सम्+आ+श्वस+णिच्+लङ् द)।

(छ) अत्र—गजसन्निधौ इत्यर्थ, मग्ने (भावे ७मी०)। अनुध्वज—पीतध्वजस्य गजोपरिस्थितध्वजस्य वा पश्चात् (पश्चादर्थे अव्ययी०), मज्जनीयं (मस्ज+भावे

पुत्रमात्मानं तत्र न्यक्षिपत्, ततो राजाऽपि तमनु आत्मानं निचिक्षेप। अन्तर्मग्नौ च तौ तत्र तत् दिव्यं पुरमवापतुः। तत्र दृष्ट्वा राजा सविस्मयो देवीं तां पार्वतीं प्रणम्य सत्त्वशीलेन सममुपाविशत्। तावच्च तत्र सा कन्या सखीजनसमन्विता रूपिणी प्रभेव ततः प्रभामण्डलकान्तारात् निरगात्।

"इयं सा सुमुखी" इति सत्त्वशीले वदति, स राजा तस्यां सत्यानुरागो युक्त इत्यमन्यत। साऽपि तं राजानं (ख) दिव्य शरीरलक्षणं वीक्ष्याचिन्तयत्,—"कोऽयमपूर्वः पुरुषातिशयः?" विवेश च अम्बिकापूजार्थं तदभ्यन्तरम्। सोऽपि नृपः तं सत्त्व शीलमादाय भवनं प्रदर्शयन् उद्यानमाजगाम। क्षणेन च सा कन्यका कृतदेवीपूजा (ग) तस्या देव्याः सत्पतिलाभं याचित्वा तद्गृहाभ्यन्तरात् निर्गत्य सखीमेकां प्राब्रवीत्,—"सखि! क्वासौ वीक्ष्यतां, यो मया इह दृष्टः, स महात्मा क्व तिष्ठति? युष्माभिर्विचित्य 'आतिथ्यमेत्य गृह्यतां, प्रसादो मे त्वया क्रियताम्' इत्येवम् अभ्यर्थनीयः, स हि पूज्यः कोऽपि

अनीयर्)। तमनु—तमनुलक्ष्य पश्चात् वा पश्चात् इत्यर्थः ["अनुर्लक्षणे—" (१।४।८४ पा) इत्यनेन कर्म]।

(ख) दिव्यम्—अलौकिकं मनुष्यमात्रासम्भवमित्यर्थः, मनोहरमिति वा, शरीरलक्षणं—चक्राङ्कुशकमलादिराजचिह्नमिति यावत्, तच्च दिव्यशरीरलक्षणम् —सामुद्रिकशास्त्रोक्तचिह्नविशेषचिह्नं (चित्र। बहुव्रीहि)। न पूर्व॰,—पूर्वंदृष्टः, अपूर्वः—अदृष्टपूर्वः, आश्चर्य इत्यर्थः, पुरुषेषु अतिशयः,—अधिकः पुरुषातिशयः,—पुरुषश्रेष्ठः।

(ग) तस्याः देव्याः, पार्वत्या इति शेषः। वीक्ष्यतां—दृश्यतां गवेष्य इति शेषः (वि+ईक्ष+कर्मणि लोट् तप्)। विचित्य—अन्विष्य (वि+चि+ल्यप् "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्" (६।१।७१ पा) इति तुक्), आतिथ्यम्—अतिथि-सत्कारम्। प्रसादः—अनुग्रहः। अभ्यर्थनीयः,—प्रार्थनीयः (अभि+अर्थ+णिच् +अनीयर्)।

उत्तमः पुमान्"। एवं तयोक्ता सखी तं विविच्य उद्यानवर्त्तिनं (ञ) स्वस्वामिनीनिदेशं प्रह्वा व्यजिज्ञपत्। तदाकर्ण्य स वीरो नृपः सावज्ञं तामुवाच,—(ट) "भद्रे! वचसैव कृतमातिथ्यं, नान्यत् किमपि उपयुज्यते"। एतदाकर्ण्य तया सख्या गत्वा सा असुरनन्दिनी (ठ) श्राविता। तदा (ड) उदारं तमसामान्यं कमपि अभ्यमन्यत। ततस्तेन (ढ) मानुषायोग्येऽपि आतिथ्ये निःस्पृहेण राज्ञा धैर्य्यपाशेनाकृष्यमाणा पत्यर्थपार्वतीसेवापरिपाकसमन्विता दैत्यकन्यका स्वयमुपेत्य उद्यानं प्राविशत्, प्रविश्य च राजानं तमभ्येत्य प्रश्रयान्विता आतिथ्यग्रहणार्थं प्रार्थयामास।

(ञ) स्वस्याः,—निजायाः, स्वामिन्याः,—प्रभोः, निदेशम्—आज्ञां स्वस्वामिनीनिदेशं—निजप्रभोरादेशं (षष्ठी तत्पु०), प्रह्वा—विनीता सती।

(ट) भद्रे!—सुचरिते। कृतं—सम्पन्नमित्यर्थः। अन्यत्—पाद्यादिकम्। उपयुज्यते—प्रयोजनत्वेनाहति, तव मधुरवाक्येनैव अतिथिसत्कारः सुनिष्पन्नः एतदतिरिक्तं किमपि प्रयोजनं नास्तीत्याशयः।

(ठ) श्राविता—आकर्णिता (श्रु+णिच्+क्त, स्त्रियां टाप्), राजवचनमिति शेषः।

(ड) उदारं—महान्तं, महदाशयमित्यर्थः (विण०)। असामान्यम्—असाधारणं, महाप्रभावमिति यावत्। अभ्यमन्यत—अबुध्यत (अभि+मन+लङ्-त)।

(ढ) मानुषायोग्ये—मानुषदुर्लभे (विण०), तस्याः पुर्य्यां नरलोकागम्यत्वादिति भावः। धैर्य्यं—धीरत्वं, सुन्दरीललामभूतायां तस्यामनादरप्रदर्शनरूपमिति यावत्, तदेव पाशः,—रज्जुः तेन धैर्य्यपाशेन—धैर्य्यरज्ज्वा (करणे ३या०), राज्ञः धैर्य्याधिक्यदर्शनेन महागुणः महाप्रभावश्चायमिति मत्वातिशय्यवशात् तद्दर्शनोत्सुका स्वयमेव तदन्तिकं गतवतीत्यर्थः। पत्यर्थम्—अनुरूपस्वामिलाभार्थं, पार्वत्याः,—अम्बिकायाः, या सेवा—आराधना, तस्याः परिपाकः,—परिणतिः, फलप्राप्तिकाल इति यावत्, तेन समन्विता—संयुता पत्यर्थपार्वतीसेवापरिपाकसमन्विता—समुपस्थितस्वाभीष्टवरलाभकाला (विण०)। प्रश्रयेण—विनयेन, अन्वितः—युक्ता प्रश्रयान्विता—विनीता सतीत्यर्थः (विण०। ३या तत्पु०)।

ततः स नृपस्तां सलज्जोत्तरम् (च) उद्दिश्य तामुवाच—"भद्रे! अनेन पथिना देवीमिव द्रष्टुमहमागतः, दृष्टा च सा गौरी परमाद्भुतकेतनं ध्वजपटं प्राप्य, तदनु त्वम्"। तदाकर्ण्य सा कन्यका प्रत्यभाषत—"राजन्! तर्हि कौतुकात् त्रिजग दद्भुतं पुरं मे द्रष्टुमागम्यताम्"। एवंवादिनीं तां स नृपः (छ) विहस्यावदत्,—"तदपि अनेन मे कथितं यत्र सा स्नानवापी अस्ति" इति। कन्यकाऽवादीत्,—"देव! मैवमादिश नाहं (ज) विडम्बनशीला पुण्ये विडम्बना का? विशेषतस्त्वहं युष्माकं सत्योक्त्यैव किङ्करीकृताऽस्मि, तन्मम

(च) उद्दिश्य—लक्षीकृत्य (उत्+दिश+ल्यप्)। परमाद्भुतम्—अत्यद्भुतं केतनं—पताका यत्र तादृशं परमाद्भुतकेतनम्—अतिविचित्रपताकासमन्वितं (विश। बहुव्री) ध्वज,—ध्वजपटेन, यत्र तं ध्वजपटं—ध्वजपटचिह्नमार्गे निबद्धः कन्योपरिध्वजपटानुसरणेनैवाहम् देवी गौरी मया दृष्टा इति समुदायार्थः। तदनु—तत्पश्चात् देवीदर्शनानन्तरमित्यर्थः, अथ त्वमपि दृष्टा इत्यनुवर्तनीयम्।

(छ) विहस्य—विहसितं कृत्वा नाकस्मै न वा ईषत् किन्तु मन्दमन्दं कृत्वा इत्यर्थः, "आकुञ्चितकपोलाक्षं सस्वनं निःस्वनं तथा। प्रकाशितं तादृशं नाद्विहसितं बुधाः" इ। स्मितमवदं हास्यं कृत्वा इति भावः (वि+हस+ल्यप्। "मध्यमः स्यात् विहसितम्" इत्यमरः)। अनेन—सत्पथिकेन। स्नानवापी—दीर्घिका स्नानवापी—स्नानार्थपुष्करिणी (षष्ठी तत्पु), अत्र पुष्करिण्यां स्नाता सर्वे मे सहचराः ताद्दशीं विडम्बनाद् वदन्ति, तादृशी पुष्करिणी अत्र पुरे भवतीति यद् विज्ञातमस्मिति तन्मेव किन्तु युष्माकं सत्यवाक्तिनात्मना एवमादेशविडम्बनाभीतात एव न वच्मि न वा कामि अयथार्थविडम्बनवचनात्मा इति राजः ताडनमित्यादिः इति बोद्धव्यम्।

(ज) विडम्बनं—तिरस्कारं परपीडनं परवञ्चनं वा इति यावत्, शीलं—स्वभावो यस्याः सा विडम्बनशीला—परपीडनस्वभावा, प्रतारणापरायणा वा (विश। बहुव्री)। तन्मम—किन्तु मम स्वभावस्य वा ("अथ पुण्ये निबाधात्री वधौ प्रभवनमात्मनोः। आत्मनो मानसात् हचित्तेनको तु मन्तुः" इति मेदिनी)। सत्योक्त्यैव—मधुरतया सत्योक्त्यैव—सदाचारसमादिन प्रत्यक्षवचनतया वा (कर्मणि।

प्रार्थनाभङ्गं मा कुरुष्व"। एतदाकर्ण्य स राजा सत्त्वशीलेन सहितः "तथा" इत्युक्त्वा तया सह प्रभामण्डलोपान्तं ययौ।

अथ (द) अपावृतकवाटे तस्मिन् प्रविष्टः अपरं दिव्यं नित्यं सर्वर्त्तुकुसुमफलशोभितं रत्नकाञ्चनैर्निर्मितमपरं मेरुपृष्ठमिव पुरं ददर्श। तत्र सा (ध) महार्हे रत्नासने राजानमुपवेश्य यथोचितं अर्घ्यादिकमानाय्य राजसुताऽब्रवीत्,—"महाभाग!

इया०। षष्ठी तत्पु०), कि—किञ्चित् कुत्सितं वा कर्म्म करोति या सा किङ्करी—परिचारिका [कि+कृ+"कि यत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्" (वा०) इति अच्, स्त्रियां ङीप्] अकिङ्करी किङ्करीकृता किङ्करीकृता—दासीकृता (अभूततद्भावे च्वि)। प्रार्थनाभङ्ग—याञ्चावैफल्यम्।

(द) अपावृत,—उद्घाटित,, कवाट यस्य तस्मिन् अपावृतकवाटे—उन्मुक्तकवाटे (विण०। बहुव्री०), तस्मिन्—प्रभामण्डले। नित्य—सदैव, न तु कालविशेषे इत्यर्थ, सर्वेषु ऋतुषु—हेमन्तादिषु षट्सु ऋतुषु, यानि कुसुमानि, यानि च फलानि, तैः शोभित—कान्त सर्वर्त्तुकुसुमफलशोभित—हिमादिषु पृथक् पृथक् कालेषु यानि कुसुमानि यानि च फलानि जायन्ते, तानि सर्वाणि सर्वकालमेव युगपदेव तत्र उत्पद्य पुरीं तां शोभयन्ति इत्यर्थः। मेरुपृष्ठ—सुमेरुपृष्ठमिव, मेरुपृष्ठमपि सर्वर्त्तुकुसुमफलशोभितं रत्नकाञ्चनसानुमयञ्च।

(ध) महस्—उत्सवम्, अर्हति—युज्यते इति तस्मिन् महार्हे—उत्सवकालव्यवहारोचिते, महामूल्य इत्यर्थ, यद्वा,—मह,—तेजः, स अस्य अस्तीति मह,—तेजस्वी (अर्श-आदित्वादच्), तम् अर्हतीति तस्मिन् महार्हे—तेजस्विजनोपवेशनयोग्ये इत्यर्थ (विण०। "मह उत्सवतेजसो" इति मेदिनी), "महार्घे" इति पाठे—महान् अर्घ,—मूल्य यस्य तादृशे महार्घे—बहुमूल्ये। यथोचित—राजयोग्यमित्यर्थ, अर्घ,—पूजाविधि ("मूल्ये पूजाविधावर्घ" इत्यमर), तस्मै इदम् अर्घ्यम्—अतिथिपूजार्थं दीयमान जलादिकम् [अर्घ+"पादार्घाभ्यां च" (५।४।२५ पा०) इति यत्। "अर्घ्यमर्घार्थे पाद्य पादाय वारिणि" इत्यमर], तदादिकम् अर्घ्यादिक—जलमधुपर्कगन्धपुष्पादिकमित्यर्थ, आनाय्य—आनाययित्वा (आ+नी+णिच्+ल्यप्), परिजनैर्नीत अर्घ। महान्—प्रशस्त, भाग,—भाग्यं ("भागो रूपार्द्धके भाग्येकदेशयो" इति हैम) यस्य स महाभाग,, तत्सम्बुद्धौ महाभाग!—

अहमपि असुरस्य महात्मनः कालनेमेः सुता, यक्रिया स मम पिता स्वर्गं प्रापितः, इदञ्च मे पैतृकं पुरवरं विश्वकर्मणा कृतं, सर्वकामदं यत्र न जरा न च मृत्यु र्बाधते, इदानीञ्च त्वं मे पिता मत्पुरस्य"। (ञ) इति समर्पितात्मसर्वस्वा तामवादीत् स राजा—"यदि एवम्, तर्हि त्वं मम सुता अस्मै मत्प्राणाय सुहृदे वीराय बान्धवाय च मया दत्ता"। एवं (ट) देवीप्रसादेन मूर्त्तेनेव रूपेण सा उक्ता गुणज्ञा विनता तं राजानं "तथा" इति अभ्यनन्दत।

महात्मनः महाशयस्य। असुरस्य वा। यक्रिया—चक्रपाणिना विष्णुना इत्यर्थः। स्वर्गं प्रापितः—प्रेषितः विनाशित इत्यर्थः [प्र+आप+णिच्+क्त। यत्र मम पिता स्वर्गं गतः, चक्रिणा स मम पिता स्वर्गं प्रापित इति चक्रिकर्तृ पितृ कर्मकत्वा तत्र "गतौ कर्मणि कुत्रापि प्रधाने गौणकर्मणाम्। बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणाञ्च निजेच्छया। प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ॥" (का०) इति कारिकानुसारेण प्रयोज्यकर्मणि पितरि इति क्त प्रत्ययः]। पितुः आगतं पैतृकं—पितृसम्बन्धि, पितृत आगतमिति वा [पितृ+"पितुर्यच्च" (४।३।७९ पा०) इति ठञ्]। सर्वान् कामान्—अभीष्टान् ददाति—यच्छति इति तस्मिन् सर्वकामदे—इष्टाभिलषितप्रदानपरे [सर्व+काम+दा+"आतोऽनुपसर्गे कः" (३।२।३ पा०) इति कः]। पुरस्य—नगरस्य अत्र वक्तव्यत्वात् मत्पुरस्य—पुरस्य अधिपतिः (मे इत्यस्य विशे०)।

(ञ) इति—उक्तप्रकारेण (वाक्य) आत्मा—स्वं सर्वं—सर्वस्वं आत्मसर्वस्वे समर्पिते—समस्तं दत्ते आत्मसर्वस्वं यया तां यथा—समर्पितम् आत्मनः सर्वस्वं यया तां समर्पितात्मसर्वस्वा—राजाधीनीकृतसर्वविभवाम् (विशे० । बहुव्री०)।

(ट) देव्याः —भगवत्याः, प्रसादेन—अनुग्रहेण देवीप्रसादेन—चण्डिका प्रसन्नतारूपेणेव, मूर्त्तेन—शरीरिणा मूर्त्तेन देवीप्रसादेनेव रूपेण—रत्नरूपधारिणा देव्यनुग्रहेणेव देवीप्रसादरूपा देवी देवीप्रसादसम्पत्तिरूपा राज्ञः कृते रूपा उक्ता सा समागताऽसीदिति भावः। अभ्यनन्दत्—अनुमोदनं कृतवती अभ्यनन्दत् (अभि+नन्द+लङ् त)।

ततस्तस्याः (फ) पाणिग्रहं कृत्वा कृतार्थे तस्मिन् सत्त्वशीले, राजा असुरैश्वर्य्यं सर्वं दत्त्वा तं सत्त्वशीलमुवाच,—"सखे! भुक्तयोरामलकयोरेकमद्य मया तव संशोधितम्, असंशोधितात् द्वितीयात् तेऽहं ऋणी तिष्ठामि" इति प्रणत तमुक्त्वा, तां दैत्यपुत्रीमब्रवीत्,—"भद्रे! मार्गो मम दर्श्यतां, येन स्वां पुरीं प्राप्नुयाम्" इति। ततः सा अपराजित नाम खड्गम् एकञ्च जन्मजरामृत्युहरं फलं दैत्यनन्दिनी तस्मै भूपाय प्रादात्। अथ स राजा ताभ्यां खड्गफलाभ्यामन्वितः तयोक्तायां तस्यामेव वाप्यां मग्नः (ब) स्वदेशतः समुत्थाय सर्वकार्य्यसिद्धिमानभूत्। स च सत्त्वशीलः (भ) दैत्यस्त्रीपुरराज्यं सुखेन शशास"।

इति कथामाख्याय वेतालो राजानम् (म) अप्राक्षीत्,—"राजन्! कोऽनयोर्द्वयोरब्धिपतने सत्त्वाधिकः?" इति।

(फ) पाणे,—करस्य, ग्रह,—ग्रहण त पाणिग्रह—विवाहकाले करग्रहण-रूपाचारविशेषम्। कृतार्थे—पूर्णमनोरथे (विण०), सतीति शेष (भावे ७मी०)। असंशोधितात् द्वितीयात्, आमलकादिति शेष, ऋणादिति भाव ["अकर्त्तर्यृणे पञ्चमी" (२।३।२४ पा०) इति ५मी०]। मार्ग,—पन्था:। दर्श्यताम्—अवलोक्यतां (दृश+णिच्+कर्म्मणि लोट्-ताम्), त्वयेति शेष, येन—मार्गप्रदर्शनेनेत्यर्थ, स्वां—निजाम्। प्राप्नुयां—लभेय, गच्छेयमिति यावत (प्र+आप+लिङ्-याम्)।

(ब) स्वदेशत,—स्वदेशे, निजनगरे इत्यर्थ [स्वदेश+"आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" (वा०) इति सप्तम्यास्तसि], समुत्थाय इत्यनेनान्वय, यद्वा,—स्वदेशत,—स्वदेशाय, स्वदेशमुद्दिश्य इत्यर्थ मग्न इत्यनेनान्वय (अत्रापि पूर्वसूत्रेण चतुर्थ्यास्तसि), अत्र पक्षे—समुत्थाय इत्यत्र स्वदेशे इति शेष, सर्वेषु कार्य्येषु सिद्धि,—साफल्य विद्यते अस्य तादृश सर्वकार्य्यसिद्धिमान्—निखिलप्रारब्ध-कर्म्मसफलताभाक्।

(भ) दैत्यस्त्रिया,—दैत्यकन्याया, निजपत्न्या इति यावत्, पुरमेव राज्य दैत्यस्त्रीपुरराज्यम्—असुरनगरम्।

(म) अप्राक्षीत्—अजिज्ञासीत् (प्रच्छ+लुङ्-द्)। द्वयो (निर्द्धारे ६ष्ठी०)। सत्त्वाधिक,—मनस्वी, निर्भीकचेता इत्यर्थ।

तदाकर्ण्य राजा शापात् भीत उत्तरमेव प्रत्यभाषत,—"एतयो: सत्त्वशील एव अधिक सत्त्ववान् मे प्रतिभाति, स हि पूर्वम् (य) अविज्ञाततत्त्व: शिराय एवाम्बुधौ पतितः, राजा तु तत्त्वं विज्ञाय अम्भोधिमाविशत्"। इति समाकर्ण्य राज्ञो निरस्तमौनस्य वचनं स वेताल: स्कन्धात् पूर्ववत् अलक्षित: तमेव शिंशपातरुमगमत्। राजाऽपि पूर्ववत् तमानेतुं पुनरुद्योगमकरोत्। न हि (र) प्रारब्धे असमाप्ते धीरा शिथिलीभवन्ति।

अथ अष्टमकथा।

ततश्च स राजा भूय: शिंशपामूलं गत्वा तं वेतालं तथैव प्राप्य स्कन्धे कृत्वा भिक्षुसन्निधिं (ल) प्रातिष्ठत। प्रयान्तञ्च तं स स्कन्धवर्ती वेताल: सम्बोध्य प्राब्रवीत्,—"राजन्! श्रमविनोदाय पुनरिमां कथामाकर्णय,—

(य) अविज्ञातम्—अविदितं तत्त्वं—याथात्म्यं अवतरणमिति यावत् येन तादृशः अविज्ञाततत्त्वः,—बहुव्रीहिः (विम० । बहुव्री०), शिराय अम्भोधौ इति शेषः।

(र) प्रारब्धे—प्रक्रान्ते कार्ये इति शेषः। शिथिलीभवन्ति—अलसाः भवन्ति प्रारब्धकार्यसमापनाय न विलसन्तीत्यर्थः [अशिथिला: शिथिला भवन्ति शिथिलीभवन्ति शिथिल+"अभूततद्भावे— (५।४।५० पा०) इति अभूततद्भावे च्वि]।

(ल) प्रातिष्ठत—अगच्छत् [प्र+स्था+लङ् त "समवप्रविभ्यः स्थः" (१।३।२२ पा०) इत्यात्मने पदम्]।

अस्त्यङ्गदेशे महान् (ख) हक्कघटाभिधः जनपदः, तत्र विष्णुस्वामीति महान् यज्वा महाधनो द्विजः प्रतिवसति ; तस्य स्वानुरूपायां पत्न्यां क्रमात् त्रयः पुत्रा जज्ञिरे। कदाचित् ते (ग) तरुणा भोगवैदग्ध्यशालिनः कूर्महेतोः पित्रा प्रारब्ध-यज्ञेन प्रेषिताः भ्रातरः अम्बुधिं ययुः, तत्र कूर्ममेकं प्राप्य ज्यायान् कनिष्ठावाह स्म,—"युवयोरेकः कूर्ममिमं पितुः क्रत्वर्थं गृह्णातु, अहमेनं विस्रं पिच्छिलञ्च ग्रहीतुं न शक्नोमि"।

(ख) हक्कघट इति अभिधा—नाम यस्य तादृशः हक्कघटाभिधः,—हक्क-घटाख्यः (विण०। बहुव्रो०), जनपदः,—जननिवासस्थानं, देशः इत्यर्थः, नगरं इति यावत् ("भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः" इति मेदिनी)। यज्वा—विधानेन कृतयागः याजकः, यथाविधि यागशीलः इत्यर्थः [विण०। यज+"सुयजोर्ङ्वनिप्" (३।२।१०३ पा०) इति ङ्वनिप्। "यज्वा तु विधिनेष्टवान्" इत्यमरः]। स्वस्य—आत्मनः, अनुरूपा—सदृशी तस्यां स्वानुरूपायां—निजयोग्यायाम्। जज्ञिरे—बभूवुः [जन+लिट्-इरे "गमहनजन—" (६।४।९८ पा०) इति उपधा-लोपः "स्तोः श्चुना श्चुः" (८।४।४० पा०) इति नकारस्य ञकारः]।

(ग) तरुणाः,—युवानः (विण०। "वयस्थस्तरुणो युवा" इत्यमरः), भोगे—विविधसुखास्वादे, यत् वैदग्ध्यं—पाण्डित्यं, नैपुण्यमिति यावत्, तेन शालन्ते—शोभन्ते, ख्यातिमापद्यन्ते इति यावत्, ये ते तादृशाः भोगवैदग्ध्यशालिनः,—भोगनिपुणाः, उपभोग्यद्रव्याणां गुणदोषविचारणे अद्भुतनैपुण्यतया सुप्रसिद्धा इति भावः (भोगवैदग्ध्य+शाल+ग्रहादित्वात् णिनि), कूर्महेतोः,—कच्छपनिमित्तम्। प्रारब्धः—प्रक्रान्तः, कृतारम्भः इत्यर्थः, यज्ञः,—यागः येन तेन प्रारब्धयज्ञेन—अनुष्ठीयमानयागेन (विण०। बहुव्रो०)। ज्यायान्—ज्येष्ठः [अयमेषामतिशयेन वृद्धः इति वाक्येन वृद्ध+"द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ" (५।३।५७ पा०) इति ईयसुनि "वृद्धस्य च" (५।३।६२ पा०) इति ईयसुनि परे वृद्धस्य ज्यादेशे "ज्यादादीयसः" (६।४।१६० पा०) इति ईयसुनः ईकारस्य आत्त्वम्], अत्र ज्येष्ठस्य वार्द्धक्याभावेऽपि भ्रातृत्रयमध्ये तस्य अतिवृद्धत्वात् प्रयोगोऽयं बोध्यः। युवयोः (निर्द्धारे ६ष्ठी०)। क्रतवे—यज्ञाय इदं क्रत्वर्थं—यज्ञनिमित्तम् (अर्थेन सह नित्यसमासः। "यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः" इत्यमरः), यद्वा,—

इत्याकर्ण्य तं ज्येष्ठं कनिष्ठावूचतुः,—(घ) "आर्य! तवापि चेत् जुगुप्सा, तदाऽऽवयोः कथं न स्यात्?"। तदाकर्ण्य स ज्येष्ठोऽवादीत्—"युवा कच्छपं गृह्णीतम्, अन्यथा (ङ) युवाभ्यां कृते पितुर्यज्ञलोपः स्यात्, ततो युवयोस्तस्य च पितुः ध्रुवं नरकपातः स्यात्"। इति तमीदृशमुक्तौ विहस्य तमवोचताम्,—"आर्य! आवयोरिव समानं (च) धर्मं वेत्सि? नाऽऽत्मनः?"। ततः (छ) ज्येष्ठोऽवादीत्,—"किं युवां मम भोजनचतुरतां न जानीथ? अहं हि भोजनेषु चतुरः, कथमिमं जुगुप्सितं स्पृशामि?"। एतत्तस्य वचः श्रुत्वा मध्यमो

[illegible] —प्रतीयमानं [illegible] तादृशं [illegible]—[illegible] ([illegible] । [illegible])। [illegible]—[illegible], [illegible] ([illegible] । [illegible] [illegible])।

(घ) आर्य!—पूज्य!। जुगुप्सा—घृणा [गुप्+सन् "गुप्तिज्किद्भ्यः सन्" (३।१।५ पा) इति सन् "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२ पा) इति च स्त्रियां टाप्]। "विचिकित्सा" इति पाठे—विचिकित्सा—सन्दिग्धता गृह्णामि न वा इति सन्देहजनितविमुखता इति भावः।

(ङ) युवाभ्यां कृते—निमित्तम् [[illegible] । "निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्" (वा) इति निमित्तार्थक-कृतशब्दयोगात्तृतीया]। ध्रुवं—निश्चितम्।

(च) धर्मं—पितुः यज्ञलोपजनितनरकपातनिवारणात्मकम् आवयोरिव कर्तव्यतया [illegible] जनितनरकपातनिवारणार्थं [illegible], वेत्सि—जानासि (विद्+लट् सि) आत्मनः —आत्मनः न वेत्सि? इति पूर्वेणान्वयः।

(छ) [illegible] [illegible] [illegible] —[illegible] [[illegible]+ [illegible] [illegible]" ([illegible] पा) इति [illegible] [illegible]" ([illegible] पा) इति [illegible]]। भोजने—आहारविषये चतुरता—दक्षता, [illegible] तां भोजनचतुरतां—भोजनविषये दोषगुणविचारे दक्षतामित्यर्थः, जानीथ—विद (ज्ञा+लट्-थस्)। चतुरः—दक्षः, दोषाद्यन्वेषणाभिज्ञ इत्यर्थः। जुगुप्सितं—घृणितं, विष्ठादिलिप्तमिवाशुचिमिति भावः [गुप्+ "गुप्तिज्किद्भ्यः सन्" (३।१।५ पा) इति सन्+क्त]।

ऽब्रवीत्,—"अहं हि (ज) अधिकचण्डः नारीषु, तत् कथमिम स्प्रष्टुमर्हामि ?"। एवं मध्यमेनोक्ते ज्येष्ठः (झ) कनीयासमवादीत्,—"त्वं तावत् आवयोः कनीयान्, कूर्मं गृहाण"। ततः स कनीयान् (ञ) भ्रुकुटिं विधाय ताववोचत्,—"मूर्खौ! अहं हि विशेषेण तूलिकाचण्डः"। इत्थं ते कलहाऽऽसक्तास्त्रयो भ्रातरः (ट) निर्णयाय अभिमानिनः तं कूर्मं विहाय प्रसेनजिदाख्यभूपतेर्नगरं विटङ्कपुरं ययुः; तत्र गत्वा प्रतीहारमुखेनाऽऽवेद्य, तेन च प्रवेशितास्ते नृपं तं वृत्तान्तं विज्ञापयामासुः। राजा च सर्वं श्रुत्वाऽब्रवीत्,—"तिष्ठत यूयमत्र, परीक्षिष्ये वः (ठ) क्रमात्" इति। ततस्ते "तथा"

(ज) अधिकचण्डः नारीषु—सम्भोग्यानां नारीणां दोषगुणविचारणे तीव्रानुभवशक्तिसमन्वित इत्यर्थः। अर्हामि—युज्ये, शक्नोमि इत्यर्थः (अर्ह+लट्-मिप्)।

(झ) कनीयांसम्—अयमेषामतिशयेन युवा अल्पो वा इति कनीयान्—कनिष्ठ, अनुज इति यावत्, तं कनीयांसं—कनिष्ठभ्रातरमित्यर्थः [युवन् अल्पो वा+"अजादी गुणवचनादेव" (५।३।५८ पा०) इति ईयसुनि "युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्" (५।३।६४ पा०) इति कन्। "कनीयानतियूनि स्यादत्यल्पानुजयोस्त्रिषु" इति मेदिनी]।

(ञ) भ्रुकुटिं—भ्रूभङ्गम्। तूलिकासु—तूलगर्भशयनोपकरणविशेषेषु, "तोषक" वा "गदि" इति ख्यातासु ("तूलिका कूर्चिकायान्तु शय्योपकरणेऽपि च" इति मेदिनी), चण्ड,—तीव्र. तूलिकाचण्ड,—शय्योपकरणानां गुणदोषविचारणे तीक्ष्णानुभूतिसम्पन्न इत्यर्थः।

(ट) निर्णयाय—निश्चयाय, 'कोऽधिकचण्ड' इति वादमीमांसायै इत्यर्थः, अभिमानिनः,—अहमेवाधिकचण्डः इत्यहङ्कारवन्त इत्यर्थः। प्रतीहारस्य—द्वारपालस्य ("प्रतीहारो द्वारपालद्वा स्थद्वा स्थितदर्शकाः" इत्यमरः), मुखेन प्रतीहारमुखेन—द्वाररक्षकद्वारा, आवेद्य—विज्ञाप्य, स्वेषामागमनप्रयोजनमिति शेषः (आ+विद+णिच्+ल्यप्), तेन—प्रतीहारेण।

(ठ) क्रमात्—पौर्वापर्य्यानुसारेण, ज्येष्ठादिक्रममवलम्ब्य इत्यर्थः, (ल्यब्लोपे पञ्चमी०)।

इत्युक्त्वा सर्वे तत्र (ड) अवतस्थिरे। ततः स नृपः स्वाऽऽहारकाले तानानीय तेभ्यः (ढ) षड्रसानि पात्राणि, राजार्हाणि च पक्वान्नानि स्वादूनि मधुरादीनि दापयामास। ततः सर्वेषु (ण) भुञ्जानेषु तेषु भोजनचञ्चुः जुगुप्सा-क्षिप्ताऽऽननो न बुभुजे। "कथं न भोजनं स्वादु सुगन्ध्यपि भुङ्क्षे?"। इति राज्ञा स्वयं पृष्टः स शनैर्जगाद, —"राजन्! अस्मिन् (त) भक्ते शवधूमदुरामोदो वर्त्तते, तेनाहमिदं भोक्तुं स्वादु अपि नेच्छामि"। इत्युक्ते तेन सर्वेऽपि नृपाऽऽज्ञया तदाघ्राय (थ) "शवदग्धाऽन्नमिदं

(ड) अवतस्थिरे—अस्थुः अवस्थितवन्तः स्थिताः [अव+स्था+लिट्-इरे "समवप्रविभ्यः स्थः" (१।३।२२ पा) इत्यात्मनेपदम्]।

(ढ) षड्रसानि—षड्रसानि। राजार्हाणि—नृपयोग्यानि इति यानि राजार्हाणि —दुर्वोधितानि (विश) ... ... , —... यत्र तानि ... (विश। बहुव्री) स्वादूनि—मनोज्ञानि ("स्वादुर्मिष्टमनोज्ञयोः" इति मेदिनी)। दापयामास—दत्तवान्‌ ... ... इति ... [दा+णिच+लिट्-णल् "अर्त्तिह्रीव्लीरी—" (७।३।३६ पा) इति पुक् ... "(१।१।६३ पा) इति ... ... (३।१।४० पा) ...]।

(ण) भुञ्जानेषु—खादत्सु भोजननिरतेषु सत्सु (निर्धारणे ... । भुज+शानच्)। जुगुप्सा—घृणा, क्षिप्तम्—... ... , ... ("क्षिप्तं निरस्ताऽऽनयोः" इति मेदिनी) आननं—मुखं यस्य सः जुगुप्साक्षिप्ता-ऽऽननः,—घृणाविकृतमुखः (विश। बहुव्री)। बुभुजे—खाद [भुज+लिट् ए "भुजोऽनवने" (१।३।६६ पा) इति आत्मनेपदम्]।

(त) भक्ते—अन्ने शवधूम—दाह्यमानमृतदेहजः धूमः, चितोत्थितः धूमः, तस्य दुरामोदः,—दुर्गन्धः (६ठी तत्पु। "आमोदो गन्धहर्षयोः" इति मेदिनी)।

(थ) शवदग्धाऽन्नम्—शवदाहधूमपरिप्लुतम्, अन्नं भक्तं,—शवदाहाग्निना —दग्धमन्नमपि ... ... —शवदाहधूमाविलप्लुतम् (६ठी

सुगन्धि च" इति शशंसुः। स तु भोजनचतुरः (द) पिहितनासिकस्तन्न बुभुजे। ततः स राजा सञ्चिन्त्य क्रमात् यावदन्विष्यति, तावत् (ध) नियोजितजनमुखात् तदन्नं ग्रामश्मशाननिकटक्षेत्रसम्भवशालिजं बुबुधे। ततोऽतिविस्मितस्तुष्टश्च राजा तमभाषत, —"ब्रह्मन्! सत्यं त्वं भोजनचण्डः, तदन्यत् भुज्यताम्" इति।

ततो राजा कृताहारान् तान् वासगृहेषु (न) विसृज्य स्वामिकां गणिकोत्तमाम् आनयामास, प्राहिणोच्च निशि तां सर्वाङ्गसुन्दरीं कृतमण्डनां तस्मै द्वितीयस्मै नारीचण्डाय भ्रात्रे।

तत्पु० शाकपार्थिवादि वा)। शोभनो गन्धः यस्य इति सुगन्धि—मनोहरगन्धयुक्तं. [सु+गन्ध+"गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः" (५।४।१३५ पा०) इति इकारादेशः]। शशंसुः,—कथयामासुः (शन्स+लिट्-उस)।

(द) पिहिता—आवृता [अपि+धा+क्त "दधातेर्हिः" (७।४।४२ पा०) इति हि "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा"॥ (का०) इति अपेरकारलोपः], नासिका येन स पिहितनासिकः,—आच्छादितनासः [विण०। बहुव्री०। "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" (१।२।४८ पा०) इति नासिकाया आकारस्य ह्रस्वः]।

(ध) नियोजितानां—तण्डुले शवधूमगन्धित्वस्य तत्त्वानुसन्धानाय नियुक्तानां, जनानां मुखात् नियोजितजनमुखात्—आज्ञप्तलोकाननात् (अपा० ५मी०)। ग्रामे—ग्रामप्रान्ते, यत् श्मशानं—मृतदेहदाहस्थानं तस्य निकटे—समीपे, यत् क्षेत्रं—केदारः, शस्योत्पत्तिस्थानमित्यर्थः, तस्मात् सम्भवः,—उत्पत्तिः यस्य तादृशः यः शालिः,—धान्यविशेषः, तस्मात् जायते इति तत् ग्रामश्मशाननिकटक्षेत्रसम्भवशालिजं—ग्रामप्रान्तवर्त्तिश्मशानसमीपभूमिसम्भूतधान्यविशेषकृतं (विण०), बुबुधे—विवेद, ज्ञातवानित्यर्थः (बुध+लिट्-ए)।

(न) विसृज्य—सम्प्रेष्य इत्यर्थः (वि+सृज+ल्यप्), स्वां—स्वकीयां, निजोपभोग्यामित्यर्थः। प्राहिणोत्—प्रेरयत् (प्र+हि+लङ् द)। कृतं—सम्पादितं, मण्डनं—प्रसाधनं, विभूषणक्रिया इत्यर्थः, यया यस्या वा सा कृतमण्डना—परिहितालङ्कारां (विण०। बहुव्री०। "मण्डनन्तु प्रसाधने" इति हैमः)। द्वितीयस्मै भ्रात्रे—मध्यमाय भ्रात्रे (तादर्थ्ये ४र्थी०)।

सा च राजभृत्येन (प) अन्विता तस्य द्वितीयस्य वासस्थ प्रागात्। तत्राथ (फ) प्रभासितवेश्मनि प्रविष्टायां समुत्पन्नमोह वामपार्श्विना संरक्ष्यमाणायोऽसौ नारीचतुरो राजसखा तमब्रवीत्,—"निष्कास्यतामेषा, नो चेत् म्रियेऽहम् यस्माच्छागलगन्धो निर्याति"। इत्युक्ता राजपुरुषाः ससुस्मिताः सविस्मयाय (ब) ततो राजान्तिकं नीत्वा तद्वृत्तान्तं तस्मै न्यवेदयन्। राजा स नारीचतुरमानीय तदाऽब्रवीत् —"भ्रातः! येयं (भ) चन्दनकर्पूरकालागुरुभिः क्षतदेहविलेपना दिक्षु प्रसरच्चारुसौरभा वर्तते, तस्या वारविलासिन्याश्छागलगन्धः कुतः?"। इत्युक्तोऽपि स नारीचतुरो यदा न (म) प्रतिपेदे, तदा राजा विचारकुतुकोऽभवत्, अपृच्छत च तां तस्या एव

(प) अन्विता—मिलिता सती (अनु+इ+क्त)। प्रागात्—प्राप्तवती [प्र+इ+लुङ्-द् "इणो गा लुङि" (२।४।४५ पा) इति गादेशः "गातिस्था—" (२।४।७७ पा) इत्यनेन सिचो लुक्]।

(फ) प्रभासिते—भासमाने दीपप्रभया उद्भासिते यत् वेश्म—गृहं तस्मिन् प्रभासितवेश्मनि—चाकचक्यपूर्णगृहमध्ये ([illegible])। निष्कास्यताम्—बहिः क्रियताम् (निर्+कस+णिच्+कर्मणि लोट्-ताम्)। म्रिये—प्राणान् त्यक्ष्यामि [मृ+लट् ए "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" (७।४।२८ पा) इति सूत्रेण रिङादेशः "अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ" (६।४।७७ पा) इति इयङ्]। यस्मात्, यस्मादिति भिन्नं, यतः—यस्मा इति (पञ्चम्यन्तमिदं पदम्)।

(ब) ततः—तस्मात् स्थानात्। नीत्वा प्रापयित्वेति शेषः।

(भ) चन्दनं कर्पूरं कालागुरु च तानि तैः चन्दनकर्पूरकालागुरुभिः,—मिलितचन्दनकर्पूरकालागुरुभिः (करणे तृता। द्वन्द्व) क्षतं—लिप्तं, देहे—अङ्गे देहस्य वा विलेपनं—चन्दनं यस्याः सा क्षतदेहविलेपना—अनुलिप्ताङ्गी (विशे। बहुव्री)। प्रसरत्—विसर्पत् चारु—मनोज्ञं सौरभं—सुगन्धः यस्याः सा प्रसरच्चारुसौरभा—व्याप्तसुगन्धीकरणक्षमा (विशे। बहुव्री)। वारविलासिन्याः,—वारविलासिन्याः, षष्ठी इति शेषः।

(म) प्रतिपेदे—बोधयामास, प्रत्युत्तराणि ज्ञातवानिति शेषः, प्रतिपूर्वस्य

सुखेन शैशवे मातृवियोगात् अजाक्षीरविवर्द्धिताम्। ततो राजा अतिविस्मितस्तस्य नारीचण्डस्य चण्डता बहु प्रशंसन् तस्मै तृतीयाय तूलिकाचण्डाय आशु शय्यामदापयत्।

स च तूलिकाचतुरः पर्य्यङ्कोपरि (य) सप्तसङ्ख्यतूलिकायां शय्यायां धौतश्लक्ष्णपटप्रच्छदवाससि सुष्वाप। रात्रेः (र) यामार्द्धे एव गते स सहसा पाणिना अवष्टब्धपार्श्वः क्रन्दन् व्यथाऽऽकुलः तस्मात् शयनादुत्तस्थौ। ततस्तैश्च राजपुरुषैः तस्य पार्श्वे (ल) गाढलग्नस्य केशस्य कुटिलाऽरुणा मुद्रा च अदृश्यत। तैश्च

पदधातो स्वीकारार्थकत्वात् (प्रति+पद+लिट्-ए)। विचाराय—सत्यनिर्णयाय, कुतुक—कौतूहल यस्य तादृशः विचारकुतुक,—अस्याम्छागलगन्धिल सत्य न वा इति निर्णयकुतूहली' इत्यर्थ (विण०। बहुव्री०। "कौतूहल कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्" इत्यमर.)। अबुध्यत—अजानात् (बुध+लङ् त)। तस्या,—गणिकाया।

(य) सप्तसङ्ख्या तूलिका,—"तोषक" वा "गदि" इति ख्याता तूलगर्भ-शय्योपकरणविशेषा यस्या तादृश्या सप्तसङ्ख्यतूलिकायाम्—उपर्य्युपरि पातिततूल-गर्भशय्योपकरणसप्तकाया (विण०। बहुव्री०), शय्यायां—शयनीये, धौत,—सुशुभ्र इति यावत्, श्लक्ष्ण,—चिक्कण, सूक्ष्म इति यावत्, पट,—सुचेलक., उत्तमवस्त्रमित्यर्थ. ("सुचेलक पटोऽस्त्री स्यात्" इत्यमर), स एव प्रच्छदवास,—आस्तरणवस्त्र यस्यां तस्यां धौतश्लक्ष्णपटप्रच्छदवाससि—महाघास्तरणावृतायां (विण०। बहुव्री०), सुष्वाप—निदद्रौ [स्वप+लिट् णल् "लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्" (६।१।१७ पा०) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्]।

(र) यामार्द्धे—प्रहरार्द्धे, अर्द्धप्रहरे इत्यर्थः। अवष्टब्ध,—अवलम्बित: ("अवष्टब्धोऽविदूरे स्यादाक्रान्ते चावलम्बिते" इति मेदिनी), वेदनाऽऽधिक्यादिति भाव, पार्श्व,—एकतरकक्षाधोभाग येन स अवष्टब्धपार्श्व,—प्रपीड़ितैकतरबाहु-मूलाधोदेश (विण०। बहुव्री०)। शयनात्—शय्यात ("शयन सुरते निद्रा-शय्ययोश्च नपुंसकम्" इति मेदिनी)।

(ल) गाढम्—अशिथिल, दृढमित्यर्थ, गभीरमिति यावत्, तद्यथा तथा लग्नस्य—ससक्तस्य (विण०)। कुटिला—कुञ्चिता, अरुणा—रक्तवर्णा, मुद्रा—रेखा इति यावत्।

तत्क्षणं गत्वा निवेदितो राजा तानुवाच,—"तूलिकानां सप्तसु किञ्चित् स्यात् न वा, वीक्ष्यताम्"। ततस्ते गत्वा यावदीक्षन्ते एकैकं तूलिकातल्पं, तावत् सर्वतल्पे स्थितमेकं (च) वालं प्रापुः, दर्शयामासुश्च तं नीत्वा तत्क्षणं राज्ञे। स च राजा तं तूलिकापत्रमानीय तस्याङ्गे (छ) तद्रूपमङ्कितं दृष्ट्वा परं विस्मयमवाप, "सप्तस्वस्तूलिकास्व अस्य तनौ कथमयं वालो मग्न?" इति चिन्तयमानस्तां रात्रिमनैषीत्। प्रातरुत्थाय राजा,—(ज) "बहुतवैदग्ध्यसौकुमार्य्यौ युवाम्" इति परितुष्टः तेभ्यस्त्रिभ्योऽपि भ्रातृभ्यो हेमलक्षत्रयं ददौ। ततस्ते सुखिता विस्मृतकाच्छुपा पितुर्यज्ञवित्तेन उपार्जितपातकास्तत्र तस्थुः।

इति बहुतरां कथामाख्याय (झ) स्कन्धनिषण्णः स वेतालः

(च) वालं—केशं ("चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः" इत्यमरः)। दर्शयामासुः—दर्शितवन्तः [दृश+णिच्+लिट् उस्, आम् प्रत्ययात्— (३।१।३५ पा) इत्याम्, कृञ्चानुप्रयुज्यते— (३।१।४० पा) इत्यस्यानुप्रयोगः], तं—वालम्।

(छ) तद्रूपमङ्कितं—केशाकारचिह्नयुक्तम्। परम्—अत्यर्थम्। सप्तसु तूलिकासु—सप्तसंख्यकतूलिका भित्त्वा इत्यर्थः ([illegible])। चित्रं—विस्मयम् अद्भुतम् (विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्य्यं चित्रम् इत्यमरः) चिन्तयमानः,—[illegible] [चिन्त+"[illegible]" (३।१।२८ पा०) इति [illegible] "[illegible] च (७।२।१२ पा) इति [illegible] चिन्तय+शानच्]। अनैषीत्—अतिवाहितवान् (नी+लुङ् द)।

(ज) वैदग्ध्य—चातुर्य्यं, भोजनविषये नारीविषये च सूक्ष्मानुभवशक्तिरिति यावत्, सौकुमार्य्यं—कोमलाङ्गत्वम् वैदग्ध्यञ्च सौकुमार्य्यञ्च ते वैदग्ध्यसौकुमार्य्ये (द्वन्द्व), बहुनी—[illegible] वैदग्ध्यसौकुमार्य्ये ययोः ते बहुवैदग्ध्यसौकुमार्य्याः,—[illegible] (विश । बहुव्री) [illegible] इति [illegible]। [illegible],—[illegible]—[illegible]।

(झ) स्कन्धे—अंशदेशे निषण्णः—उपविष्टः (नि+षद+क्त) स्कन्धनिषण्णः,—स्कन्धस्थितः (विश । ७मी तत्पु)।

तं राजानमपृच्छत्,—"राजन्! पूर्वोक्त शाप विचिन्त्य त्वम् एषा त्रयाणां कोऽधिकस्वच्छ. इति ब्रूहि"। तदाकर्ण्य स धीमान् नृपतिस्त वेतालं प्रत्यभाषत,—"अहमेतम् (ह) अकैतवं तूलिका-चण्डमधिकं मन्ये, यस्याङ्गे प्रगाढ़बाललाञ्छनं प्रत्यक्षमुद्गतं दृष्टम्; इतराभ्यान्तु कदाचित् तत्पूर्वमवगतं सम्भवेत्"। इत्युक्तवतो नरपतेः स्कन्धात् स वेतालः प्राग्वत् प्रययौ। राजाऽपि तमानेतुं पुनः शिंशपातरुमूले तमन्वगात्।

अथ नवमकथा।

ततः स राजा पुनः शिंशपान्तिक गत्वा तं वेतालं स्कन्धे-नादाय प्रस्थितस्तेन वेतालेन (क) प्राग्वदभ्यधायि,—"राजन्! कथमस्मिन् श्मशाने निशि ते एतादृक् प्रयासः? भूतसङ्कुलं रात्रिभीषणं चिताधूमैरिव ध्वान्तैर्निरुद्धं पितृकाननं किं नेक्षसे?

(ह) अकैतव—कैतवविरहितम्, अकपटमित्यर्थ.। प्रगाढ—सुदृढ, गभीर-मित्यर्थं, बालस्य—केशस्य, लाञ्छन—चिह्न ("कलङ्काङ्कौ लाञ्छनञ्च चिह्न लक्ष्म च लक्षणम्" इत्यमर) प्रगाढबाललाञ्छन—दृढविद्धकेशरेखामित्यर्थ. (६ष्ठी तत्पु०)।

(क) प्राग्वत्—पूर्ववत्, अभ्यधायि—अवाचि [अभि+धा+कर्मणि लुङ्-व "चिण् भावकर्मणो" (३।१।६६ पा०) इति चिण् "आतो युक् चिण्कृतोः" (७।३।३३ पा०) इति युक् "चिणो लुक्" (६।४।१०४ पा०) इति चिण परस्य लुक्]। प्रयास,—प्रयत्न, मन्त्रयनार्थमिति शेष, भूते,—देवयोनिविशेषे, सङ्कुलं—व्याप्त ("सङ्कुलं त्रिषु विस्पष्टवाचि व्याप्ते" इति मेदिनी) भूतसङ्कुल—भूताकीर्णं (विण०। ३या तत्पु०), रात्र्या—रजन्या हेतुना, रात्रौ वा, भीषण—

तस्य भिक्षोरनुरोधेन कथमीदृश्या प्रयासेन आत्मानं खेदयसि ? तदिदं मे प्रश्नं मार्गविनोदकं शृणु,—

चतसृषु हेमनिर्मिता (ख) श्रेणी तनुरिव उद्दामभोग भूतिविभूषिता पद्मावती, भोगवती हिरण्यवतीति च कृतादिषु त्रिषु युगेषु पुरी क्रमशः आसीत् । कलौ च उज्जयिनीति पुरी अस्ति तस्यामासीत् वीरदेवो नाम नृपतिः, तस्य पद्मरति नाम्नी (ग) महादेवी आसीत् ।

मनहरं रात्रिमीरणं—निशावासनं (विश । हरा वधू अभी वधू वा)। आत्मे,—मनसाय ("मनसात्मोऽस्मिता प्रायण्म्" इत्यमरः), विदर्भं—नदम्, नदन निनद, आत्मनिमग्नौ वा विनडागमनं—विदर्भं प्रकाशनिमग्नं (प्रकाशं मात् विदर्भनम्" इत्यमरः)। अनुरोधेन,—अनुरोधात्, इदृशान्याहमीत्थायमादिषमं; (वृषो इत्यो० । पञ्चमार्थविधु)। चतस्रिष चतस्रि इति ईदृक् येन ईदृशा—एतस्य जातीय (इदम्+दृश्+ अन्यानिष्पु दृशोऽस्मादौ च" (३।२।६ पा) इति विन् "इदमिश्रोरीम्की (६।३।९० पा) इति इदम ईश् भाव)। खेदयसि—खेदयसि (खिद+णिच+लट्-सिप)।

(ख) त्रिषष्ठ इवं श्रेणी—त्रियलभाविनी [त्रिष । त्रिप+"तसीदम्" (४।१।१२ पा) इत्यत् तत स्त्रियां ङीप्]। उद्दामेन—उत्कटेन, भौगमेति यावत् अन्नत —प्रचुरेणेत्यर्थः, भोगेन—सम्पत्तरीण सम्पन्नतया वा अन्नत—धनेन ("भोग सुखे स्त्रे धनाहे शरीरफणयोरपि इति मेदिनी) भूता—भरणा अन्नत—सम्पत्ता (भूतिभस्मनि सम्पदि वलविन्यासयोः स्त्रियाम् इति मेदिनी) वरा —उद्दामाभ्याम्—अनुपाभ्यां भस्मताभ्यामित्यर्थः, भोग भूतिभ्याम् उद्दामभोगभूतिभ्यां विभूषिता—अलङ्कृता अन्नत—शोभिता उद्दाम भोगभूतिविभूषिता—भोगवत्य धनावभूता अन्नत—समृद्धसम्पत्तिसमन्विता (विश । हरा वध्य)। अर्थ—इव, कमनुष इति यावत्, यत् चतसृषु ष्टाढेषु कृतादिषु—सत्यत्रेताद्वापरेषु इत्यर्थः, उद्दामभोगभूतिविभूषिता श्रेणी तनुरिव कृतादिषु त्रिषु युगेषु क्रमशः उद्दामभोगभूतिविभूषिता हेमनिर्मिता पद्मावती भोगवती हिरण्यवतीति पुरी आसीत् इत्यन्वय ।

(ग) महादेवी—पट्टमहिषी ।

एकदा राजा (घ) तया साकं मन्दाकिनीतटे पुत्रकाम्यया तपसा हरमाराधयामास, चिरञ्च तपश्चरन् कदाचित् परितुष्ट-शङ्करोदिताम् आकाशवाणीं शुश्राव,—"राजन्! उत्पत्स्यते ते पुत्रः शूरः कुलोद्वहः, कन्या चैका लावण्येन जितापसराः"। एतां (ङ) नाभसीं वाणीं श्रुत्वा स भूपतिरभीष्टसिद्धिप्रहृष्ट महिष्या समं स्वनगरीमाययौ। तस्य प्रथमं पद्मरत्या देव्या शूरदेवो नाम पुत्रः, (च) तदनु च अनङ्गरतिर्नाम अनङ्ग-मोहिनी कन्या समजायत। क्रमेण च तस्या वृद्धिं गतायाः

(घ) तया—महादेव्या पद्मरत्या (सहार्थक-साकंशब्दयोगात् ३या०), साकं—सह ("साकं सार्द्धं समं सह" इत्यमरः), मन्दाकिनीतटे—गङ्गातीरे, पुत्रकाम्यया—निजपुत्रेच्छया [आत्मनः पुत्रमिच्छतीति पुत्र+"काम्यच्" (३।१।९ पा०) इति काम्यच् "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२ पा०) इति स्त्रियाम् अकारः, ततः टाप् पुत्रकाम्या तया]। आराधयामास—अर्चयामास (आ+राध+णिच्+लिट्-णल्), चिरं—दीर्घकालम् (अव्य०)। परितुष्टेन—सेवाप्रीतेन, शङ्करेण—हरेण, उदिताम्—उक्तां [वद+क्त "वचिस्वपियजादीनां किति" (६।१।१५ पा०) इति सम्प्रसारणम्] परितुष्टशङ्करोदितां—सन्तुष्टशिवभाषितां (विण०। बहुव्री०)। उत्-पत्स्यते—जनिष्यते (उत्+पद+लृट्-स्यते)। कुलं—वंशम्, उद्वहति—धारयतीति कुलोद्वहः,—वंशधरः, यद्वा,—कुलम् उत्—ऊर्द्धं, वहति—नयतीति कुलोद्वहः,—वंशोन्नतिकरः, विविधसत्कार्य्यानुष्ठानेन वंशस्य गौरववर्द्धक इत्यर्थः (विण०। कुल+उत्+वह+अचाद्यच्)। जिताः,—पराभूताः, अप्सरसः,—स्वर्गवेश्या यया सा जितापसराः,—अप्सरोविजयिनी, अतीव सुरूपा इति भावः (विण०। बहुव्री०)।

(ङ) नभसः,—आकाशस्य इमां नाभसीम्—आकाशीयां [नभस्+"तस्येदम्" (४।३।१२० पा०) इति अण्, स्त्रियां ङीप्]। अभीष्टसिद्ध्या—मनोरथपूर्त्त्या, प्रहृष्टः,—आनन्दितः अभीष्टसिद्धिप्रहृष्टः,—अभिलाषपूरणजन्यानन्दितः (विण०। ३या तत्पु०), महिष्या (सहार्थकसमंशब्दयोगात् ३या०) समं—सह।

(च) तदनु—तत्पश्चात्। अनङ्गं—कामं, मोहयति—मूर्च्छयतीति अनङ्ग-मोहिनी—कामस्यापि चित्तहारिणी (विण०)।

स राजा (छ) सदृशं वरं प्रेप्सु पृथिवीमण्डलस्थान् सर्वान् नृपतीन् पटलिखितानानाययत्। यदा तेषु एकोऽपि तस्याः सदृशो न (ज) प्रत्यभासत, तदा स राजा वात्सल्यात् तां सुतामभाषत,—"वत्से! अहं तावत् ते सदृशं वरं न पश्यामि, अतः स्वयम् नृपान् समानाय्य स्वयंवरं कुरुष्व"। एतत् पितुः वचनमाकर्ण्य सा राजपुत्री जगाद,—"तात! स्वयंवरम् (झ) अतिक्लेशपदं, तदहं नेच्छामि, यो हि युवा सुरूप केवलं पूर्ण विज्ञानं वेत्ति, तस्मै त्वया अहं देया, न्यूनाधिकेन मे नास्ति प्रयोजनम्"।

(छ) समान इव पश्यतीति तं सदृशं—समानरूपमित्यर्थः [विश०। समान+दृश्+"समानान्ययोश्चेति वाच्यम्" (वा) इति कञ् "दृग्दृशवतुषु" (६।३।८९ पा) इति समानस्य सभावः]। प्रेप्सु—लिप्सुः, प्राप्तुमिच्छुः सन् इत्यर्थः [प्र+आप्+सन् "आप्ज्ञप्यृधामीत्" (७।४।५५ पा०) इति आप्नोतेरच ईत् अत्र "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" (७।४।५८ पा०) इत्यभ्यासलोपः "सनाशंसभिक्ष उः" (३।२।१६८ पा) इति उः]। पटे—चित्रपटे ("पटश्चित्रपटे वस्त्रे प्रियालद्रुमे पुमान्" इति मेदिनी) लिखितान्—अङ्कितान् पटलिखितान्—आलेख्यलिखितान् (विश। ७मी तत्पु०) आनाययत्—प्रापयत्, आनीतवानित्यर्थः (आ+नी+णिच्+लङ्-द्) चित्रकरैरिति शेषः।

(ज) प्रत्यभासत—अशोभत इत्यर्थः (प्रति+भास+लङ्-त)। वत्सलस्य—स्निग्धस्य स्नेहयुक्तस्येत्यर्थः, तस्य भावः वात्सल्यं तस्मात् वात्सल्यात्—स्नेहभावात् वेदादित्वात् (हेतौ पञ्चमी०)। वत्से!—पुत्रि! ("वत्सः पुत्रादिवर्षयोः। वत्सं वक्षसि क्लीबम्" इति मेदि०)। समानाय्य—समानायित्वा (सम्+आ+नी+णिच्+ल्यप्) स्वयम्—आत्मना न तु पित्रादिनिर्दिष्टेनेति भावः वरः,—वरणं पतिपदवाच्यमिति यावत् तं स्वयंवरं—निजानुरूपपतिवरणं (स्वयं+वृ+अप्)।

(झ) अतिक्लेशपदम्—अतीवकष्टावहं [क्लिश्+णिच्+ ...] (७।२।२६ पा) इति पुष्+क्तुट्]। केवलम्—एकम्, एकमात्रमिति यावत् ("एकं कृत्स्नावधारणे" इत्यमरः) पूर्णं—सम्पूर्णं न तु किञ्चिन्मात्रमिति भाव विज्ञानं—शिल्पविषयकं शास्त्रविषयकं वा बोधं ("मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्प-

इति दुहितुर्वचः समाकर्ण्य यावत् स भूपतिस्तादृशं वरम् अन्विष्यति, तावत् तत् लोकमुखात् विदित्वा चत्वारो वीरा विज्ञानिनो (ञ) भव्याः पुरुषा दक्षिणापथात् त राजानमाययुः। ते च राज्ञा (ट) सत्कृताः एकैकशः स्वं स्व विज्ञानं राजसमक्षं शशंसुः। तेषामेको जगाद,—"अहं तावत् शूद्रः (ठ) नाम्ना पञ्चफुट्टिकः; एकोऽहमन्वहं पञ्च अग्र्याणि वसनयुग्मानि करोमि, तेषामेकं देवाय प्रयच्छामि, एकं द्विजाय, एकमात्मनः कृते परिगृह्णामि, एकञ्च भार्य्यायै (या मे भवति) ददामि, पञ्चमञ्च विक्रीय आहारादिकं विदधामि। तदेवं विज्ञानिने मह्यम् अनङ्गरतिस्ते दुहिता दीयताम्" इति।

शास्त्रयो" इत्यमरः), यद्वा,—विज्ञानं—ज्ञानं, कर्म वा ("विज्ञानं कार्म्मणे ज्ञाने" इति हैम॰), यः एकमात्र शिल्पम्, एकमात्र शास्त्र वा सम्पूर्णं वेत्ति, न तु असम्पूर्णम्, अथवा य एकविषयक ज्ञानम्, एकमात्र कर्म्म वा सुचारुरूप वेत्तीति समुदायार्थ। देया—समर्प्या [दा+कर्म्मणि यत् "ईद्यति" (६।४।६५ पा०) इति आत ईदभावे गुण, तत स्त्रियां टाप्], न्यून,—हीन, असम्पूर्णविज्ञानविदिति भाव,, अधिक,—अतिरिक्त, एकमात्रविज्ञानाधिकविज्ञानविदिति भाव, तन न्यूनाधिकेन—हीनातिरिक्तविज्ञानिनेत्यर्थ (करणे ३या०)।

(ञ) भव्या,—योग्या, कन्याऽनुरूपा इति यावत् ("भव्य शुभे च सत्ये च योग्ये भाविनि तु त्रिषु। कर्म्मरङ्गतरौ पुंसि स्त्रिया करिकणोमधौ॥ क्लीवमस्थनि—" इति मेदिनी)। दक्षिणापथात्—अवन्तिनगरीमतिक्रम्य दक्षिणदिग्वर्त्तिदेशभेदात् (अपादाने ५मी०)।

(ट) सत्कृता,—कृतादरा, सम्मानिता इति यावत् (विण०), एकः एक एकैकश,—प्रत्येकश, पृथक् पृथगित्यर्थः ["सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" (५।४।४३ पा०) इति एकशब्दात् वीप्साया शस्], स्व स्व—निज निजम्।

(ठ) नाम्ना—नामधेयेन (प्रकृत्यादिभ्य, ३या०)। अहनि अहनि अन्वहं—प्रतिदिन [वीप्सायामव्ययी०। अनु+अहन्+"नपुंसकादन्यतरस्याम्" (५।४।१०९ पा०) इति टच् "नस्तद्धिते" (६।४।१४४ पा०) इति टिलोप]। देवाय (सम्प्र० ४र्थी०), प्रयच्छामि—ददामि [प्र+दाण्+लट् मिप् "पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्—"

द्वितीयोऽब्रवीत्,—"अहं तावत् वैश्यः आपाशो नाम सर्वेषां मृगपक्षिणां (ङ) रुतं वेद्मि, तदेषा राजपुत्री मह्यं दीयताम्" इति।

ततस्तृतीयोऽभाषत,—"अहं खड्गधरो नाम भुजवीर्य्यशाली क्षत्रियः, खड्गविद्याविज्ञाने अस्यां क्षितौ मे (छ) प्रतिमल्लो नास्ति, हे राजन्! तदेषा तनया ते मह्यं दीयताम्" इति।

अतश्चतुर्थोऽब्रवीत्—"राजन्! अहं तावत् जीवदत्तो नाम विप्रः, मम चैतादृशं विज्ञानमस्ति यत् मृतानपि जन्तून् आनीय आशु (ज) जीवतो दर्शयामि तद्वीरचर्य्याश्रित माम् एषा ते तनया पतिं प्रपद्यताम्" इति। एवं ब्रुवत तान् (झ) दिव्यवेशाऽऽकल्पान् पश्यन् राजा वीरदेवः सुतया दोला-ऽऽरूढ इवाभवत्"।

(अ।१।०८ पा) इति [illegible]]। रुते—[illegible]। [illegible]— [illegible] ["[illegible]" (१।१।१११ पा) इति [illegible]]। [illegible] [illegible] ।

(छ) [illegible] [illegible] (स+[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible])।

(ज) प्रति—प्रतिरूप [illegible] —[illegible] ([illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]) प्रतिमल्ल,—[illegible], प्रतियोद्धा इति [illegible] (माहिम०)।

(ज) जीवत,—[illegible] (विश०। जीव+शतृ जीवत् [illegible])। वीरचर्य्या—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible], वीरचर्य्याश्रितं—[illegible] (विश ।) [illegible] तत्पु)। प्रपद्यतां—[illegible] [illegible] (प्र+पद+[illegible])।

(झ) दिव्या,—[illegible] (दिव्यं [illegible] [illegible] [illegible] ("[illegible] [illegible] इति [illegible]) वेशा —[illegible] [illegible] ("[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]) आकल्प —[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दिव्यवेशाऽऽकल्पान्—[illegible] [illegible] (विश०। [illegible])।

इति कथामाख्याय वेतालः राजानमप्राक्षीत्,—"राजन्! पूर्व्वोक्तं शापं स्मृत्वा ब्रूहि, (थ) एतेषां कस्मै कन्यैषा देया" इति। एतदाकर्ण्य राजा तं वेतालं प्रत्यवादीत्,—"भवान् केवलं कालक्षेपाय (द) मां मौनं त्याजयति, अन्यथा कोऽयं गहनः प्रश्नः? तदुच्यताम्; शूद्राय कुविन्दाय कथं क्षत्रिया दीयते, वैश्याय च? यच्च तद्गतं मृगादिभाषाविज्ञानं, तत् कस्मिन् कार्य्ये उपयुज्यते? विप्रेणापि तेन स्वकर्मप्रच्युतेन ऐन्द्रजालिकेन पतितेन वीरमानिना किम्? तस्मात् क्षत्रियायैव खड्गधराय विद्याशौर्य्यशालिने सा देया" इति। एतत्तस्य

सुतया—कन्यया, सहेति शेषः, दोलायां—क्रीड़ार्थदोलनयन्त्रविशेषे, यानविशेषे वा, आरूढः,—अधिष्ठितः. दोलाऽऽरूढः,—इतस्ततः आन्दोलनशीलयन्त्रविशेषासीनः यानविशेषासीनो वा इत्यर्थः, दोलाऽऽरूढो यथा कदाचित् पुरतः कदाचित् पश्चात् पुनः पुनः दोदुल्यमानो भवति, तथा राजाऽपि समानगुणेषु तेषु कस्मै सुतां ददानि इति निश्चेतुमसामर्थ्यात् पुनः पुनः दोलायमानचेता अभवत् इति भावः।

(थ) एतेषां—पूर्व्वोक्तविज्ञानिचतुष्टयानां मध्ये (निर्द्धारणे ६ष्ठी०)।

(द) माम् इति (अणिकर्त्तुः कर्म्मसंज्ञा), अहं मौनं त्यजामि, भवान् मां मौनं त्याजयति—विक्षेपयति (त्यज+णिच्+लट्-तिप्)। गहनः,—दुर्बोधः इत्यर्थः। कुविन्दाय—तन्तुवायाय ("तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्" इत्यमरः)। तद्गतं—वैश्यगतं, वैश्येन विज्ञातमित्यर्थः। स्वकर्म्मभ्यः,—ब्राह्मणोचितयजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपेभ्यः षट्कर्म्मभ्यः, प्रच्युतेन—प्रस्खलितेन स्वकर्म्मप्रच्युतेन—क्रियाभ्रष्टेन (विण०। ५मी तत्पु०), इन्द्रेण—कौशलाद्यैश्वर्य्येण, जालं—द्रष्टुर्नेत्रावरणं, यथास्थितवस्तुदर्शनाक्षमत्वसाधनादिति भावः, इन्द्रजालं—मन्त्रौषधादिना अन्यथास्थितस्य वस्तुनः अन्यथात्वेन दर्शनसाधनं कुहकमित्यर्थः, तेन जीवतीति तेन, इन्द्रजालं शिल्पमस्य इति वा तेन, ऐन्द्रजालिकेन—कुहकविद्याजीविना (विण०। इन्द्रजाल+ठन्), पतितेन—क्रियालोपात् पातित्यदोषयुक्तेन (विण०), आत्मानं वीरं मन्यते इति तेन वीरमानिना—अलीकवीराभिमानवता, अवीरेणेत्यर्थः. [विण०। वीर+मन+"आत्ममाने खश्" (३।२।८३ पा०) इति णिनिः।, अत्र सर्व्वत्र करणे ३या०]।

वचो (घ) निशम्य स वेतालः योगबलात् स्कन्धदेशात् सहसा अन्तर्हितः क्वापि जगाम। राजाऽपि तथैव समनुययौ, (ङ) सौख्यात्ययघने हि धीरहृदये न जातु खेदोऽन्तरं लभते।

अथ दशमकथा।

ततश्च स राजा पुनः शिंशपामूलं गत्वा तं वेतालं तथैव स्कन्धमारोप्य सत्वरं कृतमौनः समुच्चचाल। (क) प्रयान्तञ्च तं स्कन्धवर्त्ती स वेतालोऽपृच्छत्,—"राजन्! श्रान्तोऽसि, तदिमां श्रान्तिहारिणीं कथां शृणु,—

आसीत् वीरबाहुर्नाम (ख) सकलभूपालशिरःसमभ्यर्चित

(घ) निशम्य—श्रुत्वा (नि+शम+ल्यप्)। योगबलात्—योगशक्तिमाश्रित्य अर्थः, वेतालस्य दैवयोनिविशिष्टत्वादिति भावः (समासोक्ते [illegible])।

(ङ) सौख्यात्यय —सौख्यनाशः, आरब्धकार्यं साधयामीव [illegible] [illegible] इत्यर्थः, घनः,—सान्द्रः [illegible] [illegible] इत्यर्थः, न तु [illegible] इति भावः ("घन सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बरे। मेघे मुस्ते वर्णे [illegible] [illegible]" । इति हैमः) सौख्यात्यय घनम् [illegible] [illegible] घने—[illegible] इत्यर्थः, यद्वा —सौख्यादिन घनः,—दृढः, [illegible] इत्यर्थः, तेन सह वर्तमाने घनता,—सौख्यादिन घनः,—सान्द्रः, निरन्तर इत्यर्थः, पूर्वं इति यावत् पूर्वोक्तार्थ इत्यर्थः तेन सह [illegible] (विश। [illegible])। जातु—कदाचित्, खेदः,—दैन्यम् [illegible] इत्यर्थः अन्तरम्—[illegible] [illegible]।

(क) प्रयान्तं—गच्छन्तं (प्र+या+शतृ तम्)

(ख) सकलानां—सर्वेषां भूपालानां—राज्ञां शिरोभिः—मस्तकैः, सम्—

शासनः पाकशासन इवापरो नृपतिः, तस्यानङ्गपुरं नाम नगरवरमभवत्। तत्रार्थदत्तो नाम महाधनः (ग) सार्थवाहः प्रतिवसति स्म, तस्य धनदत्तो नाम ज्येष्ठः पुत्रः कनीयसी च कन्या मदनसेना नाम समजायत।

एकदा धर्म्मदत्तो नाम कस्यचित् (घ) वणिक्पतेस्तनयः तां लावण्यरसनिर्झरां कुचकुम्भाग्रवलित्रितयरञ्जितां यौवनद्विरदस्येव लीलामज्जनवापिकां वीक्ष्य सद्यः स्मरबाणैर्वपाता-

सकले भूपाले, शिरसा—मस्तकेन, समभ्यर्चितं—सम्पूजितं, समादरेण गृहीतमिति यावत्, शासनम्—आज्ञा ("शासनं राजदत्तोर्व्यां लेखाऽऽज्ञाशास्त्रशास्तिषु" इति मेदिनी) यस्य सः सकलभूपालशिरःसमभ्यर्चितशासनः,—सर्वराजपूजिताऽऽदेशः (विण०। बहुव्री०), पाकः,—असुरविशेषः, तस्य शासनः,—निहन्ता पाकशासनः —इन्द्रः, अपरः,—द्वितीयः, अपरः पाकशासन इव इत्यन्वयः। नगरवरं—नगरश्रेष्ठं, श्रेष्ठनगरमित्यर्थः, अभवत्—आसीदित्यर्थः।

(ग) सार्थः—समूहः, धनसमूहः द्रव्यसमूहो वा इत्यर्थः, वहति यः सः सार्थवाहः,—वणिक् [सार्थ+वह+"कर्मण्यण्" (३।२।१ पा०) इत्यण्। "वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक्" इत्यमरः]।

(घ) वणिक्पतेः,—वणिक्श्रेष्ठस्य। लावण्यं—"मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते"॥ इत्युक्तलक्षणकान्तिविशेषः, तदेव रसः,—जलं ("रसो गन्धरसे जले" इति मेदिनी), तस्य निर्झरः,—वारिप्रवाहः, स इव इत्यर्थः, तां लावण्यरसनिर्झरां—लावण्यवारिझराम्, अतीव लावण्यवतीमित्यर्थः (विण०। ६ष्ठी तत्पु०), कुचौ—स्तनौ, कुम्भौ—घटौ हस्तिशिरस्थमांसपिण्डौ इव वा ("कुम्भौ घटेभमूर्द्धांशौ" इत्यमरः), तयोरग्रं कुचकुम्भाग्रं—चुचुकं, वलिः,—जठरावयवविशेषः ("वलिर्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः। उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्म्मणि॥ गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च" इति मेदिनी), तस्याः त्रितयं—त्रित्वात्मकं वलित्रितयम्—उदररेखात्रयं, कुचकुम्भाग्रञ्च वलित्रितयञ्च कुचकुम्भाग्रवलित्रितये (द्वन्द्व०), ताभ्यां रञ्जिता—शोभिता कुचकुम्भाग्रवलित्रितयरञ्जिता—चुचुकत्रिवलिशोभिता (विण०। ३या तत्पु०), यौवनं—तारुण्यमेव, द्विरदः,—हस्ती, दुर्वारवेगत्वादिति भावः,

पञ्चतपेतन समपद्यत,—(क) "सखे ! मारिष धाराऽधिरूढेन चक्षुषा रूपेण द्योतिता मही मे 'हृदय सेतुमिव निर्मिता"। इत्येवं प्रासादादवमारूढां तां दृष्ट्वा चिन्तयत (ख) चक्राङ्गस्येव तस्य वासरोऽतिचक्राम।

तत्र यौवनविरहेण—तारुण्याभावेन यौवनेन—यौवनं मनसोगतेन मन्मथाविष्टा—कामवशः तां तादृशीं यौवनमन्मथाविष्टां—यौवनवतीम् इव दृष्टैनामव, विरही यथा सरसि चक्रवाक यौवनं तथा यौवनमपि चापत्य दर्शनमार्गे नियम्य चिन्तीकृतवान् (वित । इतौ तत्पु०) । तत,—तस्य यौवनवनमीरितं, तरुण—तरुणस्य चापीयानां—सरसमुखानां पद्मानामिव चाञ्चल्याभिमतः, पातेन—पतनेन, चाञ्चल्येनेत्यर्थः, चपलता—चीरिता विमला इत्यर्थः, दैवता—दुर्विन् तत्र तादृशः अरण्यावीपपातापञ्चत्वेनः,—तामसतायाम विनष्टत्वम (वित । तत्पुरु) समपद्यत—समभावत (सम्+पद+लङ-त)।

(क) सखे !—हे मित्र वा, मारिष—मारिष आर्येत्यर्थः ("मारो मर्मो मारे विष्टे" इति मेदिनी) धारा—दैर्घ्यादिमत्त्वम, सप्तपुरोमाय इत्यर्थः (धारा दैर्घ्यादिमत्त्वे पुरस्कतिपत्रके। अश्वादीनां गतिभेदे" इति मेदिनी) तत्र अधिरूढेन—अधिष्ठितेन धाराऽधिरूढेन—दैर्घ्यादिस्थितेन दैर्घ्यादिस्थितया इत्यर्थः (मारिष इत्यत्र वित । अमी तत्पु) चक्षुषा रूपेण—सौन्दर्येण द्योतिता—प्रकाशिता मही—महिमाद्युत मणिकाद्युतवत् सुवीरका सर्वोत्कृष्टा च इत्यर्थः। सेतुं—सेतु (सिद्+तुमुन्), चापरीव दैर्घ्यादि यतः महिमाद्युतमेव देहस्य सौन्दर्येण परिवर्धितं यथा मम हृदयं सेतुं निर्मितवान् इति समुदायार्थः, कुशल प्रकृत्याऽपि वर्धं निर्मितमत्यम् मम हृदयं पीडयति इत्यर्थः। इति भाव। यथा —धारा—अश्वादीनां गतिभेदः तालविद्धेन—यथार्थं गतेन धारायां गमनेनेत्यर्थः धाराऽधिरूढेन—दैर्घ्यपरम्पराधिरूपिणा हृदयभेदमप्याविष्कृतवान् इति भाव (चक्षुषा रूपेणेत्यत्र वित । यथा तत्र)।

(ख) चक्राङ्गस्य—चक्रवाकपक्षिविशेषस्य इव जिति दिवाविरह विधुरत्वमिति भाव, चक्रवाकदम्पती रात्रौ परस्परवियोगावस्थायां न यतः यदा जलाशयस्य वा पक्षिणम् तीरे चक्रवाक-चक्रवाकी रात्रौ यत्नाय प्रमाते पुन संयुज्येते इति प्रसिद्धिः। वासरः,—दिवसः, अतिचक्राम—अतीयाय अपगतः इत्यर्थः, रजनी समागतवती इति भाव (अति+क्रम+लिट् तप्)।

ततः सा मदनसेना (छ) चित्तञ्च तस्य धर्म्मदत्तस्य तद्दर्शन-दुःखाग्निसन्तप्तं गृहान्तरं विवेश। (ज) भास्वांश्च तद्दर्शन-जनितरागोऽपराम्बुधौ निपपात। ताञ्च सुमुखीं (झ) नक्तम् अभ्यन्तरागतां दृष्ट्वा तन्मुखाब्जविनिर्जितश्चन्द्रः शनैरुदगात्। धर्म्मदत्तश्च तावत् गृहं गत्वा तामनुचिन्तयन् (ञ) शयने

विरहसम्पादनात् रजनीसमागमो यथा चक्रवाकस्य दुःखकरः, वासराभ्युदयश्च मिलनसम्पादनात् तथा सुखकरः, किन्तु सुखवासरो मुहूर्त्तमिव अतिगच्छति, दर्शनपिपासा च न पूर्णतृप्तिं लभते, एवं धर्म्मदत्तस्यापि मदनसेनादर्शनसुयोग-सम्पादकः सुखवासरः मुहूर्त्तमिव अपजगाम, अदर्शनसम्पादिका सुदीर्घा दुःखरजनी च समायाता इति तात्पर्य्यम्।

(छ) चित्तं—मनः, मदनसेनया अपहृतमिति भावः, धर्म्मदत्तस्य इत्यनेन सम्बन्धः। तस्याः,—मदनसेनायाः, दर्शनेन—आलोकेन, यत् दुःखं—कामबाणा-हतिजनितकष्टं, तदेव अग्निः,—अनलः, तेन सन्तप्तं—प्रज्वलितं तद्दर्शनदुःखाग्नि-सन्तप्तं—तत्प्राप्तिनिमित्तक्लेशानलदग्धमित्यर्थः (चित्तम् इत्यस्य विण०) गृहान्तरं विवेश इति मदनसेनाया गृहमध्यप्रवेशात् तयाऽपहृतस्य धर्म्मदत्तचित्तस्यापि गृहमध्य-प्रवेशो बोद्धव्य इति भावः।

(ज) भास्वान्—सूर्य्यः (भास+मतुप्), तस्याः,—मदनसेनायाः, दर्शनात् जनितः,—उत्पन्नः, रागः,—अनुरागः रक्तवर्णता च ("रागस्तु मात्सर्य्ये लोहिता-दिषु। क्लेशादावनुरागे च गान्धारादौ नृपेऽपि च" इति मेदिनी) यस्य तादृशः तद्दर्शनजनितरागः,—तां दृष्ट्वा समुत्पन्नानुरागः, अस्तगमनकालिकरक्तवर्णश्च, तादृशः सन् इत्यर्थः, अपराम्बुधौ—पश्चिमसमुद्रे, निपपात, तदप्राप्तिजनितदुःखादिति भावः, अस्तमितः सूर्य्यः समुद्रगर्भे निमज्जतीति प्रतीतिर्जायते दूरात्।

(झ) नक्तं—रात्रौ। तस्याः,—मदनसेनायाः, मुखाब्जात्—मुखपद्मात्, विनि-र्जितः,—पराभूतः, अत एव पलायित इति भावः, तन्मुखाब्जविनिर्जितः,—तद्वदन-कमलपराभूतः (विण०। पञ्चमी तत्पु०)। शनैः,—मन्दं मन्दम्, उदगात्—उदगमत् (उत्+इ+लुङ्-द), तस्याः मुखशोभया निर्जितश्चन्द्रः तदग्रतः स्थातुं लज्जितः सन् एतावन्तं कालमन्तराले अतिष्ठत्, इदानीं तां स्थानान्तरगतां दृष्ट्वा पुनः शनैः-समागतवान् इति तात्पर्य्यम्।

(ञ) शयने—शय्यायां ("शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्" इति

चन्द्रपादाहतो लुठन् निपत्य तस्थौ, यत्नेन सखिभिर्बन्धुभिश्च पृच्छ्यमानो न किञ्चित् कथयामास। निशि च कष्टात् प्राप्तनिद्रः (ट) तथैव तां पश्यन् अनुनयंश्च समुत्सुकः किमिव नाकरोत्, प्रातश्च प्रबुद्धो गत्वा रहसि स सखीं प्रतीक्षमाणाम् उद्यानवर्त्तिनीं मदनसेनां ददर्श, उपेत्य च परिष्वङ्गलालसः प्रेमपेशलैश्चाभिसरणागत उपच्छन्दयामास।

साऽब्रवीत्—"अहं (ठ) कन्या, साम्प्रतं ते परदाराश्च,

शिखिनी) चन्द्रिकापादैः—किरणैः आहतः,—पीडितः चन्द्रपादाहतः—चन्द्राय बतः, चन्द्रकिरणैः विरहोद्दीपकत्वादिति भावः; लुठन्—स्खलन् भूमावित्यर्थः (लुठ+शतृ)। सखिभिः,—सुहृद्भिः ("अथ मित्रं सखा सुहृत्" इत्यमरः) बन्धुभिः—स्वजनैः ("सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः" इत्यमरः) यद्वा—सखिभिः—सहायैः, बन्धुभिरिति यावत् ("सखा मित्रे सहाये ना [illegible] सखी मता" इति मेदिनी) बन्धुभिः—मित्रैः ("बन्धु स्यात् पुंसि बन्धूके मित्रे [illegible] बान्धवे" इति मेदिनी) पृच्छ्यमानः,—जिज्ञास्यमानः (प्रच्छ+कर्मणि शानच्)।

(ट) तथैव—पूर्ववदेव मदनसेनां [illegible] इति भावः। समुत्सुकः,—समुत्कण्ठितः [illegible] इति भावः। अत्र,—इष्टार्थोद्युक्तः, तदनुनयेन [illegible] अर्थः (विश्व०। "इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः" इत्यमरः)। प्रबुद्धः,—जागरितः (विश्व०। प्र+बुध+क्त)। रहसि—निर्जने; उपेत्य—समीपं गत्वा (उप+आ+इ+ल्यप्) परिष्वङ्गाय—संश्लेषाय, आलिङ्गनाय इत्यर्थः, परिष्वङ्गे वा ("परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम्" इत्यमरः) लालसा—अतीव स्पृहा औत्सुक्यं वा ("लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाञ्चासु च द्वयोः" इति विश्वः) अत्र तादृशः परिष्वङ्गलालसः—आलिङ्गनकामः सन् इत्यर्थः (विश्व०। बहुव्री०) प्रेम्णा—अनुरागेण, पेशलैः—चारुभिः, मनोहरैरित्यर्थः ("चारौ दक्षे च पेशलः" इत्यमरः), प्रेमपेशलैः,—अनुरागमधुरैः (विश्व०। कर्म० तत्पु०)। उपच्छन्दयामास—प्रार्थयामास, [illegible] (उप+छन्द+णिच्+लिट्-तिप्)।

(ठ) कन्या—कुमारी, अनूढेति यावत् ("कन्या कुमारी" इत्यमरः), साम्प्रतम्

यतोऽहं पित्रा समुद्रदत्ताय वणिजे वाचा दत्ता, कतिपयैरेव दिनैर्विवाहो मे भविता, तत् तूष्णीं गच्छ, मा कश्चित् पश्येत्, ततो दोषो भवेत्"। इत्युक्तस्तया (ड) त्यक्तश्च स धर्मदत्तस्तां जगाद,—"सुन्दरि! यदस्तु, (ढ) त्वां विना नाहं जीवेयम्"। तदाकर्ण्य सा वणिक्सुता (ण) कन्याभावदूषणभयाऽऽकुला तमुवाच,—"तर्हि विवाहो मे तावत् सम्पद्यतां, पिता मे चिरकाङ्क्षितं कन्यादानफलं लभतां, ततोऽहं त्वां निश्चितं प्रणयेन

—अधुना (अव्य०)। परदारा,—परस्त्री ("अथ पु भूम्नि दाराः" इत्यमरवचनात् दारशब्दस्य पुंस्त्वं बहुवचनत्वञ्चावगन्तव्यम्)। वाचा—वाक्येन, न तु विवाहविधिना इति भाव, दत्ता—समर्पिता, अहं वाग्दत्ता अभवमित्यर्थः, कन्यामिमां तुभ्यमहं विवाहविधिना दास्यामि, इत्येवरूपेण पित्रादिभिः दातुं सङ्कल्पिता कन्या वाग्दत्ता, तस्या अन्येन सह विवाहः गर्हितः इति शास्त्रकृतां मतम्, कारणवशात् भवति चेदन्येन परिणय, तदा पातित्यं तस्याः जायते इति बोध्यम्), कतिपयैरेव दिनैः (प्रकृत्यादिभ्य. ३या०)। भविता [भू+"अनद्यतने लुट्" (३।३।१५ पा०) इति लुट्-ता]।

(ड) त्यक्त,—विसर्जित', प्रत्याख्यात इत्यर्थ' (त्यज+क्त)।

(ढ) त्वां (विना-योगे २या०)। जीवेयं—प्राण्याम् [जीव+"आशंसावचने लिङ्" (३।३।१३४ पा०) इति आशंसायां विधिलिङ्-याम्]।

(ण) कन्याभावस्य—कुमारीत्वस्य, पुरुसंसर्गाभावरूपस्येत्यर्थ, दूषणं—दुष्टिः, बलपूर्वकालिङ्गनादिना भ्रमदर्शनेन तद्विशुद्धिताया अपनोदनमित्यर्थ, तस्मात् भया-ऽऽकुला—त्रस्ता कन्याभावदूषणभयाऽऽकुला—सतीत्वनाशभयव्यस्ता (विण०। ५मी तत्पु०)। तर्हि—यद्येव तदेत्यर्थ (अव्य०)। सम्पद्यतां—सिध्यतु, निष्पन्नो भवतु इत्यर्थ. (सम्+पद+लोट्-ताम्)। कन्यादानेन—दुहितृसम्प्रदानेन, यत् फलं —पुण्यरूपमित्यर्थ (कन्यादानफलमुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते, तद् यथा,—"कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति स्वलङ्कृताम्। विवाहकाले सम्प्राप्ते यथोक्तसदृशे वरे॥ क्रमात् क्रम क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते॥ श्रुत्वा कन्यासम्प्रदानं पितरः प्रपितामहाः। विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते॥ ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः॥ दिव्येन तु विवाहेन

समुपैष्यामि"। तदाकर्ण्य सोऽब्रवीत्—(त) "अन्यपूर्वा मम प्रिया नेष्टा, परभुक्ते कमले विमलेऽपि किं रतिर्जायते ?"। इति तेनाभिहिता साऽवादीत्,—"तर्हि (थ) उद्वाहादेव पूर्वं त्वामुपयास्यामि, ततः पतिम्" इति। एवमुक्तवतीं तां शपथपूर्वं प्रत्ययार्थं शपथेन सत्येन स धर्मदत्तः सम्बबन्ध। ततस्तेनोज्झिता सा समुत्थिता स्वमन्दिरं विवेश।

अथ (द) प्राप्ते लग्नदिवसे निर्वृत्तोद्वाहमङ्गला सा गत्वा

भर्त्तुः शय्यां गच्छति। भीता दारेषु रूपस्य [illegible] गच्छति। सामर्थ्येन पितादीन् तस्य शय्यां गच्छति। [illegible] कौतुके दिवसविरस्। एकेन दत्ता सा कन्या तां कन्यां समर्पयत्। स विवाहेन कन्यां कौतुके आनयत्"। एकेन—[illegible])। प्रत्ययेन—प्रेममार्गेण समुपैष्यामि—[illegible] तव समीपं प्रतिपत्स्ये (सम्+उप+इ+लृट्-स्यामि)।

(त) अन्य,—अपरः पुरुष, पूर्वः,—प्रथमः, यस्या इति भाव तथा सा अन्यपूर्वा—पूर्वमन्यस्मै [illegible] पुनर्भूरिति यावत् (विश । बहुव्री) यद्वा—अन्येन—पुरुषान्तरेण पूर्वं—प्रथमम्, उपभुक्तेति भाव, या सा अन्यपूर्वा—पुरुषान्तरोपभुक्ता (विश । बहुव्री) मम इति ["अन्य च वर्तमाने (२।३।६७ पा) इति [illegible] कर्तरि षष्ठी], नेष्टा—न अभिमता न प्रार्थिता इत्यर्थ, न प्रीतिजननीति भाव [इष्+ क्त "यजि-सुहिपूर्वार्थेभ्यश्च (३।३।१८८ पा) इति [illegible] निपा]; परभुक्ते—अन्योपभुक्ते कमले—पद्मे [illegible] इत्यर्थः। रतिः,—प्रीतिः, अनुराग इति यावत्।

(थ) उद्वाहादेव—उद्वाहात्,—परिणयात् पूर्वं, सा उद्वाहात्—उद्वाहविवाहव्यापारात् (विश । बहुव्री०) पूर्वे—विवाहकार्यात् प्रागित्यर्थ, प्रागेव।

(द) प्राप्ते—उपस्थिते लग्नम्—[illegible] ("राशीनामुदयो लग्नम्" इत्यमरः) दिवसे—[illegible] लग्नदिवसे—[illegible] (कर्म धा० । तत्पु) निर्वृत्त—निष्पन्न (निर् निवृत्त निष्पन्ने इत्यमरः) उद्वाह—विवाहः [illegible]

प्रतिगृह्य, नीत्वा च उत्सवेन वासरं, निशि पत्या समं शयनीयगृहमध्यास्त ; तत्र शय्यानिषण्णाऽपि असम्मुखी समुद्रदत्तस्य तस्य पत्युः परिष्वङ्गं न प्रत्यपद्यत। तेनानुनीयमानाऽपि सा यदा (ध) उदश्रुः बभूव, तदा स नाहमस्या अभिमतोऽस्मीति हृदाऽकरोत्, अवादीच्च,—"सुन्दरि! यदि तेऽहं नाभिमतः, तत्ते योऽभिमतः, तं सेवितुं गच्छ"। तदाकर्ण्य सा नतमुखी शनैरवादीत्,—"नाथ! त्वं मे प्राणाधिकः प्रेयान्, किन्तु मे विज्ञप्तिमेकां शृणु, सहर्षं मे अभयं प्रयच्छ, शपथञ्च कुरुष्व, आर्य्यपुत्र! अवक्तव्यमपि ते वदामि"। एवमुक्त-

---

—शुभकर्म्म यस्याः सा निर्वृत्तोद्वाहमङ्गला—सम्पन्नशुभपरिणयव्यापारा (विश०। बहुव्री०)। नीत्वा—अतिवाहयित्वा। वासरं—दिवसम्। शयनीयगृहम् ["अधिशीङ्स्थासां कर्म्म" (१।४।४६ पा०) इति आधारस्य कर्म्मत्वम्], अध्यास्त—अध्यतिष्ठत् (अधि+आस+लङ्-त)। शय्यायां निषण्णा—उपविष्टा शय्यानिषण्णा—शय्यास्थिता [विश०। ७मी तत्पु०। नि+षद्+क्त, "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः" (८।२।४२ पा०) इति निष्ठा-तस्य धातोर्दकारस्य च नः], न सङ्गतम्—अभिमुखगतं, मुखं यस्याः सा असम्मुखी—पराङ्गतमुखी, पत्यौ पराङ्मुखीत्यर्थः, (विश०)। प्रत्यपद्यत—प्राप्नोत्, पतिं पश्चात्कृत्य स्थितत्वात् तस्य आलिङ्गनादिकं न बहु अमन्यत इत्यर्थः, (प्रति+पद+लङ्-त)।

(ध) उत्—उद्गतम्, अश्रु—नेत्रोदकं यस्याः सा उदश्रुः,—दृष्टबेवनीरा, रोदनोन्मुखीति यावत् (विश०। बहुव्री०)। सः,—समुद्रदत्तः। अस्याः,—अनया इत्यर्थः ["क्तस्य च वर्त्तमाने" (२।३।६७ पा०) इति कर्त्तरि षष्ठी०], अभिमतः,—प्रार्थितः, प्रियः इत्यर्थः (अभि+मन+वर्त्तमाने क्त)। हृदा—हृदयेन, मनसा इत्यर्थः (करणे ३या०)। अयमनयोरतिशयेन प्रियः प्रेयान्—प्रियतमः [प्रिय+"द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ" (५।३।५७ पा०) इति ईयसुन् "प्रियस्थिरस्फिरोरु—" (६।४।१५७ पा०) इति प्रियस्य प्राऽऽदेशः]। विज्ञप्तिं—विज्ञापनम्। हर्षेण—आनन्देन सह सहर्षं—सानन्दं, प्रसन्नचेतसा इत्यर्थः (क्रिया विश०)। आर्य्यपुत्र! इति पत्युः सम्बोधनम्, अवक्तव्यमपि—वक्तुमनर्हमपि, लज्जाकरत्वात् घृणाजनकत्वाच्च इति भावः।

ततो सा (भ) "तथा" इति कथनात् प्रतिपद्यमानं तं सविषादं सलज्जं सभयञ्चावादीत् —"नाथ! एकदा एकाकिनीं उद्याने मां दृष्ट्वा धनदत्तो नाम मम भ्रातुः सखा युवा स्मराऽऽतुरः मामरुणत्। अहं परीवादं पितुः कन्यादानफलञ्च रक्षन्ती हठप्रवृत्तस्य तस्य वाचमयच्छं यत् —'पूर्वं विवाहिता त्वामुपैष्यामि, ततः पतिम्' इति। तत् प्रभो! मे सत्यं प्रतिपाल्य, (य) अनुमन्यस्व मां तदन्तिकगमनाय, तन्निकटं गत्वा त्वयेमा-गमिष्यामि, न हि बाल्यात्सेवितं सत्यमतिक्रमितुं शक्नोमि"। इति तस्याः (र) वचोवज्रपातेन सहसा हत इव समुद्रदत्तः सत्येन बद्धः क्षणमचिन्तयत् —"अहो! धिक्! इयमन्यरक्ता, एतया

(भ) तथा—तदेव भवतु यद्यपि ते रुचि तथैव ददामि करोमि इत्येवंरूपमित्यर्थः। प्रतिपद्यमानम्—स्वीकुर्वाणम् (प्रति+पद+शानच्) तं—समुद्रदत्तं सविषादं सलज्जं सभयमिति पदत्रयं (क्रिया विशे०) अनुरक्तस्यैव प्रकाशं सविषादत्वं ...। अरुणत्—रुद्धवान्, मम गमनमार्गम् अवरोध इत्यर्थः (रुध+लङ्)। परीवादम्—अपवादं लोकनिन्दामित्यर्थः [परि+वद+घञ् उपसर्गस्य घञि (६।३।१२२ पा०) इति दीर्घः। "परीवादो ऽपवादे स्यात् लोकापवादनिन्दयोः इति मेदिनी]। रक्षन्ती—पालयन्ती (विशे०। रक्ष+शतृ स्त्रियां ङीप्) हठे—बलात्कारे, अनुचितकार्यविषये इत्यर्थः ("प्रसभन्तु बलात्कारो हठ" इत्यमरः), प्रवृत्तस्य—उद्यतस्य हठप्रवृत्तस्य—हठे बलात्कारे प्रवृत्तस्य (विशे०। षष्ठी तत्पु०) तस्य (सम्बन्धविवक्षया षष्ठी)। अयच्छम्—अददाम् प्रतिज्ञातवती [दाण्+लङ् अमु "पाघ्राध्मा—" (७।३।७८ पा०) इति यच्छादेशः]।

(य) अनुमन्यस्व—अनुजानीहि आज्ञां कुरु इत्यर्थः (अनु+मन+प्रार्थनायां लोट् म)।

(र) वचांसि—वाक्यानि, वज्रम्—अशनिरिव (उपमितिस०) तस्य पातेन—पतनेन वचोवज्रपातेन—वाक्यवज्राघातेनेत्यर्थः (कर्मधा०। षष्ठी तत्पु०)। धिगिति भर्त्सननिन्दनयोरर्थे ("धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः" इत्यमरः) अव्ययमिदम्। अन्यरक्ता—पुरुषान्तरे पतिव्यतिरिक्ते रक्ता, एतया—अनुरक्तया अनुरक्ति

ध्रुवमेव गन्तव्यं, तत् कथं सत्य हन्मि ? यातु इयं, कोऽस्याः परिग्रहः ?" इत्यालोच्य तां यथेष्टगमनाय अनुमेने। साऽपि सहसा समुत्थाय तस्मात् (ब) वेश्मनो निरगात्।

अथ सा यान्ती मदनसेना निशि मार्गे एकाकिनी केनापि चौरेण (भ) प्रधाव्य वसनाञ्चलात् रुरुधे, ऊचे च बिभ्यती सा,—"का त्वं सुभ्रु ! ? क्व यासि ?" इति। साऽवादीत्,—"मुञ्च मा, किं तवानेन प्रसङ्गेन ? कार्य्यमस्ति मे"। ततश्चौरो-

---

णीत्यर्थः ("रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु" इति मेदिनी), अन्यरक्ता—परपुरुषासक्ता (विण०। ७मी तत्पु०)। "इयमन्यरक्ता" इत्यत्र "यत" इत्यूहनीयम्, यत परपुरुषानुरक्तामिमामहं कामये, अतो मां धिगिति समुदायार्थः। हन्मि—विनाशयामि, संहरामीत्यर्थः (हन+लट्-मिप्)। परिग्रहः,—स्वीकारः, ग्रहणमित्यर्थः, अस्याः परिग्रहः कः ?—अस्याः ग्रहणे किं प्रयोजनम् ? नैवैनां पत्नीत्वेन गृह्णामीत्यर्थः, यद्वा,—परिग्रहः,—परिवारः, परिजन इत्यर्थः, स्वामीति यावत्, कोऽस्याः पतिः ? नैवाहं कुलटाया अस्याः पतित्वं स्वीकरोमीत्यर्थः ("परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि। शपथे परिवारे च राहुग्रस्तस्य भास्करे" इत्यजयः)। अनुमेने—अनुजज्ञौ, अनुमतिं दत्तवानित्यर्थः. (अनु+मन+लिट्-ए)।

(ब) वेश्मनः,—गृहात् (अपा० ५मी०। "गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम्" इत्यमरः)।

(भ) प्रधाव्य—धावित्वा, द्रुतमागत्येत्यर्थः (प्र+धाव+ल्यप्), वसनाञ्चलात्—वस्त्रप्रान्तभागात्, वस्त्रप्रान्तदेशमाकृष्येत्यर्थः (ल्यब्लोपे ५मी०), रुरुधे—बबन्धे, प्रतिरुद्धा इत्यर्थः (रुध+कर्मणि लिट्-ए), ऊचे—भाषभाषे [वच+कर्मणि लिट्-ए "वचिस्वपियजादीनां किति" (६।१।१५ पा०) इति धातोः सम्प्रसारणं "लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्" (६।१।१७ पा०) इत्यभ्यासस्य च सम्प्रसारणम्], बिभ्यती—त्रसन्ती (विण०। भी+शतृ, स्त्रियां ङीष्)। सु—सुष्ठु, शोभने इत्यर्थः, भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रूः, तत्सम्बुद्धौ सुभ्रु !—सुन्दरभ्रूसमन्विते इत्यर्थः [सुभ्रु ! इति प्रयोगो न पाणिनिसम्मतः, "हे सुभ्रूः ! कथं तर्हि 'हापितः क्वासि हे सुभ्रु !' इति भट्टिः ? प्रमाद एवायमिति बहवः" इति दीक्षितोक्तेः]।

ऽब्रवीत् —"सुन्दरि! चौरात् (ग) मत्तः कथं त्वं मुच्यसे?"। तदाकर्ण्य साऽवदत् —"गृहाण मे आभरणानि"। ततश्चौरः (घ) अभ्यधात्,—"शोभने! किमेभिरुपलैः? चन्द्रकान्ताननां जगदाभरणभूतां भवतीं नैवाहं त्यजामि"। इति तेनोक्ता (ङ) विवशा सा वणिक्सुन्दरी निजवृत्तान्तमाख्याय तमेवं प्रार्थयामास,—"भद्र! क्षणम् प्रतीक्षस्व यावत् सत्यमनुपालयामि, इदम्प्येव ते पार्श्वं समागमिष्यामि नाहमिमां गिरमुल्लङ्घयिष्यामि"। एतदाकर्ण्य चौरस्तां (च) सत्यसन्धां मत्वा मुमोच, तस्थौ च तत्र तदागमं प्रतीक्षमाणः। साऽपि तस्य धनदत्तस्य वणिजोऽन्तिकमाजगाम। स च धनदत्तस्ताम् (छ) अभीष्टां प्राप्तां दृष्ट्वा यथावृत्तं पृष्ट्वा विस्मितश्च वचनमब्रवीत्,

---

(ग) मत्तः—मत्सकाशात् [भयार्थे पञ्चमीवचनमिदम्। "भीत्रार्थानां भयहेतुः" (१।४।२५ पा०) इति सूत्रे०]। मुच्यसे?—त्यक्ष्यसे (मुच+कर्म-वाच्ये लट्-से)।

(घ) अभ्यधात्—अवादीत् [अभि+आ+धा-ई "आतिष्ठा—" (२।४।७७ पा०) इति सिची लुक्] शोभने!—सुन्दरि! सम्बो०। उपलैः—प्रस्तरैः, आभरणानां रत्नमयत्वात् तेषु प्रस्तरारोपो बोद्धव्यः, यद्वा —उपलखण्डवदति तुच्छैरित्यर्थः (अमरे १।१०। "ग्रावाणश्मोपला... ") चन्द्रवत् कान्तं—सुन्दरम् आननं—वदनं यस्यास्तां चन्द्राननाम्—इन्दुसुन्दरमुखीं (बिव० । अत्र बहुव्री०) जगतां—भुवनानाम् आभरणभूताम्—अलङ्कारस्वरूपिणीं जगदाभरणभूतां—त्रैलोक्यललामभूताम्, अतीव सुन्दरीमित्यर्थः (विव० । षष्ठी तत्पु०)।

(ङ) विवशा—आकुला (विश०)। लङ्घयिष्यामि—अन्यथा करिष्यामि—अतिक्रमिष्यामि अपलपिष्यामि वा (उत्+लघि+णिच+लृट्-स्यामि)।

(च) सत्या—यथार्था सन्धा—प्रतिज्ञा ("सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा" इत्यमरः) यस्याः तादृशीं सत्यसन्धां यथार्थप्रतिज्ञेयमिति मत्वा (बिव० । बहुव्री०)। तस्थौ—अवतस्थे, तदागमम्—तस्या आगमनं तदागमं—तदुपस्थितिम् (षष्ठी तत्पु०)।

(छ) अभीष्टाम्—अभिलषिताम्, प्रियामिति यावत्। वचनम्—वक्ष्यमाणम्

—"सुन्दरि। सत्येन ते तुष्टोऽस्मि, त्वया परस्त्रिया मे नास्ति प्रयोजनं, यावत् त्वा कश्चिन्नेक्षते, तावत् यथाऽऽगतं गम्यताम्" इति तेन त्यक्ता सा "तथा" इति तद्गेहात् प्रत्यागमत्।

अथ पथि चौरस्य (श) प्रतिपालयतो निकटं प्राप्य,—"ब्रूहि कस्ते वृत्तान्तस्तत्र गतायाः?" इति पृच्छते तस्मै सा तेन वणिजा यथोक्तं, तत् सर्वमाख्यातवती। ततः चौरस्ता-मवादीत्,—"यद्येवं, तत् मयाऽपि (ष) सत्यतुष्टेन विमुक्ताऽसि, साम्प्रतं साभरणा गृहं व्रज" इति। एवं तेनापि सन्त्यक्ता रक्षिता (स) अनृणा अलुप्तशीलमुदिता पत्युरन्तिकमाययौ। तत्र गुप्तं प्रविष्टा प्रहृष्टेवाऽऽगता पृष्टा तस्मै पत्ये तत् सर्वं

अतीतविषयमित्यर्थः, अनतिक्रम्य यथावृत्त—यतिसकाशे यत्किञ्चित् सङ्घटितं तत् सर्वमित्यर्थः (अनतिक्रमेऽव्ययी०)। सत्येन—सत्यपालनेनेत्यर्थः। यथा—येन प्रकारेण, येन पथा वा, आगत—प्राप्त यथाऽऽगत—येन प्रकारेण येन पथा वा अत्र समुपस्थित, तेनैव प्रकारेण तेनैव पथा वा (अनतिक्रमणेऽव्ययी०)। तथा—तदेवास्तु, भवदुक्तप्रकारेणैव गृहं गच्छामीत्यर्थः, इति, उक्तेति शेषः।

(श) प्रतिपालयतः,—प्रतीक्षमाणस्य [प्रति+पा+णिच्+शतृ "पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः" (वा०) इति लुगागमः]। प्राप्य—समागत्य (प्र+आप+ल्यप्)। पृच्छते—जिज्ञासमानाय [विण०। प्रच्छ+शतृ "ग्रहिज्यावयिव्यधि—" (६।१।१६ पा०) इति सम्प्रसारणम्], तस्मै—चौराय। आख्यातवती—कथितवती (आ+ख्या+क्तवतु, स्त्रियां ङीष्)।

(ष) सत्येन—सत्यधर्मसंरक्षणेन, तुष्टः,—प्रीतः तेन सत्यतुष्टेन—सत्यपालन-हेतुकसन्तुष्टेन (विण०), विमुक्ताऽसि इत्यत्र त्वम् इति शेषः।

(स) नास्ति ऋणं—देयं, प्रतिज्ञापालनरूपम् अवश्यपरिशोधनीयमित्यर्थः ("ऋणं देये जले दुर्गे" इति हैमः), यस्याः सा अनृणा—प्रतिज्ञा-ऋणमुक्ता (विण०। बहुव्री०), अलुप्तेन—अविनष्टेन, शीलेन—सद्वृत्तेन, चारित्रेण हेतुना इत्यर्थः, मुदिता—हृष्टा अलुप्तशीलमुदिता—निजसतीत्वसंरक्षणप्रीता इत्यर्थः (विण०। ३या तत्पु०), यद्वा,—अलुप्तं शीलं यस्याः सा अलुप्तशीला, सा चासौ मुदिता चेति (कर्मधा०)। गुप्तं—सुरक्षितम्, अन्यैरदृष्टं यथा तथेत्यर्थः (क्रिया

यथावदवर्णयत्। सोऽपि (ङ) अक्षामसुखक्षान्तिस्वामस भोगमभजमानाम् अनष्टचारित्रां सत्यपालनगताम् अदुष्टमानसां सम्भाष्य अभिनन्द्य च तया सह यथासुखं तस्थौ"।

इति कथामुक्त्वा स वेतालस्तं भूपं पप्रच्छ च—"राजन्! पूर्वोक्तं शापमनुस्मृत्य ब्रूहि, एषां (क) चौरवणिजां मध्यात् कस्त्यागी?" इति। तदाकर्ण्य स राजा मौनं विहाय तं वेतालमाह च—"एषां चौरस्त्यागी, न पुनरुभौ तौ वणिजौ। यौ हि पतिस्ताम् पत्न्याभ्यां (ख) विवाह्यापि अत्यजत् स कुलजः सन् अन्याऽऽसक्तां भार्यां जानन् कथं वहति?। योऽपि

विव०)। इदं पदम् इति शेषः। अवर्णयत्—अकथयत् वर्णितवानिति यावत् (वर्ण+णिच्+लङ्-द)।

(ङ) अक्षामा—अनतिमा प्रकृशा इति यावत्, अक्षामित्यादिविशेषणानि मात्र सुखक्षान्तिः—सुखशोभा यस्यास्ताम् अक्षामसुखक्षान्तिम्—अकृशसुखशोभां यथा बहुव्रीहि (विव। बहुव्री)। न विद्यते स्वभोगः—स्वकः पुंसंभोगः इत्यर्थः ("स्वभोगो च सम्भोगो इति शाश्वत") चरितं—चित्रं विमलचरित्रमिति यावत् यस्याः सा ताम् अस्वभोगमभजमानाम्—अनष्टचारित्रां यथापूर्वं शीलमिति यावत् (विव०। बहुव्री) अनष्टम्—अखण्डितं चारित्रं—चरित्रं, सुशीलत्वम् इत्यर्थः, यस्यास्ताम् अनष्टचारित्राम्—अखण्डितचरित्राम् (विव। बहुव्री), सत्यम्—प्रतिज्ञा ("सत्यं शपथतथ्ययोः" इत्यमरः) पालनम्—रक्षणम् यया—सत्यपालनपरा—प्रतिज्ञातवचनपालने तत्परा न तु पतित्वेनेति भावः (विव। षष्ठी तत्पु), अदुष्टं—पवित्रं मानसं—चित्तं यस्यास्ताम् अदुष्टमानसाम्—निष्कलङ्कचित्ताम् (विव। बहुव्री) सम्भाष्य—वदित्वा (सम्+भाष्+णिच्+ल्यप्) अभिनन्द्य—प्रशस्य सन्तोष्य वा (अभि+नन्द+ल्यप्)।

(क) चौरवणिजाम्—चौरस्य तथा वणिजोः अन्यतमस्य मध्ये इत्यर्थः। त्यागी—त्यागशीलः, निस्पृहः दाता इत्यर्थः, निस्पृह इति यावत्।

(ख) विवाह्य—विवाहं कृत्वा (वि+वह+णिच्+ल्यप्) अत्यजत्—त्यक्तवान् (त्यज्+लङ्-द)। कुलजः—सत्कुलोत्पन्नः। वहति—धारयति पोषयितुं शक्नोतीति यावत्।

(ग) अपरः, स भयात्, अथवा कालेन जीर्णाऽऽसक्तिवेगात् तामत्याक्षीत्। चौरस्तु (घ) गूढ़चारी निरपेक्षः पापी, प्राप्तं साभरणं स्त्रीरत्नं यदमुञ्चत्, तेन स एव त्यागी" इति। एतदाकर्ण्यैव स वेतालः पूर्ववत् स्व (ङ) पदमगात्, राजाऽपि पुनस्तमानेतुं सयत्नोऽभवत्।

अथ एकादशकथा।

ततः स राजा शिंशपासकाशं गत्वा तं वेतालं पुनः स्कन्धमधिरोप्य तं भिक्षुं प्रति आगन्तुमारेभे। गच्छन्तश्च तं स्कन्धस्थितः स वेतालः प्राब्रवीत्,—"राजन्! विचित्रामिकां अमापहां कथां ते निवेदयामि, शृणु,—

(ग) अपरः,—धर्मदत्त। जीर्णः,—क्षीणः, आसक्तिवेगः,—अनुरागातिशय्यं तस्मात् जीर्णाऽऽसक्तिवेगात्—बहुकालादर्शनेन मन्दानुरागत्वात् (कर्मधा०। हेतौ पञ्चमी०)। अत्याक्षीत्—अहासीत्, त्यक्तवान् इत्यर्थः (त्यज+लुङ्-द)।

(घ) गूढ—गुप्त, चरति—भ्रमतीति गूढचारी—निशाविहारी, निर्जनप्रदेशविहारी वा (विण०। गूढ+चर+ग्रहादित्वात् णिनि), गूढचारीति विशेषणेन तस्य पुरुषान्तरकर्तृकदर्शनभय नास्ति, येन ता त्यजेत् इति बोध्यम्, निरपेक्ष,—समाजसम्बन्धपरिशून्यः, ईदृक्कार्य्यकरणे जनसमाजे मम निन्दा भविष्यति, अत एवं न करिष्यामीत्यादि अपेक्षाविहीन इत्यर्थ, एतदपि विशेषणम् अत्यागहेतुत्वेनोपन्यस्तमिति बोद्धव्यम्, पापीति विशेषणमपि अत्यागहेतुत्वबोधनाभिप्रायेणैव उपन्यस्त, यतः पापिनः परदारसम्भोगस्य पापजनकत्वे बुद्ध्यभावात्।

(ङ) पद—स्थान, शिंशपावृक्षमित्यर्थः ("पद व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः)।

पूर्वमासीत् उज्जयिन्यां धर्मध्वजो नाम नृपतिः। तिस्रः राजकन्याप्रसूतातिप्रियतमा भार्य्या आसन्। तासामेका इन्दुलेखा, द्वितीया तारावली, तृतीया मृगाङ्कवती। ताभिः राज्ञीभिः सह (क) विहरन् राजा जिताशेषरिपुः सुखमासाञ्चक्रे।

एकदा तत्र वसन्तोत्सवे समुपस्थिते ताभिः प्रियाभिः सह स राजा क्रीडितुम् उद्यानमगात्। तत्र (ख) अलिमाला-मौर्वीकां पुष्पाऽऽनतां लतां अनङ्गस्य सज्जितां चापयष्टीमिव पश्यन्, तत्रस्थतरूपरि वर्त्तमानानां कोकिलानां गिरः सम्भोगैक

(क) विहरन्—क्रीडन् (वि+हृ+शतृ)। जिताः,—पराभूताः अशेषाः,—समस्ताः रिपवः,—शत्रवः येन सः तादृशः जिताशेषरिपुः —वशीकृतनिखिलारिगणः (विश० । बहुव्री०)। आसाञ्चक्रे—तस्थौ [आस्+लिट्-त "दयायासश्च" (३।१।३७ पा०) इति आम् "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" (३।१।४० पा०) इति कृञोऽनुप्रयोगः]।

(ख) अलिमाला,—भ्रमरपङ्क्तिः ("माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि" इति हैम०) मौर्वी,—ज्या ("मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः" इत्यमरः) इव यस्याः ताम्,—अलिमाला एव मौर्वी यस्याः ताम् अलिमालामौर्वीकाम् —निरन्तरभ्रमराः पङ्क्तीभिः गुणमालितुल्याम् इत्यर्थः —भ्रमरावलिविरचितगुणाः, "मौर्वी रोलम्बमाला" इति कविसमयप्रसिद्धौ अनङ्गचापे भ्रमरपङ्क्तेरेव मौर्वीत्वे साम्यमपि बोध्यम् [नित्य । बहुव्री० । "नद्यृतश्च" (५।४।१५३ पा०) इति कप्]। पुष्पैः—पुष्पसमूहभारैः आनताम्,—ईषन्नम्रां पुष्पानताम्,—कुसुमभारावनताम् (विश० । तृत० तत्पु०)। सज्जिताम्—सज्जीकृताम्, आरोपितगुणाम् इत्यर्थः, चापयष्टिम् —धनुर्दण्डम्, वसन्तागमनात् सर्वा लता कुसुमिता तथा पुष्पभरेण ईषन्नता अभवन्, पुष्पेषु च तेषु मधुपानार्थं मधुपाः पतितुमारेभुः, अतश्च आसाम् मधुपैर्युक्तानां लतानां चापयष्टीरिव परिदृश्यमाना आसन्, यतः पुष्पधन्वा च पुष्पमयं धनुः कामस्य, बाणाश्च पुष्पमयाः "मौर्वी रोलम्बमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतोः" इति कविसमयप्रसिद्धिः। सम्भोग—सुरत,, शृङ्गार इत्यर्थे ("सम्भोगस्तु पुमान् भोगे सुरते जिनशासने" इति मेदिनी),

रसस्य मनोजस्य आज्ञामिव शृण्वन्, वासवोपमः स राजा अन्तःपुरिकाभिः साकं कन्दर्पजीवितस्यापि जीवितं मधु सिषेवे। तत्र (ग) तस्य राज्ञः इन्दुलेखाया देव्याः केलिकचग्रहात् कर्णाग्रात् उत्सङ्गे उत्पलं पपात। तदभिघातेन च क्षते जाते (घ) अभिजाता सा महादेवी,—"हा। हा।" इत्युक्त्वा मुमूर्च्छ। तदवलोक्य (ङ) विह्वलेन राज्ञा परिजनेन च शीताम्बुमारुतैः समाश्वासिता सा कथञ्चित् संज्ञामवाप। अथ

एव, एकः,—प्रधानः, रसः,—आस्वाद्यः यस्य तस्य सम्भोगैकरसस्य—शृङ्गारभावरसस्य (विश०। बहुव्री०), मनसि जायते इति तस्य मनोजस्य—आत्मभुवः, कामस्येत्यर्थः [मनस्+जन+"सप्तम्यां जनेर्डः" (३।२।९७ पा०) इति ड]। वासवेन—इन्द्रेण, उपमा—तुलना यस्य सः वासवोपमः,—इन्द्रतुल्यः (विश०। बहुव्री०)। अन्तःपुरिकाभिः,—अन्तःपुरनिवासिनीभिः, महिषीभिरित्यर्थः (सहार्थकसाक-शब्दयोगात् ३या०), साकं—सह (अव्य०। "साकं सार्द्धं समं सह" इत्यमरः), कन्दर्पस्य—कामस्य, जीवितः—जीवनं, जीवनतुल्या रतिरित्यर्थः, तस्य कन्दर्पजीवितस्य—कामपत्न्या रतेरित्यर्थः, जीवितं—जीवनम्, उद्दीपकमिति यावत्, रत्युद्दीपकमिति भावः, मधु—मद्यं ("मधु मद्यं मधु क्षौद्रं मधु पुष्परसं विदुः। मधुर्दैत्यो मधुश्चैत्रो मधुकोऽपि मधुर्मतः॥" इति शाश्वतः), सिषेवे—पपौ (सेव+लिट्-ए)।

(ग) तस्य राज्ञः,—तेन राज्ञा इत्यर्थः ["कर्तृकर्मणोः कृति" (२।३।६५ पा०) इत्यनेन अक्तप्रत्ययोगात् कर्त्तरि ६ष्ठी०]। केलौ—क्रीडायां, क्रीडाकाले इत्यर्थः, यः कचग्रहः,—केशधारणं तस्मात् केलिकचग्रहात्—क्रीडाकालिककेशग्रहणव्यापाराद्धेतोः (हेतौ ५मी०)। उत्सङ्गे—क्रोडदेशे, उत्पलं—कर्णभूषणीकृतं कुवलयं, राज्ञा केलिकचग्रहणवेगात् देव्या उत्सङ्गे तस्या एव कर्णाग्रात् उत्पलं पपात इति योजना कार्य्या।

(घ) अभिजाता—कुलीना, सत्कुलोत्पन्ना इत्यर्थः, तथाविधत्वादतीव सुकुमारीति भावः (विश०। "न्याय्ये कुलीनबुधयोरभिजातपदं विदुः" इति शाश्वतः)।

(ङ) विह्वलेन—विक्लवेन, शोकावेगात् स्वाङ्गान्यपि धारयितुमशक्तेनेत्यर्थः। समाश्वासिता—सान्त्विता इत्यर्थः (सम्+आ+श्वस+णिच्+क्त, स्त्रियां टाप्)।

राजा तां राजधानीं नीत्वा (च) भिषजां शतैर्विविधौषधैः प्रियामुपाचरत्।

ततः स राजा रात्रौ तां सुखितां दृष्ट्वा द्वितीयया तारावल्या सह (छ) चन्द्रप्रासादमारोहत्। तत्र तस्य राज्ञः क्रोडसुप्तायां तस्यां गवाक्षमार्गेण (ज) हिमकररश्मयः तदङ्गेषु पेतुः, ततः तत्क्षणात् प्रबुद्धा सा,—"दग्धाऽस्मि" इतिवादिनी सहसा शयनात् उत्तस्थौ। अथ स राजा प्रबुद्धः,—"किमेतत्?" इति (झ) सम्भ्रान्तः समुत्थाय तस्या अङ्गेषु विस्फोटान् निर्गतान् अपश्यत्। "किमेतत्?" इति पृच्छन्तं तं तारावली राज्ञी प्राह स्म (ञ) नाम,—"शशिपतितैरिन्दोः किरणैरेतत् मे जातम्"। इत्यवस्था रुदत्यामस्यामासाम् (ट) आर्तिं दृष्ट्वा राजा विह्वलः परिजनमाह्वयत्, अकारयच्च तेन परिजनेन सजलैर्नलिनीदलैः शय्याम्, अदापयच्च अङ्गेषु आर्द्रचन्दनपङ्कविलेपनानि।

(च) भिषजां—चिकित्सकानां शतैः—बहुभिः, बहुविधिविधौषधैरित्यर्थः। उपाचरत्—चिकित्सितवान् (उप+आ+चर+लङ् द)।

(छ) चन्द्रः,—चन्द्रवत् आह्लादक इत्यर्थः, प्रासादः—सौधः तं चन्द्रप्रासादम् (उप० समा०) यद्वा—चन्द्राय—चन्द्रकिरणसेवनाय इत्यर्थः, प्रासादः तं चन्द्रप्रासादं—प्रासादविशेषमारोहदित्यर्थः (चतुर्थी तत्पु)।

(ज) हिमकरस्य—चन्द्रस्य किरः,—यथा किरन्तीति करान्, हिमकर किरः,—चन्द्ररश्मय। प्रबुद्धा—जागरिता (प्र+बुध+क्त स्त्रियां टाप्)। इति—दग्धाऽस्मि दग्धाऽस्मि एवं वचनं पुनः पुनः वदितुं शीलमस्याः इतिवादिनी—एवंभाषिणी [वद ः इति+वद+"बहुलमाभीक्ष्ण्ये" (३।२।८१ पा०) णिनि स्त्रियां ङीप्]।

(झ) सम्भ्रान्तः,—समुद्विग्नः चकितो वा त्वरान्वितो वा (विशे०)।

(ञ) नाम—प्रकाशार्थकं कुत्सार्थं वा अव्ययम्; प्रकाशं प्राह स्म कथितवती प्राह स्म इति वा ("नामाव्ययप्रकाशो कोपे नाम सम्भाव्यकुत्सयोः" इति भरतः)।

(ट) आर्तिं—पीडां विलोक्य दुःखपीडितावस्थां वा इत्यर्थः (आर्तिं

तावच्चास्य तृतीया महिषी मृगाङ्कवती तत्पार्श्वम् (ठ) आगन्तुमना निजमन्दिरात् निरगमत्, निर्गच्छन्ती च सा क्वापि निःशब्दायां तस्यां रजन्यां विदूरे सुव्यक्तं धान्यावघातजं मुषलध्वनिं शुश्राव। श्रुत्वैव सा,—"हा! मृताऽस्मि" इति वदन्ती करौ (ड) धुन्वती च व्यथिता च मार्ग एव उपाविशत्। ततः प्रतिनिवृत्त्यैव परिजनेन स्वमेवान्तःपुरं नीता सा बाला रुदती शयनं भेजे। तत्परिजनश्च,—"किमेतत्?" इति (ढ) चिन्वन् सास्रुः आलीनभ्रमरौ पद्माविव किणाङ्कितौ तस्या हस्तौ ददर्श, उवाच च गत्वा तं वृत्तान्तं राज्ञे।

पीडाधनुष्कोट्योः." इति मेदिनी)। सजलैः,—जलसिक्तैः (विण०), नलिनीदलैः,—पद्मिनीपत्रैः। आर्द्राणि—स्तिमितानि, तरलानीत्यर्थः, न तु शुष्काणि सान्द्राणि वा, तथाविधस्य दाहप्रकोपकत्वात् इति भावः, श्रीखण्डस्य—मालयस्य, मलयपर्वतोद्भवस्येत्यर्थः, श्वेतचन्दनस्य इति यावत् ("मालयस्तु स्यात् श्रीखण्डो रौहिणश्च सः," इति त्रिकाण्डशेषः), विलेपनानि—प्रलेपान् आर्द्रश्रीखण्डविलेपनानि—चन्दनद्रवप्रदेहान्, पुनः पुनः तथा प्रलेपान् अदापयत्, यथा ते शुष्कीभवितुं न शक्नुयुः, शुष्कीभूतप्रलेपस्य पीडाकरत्वात् मुहुर्मुहुः प्रलेपान् अकारयदित्यर्थः।

(ठ) आगन्तुं मनः यस्याः सा आगन्तुमना,—आयातुकामा ["तुम् काममनसोः" (का०) इति तुमुनो मकारस्य लोपः]। विदूरे—बहुदूरे। धान्यानाम् अवघातात्—अभिहननात्, निस्तुषीकरणादिति यावत्, जायते इति तादृशं धान्यावघातजं—धान्यपीडनोत्थं [विण०। उपपदस०। धान्यावघात+जन+"पञ्चम्यामजातौ" (३।२।९८ पा०) इति ड.]।

(ड) धुन्वती—कम्पयन्ती (धु+शतृ, उगितश्चेति ङीप्)।

(ढ) चिन्वन्—अन्विष्यन् (चि+शतृ), सास्रुः,—सजलनेत्रः (परिजन इत्यस्य विण०), आ—सम्यक्, लीनौ—लग्नौ आलीनौ—दृढासक्तौ, गाढलग्नौ इत्यर्थः, भ्रमरौ ययोः तादृशौ आलीनभ्रमरौ—उपविष्टमधुकरौ (विण०। बहुव्री०)। किणाभ्यां—मांसग्रन्थिभ्यां, "घाटा" "कड़ा" वा इति ख्याताभ्यां घर्षणजचिह्नाभ्यामित्यर्थः, अङ्कितौ—चिह्नितौ किणाङ्कितौ—ग्रन्थिलाञ्छितौ (विण०। ३या तत्पु०), अत्र "आलीनभ्रमरौ पद्माविव" इति उपमानद्वारेण किणयोः नीलता कृष्णवर्णता च

सोऽपि राजा सभातः समागत्य—"किमेतत्?" इति तां प्रियां पप्रच्छ। साऽपि हस्तौ प्रदर्श्य व्यथिता प्रोवाच,—"नाथ! मुषलध्वनौ श्रुतमात्र एव मे एतौ किणौ जातौ" इति। ततः स राजा दाहप्रशमनमौषधं चन्दनविलेपनादिकं तस्या हस्तयोः प्रदापयत्। "एकस्या उत्पलेनापि पतता क्षतम् (घ) आहितं, द्वितीयस्याः शशिकरैरपि अङ्गं दग्धं, तृतीयस्यास्त्वस्याः श्रुतेन मुषलशब्देन हस्तयोरीदृशाः किणा जाताः, अहो! युगपत् एतासां मे प्रेयसीनां गुणोऽपि अभिजातत्वं दोषायैव जातः" इति चिन्तयतः अन्तःपुरेषु वसतः तस्य नृपतेः सा त्रियामा शतयामेव कृच्छ्रात् विरराम। प्रातश्च स राजा (ङ) भवक्षर्त्तैर्भिषग्भिः सह तथा विधानमकरोत्, यथा अचिरात् स्वस्थान्तःपुरनिर्वृतोऽभवत्'।

[illegible]

(घ) आहितं—जनितमित्यर्थः [आ+धा+क्त "दधातेर्हिः" (७।४।४२ पा) इति हि]। अथ यामा,—प्रहराः यस्याः, सा त्रियामा—रात्रिः आद्यन्तयोः यामार्द्धयोः चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् रात्रेस्त्रियामात्वं बोध्यम्; यद्वा—यौम्— धर्मार्थकामान् यापयति—निरवकाशीकरोति कामप्रधानत्वात् इति त्रियामा [त्रि+या+"अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते—" (३।२।७५ पा) इति मन्; जातेरस्त्रीविषयात् ङीप्]। निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा इत्यमरः], शतं यामा यस्याः सा शतयामेव—प्रहरशतेनेव विहिता अपि प्रहरत्रयेणैव, अति दीर्घा त्रियामा अतिदीर्घमेव प्रतीयमानमभवदिति भावः। विरराम—निवृत्ते अर्थे [वि+रम+लिट्-णल् "व्याङ्परिभ्यो रमः" (१।३।८३ पा) इति परस्मैपदम्]।

(ङ) सत्वरम्—ईषदागतवाचापरतीन् ("सत्वरमारोहणं मम ना वाचिमरत्न द्रुमे" इति रमसः) इति—...भिषग्भिः,—भिषज (भिष + भृश + क्विप्)। विधानं—चिकित्सामित्यर्थः। सह—सहितम्, ...

इत्थमेतां कथामाख्याय वेतालः पप्रच्छ,—"राजन्! एतासां का सुकुमारतरा?"। "यस्याः मुषले अस्पृष्टेऽपि शब्देनैव किणा उद्गताः, उत्पलेन्दुकरैः स्पर्शे जाते ययोर्व्रणविस्फोटा (ख) वृत्ताः, ते उभे तस्याः समे न"। इति राज्ञो वचनमाकर्ण्य स वेतालः यथास्थानमगात्, राजा च दृढनिश्चयः पुनस्तमानेतुं सत्वरो बभूव।

अथ द्वादशकथा।

अथ राजा तथैव तस्य शिंशपातरोरन्तिकं गत्वा तं वेतालं स्कन्धमारोप्य पुनर्गन्तुं प्रावर्त्तत। वेतालश्च भूयस्तमवादीत्,—"राजन्! इत्थम् (क) अनुद्विग्नः त्वं भृशं मे प्रियोऽसि, तदेतां हृद्यामाख्यायिकां ते श्रमविनोदाय कथयामि, शृणु—

रित्यर्थः, अन्तःपुरे,—अवरोधे, अन्तःपुरवर्त्तिभिः राजदारैः हेतुभिरित्यर्थः ("अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे" इति मेदिनीवचनात् राजदारापरपर्य्यायस्य अवरोधशब्दस्य "स्त्र्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम्। शुद्धान्तश्चावरोधश्च" इत्यमरवचनेन अन्तःपुरवाचकत्वात् अत्र अन्तःपुरशब्देन राजदारा एव गृह्यन्ते, तेषामन्तःपुराधिष्ठानत्वादिति बोध्यम्), निर्वृतः,—स्वस्थः, निरुद्वेग इति यावत्, स्वस्यान्तःपुरनिर्वृतः,—महिषीणामारोग्यलाभेन स्वयमपि सुखित इत्यर्थः (विप०। उपा० तत्पु०)।

(ख) वृत्ताः,—सञ्जाताः। तस्याः,—मृगाङ्कवत्याः ["तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्" (२।३।७२पा०) इति तुल्यार्थक-समशब्दयोगात् ष०]।

(क) अनुद्विग्नः,—अव्याकुलचित्तः, धीरस्वभाव इति यावत् निर्भय इति वा। भृशम्—अत्यर्थम्। हृदयाय हितां हृद्याम्—हृदयहारिणीम्, आख्यायिकाम्—कथाम्, परिज्ञातसत्यवृत्तान्तामित्यर्थः।

आसीदङ्गदेशे (ख) यशःकेतुरिति नृपः साक्षादनङ्गः स्वयम् अदेह-तनुमाश्रितोऽपर इव स्मरो नरपतिः। बाहुवीर्येण (ग) पराजित-वैरिकुलस्य तस्य शक्रस्येव बृहस्पतिः, दीर्घदर्शी नाम मन्त्री अभूत्। कदाचित् स राजा (घ) वयोरूपमदात् निहत-कण्टकं राज्यं तस्मिन् मन्त्रिणि विन्यस्य शनैः सुखासक्तः सम-जायत। केवलं निरन्तरं (ङ) प्रमदाऽऽसङ्गे अन्तःपुरे तस्थौ,

(ख) यशःकेतुरिति नाम्ना ख्यात इति शेषः। साक्षात्—स्वरूपेण स्वयम् —स्वरूपेण अनङ्गत्वार्थे—निजदेहत्यागार्थे हरकोपानलादिति भावः, अदेह,— अदेहीभूतः, तनुमाश्रितः,—देहाश्रितः, अपरः,—द्वितीयः; कामदेव हरकोपा-नलात् अदेहभावाद्वे अपरे तव देहोपाकारेण पुनर्देही आविर्भूतोऽभूदिति मनुष्यरूपेण, नरपतिरूपेण रूपवान् आसीदिति भावः। पुरा पतिनिन्दाश्रवण-विगतदेहदाक्षायणीविरहकातरः हरः सौम्यसमाधिमास्थाय..., तदनन्तरं तारकासुरोपद्रुता सुरगणा चतुर्मुखात् ब्रह्मणो हरसमाधिभङ्गार्थं हिमगिरि-नन्दिनीरूपेणाविर्भूता पार्वती तदा शर्वे विमलोऽपि निवसमानं आसितैर्नं प्रत्यर्थं सुमा समाधिभङ्गार्थे मदनवार्थं अप्यर्थं प्रस्थापितो देवगणाद्। पार्वती च तदा समागतोऽप्यमतो समिदादि आनीय मार्गं परिचचार। तदा वसु वा परि-चरार्थं प्रवृत्तिविलम्बात् तदैव मन्मथः समाधिभङ्गार्थे हरं प्रति निर्माण तैन च मन्मथापि स मारकमनिशम् अक्षतो हर्षं निक्षिप्य हरः समाधिं परोद्युक्तं पुष्पधन्वानं मदनं हरैव क्रोधवह्निना तत्र ललाटनयनात् प्रभावितः पुरस्तादेव भस्मसात् मदनं सर्वलोक ज्वलितरूपमाप इति पौराणी वार्ता।

(ग) पराजितं—पराभूतं वैरिकुलं—रिपुसमूहः येन तस्य पराजितवैरि-कुलस्य—विजितशत्रुविजयस्य (विन् । बहुव्री)। शक्रस्य—इन्द्रस्य।

(घ) वयः—यौवनं ("खग पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च वयस्वनम्" इति मेदिनी) रूपं—सौन्दर्यं, ताभ्यां यो मदः—गर्वः तस्मात् वयोरूपमदात्—तारुण्य-सौन्दर्याभिमानविशेषात् (हेतौ पञ्च) निहताः—विनष्टाः, कण्टकाः—शत्रवः ("रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च तरौ च कण्टकः" इति मादव) यस्य तत् निहतकण्टकं—निरपदं (विन० । बहुव्री)। विन्यस्य—निधाय (वि+नि+ अस+ल्यप्)।

(ङ) प्रमदाना—नारीणां यौवनमदमत्तानामिति भावः आसङ्गे—संसर्गे

शुश्राव च तासां सानुरागगीतं, न हितैषिणां वचनम्; रज्यति स्म स सततं जालवातायनेषु, न पुनर्बहुच्छिद्रेषु राजकार्य्येषु कदाचिदपि। दीर्घदर्शी तु तं राज्यचिन्ताभारं समुद्वहन् दिवानिशम् (च) अतन्द्रितस्तस्थौ।

अथ (छ) पौरेषु—"नृपं व्यसने प्रक्षिप्य महामन्त्री दीर्घदर्शी साम्प्रतं राज्ञः श्रियं स्वयं भुङ्क्ते" इति जनवादे समुत्थिते, स मन्त्री स्वगेहिनीं मेधाविनीं प्राब्रवीत्,—"प्रिये! राजनि सुखासक्ते, तद्भारं वहतोऽपि,—"राज्यं भक्षितमनेन" इति महदयशो मे समुत्पन्नं जनेषु; लोकवादो हि महतामपि दोष-

---

स्थानमित्यर्थः, यद्वा,—आस्पद—कृत्ये, कार्य्यमित्यर्थः ("प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्" इत्यमरः) यत्र तस्मिन् प्रमदाऽऽस्पदे—स्त्रीजनाऽऽश्रये (विश०। बहुव्री०)। "न हितैषिणां वचनम्" इत्यत्र शुश्राव इति पूर्वतो योजनीयम्। रज्यति—प्रीणाति, प्रीतिमनुभवतीत्यर्थः [रन्ज+कर्म्मकर्त्तरि लट् तिप् "कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च" (३।१।९० पा०) इति कर्म्मकर्त्तरि श्यन् परस्मैपदञ्च "अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति" (६।४।२४ पा०) इति नलोपः]। जालम्—आनाय, मत्स्यबन्धनार्थं तन्तुमयं प्रसिद्धं, जालमिव इति जालं—सूक्ष्मलौहतन्तुनिर्मितं बहुसूक्ष्मच्छिद्रं गवाक्षावरोधकं द्रव्यविशेष इत्यर्थः, जालमिवद्धानि वातायनानि—गवाक्षाः तेषु जालवातायनेषु—जालावृतगवाक्षमार्गेषु इत्यर्थः (शाकपा०), जालावृतगवाक्षमार्गेण गृहाभ्यन्तरस्थानां सुन्दरीशतानां दर्शनेनैव नियतमात्मानं विनोदयतीति भावः। बहूनि छिद्राणि—दोषाः, दोषाविष्करणमार्गा इत्यर्थः ("छिद्रं विवररन्ध्रवत्। क्लीवे दोषे" इति हैमः), यत्र तादृशेषु बहुच्छिद्रेषु—बहुदोषाकरेषु (विश०। बहुव्री०), अल्पेनैव स्खलनेन राज्यभ्रंशादिविपत्तिसम्भवात् राजकार्य्यस्य बहुदोषास्पदत्वमवगन्तव्यम्।

(च) अतन्द्रितः—सावहितः, सावधानः सन् इत्यर्थः (विश०)।

१ (छ) पौरेषु—पुरवासिवर्गेषु, पुरवासिजनमध्ये इत्यर्थः (चौपश्लेषिके ७मी०)। व्यसने—कामजदोषे, प्रमदानृत्यगीतवाद्यादिषु आसक्तिरूपे इत्यर्थः ("व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे" इत्यमरः। तत्र "मृगयाक्षौ दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः। तौर्य्यत्रिकं वृथाऽट्या च कामजो दशको गणः।" इति)। श्रियं—

मावदति रामोऽपि जनापवादेन जानकीं त्याजितो न किम् ? तन्मया किं कर्त्तव्यमधुना ?" । इति मन्त्रिणाऽभिहिते भार्य्या मेधाविनी धीरा (ञ) धन्यवन्नाम्नी तं पतिमभाषत,—"नाथ ! तीर्थयात्राऽपदेशेन युक्त्या महीपतिमापृच्छस्व,—'कियन्तं कालं विदेशं गन्तुं मे इच्छेदानीं युक्त तदनुमन्यताम्' इति । एवं हि (झ) निःस्पृहस्य ते स जनवादो निवर्त्तिष्यते, त्वयि प्रस्थिते राजा स्वयं राजधुरामुद्वक्ष्यति, ततश्च शनैरस्य व्यसनित्वञ्च शान्तिमेष्यति, आगतस्य च पुनस्ते सा एव मन्त्रिता अनिन्द्या भविता" ।

[illegible]म् । जनवादे—लोकापवादे । लोकवादः—लोकनिन्दा (कर्त्त) [illegible]—[illegible] [illegible] । जनापवादेन—लोकनिन्दया [[illegible] । [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] (का) [illegible]] ।

(ञ) धन्यवम्—[illegible] मेधाविनी इति [illegible] [illegible], नाम—संज्ञा यस्याः सा [illegible]—[illegible] [illegible] ([illegible] । [illegible]) । तीर्थयात्रा एव—तीर्थगमनमेव अपदेश—छल तेन तीर्थयात्राऽप देशेन—तीर्थगमनव्याजेन (करणे ३या०), युक्त्या—[illegible] [illegible] याचस्व [[illegible] (७।१।१८ पा०) [illegible]—"[illegible] [illegible] [illegible]" इति नियमात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]] । आपृच्छस्व —[illegible] [आ+प्रच्छ+लोट्-स [illegible] [illegible] (वा०) [illegible] । [illegible]—" (१।२।१४ पा) इति [illegible]] [illegible] [[illegible] [illegible] (२।३।१ पा) इति [illegible]] ।

(झ) निःस्पृहस्य—निर्लोभस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लोभसमवैन निराकाङ्क्षया [illegible] [illegible] । राज्यं धुः—भारः ([illegible] [illegible] इति [illegible]) तां राजधुरां—राज्यभारमिदानीं राजनिर्वहं ["राज+ धुर+ [illegible] (५।४।७४ पा) इति समासान्त अः, [illegible] स्त्रियां टाप्], उद्वक्ष्यति—पालनाय वहीष्यतीत्यर्थः (उत्+वह+लृट्-ति)।

इति भार्य्यया (ञ) अनुशिष्टो महामन्त्री "तथा" इति कथाप्रसङ्गेन तं नृपं यशःकेतुं व्यज्ञापयत्,—"राजन्। अनुजानीहि मां, कांश्चिदपि दिवसानह तीर्थयात्रार्थमितो व्रजामि, धर्मो हि मे परमो मतः"। तदाकर्ण्य स राजाऽब्रवीत्,—"मन्त्रिन्। (ट) मा मैव, तीर्थैर्विना अपरो दानादि. किं न धर्म्मः? स्वगृहेष्वपि तेन स्वर्गसाधनं किं न स्यात्?"। अथ मन्त्री तमवोचत्,—"देव। दानादौ (ठ) अर्थशुद्ध्यादिकं मृग्यते, तीर्थानि तु नित्यशुद्धानि, यावच्च यौवन, तावदेव धीमता गम्यानि, नो चेत् अविश्वास्ये अस्मिन् शरीरे कुतस्तैः

व्यसनमस्य अस्ति इति व्यसनी (व्यसन+अस्त्यर्थे इनि), तस्य भाव तत्त्व व्यसनित्व—व्यसनयुक्तत्व, कामजप्रमदासक्त्यादिरूपदोषवत्त्वमित्यर्थ [व्यसनिन्+"तस्य भाव त्वतलौ" (५।१।११९ पा०) इति त्व-प्रत्यय]। अनिन्द्या—अवाच्या, अपवादमुक्ता इत्यर्थ, नि स्पृहत्वप्रदर्शनादिति भाव।

(ञ) अनुशिष्ट,—उपदिष्ट इत्यर्थ [विण०। अनु+शास+क्त "शास इदङ्हलो" (६।४।३४ पा०) इति उपधाया इत्त्वम्, "शासिवसिघसीनाञ्च" (८।३।६० पा०) इति षत्वम्]। अनुजानीहि—अनुमन्यस्व, अनुज्ञां देहीत्यर्थ (अनु+ज्ञा+लोट्-हि)। इत,—अस्मात् स्थानात [इदम्+पञ्चम्यास्तसिल् "इदम इश्" (५।३।३ पा०) इति इशादेश]। मे—ममेत्यर्थ [मत इति वर्त्तमानविहितक्त-प्रत्ययग्योगात "क्तस्य च वर्त्तमाने" (२।३।६७ पा०) इति कर्त्तरि ६ष्ठी०], परम,—पर, श्रेष्ठ इत्यर्थ, मत,—इष्ट, वाञ्छित इत्यर्थ (मन+"मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्त])।

(ट) मा मैव. कुरु इति शेष।

(ठ) अर्थानां—धनानां, शुद्धि,—धर्म्येण उपायेन अर्जनरूपनिर्द्दोषत्व, तदादिकम् अर्थशुद्ध्यादिक—धर्मसङ्गतोपायेन सङ्गृहीत धन, न तु प्रतारणापहरणादिरूपेण अन्याय्येन उपायेनेति भाव, विशुद्धरूपेण उपार्ज्जित अर्थ दानकर्म्मणि प्रशस्त, न तु चौर्य्यादिना, स च दातृयाचकयो निरयसम्पादकत्वादिति निष्कर्ष, मृग्यते—अन्विष्यते, दातृभि प्रार्थिभिर्वा इति शेष (मृग+स्वार्थे णिच्+कर्म्मणि लट्-ते)। नो चेत्—यौवने एव न गम्येरन् यदीत्यर्थ.। तै,—तीर्थै।

सह सङ्गमः ?" इति तस्मिन् सान्त्वयति (ज) वदति, राज्ञि च तत् निषेधति, प्रविश्य प्रतीहारो तं राजानं व्यजिज्ञपत्—"देव ! भगवानंशुमान् व्योमसरोमध्यमवगाहते, तदुत्तिष्ठ, स्नानवेला तेऽतिवर्त्तते"। एतदाकर्ण्य राजा सहसा स्नातुमुदतिष्ठत्। (ठ) यात्रोन्मुखः स मन्त्री च तं प्रणम्य स्वगृहमगात्। तत्र तां भार्य्याम् अनुगन्तुमानसां निवार्य्य स्वजनैरपि (ड) अलक्षित स्वयुक्त्या यात्रामकरोत्।

क्रमेण च एकाकी तान् तान् देशान् तीर्थानि च भ्रमन् (ढ) चोड़विषयं प्रापत्। तत्र अम्बेरदूरे एकं

सङ्गम—संयोगः, शरीरं नश्वरमपि सदा तिष्ठतीति तस्य निश्चयो नास्ति सहसा उपरते तीर्थदर्शनमेव भवेत् अत जीवन एव तत् कर्त्तव्यमिति भावः।

(ज) वदति—कथयति (भावे सप्तमी। वद+शतृ)। निषेधति—निवारयति (भावे सप्तमी। नि+षिध+शतृ)। अंशुमान्—प्रशस्तकिरणः सूर्य्य इत्यर्थः (अंशु+प्राशस्त्ये मतुप्) व्योम—आकाशं सरः—तडाग इव दुर्गमत्वादिति यथा अपारत्वादिति भावः तस्याः व्योमसरोमध्यं—आकाशसरोवरमध्यभागं मध्यगगनमित्यर्थः, अवगाहते—प्रविशति (अव+गाह+लट् ते)। अतिवर्त्तते—अतिक्रामति (अति+वृत+लट् ते) भगवान् सूर्य्योऽपि स्नानोपयुक्तकिरणसम्पन्नः [illegible] स्नानाय सरोमध्यं प्रविशति भवान् किं न स्नाति ? देव एतावन्तं कालमपि अस्नात्वा तिष्ठति ? अस्मात् समुत्तिष्ठ अत्र स्नानाय प्रयाहि इति भावः।

(ठ) यात्रायै—तीर्थभ्रमणाय उन्मुख—उद्युक्तः, उपक्रमाभिमुखं यात्रोन्मुखः,—तीर्थयात्रोद्युक्त (शिव। बहुव्रीहि)।

(ड) अलक्षित—अदृष्टोऽचितः, अविदितः इत्यर्थः, गुप्तभावेनेति भावः (शिव), स्वयुक्त्या—निजकौशलेन अन्यथैव आश्रम [illegible] ज्ञातवान्‌ न निवर्त्तिष्यते नापि राजा अस्मात् निवेदयति इति विवेचनयैव (करणे तृतीया)।

(ढ) चोडाः,—चोडविषयः, जनपदभेद इत्यर्थः, तत्सम्बन्धि इति यावद् ("चोडा पुं भूम्नि नीवृति। चोडस्तु वस्त्रभेदे स्यात्"। "चोड कवली भवाङ्गयें" इति पाठान्तरम्। इति मेदिनी) चोडराजा राजा, चोडे भवा वा चोडाः,—

(थ) पत्तनं प्राप्य, तत्र चैकं शैवं मन्दिरं प्रविश्य तत्प्राङ्गणे उपाविशत्। तत्र तम् अर्ककरसन्तप्तं (द) दूराध्वभ्रमणधूसरं निधिदत्तो नाम देवार्चनाऽऽगतः कश्चित् वणिक् ददर्श। स तं तथाविधं दृष्ट्वा सयज्ञसूत्रं सुलक्षणं द्विजश्रेष्ठं सम्भाव्य आतिथ्यार्थं स्वं गृहमनयत्, अपूजयच्च स्नानभोजनाद्यैः. अप्राक्षीच्च विश्रान्तं,—"कस्त्वम्? कुत आयातः? क्व यासि?" इति। सोऽब्रवीत्,—"अहं दीर्घदर्शी नाम विप्रः, अङ्गदेशादिह आयातस्तीर्थयात्रार्थी" इति। ततः स महावणिक् निधिदत्तस्तमब्रवीत्,—"अहं (ध) वणिज्यया सुवर्णद्वीपं गन्तुमुद्यतः, त्वं तावदस्मद्गृहे तिष्ठ, यावदहम् आगमिष्यामि; तीर्थयात्रापरिश्रान्तोऽसि, अत्र कञ्चित् कालं विश्रम्य ततो यास्यसि" इति। तदाकर्ण्य स दीर्घदर्शी प्रत्यवादीत्,—"ममेह (न) स्थित्या अलं, त्वयैव

ओड्रराजः, ओड्रदेशवासिनो वा [ओड्र + "जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्" (४।१।१६८ पा०) इत्यञ् "तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्" (२।४।६२ पा०) इति राजप्रत्ययान्तस्य लुक्, "तस्य भवः" (४।३।५३ पा०) इत्यण्], तस्य तेषां वा विषयः—देशः ("विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च" इति मेदिनी) ओड्रविषयम्—उत्कलदेशम्।

(थ) पत्तनं—नगरं ("पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम्" इत्यमरः)।

(द) दूराध्वनि—विप्रकृष्टपथि, भ्रमणात्—विचरणात्, धूसरम्—ईषत्पाण्डुवर्णं, मार्गधूलिसम्बन्धादिति भावः ("ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः" इत्यमरः), दूराध्वभ्रमणधूसरं—दूरपथभ्रमणजनितधूलिसमाच्छन्नमित्यर्थः (विण०। ५मी तत्पु०)।

(ध) वणिज्यया—वाणिज्येन हेतुना इत्यर्थः [हेतौ ३या०। वणिजो भावः कर्म वा इत्यर्थे वणिज् + "दूतवणिग्भ्यां च" (वा०) इति यः, ततः स्त्रियां वणिज्या, कौमुदीकारस्तु—"वणिज्यमिति काशिका। माधवस्तु—वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः। भाव एव चायं प्रत्ययः, न तु कर्मणि इत्याह। भाष्ये तु—'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव" इत्याह। "वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्" इत्यमरः]।

(न) स्थित्या—अवस्थानेन (करणे ३या०), अलं—निष्प्रयोजनं, किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः. (वारणार्थकमव्ययम्। "मास्म माऽलञ्च वारणे" इत्यमरः)।

सह सङ्गम ?"। इति तस्मिन् मन्त्रिणि (छ) वदति, राज्ञि च तत् निषेधति, प्रविश्य प्रतीहारो तं राजानं व्यजिज्ञपत्,— "देव ! भगवानंशुमान् व्योमसरोमध्यमवगाहते, तदुत्तिष्ठ, स्नानवेला तेऽतिवर्त्तते"। एतदाकर्ण्य राजा सहसा स्नातुमुदतिष्ठत्। (ठ) यात्रोन्मुखश्च स मन्त्री च तं प्रणम्य गृहमगात्। तत्र तां भार्य्याम् अनुगन्तुमानसां निवार्य्य, स्वभृत्यैरपि (ण) अलक्षितः स्वयुक्त्या यात्रामकरोत्।

क्रमेण च एकाकी तान् तान् देशान् तीर्थानि च भ्रमन् (त) पौण्ड्रविषयं प्रापत्। तत्र अब्धेरदूरे एकं

सङ्गम,—संयोगः, शरीरं त्यक्त्वापि कदा मिलनमपि तया मिलितो नापि सहसा उपरते तीव्रदुःखं नैव भवेत् चेत् जीवन एव तत अलभ्यमिति भावः।

(छ) वदति—कथयति (लटि शतरि ७मी। वद+शतृ)। निषेधति—निवारयति (लटि ७मी। नि+षिध+शतृ)। अंशुमान्—सूर्यविशेषः, सूर्य इत्यर्थः (अंशु+बाहुल्ये मतुप्) व्योम—आकाशं सरः,—तडाग इव दुर्बोधत्वादिति यथाज्ञानावगमात्वेति भावः तन्मध्यं व्योमसरोमध्यं—गगनसरोवरस्यमध्यं मध्यगगनमित्यर्थः, अवगाहते—प्रविशति (अव+गाह+लट् ते)। अतिवर्त्तते—अतिक्रामति (अति+वृत+लट् ते) भगवान् सूर्योऽपि व्योमतडागविरचस्नान प्रैक्षाभिलाषी स्नानाय सरोमध्यं प्रविशति भवान् किं न स्नाति ? तेन एतादृशं कालमपि भवान्ना तिष्ठति ? अतस्त्वं समुत्तिष्ठ स्व स्नानाय गच्छ इति भावः।

(ठ) यात्रायै—तीर्थगमनाय उन्मुखः,—उद्युक्तः, तत्परतामितं यात्रोन्मुखः,—तीर्थयात्रोद्यत (विश। ६ष्ठी तत्पु)।

(ण) अलक्षितः—अदृष्टोऽविज्ञातः, अविदित इत्यर्थः, गुप्तमार्गेणेति भावः (विश०) स्वयुक्त्या—निजबुद्ध्यैव यथाकथमपि आत्मनः अथवा अलक्ष्यो न निर्गमिष्यति, नापि राजा मत्स्थानात् निर्गमिष्यति इति निवेदनमेतत् (करणे तृया)।

(त) पौण्ड्राः,—पौण्ड्रविषय जनपदस्य इत्यस्य तन्नामदेश इति यावत् ("पौण्ड्रः पुं पुण्ड्रीकृति। पौण्ड्रस्तु भवनदेशे स्यात्। "पौण्ड्रः स्यादौ बन्धुपुत्रे" इति पाठान्तरम्। इति मेदिनी) पौण्ड्राणां राजा, पौण्ड्रे भवा वा पौण्ड्राः—

(थ) पत्तनं प्राप्य, तत्र चैकं शैवं मन्दिरं प्रविश्य तत्प्राङ्गणे उपा-विशत्। तत्र तम् अर्ककरमन्तप्त (द) दूराध्वभ्रमणधूसरं निधि-दत्तो नाम देवार्चनाऽऽगतः कश्चित् वणिक् ददर्श। स तं तथा-विधं दृष्ट्वा सयज्ञसूत्रं सुलक्षणं द्विजश्रेष्ठं सम्भाव्य आतिथ्यार्थं स्वं गृहमनयत्, अपूजयच्च स्नानभोजनाद्यैः. अप्राक्षीच्च विश्रान्त,— "कस्त्वम् ? कुत आयातः ? क्व यासि ?" इति। सोऽब्रवीत्,— "अहं दीर्घदर्शी नाम विप्र', अङ्गदेशादिह आयातस्तीर्थयात्रार्थी" इति। तत' स महावणिक् निधिदत्तस्तमब्रवीत्,—"अहं (ध) वणिज्यया सुवर्णद्वीपं गन्तुमुद्यतः, त्वं तावदस्मद्गृहे तिष्ठ, यावदहम् आगमिष्यामि; तीर्थयात्रापरिश्रान्तोऽसि. अत्र कञ्चित् कालं विश्रम्य ततो यास्यसि" इति। तदाकर्ण्य स दीर्घदर्शी प्रत्यवादीत्,—"ममेह (न) स्थित्या अलं. त्वयैव

औड्रराज, औड्रदेशवासिनो वा [औड्र'+"जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्" (४।१।१६८ पा०) इत्यञ् "तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्" (२।४।६२ पा०) इति राज-प्रत्ययान्तस्य लुक्, "तत्र भव" (४।३।५३ पा०) इत्यण्], तस्य तेषां वा विषय— देश ("विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च" इति मेदिनी) औड्रविषयम्— उत्कलदेशम्।

(थ) पत्तन—नगर ("पू' स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तन पुटभेदनम्" इत्यमर')।

(द) दूराध्वनि—विप्रकृष्टपथि, भ्रमणात—विचरणात्. धूसरम्—ईषत्पाण्डु-वर्णं, मार्गधूलिसम्बन्धादिति भाव ("ईषत्पाण्डुस्तु धूसर." इत्यमर), दूराध्वभ्रमण-धूसर—दूरपथभ्रमणजनितधूलिसमाच्छन्नमित्यर्थ (विण० । पुंसो तत्पु०)।

(ध) वणिज्यया—वाणिज्येन हेतुना इत्यर्थ [हेतौ ३या० । वणिजो भाव' कर्म वा इत्यर्थे वणिज्+"दूतवणिग्भ्यां च" (वा०) इति य, तत' स्त्रियां वणिज्या, कौमुदीकारस्तु—"वणिज्यमिति काशिका। माधवस्तु—वणिज्याशब्द. स्वभावात् स्त्रीलिङ्ग। भाव एव चाव प्रत्यय, न तु कर्मणि इत्याह। भाष्ये तु— 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव" इत्याह। "वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्" इत्यमर]।

(न) स्थित्या—अवस्थानेन (करणे ३या०), अलं—निष्प्रयोजनं, किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः (वारणार्थकमव्ययम्। "माङ्‌ माऽलञ्च वारणे" इत्यमरः)।

सह तत्राहमपि गन्तुमिच्छामि"। ततस्तेन साधुना,—(प) "एवमस्तु" इति कथिते स मन्त्री चिरादपास्तशयनो निशां तामनैषीत्।

अथान्येद्युस्तेन वणिजा सार्द्धं वारिधिं गत्वा (फ) तद्भाण्डपूर्णं प्रवहणं समारुरोह। तेन प्रवहणेन गच्छन् (ब) बहुतमोपयम् अम्भोधिं विलोकयन् क्रमेण तत् स्वर्णद्वीपमुपाययौ। तत्र च द्वीपे तेन क्रयविक्रयौ कुर्वता वणिजा निधिदत्तेन सह कञ्चित् कालमुवास। ततश्च तेन सह प्रत्यागच्छन् प्रवहणेन, तस्मात् सागरात् सहसा समुत्थित (भ) प्रवाले शाखासुभगे जाम्बूनदोज्ज्वले काण्डे मणिमये फले कान्तेय कुसुमे सुशोभित

(प) एवमस्तु—एवं भवतु मयैव सह गम्यतामित्यर्थः। चिरात्—दीर्घकालात् निधिदत्तागमनात् प्रभृत्येवेत्यर्थः, अपास्तं—परित्यक्तं, शयनं—निद्रा शय्या वा (शयनं सुप्ते निद्रायामपीह नपुंसकम् इति मेदिनी) येन स अपास्तशयनः —अपगतनिद्रः, त्यक्तशय्यो वा (त्रिष। बहुव्री), निधिदत्तागमनात् प्रभृत्येव प्रतुत परिश्रान्तमधी वा इत्यर्थः। अनैषीत्—यापयामासेत्यर्थः (णी+लुङ्-द)।

(फ) तत्र—वणिजः, भाण्डानि—मूलधनानि पण्यद्रव्याणि इत्यर्थः यद्वा—भाण्डानि—पात्राणि पण्याधारा इत्यर्थः ("भाण्डं पात्रे वणिङ्मूलधने भूषाश्वभूषयोः" इति मेदिनी) तैः पूर्णं भाण्डपूर्णं—वणिङ्मूलधनपूरितं विक्रेयद्रव्याधारपूरितं वा (त्रिष। तृता तत्पु) प्रवहणम्—पोतयानमित्यर्थः।

(ब) बहुतम—चास्त्येव सह भीषणं—भयानकम् बहुतमोभीषणं—विषम दर्शनं धीरदर्शनक्षमं (कर्मधा) यद्वा—बहुतमासौ भीषणश्चेति बहुतमभीषणः—भीषणतमोऽपि बहुतमभीषणं यत् इत्यर्थः, भीमकायमिति भावः।

(भ) प्रवाले—विद्रुमे, प्रवालमयैरित्यर्थः शाखासुभगैः,—रमणीयशाखाभिरित्यर्थः, प्रवालनिर्मिताभिः रमणीयशाखाभिरिति यावत् यद्वा—शाखा—शाखासु सुभगैः,—रमणीय शाखासु भगे —सुदर्शनशाखाभिरेव परिवृतैरित्यर्थः प्रवालैरिति योजना जाम्बूनदेन—सुवर्णेन ("स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्। तपनं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) उज्ज्वलैः—

कल्पवृक्षमद्राक्षीत्, तस्य च स्कन्धे सद्रत्नपर्य्यङ्कोपरिस्थिताम् अत्यद्भुताकारां कमनीयां कामपि कन्यकामैक्षत। "अहो ! किमेतत् ॥" इति स मन्त्री यावत् (स) ध्यायति स्म, तावत् सा कन्या वीणापाणिः गातुमुपचक्रमे,—"येन यत् कर्मबीजमुप्तं, स निश्चितं तत्फलं भुङ्क्ते, पूर्वकृतं हि कर्म विधिनाऽपि अन्यथा कर्त्तुं न शक्यते"। इति सङ्गीतार्थं (य) प्रकटय्य क्षणादेव सा दिव्यकन्या कल्पद्रुमपर्य्यङ्कसहिता तत्रैव ममज्ज। "किमप्येतद-

---

सामुरे जाम्बूनदोज्ज्वलैः,—काञ्चनपदार्थैः, स्वर्णमयैरिति यावत्, काण्डैः,—स्कन्धैः ("काण्डः स्कन्धेऽपि शाखिनाम्" इति माधवः), वृक्षस्य मूलात् शाखावधिभागैरित्यर्थः, ("अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलाच्छाखावधिस्तरोः" इत्यमरदर्शनात् काण्डप्रकाण्डयोरेकार्थकत्वम्)। कल्पस्य—सङ्कल्पितार्थस्य, वृक्ष कल्पवृक्षम्—अभीष्ट-वस्तुप्रद तरुविशेषम्। स्कन्धे—प्रकाण्डदेशे, सन्ति—उत्कृष्टानि, रत्नानि—मणयः यत्र तादृशः पर्य्यङ्कः,—खट्वा (कर्म्मधा०), तस्य उपरिस्थिता सद्रत्नपर्य्यङ्कोपरिस्थिता—बहुमूल्यमणिखचितखट्वानिषण्णा (विश०)।

(स) ध्यायति स्म—दध्यौ, चिन्तयामासेत्यर्थः [ध्यै+लट्-तिप् "लट् स्मे" (३।२।११८ पा०) इत्यतीते लट्]। उपचक्रमे—आरेभे [उप+क्रम+लिट्-ए "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" (१।३।४२ पा०) इत्यात्मनेपदम्]। कर्म्मणः,—शुभोदर्कक्रियाया अशुभोदर्कक्रियाया वा, बीजम्—अङ्कुरमिव बीजं कर्म्मबीज—परिणामे शुभाशुभहेतुभूतं कर्म्म इत्यर्थः (षष्ठी तत्पु०), यद्वा,—कर्मरूपं—शुभाशुभरूपमित्यर्थ, बीजमिव बीजं कर्मबीजं (उपमितकर्मधा०), उप्तम्—आहितं, येन यादृक् कर्म आचरितमित्यर्थं, उप्तं बीजं कालेन अङ्कुरितं भूत्वा यथा फलदं भवति तथा आचरितं शुभाशुभकर्मरूपं बीजम् इहैव जन्मनि जन्मान्तरेऽपि वा अवश्यमेव फलप्रदं भवतीति निष्कर्षः [वप+क्त "वचिस्वपियजादीनां किति" (६।१।१५ पा०) इति सम्प्रसारणम्]। पूर्वकृतं—जन्मान्तरानुष्ठितमित्यर्थः। विधिना—विधात्रा।

(य) प्रकटय्य—प्रख्याप्य [प्र+कट+णिच्+ल्यप् "ल्यपि लघुपूर्वात्" (६।४।५६ पा०) इति णेरयादेशः]। ममज्ज—प्रविवेशेत्यर्थः (मस्ज+लिट्-णल्)।

पूर्वमप्यत्र मयैष दृष्टः, तत् (२) कथमिदं ? स च दृष्टनष्टोऽयं दिव्याङ्गनासहितस्तरुः ? यदि च पयोधेरीदृश एव प्रभावस्तदाऽपर मता मज्जोन्मज्जनविज्ञातायाः कस्मात् न किमुक्ता ?" इति सविस्मयमस्तं दीर्घदर्शिनं विलोक्य चिन्तयाऽऽविष्टं कर्णधारा दयोऽब्रुवन्—"भद्र! एवमेषा रत्नकन्यका सदैव इह दृश्यते निमज्जति च क्षणेन, तव तु यथा नवं दर्शनम्" इति तैरुक्त स मन्त्री सविस्मयस्तेन निषिद्धस्तेन समं पोतात् सागरतीर मासमाद। अत्र (३) कथाविदितमायकेन तेन वणिजा हृष्ट भृत्येन सह स मन्त्री तद्गृह गत्वा कतिपयान् दिवसान् तत्र सुखेन

(२) अब्धिः,—समुद्रः। यावत् दृष्टः—ईक्षितः, पश्चात् नष्टः,—अदृश्यतां गतः दृष्टनष्टः,—अकस्मादन्तर्हितोऽन्तर्धानं गत (विच। कालाद्युक्तिवत् समासः)। स अब्धिः? स चार्थं तरुः? संसमुद्रतो भवदन्तरदृश्यतम् यथोत्पन्नतरोदिवाभ्यां दृश्यता कालिका तथा तरोश्च प्रत्यागमन मतीतोऽन्यथाजातादिति भाव। च— पथान्तरे यदा इतश्च अब्धौ,—समुद्रात। मग्न—वृत्त (मस्ज०। "पुष मग्नमेधो मग्न" इति प्रोक्तत), पयसोऽ, तत्स्थलोदिति शेष। किं—वचसम्? उद्गता,— उत्थिता न दृश्यते अधिपुरिति शेष; यत्र यात्र। कस्मादस्ति विस्मयेऽपि यदि ईदृशी रत्नमाला सुन्दरी ईदृक् अर्णोऽपि तदवीक्षितेन तथा कन्यादर्शनप्रतिभावयाथात्म्य ईशपुरेरेणुरूपमुदमज्जनमपरी कर्णे नाश्चर्य? तेषामुद्धमन्तमेव वामाविकम् यतो रत्नाकरत्वात् इति भाव। यत्ताकै देवादौ यदा समुद्र मथने तदा लक्ष्मी,, चन्द्र पारिजातश्च,, अपि मधा च,, ऐरावतो यत्नो यथान् समुदस्थ इति पुराणकथा। कर्णधारादय —नाविकादय ("कर्णधारस्तु नाविक" इत्य मर। कर्णादियतैव पोतवाहनकादीनां ग्रहणम्)। भद्र—शिष्ठ (देवाते भद्र मेहे शिवु लीव मनाजविति" इत्यमर.) सा यावो कन्यका—कुमारी चित्रि यद कन्यका—कन्यकाङ्गना ("पुनन् कर्णधारकथाशीलदीर्घेषु" (८।४।३९ पा) इति पुंवद्भाव]। पोतात्—यानपात्रात्। आससाद—प्राप (आ+षद्+णिच्-लङ्)।

(३) कथाविदितानि—पथाविदितानि मायकानि—पवित्रकथानि एव मायकानि या येन तेन कथाविदितमायकेन—यथाविदितमुचितेन यथाविदितकथा चरित्र वा (विच। बहुव्री)। हृष्ट,—प्रमुदिता,, सर्वमेवाभवत्तादिति भाव,

स्थित्वा तं निधिदत्तमुवाच,—"सार्थवाह! भवद्गेहे अहं चिरं सुखेन विश्रान्तः, इदानीं स्वदेशं गन्तुमिच्छामि, भद्रमस्तु ते" इत्युक्त्वा तमनिच्छन्तमपि वणिक्पतिमामन्त्र्य स दीर्घदर्शी सत्त्वमात्रसहायस्ततः प्रतस्थे।

क्रमेण नानादेशानतिक्रमन् निजम् (व) अङ्गविषयं प्रायात्। तत्र यशःकेतुना राज्ञा तदन्वेषणाय नियुक्ताः (श) चारा बहिर्नगरमागतं तं ददृशुः। ततस्तैर्विज्ञप्तो राजा तद्विश्लेषसुदुःखितः स्वयं नगरात् निर्गत्य तमभ्यगात्। ततश्चोपेत्य (ष) परिष्वज्य अभिनन्द्य च अध्वश्रमक्षामधूसरं तम् अभ्यन्तरमनयत् अब्रवीच्च तं विश्रान्तं,—"मन्त्रिन्! अस्मान् त्यक्त्वा त्वया किमर्थं याव-

भृत्याः,—सेवका यस्य तेन हृष्टभृत्येन—आनन्दितपरिचारकेण। सार्थवाह!—भो वणिक्। ("वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक्" इत्यमरः)। भद्र—कल्याणं ("श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्" इत्यमरः)। आमन्त्र्य—अभिनन्द्य, प्रशस्येत्यर्थः (आ+मन्त्र+णिच्+ल्यप्)। सत्त्व—गुणविशेषः, बलं वा ("सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः" इत्यमरः), तन्मात्रः,—तदेव, सहायः,—सहचरः यस्य तादृशः सत्त्वमात्रसहायः,—सत्त्वगुणमात्रावलम्बनः, बलमात्रावलम्बनो वा, एकाकी एवेति भावः। प्रतस्थे—निर्जगाम, प्रस्थितवानित्यर्थः, [प्र+स्था+लिट् ए "समवप्रविभ्यः स्थः" (१।३।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम्]।

(व) अङ्गस्य—देशविशेषस्य राजानः अङ्गाः ["द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्" (४।१।१७० पा०) इत्यण् "तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्" (२।४।६२ पा०) इति राजप्रत्ययान्तस्य लुक्], तेषां विषयः—जनपदम् अङ्गविषयम्—अङ्गदेशं, प्रायात्—समागच्छत् (प्र+आ+या+लङ्-द)।

(श) चाराः,—प्रणिधयः, अन्वेषणार्थं नियुक्ताः पुरुषा इत्यर्थः।

(ष) परिष्वज्य—आलिङ्ग्य [परि+ष्वन्ज+ल्यप् "अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति" (६।४।२४ पा०) इति उपधानकारलोपः], अभिनन्द्य—समादरादिना सन्तोष्य, गुणख्यापनादिना प्रशस्येति वा (अभि+नन्द+णिच्+ल्यप्)। अध्वनि—पथि, यः श्रमः,—पथपर्यटनक्लमः, तेन क्षामः,—कृशः, स चासौ धूसरः,—ईषत्पाण्डुश्चेति तादृशम् अध्वश्रमक्षामधूसरम्—पथश्रान्तं धूलिमलिनञ्चेत्यर्थः, (विश०।

स्वशरीरं निर्वेदयन्त्यामिमां दशां मानसं नीतम्? अथवा भगवतो भवितव्यस्य गतिं विचित्रां को विज्ञातुमर्हति? येन भवतस्ते तीर्थादिभ्रमणे मतिरीदृश्यभवत्, तत् ब्रूहीदानीं के त्वया देशा भ्रान्ताः? किञ्च सर्वं वस्तु दृष्टम्?" इति। ततः स क्रमात् वर्णयन् सुवर्णद्वीपान्तम् (ख) अध्वानम्, अब्धौ समुत्थितां गायन्तीं त्रिजगत्सारभूतां कल्पतरुस्थितां तां दिव्यकन्यकां तस्मै यथावदकथयत्।

राजा तु तत् श्रुत्वैव तया (ग) आयत्तोऽभवत् यथा तया विना राज्यजीविते निष्फले अमन्यत, अवदच्च तं मन्त्रिणम् एकान्ते नीत्वा,—"मन्त्रिन्! मयाऽवश्यमेव सा द्रष्टव्या, नो चेत् मे जीवितं नास्तीत्यवधारय, भवितव्यतां प्रणम्य त्वदुक्तेन पथा गच्छामि, अहं ते न निवारणीयः, नानुगन्तव्यः, गुप्त-

वर्णिता॰)। स्वशरीरं—आत्मदेहं दशा—ईदृशपदि ("दशावस्था दशा वर्त्तौ" इत्यमरः) निर्वेदाम्—अविरतपर्यटनेन ईदृशं क्लेशदायक यत्नात् अथवा—अथवा, इत्यादिति यावत्; नामनयौ—निर्वेदात्—वक्षाम् इति प्रेमभावपरित्यागात् अथवा—यथा शरीरस्य आमिनय (विष। इनी तनु); यत्र—निरूप्य यावो अथवा अपि वा (वर्णिता) निर्वेदयन्त्या—स्वनर्मदा विरतमदीराज। दशाम्—अवस्थां आत्मशरीरं नामधनिमनयत्, वर्धमरौ तत् नीतम्, यत—शरीरावधि अनीपक्षयामिनय (तत्र नीतमिति नवर्तिनचनात् स्वशरीरं नाममिति वाले मुख्ये कर्माणि द्वि॰ इत्यादि अप्रधाने द्वि॰))। भ्रान्ता,—पर्यटिता [भ्रम+क्त कः "अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति" (६।४।१५ पा॰) इति दीर्घः]।

(ख) अध्वानं—पन्थानम्।

(ग) आयत्त—अधीन वशः,—अधीन आयत्तः,—आसक्तः। यथा—यथदा तावदासक्ता इत्यर्थः। राज्यञ्च जीवितञ्च—जीवनञ्च ते राज्यजीविते—राज्यं जीवनञ्चेत्यर्थः (द्व॰)। एकान्ते—एकस्मिन् प्रान्ते निर्जने इत्यर्थः। नो—न चेत्—यदि द्रक्ष्यामीति शेषः। भवितव्यताम्—अवश्यम्भाविताम्। ते—तव (कर्तरि षष्ठी)। न अनुगन्तव्यः,—न पश्चाद्गन्तव्यः

मेकाकी गच्छामि, राज्यन्तु मे त्वया रक्ष्यम्, इदञ्च मद्वचो नान्यथा कार्य्यं, मया असुभिः शापितोऽसि" इत्युक्त्वा तत्प्रतिवादं निरस्य तं मन्त्रिणं विससर्ज्ज। तदा स दीर्घदर्शी (क) अनल्पोत्सवेऽपि विमना इव आसीत्; स्वामिनि असाध्यव्यसनासक्ते सन्मन्त्रिणां कुतः सुखम् ? ।

अथान्येद्युः स राजा तस्मिन् मन्त्रिणा वरे न्यस्तराज्यभारः निशि तापसरूपधरः यशःकेतुः स्वात् नगरात् प्रतस्थे। गच्छंश्च स पथि कुशं नाम मुनिमपश्यत्। सोऽपि तं प्रणतं (ख) तापसकल्पं समादिशत्,—"वत्स! लक्ष्मीदत्तेन वणिजा साकं पोतेन वारिधौ गत्वा अभीष्टां कन्यां प्राप्स्यसि, निराकुलो व्रज"।

[अनु+गम+"प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च" (३।३।१६३ पा०) इति यत]। असुभि,—प्राणै (करणे ३या०। "पुंसि भूम्न्यसवः प्राणा" इत्यमर), शापित,—शपथ कारित, यदि मद्वचन न श्रोष्यसि तदा मे प्राणवधपातकी भविष्यसि इत्यादिरूपेण, मा मृतमेव द्रक्ष्यसि इत्यादिरूपेण वा दत्तदिव्य इति भावः (शप+णिच्+क्तः)। तस्य—मन्त्रिण, प्रतिवाद—प्रतिकूलवचन, निजवाक्यस्य प्रत्युत्तरेण विपरीतवचनम् इत्यर्थ, निरस्य—निवार्य (निर्+अस+ल्यप्)। विससर्ज्ज—तत्याज, गृहं प्रेषयामास इत्यर्थः (वि+सृज+लिट्-णल्)।

(क) अनल्प,—महान्, उत्सव,—आनन्दजनकव्यापार तस्मिन् अनल्पोत्सवे—महानन्दकरविषयेऽपि (कर्म्मधा०। औपश्लेषिके ७मी०), दीर्घकालानन्तरं स्वदेशप्रत्यागमनरूपे इति भाव। स्वामिनि—प्रभौ ("स्वामी प्रभुविशाखयोः" इति मेदिनी), असाध्य—साधयितुमशक्य, प्रतिक्रियाक्षमतावहिर्भूतमित्यर्थ, यत् व्यसन —विपत्, कामजदोषो वा ("व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे" इत्यमर), तत्र आसक्ते—अनुरक्ते असाध्यव्यसनाऽऽसक्ते—अप्रतिविधेयविपत्तिकरव्यापारे दृढप्रवृत्ते इत्यर्थ, अथवा,—असंशोध्यदोषानुष्ठानप्रवणे (७मी तत्पु०। भावे ७मी०), सागरान्तःस्थाया दैवबालादृश्यायास्तस्या लाभप्रयत्नस्य निष्फलत्वसम्भावनया विपत्तिजनकतया चेति भाव।

(ख) तापसात् ईषदून तापसकल्प—मुनिसदृश, तापसरूपधरत्वात् इति

इति तद्वचनं श्रुत्वा हृष्टः प्रणम्य च स राजा गच्छन् देवात् नदीं (ग) पद्मावतीमतिक्रम्य समम्बुधिमाससाद, तस्य च तीरे मुनिप्रोक्तेन तेन मत्स्योदरेण स्वर्णद्वीपं यियासुना वणिजा सहसा यस्य सङ्गतिरजायत, तेन च पद्माक्षपादमहादिदर्शनात् प्रहृष्टेन सह स नृपः प्रवहणमारुह्य पयोधौ प्रतस्थे। सम्प्राप्ते मध्यमध्येऽस्मिन् प्रवहणे, सहसा कल्पविटपिस्कन्धाधिरूढा सा कन्यका (घ) उदगात्। यावत् राजा (ङ) चकोरश्चन्द्रिकामिव तां पश्यति, तावत् सा तथैव वल्लकीवाद्यसहितं गायति स्म,— "यत् कर्मबीजं येन प्रागुप्तं, तत्फलं तेन नियतं भोक्तव्यं, पूर्वं कृतं हि विधिरपि नान्यथा कर्तुं प्रभवति, तस्मात् यत्र यथा-

भाव [तावत् + इवस्तमाधौ यावत्पूर्वकर्मदीर्घं" (६।३।१० पा०) इति इत्व]। निराकुल,—चपल, शान्त इति यावत्।

(ग) नदीम्—नद्याः अतिक्रम्य—लङ्घित्वा (अति+क्रम+ल्यप्)। यातु लिप्सुना यियासुना—गन्तुमिच्छुना गन्तुमिच्छुना इच्छ [या+सन्+"सना शंसभिक्ष उः" (३।२।१६८ पा०) इति उः]। वर्ण—पताकारत्वादिभिः, वर्ण— चित्र बली साह्नो नादी चरवी (अमरः), यदूपा मुद्रा—पताकाकोटवलिनि प्रवालोत्पादकचित्रविशेष रमणः, तदादिदर्शनात् चक्रादिपद्मपादिदर्शनात्— यज्ञबाह्विचरवालवीनादिदर्शनः, तेन च तदाकारोत्पत्तिमिति प्रवनादिति भाव, प्रहृष्ट—विनीतेन।

(घ) उदगात्—उदितवत् (उत्+इ+लुङ्-द्)।

(ङ) चकोर—चन्द्रस्य सुधापायी पक्षिविशेषः चन्द्रिका—ज्योत्स्ना (चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना इत्यमरः) सुधापानलम्पटो यथा ज्योत्स्नां विहाय चन्द्रोदयमेव चकारइव प्रतीक्षते पश्यति च प्रकाशितां चन्द्रिकां यथा राजाऽपि हृष्टान्तरं विहाय तथा एव चन्द्रमसमसाक्षादेव प्रतीक्षि, तद्वत् तां प्राक्षाक्षीत् इत्याशयः। वल्लकी—पूर्णमदेव वल्लकीवाद्येन—वीणावादन सह (वीणा तु वल्लकी। विपञ्ची इत्यमरः) सहितं—प्रवणकर्म सङ्गीतमिलितः, श्रुत्वा निर्विवादमिति यावत् ("सङ्गतं प्रवणकर्म इत्यमरः) वल्लकीवाद्यसहितं— वीणावादन सह वाद्यवादनमिति यथा तथेमतः (किया निश्च। (१४१ प्रभु०))।

वत् यस्य यत् दैवयोगेन भवितव्यं, तत्र तेन भवितव्येनासौ जन्तुर्विवशो नीयते" इति सूचितभाव्यर्थां गीतिकां गायन्तीं तां पश्यन् राजा तत्क्षणं स्मरशराहतः निस्पन्द एवातिष्ठत्। "हे (च) रत्नाकर! तुभ्यं नमोऽस्तु, येन त्वया इमां प्रच्छाद्य श्रिया हरिर्विप्रलब्धः, तत् त्वां शरणं प्रपन्नोऽस्मि, त्वं मे इष्टसिद्धिं विधत्स्व"। यावदित्थं स राजा समुद्रं स्तौति स्म, तावत् सा कन्यका (छ) सपादपा तत्र न्यमज्जत्। तदवलोक्यैव स राजा (ज) तामनु आत्मानं सिन्धौ प्राक्षिपत्। तद्वीक्ष्य स सज्जनः लक्ष्मीदत्तः तं विनष्टं मत्वा दुःखात् देहं त्यक्तुं समुद्यतोऽभवत्। "मा तावत् (झ) साहसं कार्षीः, मग्नस्यास्य अम्बुधौ भयं नास्ति, एष राजा यशःकेतुर्नाम तापसरूपभृत्, अस्या एव कन्याया अर्थे समायातः, इयं हि अस्य पूर्वभार्या, एतां

सूचित,—प्रकटित, भावी—भविष्यन्, अर्थः,—अभिधेयः, प्राक्तनकर्म्मफलस्य अवश्यम्भावित्वरूप इत्यर्थः, यया तां सूचितभाव्यर्थां—कर्म्मफलस्य अनतिक्रमणीयताप्रतिपादिकामित्यर्थः।

(च) रत्नाऽऽकर।—सागर। तुभ्य (नमः-शब्दयोगात् ४र्थी०)। प्रच्छाद्य—सङ्गोपाय्य (प्र+छद+णिच्+ल्यप्), श्रिया—लक्ष्म्या (करणे ३या०)। विप्रलब्धः,—प्रतारितः (वि+प्र+लभ+क्त) लक्ष्म्या अपि अधिकसुन्दरीयमिति भावः। शरणं—रक्षितारम्, आश्रयमित्यर्थः ("शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः), प्रपन्नः,—प्राप्तः [प्र+पद+क्त "रदाभ्यां निष्ठा-तो न पूर्वस्य च दः" (८।२।४२ पा०) इति निष्ठा-तस्य धातोर्दकारस्य च नः]। विधत्स्व—सम्पादय (वि+धा+लोट्-स्व)।

(छ) पादपेन—वृक्षेण, कल्पवृक्षेणेत्यर्थः, सहिता सपादपा—सतरुका (विण०। बहुव्री०)। न्यमज्जत्—प्राविशत् (नि+मस्ज+लङ्-द)।

(ज) तामनु—तत्पश्चात् (अनुयोगात् तामिति २या०)।

(झ) साहसम्—अविमृश्यकारितां, पूर्वापरमविविच्यैव प्राणविसर्ज्जनरूपमात्मद्रोहमित्यर्थः, मा कार्षीः,—न कुरु [कृ+लुङ्-सि "माङि लुङ्" (३।३।१७५

"महाभाग ! को भवान् ? कथमिदमगम्यं रसातलं प्रविष्टोऽसि ; राजलक्षणाङ्कितगात्रोऽसि तापसव्रतं किमिदम् ? महाभाग यदि ते मयि प्रसादस्तदा एतदाख्याहि"।

एवं तस्या वचः श्रुत्वा स राजा तां प्रत्युवाच,—"सुन्दरि ! अहमङ्गराज यशःकेतुनाम, (घ) प्रासादादिहाम्बुधौ रम्यां त्वामद्राक्षम्, ततस्त्वदर्थम् इमं वेशं कृत्वा राज्यं विसृज्य आगत्य च अनुमार्गेण इह प्रविष्टोऽस्मि, तस्मै काऽसि त्वं कथय"। इति तेनोक्ता सा सलज्जा सानुरागा च तमभ्यधात्—"महाभाग ! मृगाङ्कसेन इति (ङ) श्रीमानस्ति विद्याधराधिपः, मां मृगाङ्कवतीं नाम तस्याऽऽत्मजां विद्धि । स पिता मामस्मिन् नगरे एकाकिनीं विसृज्य केन हेतुना सपौरजनः क्वापि गत इत्यहं न जाने, तेनाहं (च) शून्यवसतेरस्मात् वारिधौ उत्पन्नं कल्पद्रुममाऽऽरूढा भवितव्यतां गायामि"। एवमुक्तवती सा

नाम,—प्रसिद्धत्वप्रकाशकमव्ययम् (ङी तत्पु । करणे तृ०)। प्रसादः,—अनुग्रहः । आख्याहि—वद (आ+ख्या+लोट् हि)।

(घ) प्रासात्—प्रभवितात् [illegible] ("[illegible]" इत्यमरः)। रम्या—रमणीयां अतीव सुन्दरीमिति भावः । वधौवम्—तापसवेशम् (सु+[illegible]) । अनुमार्गेण—पश्चात् [illegible] । [illegible] ["[illegible]" ([illegible])-इति [illegible]]।

(ङ) श्रीमान् श्री,—[illegible] अस्तीति श्रीमान्—सम्पत्सम्पन्नः (श्री+[illegible] मतुप्)। विद्धि—जानीहि [विद+लोट् हि "[illegible]" ([illegible]) इति [illegible]]।

(च) शून्या—हीना जनविरहा इति यावत् वसतिः,—[illegible] ("वसतिर्वेश्मवासिनोः" इति शाश्वतः), तस्याः ; यद्वा —शून्यां वसति,—वासः ("वसति. [illegible] वासे वासिनिवास [illegible]" इति मेदिनी) यस्य तस्मात् शून्यवसतेः,—निर्जनात् ([illegible])। उत्पन्नः—उद्गतम् (उत्+पद्+क्त)।

तस्य (द) मुनेर्वचः स्मरता तेन राज्ञा पेशलैः सुवचोभिः तथा अरज्यत, यथा अनुरागविवशा तत्क्षणं तस्य वीरस्य भार्य्यात्वम् अङ्गीकृत्य समयमेकमभ्यधात्,—"आर्य्यपुत्र! प्रतिमासं शुक्लकृष्णाचतुर्दश्याम् अष्टम्याञ्च अनायत्ता चतुरो दिवसान् यत्र क्वापि गच्छन्ती अहं त्वया न निवार्य्या, नापि द्रष्टव्या; अत्र हि कारणं विद्यते" इति। ततः "तथा" इति (ध) प्रतिपद्य स राजा गान्धर्वेण विधिना तां परिणीय तत्र तया सह दिव्यं भोगसुखं बुभुजे।

एकदा सा मृगाङ्कवती दिव्यसम्भोगसुखावस्थितं तं भूपं प्राह स्म,—"नाथ! त्वमिहैव प्रतीक्षस्व, कार्य्यार्थं क्वापि अहं यामि, अद्य सा कृष्णचतुर्दशी मम सम्प्राप्ता। आर्य्यपुत्र! इहस्थश्च अमुं (न) स्फाटिकं गृहं मास्म गमः, मा अत्र वाप्यां निपतितो भव, तर्हि भूलोकं त्वं तत्क्षणं गमिष्यसि"

(द) मुनेः,—कुशस्य। पेशलैः,—मनोहरैः। अरज्यत—समतुष्यत [रञ्ज+ कर्म्मणि लङ्-त "अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति" (६।४।२४ पा०) इति रञ्जेर्नलोपः]। अनुरागेण—अतिप्रेम्णा, विवशा—विह्वला, आत्मसंवरणाक्षमेति यावत्, अनुरागविवशा—प्रणयाधीना (विण०। ३या तत्पु०)। समयं—नियमं ("समयाः शपथे भाषासम्पदोः कालसंविदोः। सिद्धान्ताचारसङ्केतनियमावसरेषु च॥ क्रियाकारनिर्द्देशे च" इति हैम)। अभ्यधात्—अकथयत (अभि+धा+ लुङ्-द)। प्रतिमासं—मासि मासि (वीप्सायामव्ययी०)। अनायत्ता—अनधीना, विवशा इत्यर्थः।

(ध) प्रतिपद्य—स्वीकृत्य (प्रति+पद+ल्यप्)। गन्धर्वाणामयमिति गान्धर्वः, तेन गान्धर्वेण—गन्धर्वजात्यनुष्ठितेन, विधिना—नियमेन, "इच्छयाऽन्योऽन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च। गान्धर्वः स तु विज्ञेयः मैथुन्यः कामसम्भवः" इत्युक्तरूपपरस्पर-मनोनयनपूर्वकमाल्यपरिवर्त्तनरूपविधानेनेत्यर्थः। बुभुजे—अनुबभूव [भुज+लिट्-ए "भुजोऽनवने" (१।३।६६ पा०) इत्यात्मनेपदम्]।

(न) स्फाटिकं—स्फटिकनिर्म्मितम्। मास्म गमः,—न गच्छ [गम+लुङ्-सि

इत्युक्त्वा तमामन्त्र्य तस्मात् पुरात् सा बहिरगात् । राजाऽपि गृहीतखड्गस्तां (च) जिज्ञासुरन्वगमत्, यत्रापश्यत् तम श्याम-च्यामयज्ञयितं साकारमिव पातालमागच्छन्तं कमपि राक्षसम् । स च राक्षसः निपत्यैव घोरं रवं कुर्वन् तां स्तनाश्रयवतीं यक्षीं निक्षिप्य (छ) निगीर्णवान् । तदवलोक्यैव स राजा अतिकोपेन सहसा व्यक्तम् (ज) निर्मोकमुक्तभुजग-श्यामलेन महाऽसिना क्रोधाऽऽक्रान्तेन धावित्वा राक्षसस्य सन्दष्टोष्ठपुटं शिरश्चिच्छेद ।

ततो (झ) मोहनिशाऽन्धे विनष्टगतिके कान्तावियोगार्ते

"मोतरे बच च" (१।१।१०६ पा) इति सूत्र "न माङ्योगे" (६।४।७४ पा) इत्यडागमप्रतिषेध]। मायां—दोषितायाम् ।

(च) जाहुमिच्छु जिज्ञासुः—बुद्धिं कलिषामि इति विविदिषु [ज्ञा + सन् + "सनाशंसभिक्ष उः" (३।२।१६८ पा) इति उ]। तम —अन्धकारम् इव, श्यामं—कृष्णवर्णं व्यामं—विस्तृत यज्ञं—मुखं चित्रं—वक्रमिव यस्य तं तम श्यामव्यामयज्ञचित्रम्—अन्धकारवत्कृष्णविशालमुखम् (विच । मधुरी) साकारं —मूर्तिमन्तम् (विच)।

(छ) निगीर्णवान्—भक्षितवान् [नि + गॄ + क्तवतु "ॠत इद्धातोः" (७।१।१०० पा) इति इत् "हलि च" (८।२।७७ पा) इति दीर्घः "रदाभ्यां निष्ठातो न —" (८।२।४२ पा) इति नः]।

(ज) निर्मोकाद्—कञ्चुकात् मुक्तः—त्यक्तः, भुजगः—सर्प इव श्यामलेन —श्यामवर्णेन निर्मोकमुक्तभुजगश्यामलेन—कञ्चुकनिर्मुक्तसर्पवत् कृष्णवर्णेनेत्यर्थः (विच)। सन्दष्टौ—दन्तनिपीडितौ, ओष्ठपुटौ यत्र तादृशं सन्दष्टोष्ठपुटं—दन्तनिपीडिताधरम् (विच । मधुरी)।

(झ) मोहः—मूर्च्छा एव निशा—रात्रिः ज्ञानाभावसाम्यादिति भावः, तया अन्धे—दृष्टिशक्तिहीने मोहनिशाऽन्धे—निशावदज्ञानमोहात् मूर्च्छितत्वात् निमीलितलोचने इत्यर्थः (विच । कृपा साधु) विनष्टा—विनष्टा गतिः—गमनशक्तिरित्यर्थः, यस्य तादृशे विनष्टगतिके—गतिशक्तिरहिते, मोहोपहिता वृत्ति भाव [विच० । मधुरी० । "नद्यृतश्च" (५।४।१५३ पा०) इति कप्]।

नृपे अकस्मात् मेघमलिनस्य तस्य रक्षसः अङ्गं भित्त्वा उद्योतित-दिक्चक्रा विमला चन्द्रमूर्त्तिरिव सा मृगाङ्कवती जीवन्ती अक्षताङ्गी विनिर्ययौ। तां तथा सङ्कटोत्तीर्णां कान्तां दृष्ट्वा राजा,—"एहि एहि" इति वदन् प्रधाव्यैव आलिलिङ्ग। "प्रिये! किमेतत्? स्वप्नोऽयमुत माया?"। इति तेन पृष्टा सा संस्मृत्य विद्याधरी प्रत्यभाषत,—"आर्य्यपुत्र! शृणु, नायं स्वप्नः, नापि माया; अयं हि विद्याधरेन्द्रात् स्वपितुर्मम शापोऽभूत्। स मे पिता बहुपुत्रोऽपि इह वसन् वात्सल्यात् मया विना आहारं नाकरोत्। अहञ्च सर्वदा इह निर्जने (म) शर्वपूजाऽऽसक्ता चतुर्दश्याञ्च द्वयोरेव पक्षयोरागच्छम्।

एकदा चतुर्दश्यामिहाऽऽगत्य चिरं गौरीं समर्चयन्त्या (य) मे दैवात् समस्तं दिनमवसितम्। तस्मिन् दिने स मम पिता (र) मत्प्रतीक्षः क्षुधितोऽपि मां प्रति कुपितः किञ्चि-दपि नाभुङ्क्त, नापि अपिबत्। ततो रात्र्याम् (ल) उपेतायां सापराधां मामधोमुखीं भवितव्यताबलात् अस्नेहः शपति स्म,—"यथा त्वं मामवज्ञाय क्षुधार्त्तं सर्वं दिनं विस्मृतवत्यसि, तस्मात् मासि मासि अष्टम्योश्चतुर्दश्योश्च हराच्चंनरसात् पुरात्

नृपे (भावे ७मी०)। उद्योतितम—उद्भासित, दिक्चक्र—दिङ्मण्डलं यया सा उद्योतितदिक्चक्रा—प्रकाशितदिक्समूहा (विश०। बहुव्री०)।

(म) शर्वस्य—महादेवस्य, पूजायाम—अर्च्चनायाम्, आसक्ता—अनुरक्ता शर्वपूजाऽऽसक्ता—शिवाऽऽराधनतत्परा (विश०। ७मी तत्पु०)। द्वयोरेव—शुक्ल-कृष्णयोर्द्वयोरेवेत्यर्थः।

(य) मे—मम (शेषे ६ष्ठी०)। अवसितं—समाप्तम्, अवसानं जातमित्यर्थः [अव+सो+क्त "द्यतिस्यति—" (७।४।४० पा०) इति इत्वम्]।

(र) मम प्रतीक्षा—अपेक्षा यस्य सः, मत्प्रतीक्षः,—ममागमनपथनिरीक्षण-कारीत्यर्थ (विश०। बहुव्री०)।

(ल) उपेतायाम्—उपस्थितायां, मयीति शेषः, मयि समागतायां सत्या-

चरिष्यन्तीं त्वां शतान्तमन्त्रानो नाम राक्षसो निगरिष्यति, ततश्चास्य हृदयं भित्त्वा भित्त्वा निरेष्यसि, शापं तावच्च निगरणजन्यां न स्मरिष्यसि, एकाकिनी च अत्र स्थास्यसि" इति शापं ददत् स मयाऽनुनीय ध्यात्वा शापान्तमकरोत्— "यदाऽङ्गपति यशःकेतुस्तव भर्त्ता भूत्वा राक्षसेन निगीर्णां त्वां दृष्ट्वा तं राक्षसं निहनिष्यति, तदा त्वं तस्य हृदयान्निर्गता शापात् मोक्ष्यसे स्मरिष्यसि च शापादिसर्वां निजां विद्याम्"। इति शापान्तमुक्त्वा इह मामेकाकिनीं मुक्त्वा (ब) सपरिच्छदो निषधाद्रिं गतः, अहं तदादेशेन शापमोहादिहावसम्। स शापश्चास्य मे क्षीणः, जाता च सर्वस्य स्मृतिः; तदद्य (भ) तातपार्श्वगमनाय निषधाद्रिं व्रजामि, शापान्ते स्वगतिं प्राप्स्यामि

निमर्थे (भावे क्तो०)। चतुर्दश्याः,—पञ्चदशोमावस्ययोर्वा तिथिः, एवं चतुर्दश्योरपि उदरम्—जठरम् पर्वणि—पारायणे वो रक्षः,—राक्ष चतुराय इत्यत ("[illegible]" इत्यमरः) तस्मात् [illegible] इमाम्—[illegible] (७मी तत्० । [illegible])। [illegible] पोषकः, तस्मात्,—[illegible] [illegible]—[illegible] भाव (निष । [illegible])। निगरिष्यति—भक्षयिष्यति (नि+गॄ+लट्-स्यति)। भित्त्वा—विदीर्य (भिद+क्त्वा) निरेष्यसि—निर्गमिष्यसि (निर+इ+लट् स्यसि)। निगरणजन्याम्—राक्षसभक्षणजन्यं दुःखम्। ध्यात्वा—चिन्तयित्वा [illegible] (ध्यै+क्त्वा)। मोक्ष्यसे—उद्धारिष्यसे स्वयं (मुच+कर्मकर्तरि लृट्-स्यसे)।

(ब) सपरिच्छदः—सपरिवारः ("परिच्छदः परिवारः" इत्यमरटीकायां क्षीरस्वामिमहेश्वरौ), निषधाद्रिम्—निषधाख्यं पर्वतं, हरिवर्षस्य सीमाव्यवस्थितं पर्वतम्।

(भ) तातस्य—पितुः ("तातोऽस्तु जन्यो पितरि" इति हैमचन्द्रः) पार्श्वगमनाय—समीपगमनाय तातपार्श्वगमनाय—पितृसन्निधिगमनाय। शापान्ते—शापस्य अवसाने [illegible] स्वगतिम्—स्वां—स्वकीयां विद्याधरोचितां [illegible], गतिं—दशां, मार्गं वा ("गतिः [illegible]"

इत्येष मे नियमः। त्वमिह (प) आस्स्व, व्रज वा स्वराष्ट्रम्, अत्र ते स्वातन्त्र्यम्"।

एवं तयोक्तो नृपतिर्दुःखितस्ताम् (फ) अभ्यर्थयामास,—"सुन्दरि! सप्ताहानि त्वया न गन्तव्यं, सुमुखि! प्रसीद, इह उद्याने त्वया सह क्रीडन् औत्सुक्यं विनोदयामि। ततस्त्वं पितुः स्थानं गमिष्यसि, अहञ्च स्वस्थानं यास्यामि"।

ततः सः "तथा" इति (ब) प्रतिपन्नया तया कान्तया तस्मिन्नुद्याने सजलोत्पलनेत्रासु "मा स्म याहि अस्मान् विहाय" इति हंससारसनिचयैः रुवन्तीष्विव उत्क्षिप्तवीचिहस्तासु वापीषु षडह रेमे। ततः सप्तमेऽहनि स राजा

इति मेदिनी), वैद्याधरी दशां, विद्याधरोचितामवस्थामित्यर्थः। नियमः,—निश्चयः, पित्रा निर्दिष्ट इत्यर्थः।

(प) आस्स्व—तिष्ठ (आस+लोट् स्व)।

(फ) अभ्यर्थयामास—ययाचे। औत्सुक्यम्—उत्कण्ठाम्।

(ब) प्रतिपन्नया—स्वीकृतया। सजलोत्पलं—जलबिन्दुसहितमिन्दीवरं, नेत्रं—चक्षुरिव यासां तासु, अन्यत्र,—सजल—सास्रु, उत्पलमिव नेत्रं यासां तासु सजलोत्पलनेत्रासु—साश्रुकुवलयनयनासु (विश०। बहुव्री०)। हंससारसनिचयैः,—जलस्थहंससारससमूहैः, तेषां कलध्वनिकरणैरित्यर्थः (करणे ३या०), रुवन्तीषु—ध्वनन्तीषु, व्याहरन्तीषु इति यावत्, अन्यत्र,—क्रन्दन्तीषु इति ध्वनिः (रु+शतृ+"उगितश्च" (६।३।४५ पा०) इति ङीप्), उत्क्षिप्ताः,—उद्वेलिताः, आन्दोलिता इति भावः, वीचयः,—तरङ्गाः, हस्ताः,—करा इव यासां तासु, अन्यत्र,—उत्क्षिप्ताः,—उत्तोलिताः, मा याहि मा याहि इति कृत्वा करमुत्थाप्य आन्दोलिता इत्यर्थः, वीचय इव हस्ता याभिः तासु उत्क्षिप्तवीचिहस्तासु—उद्यतोर्मिकरासु, वापीषु—दीर्घिकासु, कासुचित् नायिकासु इति ध्वनिः, चिरपरिचिता आसु तस्या भाविवियोगदुःखं सोढुमशक्नुवाना, स्वासु प्रस्फुटितोत्पलरूपसजलनेत्रैः क्रन्दन्त्यः तरङ्गरूपहस्तान् उद्यम्य हंससारसानां ध्वनिरूपवाक्यैः मा याहि इति व्याहरन्त्यः तद्गमनं निवारयन्ति इति भावः। रेमे—चक्रीड [रम+लिट्-ए "अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि" (६।४।१२० पा०) इति अभ्यासलोपः, अकारस्य एकारश्च]।

(क) युक्त्या यत्र भूलोकपालिनो दारवापिकाऽस्ति, तत्र गृहे तां कान्तामनयत्, तत्र चाऽऽगत्य तां कण्ठे गृहीत्वा तस्यां वाप्यां निपत्य सहसा तया स्वपुरोद्याने वापीमध्यादुत्तस्थौ।

तत्र कान्तासमेतं प्राप्तं तं भूपं दृष्ट्वा उद्यानपालकाः प्रहृष्टा गत्वा मन्त्रिणे दीर्घदर्शिने जगदुः। सोऽपि आगत्य पादयोः पतित्वा तम् (ख) आमोदितचित्ताङ्गनं सपौरोऽभ्यन्तरं प्रावेशयत्। "अहो! कथं सैषा दिव्याङ्गना अनेन राज्ञा प्राप्ता? या (ग) व्योम्नि विद्युदिव क्षणदृश्या मया दृष्टा, धात्रा ललाटाक्षरपङ्क्तिषु यस्य यल्लिखितं, तत्तस्य असम्भाव्यम् अपि अवश्यम् उपतिष्ठते"। इति तस्मिन् (घ) मन्त्रिमुख्ये अन्यस्मिंश्च जने ध्यायति, सा मृगाङ्कवती स भूपतिः स्वदेशाऽऽगतं दृष्ट्वा पूर्वसमाधा वैद्याधरीं गतिं गन्तुमियेष, परं तदा

(क) युक्त्या—उपायेन केनचित् आवेशेनच। भूलोकपालिनी—राज्ञ मालिनी (विश०), दारमुक्ता वापिका दारवापिका—भूलोकगमनाय द्वार सदृशा दीर्घिकेत्यर्थः (शाकपार्थि०)। तया—कान्तया सह।

(ख) आमोदिता—उन्मादा हर्षिता—अतिहर्षिता, अङ्गना—कामिनी येन तम् आमोदिताङ्गनम्—उन्मादाहर्षितकामिनं (विश। षष्ठी), सपौर—पुरवासिवर्गसहित (सभी एकक विश०)।

(ग) व्योम्नि—आकाशे अन्तरवर्ती एकक अथव,—व्योम्नि—आकाशे ("व्योम आकाशे वाऽऽकाशे आकाशमात्रवाच्ये" इति मेदिनी)। क्षण—अल्पकालं दृश्या—दर्शनीया क्षणदृश्या—मुहूर्तमात्रमवलोकनीया एकक,—व्योम्नीव आकाशे विमलमानात् अथवा,—अचिरप्रभत्वात् इति भाव (विश। सप्तमीति च)। धात्रा—विधात्रा। उपतिष्ठते—सम्पद्यतएवेत्यर्थ [उप+आ+स्था ते "उपाद्देवपूजा" (१।३।२५ पा०) आत्मनेपदम्]।

(घ) मन्त्रिषु—अमात्येषु, मुख्य.—प्रधान तस्मिन् मन्त्रिमुख्ये—सचिवश्रेष्ठे (सप्तमी तत्पु०। भावे सप्तमी)। ध्यायति—चिन्तयति (ध्यै+शतृ)। विद्या-धराणामियं वैद्याधरी तां वैद्याधरीं—विद्याधरसम्बन्धिनीं गतिं—गमनं, सुराज्ञा

उत्पतनी विद्या स्मृतौ नाविरासीत्। ततः सा (ङ) मुषितेव परं विषादमगमत्।

"कथमेव विषण्णाऽसि? प्रिये! वद" इति राज्ञाऽभिहिता सा विद्याधरी तमब्रवीत्,—"अहं शापमुक्ताऽपि यत् (च) इयच्चिरं त्वत्स्नेहपाशसंयमिता स्थिता, तेन मम विद्या दिव्या गतिश्च नष्टा"। तदाकर्ण्य राजा,—"ममेयं विद्याधरी (छ) सिद्धा" इति प्रहृष्टः महान्तमुत्सवं चकार। तदवलोक्य स दीर्घदर्शी मन्त्री निशि गृहं गत्वा शयनाय प्राप्य च सहसा

मित्यर्थं, विद्याधरलोकगमनोपयोगिनीं शक्तिमिति यावत्, यद्वा,—गति—मार्गं, विद्याधरलोकगमनाय निर्दिष्टं पन्थानमित्यर्थः, यद्वा,—गति—ज्ञानं, विद्याधरोचितामाकाशगतितिरस्करण्यादिविद्यामित्यर्थः (गतिः स्त्री मार्गदशयोर्ज्ञाने यात्राऽभ्युपाययोः" इति मेदिनी)। इयेष—अभिलषाष (इष+लिट् णल् "अभ्यासस्याऽसवर्णे" (६।४।७८ पा०) इति अभ्यासस्य इय]। उत्पतनी—ऊर्ध्वगामिनी, व्योममार्गे विचरणशक्तिसाधिका इत्यर्थः। आविरासीत्—प्रादुरभवत्, आविर्भूतवतीत्यर्थः (आविस्+अस+लङ्-द्)।

(ङ) मुषिता—हृता, चौरैरपहृतसर्वस्वा इत्यर्थः, उत्पतनीविद्याया विस्मरणादिति भावः, यद्वा,—मुषिता—खण्डिता, शस्त्राऽऽहता इति भावः (विण०। मुष+क्त, स्त्रियां टाप्। "मुषितं हृतखण्डितयोः" इति मेदिनी)।

(च) इदं परिमाणमस्य इयत्—एतावत् [इदम्+"किमिदम्भ्यां वो घः" (५।२।४० पा०) इति वतुप्, वस्य च घः. "इदंकिमोरीश्की" (६।३।९० पा०) इति इदम ईशादेशः, "यस्येति च" (६।४।१४८ पा०) इति ईशो लोपः], चिरं—दीर्घकालं, त्वयि स्नेहः,—प्रीतिः, पाशः,—रज्जुरिव, तेन संयमिता—आबद्धा त्वत्स्नेहपाशसंयमिता—तव प्रणयरज्जुबद्धा (विण०। ३या तत्पु०)। दिव्या गतिः,—आकाशगतिः।

(छ) सिद्धा—निष्पन्ना, अमेव स्त्रीत्वेन प्रतिपन्ना, इतः परं न विद्याधरपुरीं गमिष्यतीति भावः, यद्वा,—सिद्धा—नित्या, सदैव मत्सकाशे स्थास्यति नान्यत्र यास्यतीति भावः, ("सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः। नित्ये प्रसिद्धे" इति हैमः)।

(ज) हृत्स्फोटेन व्यपद्यत। ततो राजा स्वयं धृतराज्यभारः मया मृगाङ्कवत्या सह चिरं सुखमनुभवन् तस्थौ"।

इति कथामाख्याय स वेतालः पर्यपृच्छत्—"राजन्! स्वामिनस्तथा (झ) अभ्युदये सम्पन्ने तस्य महामन्त्रिणः हृदयं यत् स्फुटितं, तस्य को हेतुः? किं दिव्याङ्गना मया नाऽऽप्ता इति शुचा? वा राज्यार्थिनः पुनः राज्ञाऽऽगमनजेन दुःखेन? यदि जानन्नपि एतत् मह्यं न वक्ष्यसि, तदा ते धर्मो (ञ) विनङ्क्ष्यति, यास्यति च ते शिरः शतधा खण्डितम्"। इत्याकर्ण्य राजा तं वेतालम् अवादीत्—"योगीश्वर! नैतत् द्वयमपि (ठ) शुभचरिते मन्त्रिवरे सम्भवति, किन्तु 'येन भूभुजा स्त्रीमात्रानुरागात् राज्यमुपेक्षितम् अधुना तु दिव्यस्त्रीरत्नस्य तस्य पुनः का आस्था? तस्मै कष्टे कृतेऽपि प्रत्युत दोष एव समधिको जातः' इति विभावयतस्तस्य मन्त्रिणो हृदयं स्फुटितं

(ज) हृद —हृदयस्य स्फोटः,—स्फुटनं विदारणमित्यर्थः, तेन हृत्स्फोटेन—हृदयविदारणेन।

(झ) अभ्युदये—इष्टे दिव्याङ्गनाप्राप्तिरूपे इत्यर्थः। शुचा—शोकेन। राज्य—राज्यम् अर्थयितुम्—प्रार्थयितुं शीलमस्य इति राज्यार्थिनः,—राज्याभिलाषिणः ["सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" (३।२।७८ पा०) इति ताच्छील्ये णिनिः]।

(ञ) विनङ्क्ष्यति—नशिष्यति, विनाशं प्राप्स्यतीत्यर्थः [वि+नश+लृट्-स्यति "मस्जिनशोर्झलि" (७।१।६० पा०) इति नुम्]।

(ठ) शुभचरिते—साधुस्वभावे। उपेक्षितम्—अवज्ञातम् (उप+ईक्ष+क्त)। दिव्यस्त्री—[illegible] रत्नस्य—[illegible] दिव्यस्त्रीरत्नस्य—[illegible] ([illegible])। [illegible] आस्था—[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] प्रत्युत—[illegible] दोष एव—[illegible] [illegible] यदा दिव्याङ्गना [illegible] राजाऽपि [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]। विभावयतः —चिन्तयतः (वि+भू+णिच्+शतृ)।

मिति मन्ये"। इत्यभिहितो वेतालः स (ठ) मायी तत्क्षणात् निजमेव निलयं जगाम। राजाऽपि तमवाप्तु पुनरुद्यतः तमेव शिंशपातरुमाससाद।

अथ त्रयोदशकथा।

अथ राजा पुनः शिंशपामूलं गत्वा तं वेतालं स्कन्धमारोप्य पूर्ववत् प्रातिष्ठत। गच्छन्तञ्च तं पुनर्वेतालः प्राब्रवीत्,—"राजन्! शृणु सङ्क्षिप्तामेकां कथाम्,—

अस्ति वाराणसी नाम पुरी। तत्र देवस्वामीति राजमान्यो द्विजः कश्चित् प्रतिवसति स्म। तस्य महाधनस्य हरिस्वामीति सुतोऽभवत्। (क) तस्य लावण्यवती नाम उत्तमा पत्नी आसीत्, या तिलोत्तमादिसुराङ्गनानिर्माणेन शिक्षितकौशलो विधिरनर्घरूपलावण्यैर्विनिर्ममे। कदाचित् स हरिस्वामी तया

(ठ) माया—कुहकम् अस्यास्तीति मायी—कुहकी (विण०। अस्त्यर्थे इन्)। निलयम्—आवास, शिंशपावृक्षमिति यावत्।

(क) तस्य—हरिस्वामिन। तिलोत्तमा—तन्नामाप्सरा, आदिर्यासां तादृश्यः सुराङ्गना,—देवकामिन्य, अप्सरस इत्यथ, तासां निर्माणेन—सृजनेन तिलोत्तमादिसुराङ्गनानिर्माणेन—तिलोत्तमाप्रभृत्यप्सरसां निर्मित्या, शिक्षित—बहुसृष्टिनिर्माणेन अभ्यस्तमित्यथ, कौशल—नैपुण्य येन स शिक्षितकौशल,—पुन पुनरुत्तमाङ्गनासृष्ट्या अभ्यसितसृजनपारिपाट्य. इत्यथ. (विण०। बहुव्री०)। नास्ति अर्घ,—मूल्य, मूल्येनाक्रय्यत्वादिति भावः ("मूल्ये पूजाविधावर्घ" इत्यमर), यस्य तादृश यत् रूपलावण्य—सौन्दर्यादिकमित्यर्थं, तै. अनर्घरूपलावण्यै,—अमूल्यसौन्दर्यप्रभादिभिरित्यथ. (कर्मधा०), विनिर्ममे—ससर्ज (वि + निर् + मा + लिट्-ए)।

कान्तया चन्द्रांशुशीतले (ख) हर्म्ये रतिश्रान्तो निद्रां ययौ। तस्मिंश्च काले (ग) कामचारी मदनवेगो नाम विद्याधरकुमारः तेन पथा नभसि सञ्चरन् तत्र समायात् अपश्यच्च तां लावण्यवतीं पत्युः पार्श्वे सुप्ताम्। स तु दृष्ट्वैव तां सुप्तामेव गृहीत्वा नभोमार्गेण प्रायात्।

क्षणेन च प्रबुद्धो हरिस्वामी तां प्राणेश्वरीमपश्यन् ससम्भ्रमं शयनादुदतिष्ठत्,—(घ) "अहो! सा मम कान्ता क्व गता? कुपिता किं मयि? आहोस्वित् प्रच्छन्ना मच्चित्तं जिज्ञासुः क्वापि स्थिता परिहसति?" इत्येवं बहु (ङ) वितर्कयन् व्याकुलः समन्तात् हर्म्यप्रासादवलभीषु अन्विष्यन् निशि अभ्रमत् परम् आगृहोद्यानात् सर्वत्र चिन्वन् कुतोऽपि तां न प्राप। ततः शोकाग्निसन्तप्तः स (च) सगद्गदं विललाप —"हा!

(ख) हर्म्ये—सौधे धनिगृहे इति यावत्।

(ग) कामेन—स्वेच्छया चरितुं—भ्रमितुं शीलमस्य इति कामचारी—यथेच्छविहारी ["सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" (३।२।७८ पा) इति णिनि]।

(घ) अहो—खेदसूचकमव्ययम्। आहोस्वित्—अथवा (अव्य)।

(ङ) वितर्कयन्—विचारयन् (वि+तर्क+णिच्+शतृ)। हर्म्य—धनिनां वासगृहं ("हर्म्यादि धनिनां वासः" इत्यमरः), प्रासाद,—देवागारं (प्रासादो देवभूभुजाम् इत्यमरः) वलभी—चन्द्रशाला शीर्षोपरिस्थगृहविशेषः ("छादि वलभी चन्द्रशाले शीर्षोपरिस्थगृहे" इति रभसः) गृहाग्रे वलभी चन्द्रशाले शीर्षोपरिस्थगृहे" इति रभसः)। तासु हर्म्यप्रासादवलभीषु—धनिवासगृहदेवागारशीर्षोपरिस्थगृहेषु, अथवा देवमन्दिरे हर्म्योपरिस्थगृहविशेषे चेत्यर्थः (रघु)। परं—किन्तु, आगृहोद्यानात्—गृहमारभ्य गृहोद्यानपर्यन्तम्, आ—आङ् आगृहोद्यानं—हर्म्यमारभ्य गृहोद्यानपर्यन्तम् इति वृत्तौ। आङ्मर्यादाभिविध्योः ["आङ् मर्यादावचने" (१।४।८९ पा) इति पञ्चमी ["पञ्चम्यपाङ्परिभिः" (२।३।१० पा) इत्यनेन]। चिन्वन्—अन्विष्यन् (चि+शतृ), कुतः,—कस्मादपि स्थानात् किमपि स्थानमनिर्धार्य (अव्ययमिति वृत्तौ) क्वा—कुतः,—कुत्रापि।

(च) सगद्गदम्,—शोकावेगजनितकण्ठरोधेन अस्फुटवाक्यसहितम्, तेन सह

चन्द्रमुखि। हा! ज्योत्स्नासिताङ्गि। हा। प्रिये लावण्यवति! रात्र्या तुल्यगुणद्वेषात् अनया किं न सोढाऽसि ?। त्वया कान्त्या जिता योऽयं चन्द्रः चन्दनशीतलैः (क) करैः मामसुखयत्, सोऽयं त्वया विना लब्धान्तर इव तैरेव ज्वलद्भिरङ्गारैरिव विषदिग्धै-राशुगैरिव मा तुदति"। इत्येवं विलपतस्तस्य हरिस्वामिनः

सगद्गदम्—अस्पष्टाक्षरं यथा तथेत्यर्थ (क्रिया विश०), विललाप—परिदिदेव (वि+लप+लिट्-णल्)। ज्योत्स्ना—कौमुदी, तद्वत् सित—शुभ्रम्, अङ्ग यस्या, तत्सम्बुद्धौ ज्योत्स्नासिताङ्गि।—चन्द्रिकाधवलकलेवरे।। रात्र्या—यामिन्या (कर्तृ), तुल्यगुणेन—सदृशगुणेन, समानगुणवत्त्वयेत्यर्थ, (हेतुना), यो द्वेष,—ईर्ष्या, तव गुणासहिष्णुता इत्यर्थ, तस्मात् तुल्यगुणद्वेषात्—समानगुणासहनात् (३या तत्पु०। हेतौ ५मी०), तुल्यगुणत्वञ्च रात्र्या सह लावण्यवत्या चन्द्रवन्मुखत्वात् ज्योत्स्नावत् सिताङ्गलावण्यादिमत्त्वाच्च अवगन्तव्यम्, चन्द्रस्यैव रात्रेरुपस्थापकत्वात् चन्द्रस्य रात्रे-र्मुखभूतता, लावण्यवत्यास्तु अतिसुन्दरमुखत्वात् चन्द्रवन्मुखवत्त्वम्, अत एव निशया सह तस्या तुल्यगुणत्वम्, एव ज्योत्स्नालावण्यादिकमपि निशायामेव चन्द्रोदये जायते, अतस्तयो रात्रेरङ्गभूतत्वं, लावण्यवत्या अपि ज्योत्स्नासमानशुभ्राह्लादकाङ्ग-कान्तित्वात् लावण्यपूर्णत्वाच्च निशया तुल्यगुणत्व, दृश्यते च लोके तुल्यगुणपुरुषद्वय परस्पर द्विषत् अन्योऽन्यमपकरोति, एव रात्रिरपि तुल्यगुणा लावण्यवतीं द्विषन्ती स्वप्रतिष्ठासरक्षणार्थं ता हृतवतीत्याशय। सोढा—क्षान्ता, सहनार्हा इत्यर्थः, सोढा, इत्यत्र त्वमिति शेष [सह+क्त "हो ढ" (८।२।३१ पा०) इति हस्य ढ "झषस्तथो-र्धोऽध" (८।२।४० पा०) इति निष्ठा तस्य ध "ष्टुना ष्टु" (८।४।४१ पा०) इति धस्य ढ "ढो ढे लोप" (८।३।१३ पा०) इति ढकारलोप]।

(क) करै,—किरणै। असुखयत्—सुखमन्वभावयत, सुखिनमकरोदित्यर्थ ["सुखदुःखतत्करणे" इति सुखशब्दात् "तत्करोति तदाचष्टे" (ग०) इत्यनेन करोत्यर्थे णिचि "प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च" (ग०) इत्यनेन णिचि परे चिलोपे सुखि इति धातो लङ्-द्]। लब्ध—प्राप्तम्, अन्तरम्—अवकाशो येन स लब्धान्तर,—प्राप्तावसर, तवानुपस्थित्या भयशून्यः इत्यर्थः (विश०। बहुव्री०), तै,—करै। विषदिग्धै,—विषलिप्तै (विश०। ३या तत्पु०), आशुगै,—वाणैः ("आशुगो मारुते वाणे" इति शाश्वत)। तुदति—पीडयति (तुद+लट्-तिप्), सौन्दर्यसङ्ग्रामे त्वया पराजितश्चन्द्रः यै, शीतलै, करै, त्वद्यात् नियत मा सुखिन-

सा निशा कल्पेव (ज) व्यरंसीत् न तु विरहव्यथा। अथ प्रातः (झ) भास्वान् करैः तिमिरस्य सन्ततमसं बिभेद, परं तस्य हरिस्वामिनो मोहान्धतमसं न भेत्तु शशाक। (ञ) तीव्रं निर्गतप्राणैरिव विकीर्णैस्तस्य करुणाऽऽक्रन्दितध्वनि शतगुणत्वं भेजे। स क्रमेण (ट) शाम्यन्नामोऽपि वियोगानलदीपित

नकरोत् रवाणी करुणावात् हिम बाष्पा विभौत स एव नष्ट दैवेन वर्द्धं मां निशं घोरवति इति तदर्थः ।

(ज) व्यरंसीत्—व्यरमत् अविरामाऽसम्भिन्नः [वि+रम+लुङ् द "व्याङ्परिभ्यो रमः" (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम्], न तु विरहव्यथा एवम् व्यरंसीत् इति योजनीयम् ।

(झ) भास्वान्—सूर्यः । तिमिरस्य—अन्धतः, सन्ततमसं—विस्तृततमः, अथवो व्यापि अन्धकारमित्यर्थ ("तमः । विरह सन्ततम् इत्यमरः"), बिभेद—नाशयत् (भिद+लिट्-णल्)। मोहः—अविद्या नखलोचनमित्यज्ञानमिति एतत् ("मद मोहो मूर्छा आदर्शनादयाव मूर्च्छे इति मेदिनी), स एव अन्धतमः—गाढ्रान्धकार निविडान्धकारमित्यर्थ ("अन्धे गाढेऽन्धतमसम्" इत्यमरः) तं मोहान्धतमसम्—अज्ञानघनान्धकारं [अन्धतमसमित्यत्र "अव समन्धेभ्यस्तमसः" (५।४।७९ पा) इति समासान्त अच्]। शशाक—शक्नोत् (शक+लिट्-ण)।

(ञ) तीव्रो—तन्नीव्रो अतितापिता इत्यर्थः निशा—रात्रि दैवी दीर्घनिशैः,—दुर्विषरात्रिदैः, अवसाना अत्र निशिवसता इति भाव अन्यात्रे—रक्ताक्तनामर्थैः, प्राणवालैरिव, विकीर्णैः,—विकसित अत्र अन्धकारात् दूरतिवद इत्यर्थ। करुण,—दीन च तान्धो आक्रन्दितध्वनिः,—करुणध्वनिः, अवसानकर्षे —आक्रन्दितध्वनि (क्रन्दा । आक्रन्दित इति नार्थे क्तः, तेन "आह्वानेऽपि रोदने आक्रन्दितम् इत्यर्थः, "आक्रन्द" शब्दो ध्वनौ निनदादन्यतुल्यो । आहवेऽपि च पुंसि स्यात् इति मेदिनी) अवसाव रव· निशायां परस्परविमुक्त चक्रवाकीरे सुरवीव वासे इति अभिनवरतिरिति : निशावसाने च विमुक्तवत् अवधानरि वर्षीऽश्वमाद्भवति । हरिस्वामी तु एक्य एकदा अविरामपतद्म् तथै सामान्य इत्यर्थ ।

(ट) शाम्यमान—भावमान (शाम+णिच्+शानच् आनच्)।

तां प्रेयसीं विना धृतिं न लेभे; "इहानया स्थितम्, इह स्नातम्, इह प्रसाधनं कृतम्, इह च विहृतम्" इति इतस्ततः रुरोद। (ठ) बान्धवाः सुहृदश्च तमेवं प्राबोधयन्,—"न तावत् सा मृता, कथं वा त्वया आत्मा हन्यते? तदवश्यं तामवाप्तासि, धैर्य्यमवलम्बस्व, तां गवेषय च, धीरस्य उद्योगिनोऽप्राप्यमिह नास्ति" इति। इत्येवं (ड) बोधितः स हरिस्वामी कृच्छ्रेण कैश्चित् दिनैः धृतिं बबन्ध, अचिन्तयच्च,—"सर्वस्वं ब्राह्मणसात् कृत्वा तीर्थानि तावत् भ्रमामि, पापसञ्चयञ्च क्षपयामि, पापक्षये जाते जातु तां प्रियां भ्राम्यन्नवाप्नुयाम्"। इत्यालोच्य स समुत्थाय स्नानादिकमकरोत्।

अन्येद्युश्च (ढ) सत्रे विविधान्नपानानि कृत्वा अवारितं द्विजन्मनामभ्यवहारमकारयत्, धनानि च तेभ्यः सर्वाणि

धृति—धैर्य्यम्। प्रसाधन—वेशम्, अलङ्करणमित्यर्थं, अलङ्काररचनादिना आत्मनः शोभासम्पादनमिति यावत् ("सिद्धौ वेशे प्रसाधनम्" इति मेदिनी)। विहृत—क्रीड़ित (वि+हृ+क्त)।

(ठ) बान्धवाः,—ज्ञातयः ("सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः" इत्यमरः)। एवं—वक्ष्यमाणप्रकारेण, प्राबोधयन्—समाश्वासयन् (प्र+बुध+णिच्+लङ्-अन्)। अवाप्तासि—लब्धासे [अव+आप+लुट्-तासि "अनद्यतने लुट्" (३।३।१५ पा०) इति लुट्]। अवलम्बस्व—आश्रयस्व (अव+लबि+लोट्-स्व)। गवेषय—अन्विष्य (गवेष+णिच्+लोट्-हि)।

(ड) बोधितः,—आश्वासितः (बुध+णिच्+क्त)। बबन्ध—आलम्बे इत्यर्थः (बन्ध+लिट्-णल्)। ब्राह्मणेभ्यः देयं ब्राह्मणसात्—विप्राधीनमित्यर्थं, ["ब्राह्मण+"देये त्रा च" (५।४।५५ पा०) इति सातिः]। पापसञ्चय—सञ्चितपापं, क्षपयामि—नाशयामि [क्षप+णिच्+लट्-मिप्। अथवा—क्षै+णिच्+लट्-मिप् "आदेच उपदेशेऽशिति" (६।१।४५ पा०) इति ऐकारस्य आकारे कृते "अर्त्तिह्रीब्ली—" (७।३।३६ पा०) इति पुगागमः]। जातु—कदाचित्। अवाप्नुयाम्—लभेय (अव+आप+लिङ्-याम्)।

(ढ) सत्रे—यज्ञे, सदादाने वा, "सदाव्रत" इति प्रसिद्धे अन्नपानादि-

प्रादात् । (ग) ग्रीष्मसमयपित्तस्य स्वदेशाभिगत्य प्रियां प्राप्तु तीर्थानि भ्रमितुमगात् । भ्राम्यतश्च तस्य (ङ) भीमो भीषणः केशरी प्रचण्डादित्यवद्भो दीप्तरश्मिभिर्भास्वरः समाजगाम । समीरणश्च प्रियाविरहसन्तप्तानां पान्थानां निःश्वाससमाहते (घ) न्यस्तोष्मा इव पत्युष्णो वहति स्म । जलाशयाश्च (ङ) शुष्यद्धि पाण्डुपङ्का घर्मांशुतापसम्पदः स्फुटितहृदया इव दृश्यन्ते स्म ।

दानार्थे इत्यत्र ("उदात्तादनी पञ्चे सदादापि वनेऽपि च स्ममद)। चतारितम्—चलितिर्दं यथा तथा (क्रिया विशे)। चमत्कारं—चोत्तमम् (चलि+चन+च+चम्)।

(ग) ग्रामणी भाव कर्म वा ग्रामर्ण—ग्रामणाधाद, पूर्वशादिर्ना ग्रामचकर्म वा इत्यादः, तथार्न—सदैव विर्त—वर्न यस्य स ग्रामणसमाहितः,—विग्रलमाप विमत, (विश० । बहुव्री)।

(ङ) भीमः,—भयानक भकर —भाविणा तीक्ष्णतापदायकत्वात् भयद —भीतिजनकत्वात् भीषणः,—निदाघकालः, केशरी—सिंह इव स पौरुषं केशरी—पौरुषशालकप सिंह (उपमितिवि) सिंहस्तु ग्रासजन प्राणी पौरुषजातश्च न तेषां, पौरुषशालवेन सिंह यथा तस्य मुखादिकमपि किं भवेत् ? इत्यतो प्रेशया मुखादिकं प्रकाशयति भयादेति ।—इत्यत —मुखोष्णः, चादिकः,—सूर्य वदनं—मुखमिव यस्य स पौरुषशाली सूर्यदेवी पौरुषवती भवति इति भयाद भुवमिव (विश । बहुव्री) सिंहस्य केशरादिकं विचते पौरुषशालत् सिंहः, तथा पौरुष तस्य केशरः भवेत् ? इत्याशङ्काभाषा दीपयति ।—दीप्ता —प्रमोज्ज्वलाः, तस—सूर्यस्य रश्मयः,—किरणाः, केशरा —सटाः इव, सिंहदीर्घत्वयोगात् इव इत्यते यस्य स दीप्तरश्मिकेशरः —दीप्तसूर्यकिरणस्वरूपसटाक इत्यर्थः ; सिंहस्य चापिरूपा सुवा केशरा विद्यन्ते, पौरुषोऽपि सूर्यरश्मयः पतितः वै चादिवत् स्फुरज्ज्वाला मयूखा प्रज्वाला इव दृश्यन्ते वै तथाच केशरवाहुल्येनानुरूपात् ; स्फुरद्रश्मिजालरूपकेशरयोगात् पौरुषशालरूपसिंहः पौरुषसूर्यकिरणरूपं वदन भासाय जगत् पश्चित्तु समागात इत्यर्थः ।

(घ) न्यस्त,—स्थापितवान् निहित आधीकृत इत्यर्थः, ऊष्मा—उत्ताप इतिन् च यदीया—आसक्तेन पतितवत्ताप (विश । बहुव्री)।

(ङ) शुष्यद्धि—प्रखरसूर्यकरैर्व इत्यस्मां तत्तद्भि, यत्र यत्र विपाशुष्ये—

पादपाश्च पक्षिणा (ध) चीत्कारमुखरास्तापम्लानदलाधराः मधुश्रीविरहिण इव समदृश्यन्त ।

तस्मिंश्च काले अर्कतापेन कान्तावियोगेन क्षुधया तृषया अध्वश्रमेण चातीव क्लान्तो हरिस्वामी भोजनार्थी भ्रमन् कञ्चित् ग्राममाससाद । तत्र च पद्मनाभनाम्नः विप्रस्य गृहे बहून् विप्रान् (न) भुञ्जानान् दृष्ट्वा द्वारशाखां समालम्ब्य निःशब्दनिश्चलस्तस्थौ । तथा स्थित तमालोक्य तस्य याज्ञिकस्य विप्रस्य गृहिणी साध्वी सञ्जातदया व्यचिन्तयत्,—"अहो !

विशेषेण पाण्डुवर्णतां गतानि, पङ्कानि—कर्दमा येषां तादृशा शुष्कविपाण्डुपङ्काः,—सूर्य्यकिरणसम्पर्केण रसशोषणात पाण्डुवर्णकर्दमान्विता' (विण० । बहुव्री०), घर्म्मेण—आतपेन, रौद्रेणेत्यर्थ ("घर्म्म स्यादातपेऽपि च" इति शाश्वत.), लुप्ताः,—विनष्टा, शुष्का' इति यावत्, अम्बूनि—जलान्येव, सम्पद,—विभवा येषां ते घर्म्मलुप्ताम्बुसम्पद,—आतपशुष्कवारिरूपधना (विण० । बहुव्री०), स्फुटितहृदया,—विदीर्णवक्षःस्थला, जलशोषणेन तलभागस्य उन्मुक्ततया कर्द्दमानामपि शुष्कतया विदीर्णतया च दृश्यमानाभ्यन्तरभागत्वादिति भावः (विण० । बहुव्री०) ।

(ध) चीत्कारेण—उच्चरवेण, मुखरा',—सशब्दा' चीत्कारमुखरा',—विपुल-कलरवयुक्ता इत्यर्थः, मधुश्रीवियोगेन उच्चैर्विलापपरायणा इति भाव, तापेन—आतपसन्तापेन, म्लानानि—म्लानानि, दलानि—पत्राणि एव, अधरा,—दन्त-च्छदा येषां ते तापम्लानदलाधरा,—रौद्रदग्धकिसलयरूपाधरोष्ठा., चीत्कार-शब्दकरणे मुखस्यावश्यकत्वात् मुखस्य च ओष्ठाधराद्यवयवसमुदायत्वात् अत्र नव-किसलयानां मुखावयवाधरत्वेनोत्प्रेक्षणमधिगन्तव्य, विरहिणोऽपि प्रियवियोगसन्तापेन अधरम्लानता लोकदृष्टा एव, मधौ—वसन्ते, वसन्तागमे इत्यर्थ ("मधुर्मतो वसन्तेऽपि" इति शाश्वत), या श्री,—शोभा, (काचिन्नायिका च इति ध्वनि.) तया विरहिणः,—वियोगिन मधुश्रीविरहिण.,—वसन्तकालोचितसौन्दर्य्यपरित्यक्ता इत्यर्थ. ।

(न) भुञ्जानान्—अश्नत [भुज+शानच् "भुजोऽनवने" (१।३।६६ पा०) इत्यात्मनेपदम्] । द्वारस्य शाखा द्वारशाखा—द्वारावयवविशेष ("चौकाट्" "बाजु" इति नाम्ना प्रसिद्धाम्) ।

(प) क्षुत् नाम गुर्वी कस्य लाघवं न कुर्यात्? यदैव कोऽपि भक्तार्थी द्वारि अधोमुखस्तिष्ठति, दृश्यते चासौ दूरादभ्यागत इव म्लानः क्षीणेन्द्रियः, तदेयं भक्तदानपात्रम्" इत्यवधार्य सा साध्वी परमान्नभृतं सघृतखण्डैः पात्रमुत्थाप्य पाणिभ्यामानीय प्रश्रयवती तस्मै ददौ जगाद च एनं,—"भुङ्क्ष्व इदं क्वचित् वापीतटे गत्वा"। सोऽपि "तथा" इति तदन्नपात्रं गृहीत्वा नातिदूरतो गत्वा क्वापि वापीतटे वटतरोरधः स्थापितवान्।

ततः स तत्र वाप्यां पाणिपादं प्रक्षाल्य (फ) आचम्य च यावत् भक्षयितुं सहर्षं परमान्नमुपैति, तावत् क्वचित् श्येनः कुतश्चित् चञ्च्वा पादद्वयेन च एकं कृष्णसर्पं गृहीत्वा तस्मिन् तरावुपाविशत्। तेन पक्षिणा (ब) आक्रम्य उह्यमानस्य

(प) क्षुत्—क्षुधा नाम—सम्भावनायामव्ययं गुर्वी क्षुधा सर्वस्यापि लाघवं कुर्यादिति सम्भाव्यतेऽस्मिन्, यद्वा—नाम इति कुत्सायामव्ययम् ईदृशीं क्षुधां धिक् या सर्वस्यैव लाघवं कुर्यादित्यर्थः ("नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च। सम्भाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि च दृश्यते ॥ इति मेदिनी), गुर्वी—महती। क्षीणेन्द्रियः—दुर्बल इत्यर्थः। भक्तदानपात्रं—भोज्यदानयोग्यम्। परमान्नेन—पायसेन भृतं—पूर्णम् इति शेषः परमान्नभृतं—परमान्नपूर्णमित्यर्थः (परमान्न+भृ+क्त)। पात्रं—भाजनं, [illegible], उत्थाप्य—उत्तोल्य [illegible] (उत्+णिच्+ल्यप्)। प्रश्रय—प्रश्रयः ("प्रश्रयप्रणयौ समौ" इत्यमरः), स [illegible] अस्तीति प्रश्रयवती—विनीता [illegible], समादरपूर्वकमिति भावः (मतुप्) यद्वा—प्रश्रयवती—विनीतेत्यर्थः।

(फ) आचम्य—आचमनं कृत्वा भोजनात् प्राक् शास्त्रविहितं [illegible] मन्त्रपूतजलपानमित्यर्थः, मुखप्रक्षालनं कृत्वा इत्यर्थो वा (आ+चम+ल्यप्)। श्येनः—पक्षिविशेषः।

(ब) आक्रम्य—आक्रमणं कृत्वा बलपूर्वकमवष्टभ्य इत्यर्थः (आ+क्रम+ल्यप्), उह्यमानस्य—नीयमानस्य [वह् + कर्मणि शानच् इतिवत्

उत्क्रान्तजीवितस्य तस्य सर्पस्य आस्यात् विषलाला निर्गता: सा च स्थितं तस्मिन्नपि कपाले तदाऽपतत्। हरिस्वामी तु तदज्ञो क्षुधार्तः स्नानेनैव तत् सर्वं भुक्तवान्। अथ तस्य भुक्तवत एव तीव्रा विषज्वाला समुद्भवत्। (अ) "अहो! विधौ विपक्षे किमिव न विपर्येति? तत् मधुरमपि पायसम् अपि मे विषी-भूतम्' इति जल्पन् हरिस्वामी परिस्खलन् सा [illegible] विप्रस्य गृहिणीं गत्वा प्राब्रवीत्,—"साध्वि! त्वद्दत्तात् अन्नात् मे विषं जातं, तत् क्षिप्रं कञ्चित् विषमन्त्रिणम् आनय, नो चेत् तव ब्रह्महत्या भविता'। इत्याकर्ण्य सा साध्वी "किमेतत्' इति विह्वला यावत् विषमन्त्रिणमानयितुं निर्गता, तावत् स हरिस्वामी (ब) पराङ्मुखेनेव प्राणैर्व्यमुच्यत। ततः सा निर्दोषा ऽपि (स) आतिथेयी अपि साध्वी तेन विप्रेण मिथ्याऽऽ[illegible]-

---

यथा दोषा इति" ([illegible]) इति [illegible]], [illegible]—[illegible], जीवित—जीवनं [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible]। [illegible]—[illegible] ("[illegible]" [illegible]), विषमिश्रिता लाला विष-लाला—[illegible] ([illegible])।

(अ) अहो। इति [illegible], विधौ—दैवे, विपक्षे—विपरीते, प्रतिकूले इत्यर्थः (भा० स०) किमिव—किं वा, न विपर्येति ?—न प्रतिकूलं भवति ? न विपरीतं करोति ? अपि तु सर्वमेव विपर्येति इत्यर्थः (वि+परि+इ+लट् तिप्)। अपि च अमृतमपि विषी-भवति—विषतुल्यं भवति (अभूततद्भावे च्वि)। परिस्खलन्—विघूर्णमानः स्खलितगतिः सन्, पतन् पतन् इत्यर्थः (परि+स्खल् । शतृ)। साध्वि,—पतिव्रते। विषं—विषमयं [illegible]। विषमन्त्रिणम्—विषवैद्यम्, मन्त्रः विद्यते यस्य सः विषमन्त्रिणम्—विषवैद्यमित्यर्थः (विषमन्त्र+अस्त्यर्थे इनि)।

(ब) पराङ्मुखेन—[illegible], [illegible] [illegible] इत्यर्थ, [illegible] इति यावत्, तेन यथा स पराङ्मुखेन,—[illegible], यथा,—पराङ्मुखेन, —उद्धतेनेव', [illegible] इत्यर्थः, (विश० । बहुव्री०)। व्यमुच्यत—व्यमोच्यत (वि+मुच +कर्मणि लङ् त)।

(स) अतिथौ साध्वी आतिथेयी—अतिथिसेवापरायणा (विश० । अतिथि

प्रमितकोपेन भार्या निष्कासिता, प्रमादपि कर्मैव समुत्पन्न मृषापवादा जातावमाना च तपसे तीर्थमभिश्रियत्" ।

इति कथामाख्याय वेतालः पृच्छति स्म,—"राजन्! एषां सर्पश्येनदातॄणां मध्ये कस्य (२) विप्रवधोऽभूत्? अस्य वादो धर्मराजसकाशे अपि अभवत् परं न कोऽपि निर्णयः समजनि, तत् राजेन्द्र! त्वमेव ब्रूहि, कस्य ब्रह्महत्या जाता? मिथ्या ब्रुवतो जानतस्ते स एव शापः स्मर्तव्यः" इति। तदाकर्ण्य राजा समुज्झितमौनस्तं वेतालमब्रवीत्,—"कस्य तत् पातकम्? सर्पस्य तावदवशस्य शत्रुणा भक्ष्यमाणस्य कोऽत्रापराधः? श्येनेनापि क्षुधितात्मना न किमपि दुष्टं, तत्तस्यापि नास्त्यपराधः। अकस्मात् (३) ग्राममतिथिं भक्ष्येण भोजयतो र्दम्पत्योरपि तयोर्वाऽन्यतरस्य वा कथं दोषः? यतस्तौ धर्मैक

+"पर्यायिषि— (३।३।१११ पा) इति इञ् "षिद्गौरादिभ्यश्च (४।१।४१ पा) इति ङीष्]। निष्कासिता—बहिर्निष्कासिता (निर्+कस्+णिच्+क्त, स्त्रियां टाप्)। समुत्पन्न,—सञ्जातः, मृषा—मिथ्या अपवादः,—निन्दा यस्याः सा समुत्पन्नमृषापवादा—सञ्जातालीकजनापवादा (विश ।मध्ये)। तपसे—तपस्यां कर्तुं (तादर्थ्ये ४र्थी)। अभिश्रियत्—अश्रयित, आश्रितवती [अभि+श्रि-लङ् "अभिश्रिञुवश्च कर्तरि चङ्" (३।१।४८ पा) इति चङ् "अचि" (६।४।७७ पा०) इति इयङ्, "अचि श्नुधातुभ्रुवां—" (६।४।७७ पा०) इति इयङ्]।

(२) विप्रवधः,—ब्राह्मणवधः इत्यर्थः। वादः,—विवादः यत्र ...पक्षप्रतिपक्षपूर्वकं वाक्यमीत इत्यर्थः, ...—समजनि—समभूत् [सम्+जन्+लुङ्-तङ् "दीपजन—" (३।१।६१ पा०) इति चिण् "चिणो लुक्" (६।४।१०४ पा०) इति चिणः परस्य तस्य लुक्]।

(३) ग्रामं—ग्राममुपस्थितम्। ग्रामा च पतिश्च तयोः दम्पत्योः,—जायापत्योः ("राजदन्तादिषु परम्" इत्यादिना ... निपातितौ। "दम्पती जम्पती जायापती

प्रवृत्तौ नेममपराधमर्हतः। अत्र तावत् तस्यैवैषा ब्रह्महत्या इति मन्ये, योऽविचार्य्यैव (ब) एषामन्यतरस्य तां ब्रूयात्" इति। इतिवादिनो नृपस्य स्कन्धात् स वेतालस्तत्क्षणादलक्षितः तमेव शिंशपातरुमवलम्बे। राजाऽपि तमानेतु समुद्योगात् तथैव (श) अन्वधावत्।

अथ चतुर्दशकथा।

अस्ति अयोध्या नाम नगरी, या (क) रक्षःकुलकृतान्तस्य रामस्य राजधानी आसीत्। तस्यां वीरकेतुर्नाम राजा महाबाहुः वसन् (ख) प्राकारो नगरीमिव इमां क्षौणीं ररक्ष। तस्मिन् महीपतौ शासति महीम् अस्यां पुर्य्यां रत्नदत्तो

भार्य्यापती च तौ" इत्यमरः]। तौ—दम्पती धर्मे—अतिथिपरिचरणादपधर्म्यानुष्ठाने एव, एक,—केवल न तु इत्याकारणभूपमन्त्रोद्दिष्टकर्माणि इति भावः ("एके मुख्यान्यकेवला" इत्यमर), प्रवृत्त,—अभिनिविष्ट तौ तादृशौ धर्मैकप्रवृत्तौ—केवलधर्मनिरतौ (विश०। बहुव्री०)। अर्हत,—युज्येते, इदृशापराधस्य योग्यौ न भवत इत्यर्थ (अर्ह+लट्-तस्)।

(ब) एषा—सर्पश्येनाञ्चटातृणाम, अन्यतरस्य—कस्यापि एकस्य, तां—ब्रह्महत्याम्।

(श) अन्वधावत्—अन्वद्रवत्, अनुधावितवानित्यर्थ (अनु+धाव+लङ् द)।

(क) रक्षःकुलानां—राक्षससमूहानां, कृत अन्त—नाश येन तस्य (बहुव्री०), यद्वा,—रक्षःकुलानां—राक्षसवंशानां, कृतान्त इव कृतान्त,—यम तस्य, निःशेषेण राक्षसवंशोन्मूलकत्वादिति भाव, रक्षःकुलकृतान्तस्य—राक्षसवंशनाशकस्य, राक्षसवंशयमस्य वा (विश०)।

(ख) प्राकार,—परिखावेष्टिततटस्थमृत्कूटोपरिस्थापित इष्टकादिरचितनगरवेष्टन, प्राचीरविशेष इति यावत्। क्षौणी—पृथिवी, परिखावेष्टितप्राकारो यथा

नाम वणिक् महाधनिकः प्रतिवसति स्म। तस्य नन्दयन्तीति (ग) समाख्यया पत्न्या रत्नवती नाम देवाराधनलब्धा सुता समजायत। सा (घ) पितृवेश्मनि रूपलावण्यविनयैः सहजैः गुणैः सह दिने दिने वृद्धिमवाप। तस्य यौवनशालिनीं तां केवलं महान्तो वणिजो न, राजानोऽपि तत्पितरं ययाचिरे। सा तु सकलिनो पुरुषद्वेषिणी वासवमपि भर्तारं न कामयते स्म विवाहकथामपि श्रुत्वा प्राणान् त्यक्तुं यतते स्म। तेन तस्याः पिता (ङ) वात्सल्यात् दुःखितस्तूष्णीं तस्थौ। स च (च) प्रवादस्तस्यामयोध्यायां सर्वत्र पप्रथे।

(छ) अत्रान्तरे चौरैर्मुष्यमाणाः समस्ताः पौराः सम्भूय तं नृपं वीरकेतुं व्यजिज्ञपन्—"प्रभो! प्रतिरात्रं चौरैरिह वयं मुष्यामहे, ते तु नास्माभिर्लक्ष्यन्ते, तदिदानीं देव प्रमाणम्"।

रिपुपक्षात् नगरीं रक्षति, तथा स राजा नानादोषपतितप्रजापुञ्जान् प्रतिबोधितवान् [illegible] रक्षितवान् इति समुदायार्थः।

(ग) समाख्यया—नाम्ना।

(घ) पितृवेश्मनि—पितृगृहे। सहजैः—स्वाभाविकैः, जन्मना सह आविर्भूतैः।

(ङ) वत्सलस्य भावः वात्सल्यं तस्मात् वात्सल्यात्—स्नेहबाहुल्यात्, दुःखित—खिन्न इति यावत्। वात्सल्याद् दुःखित—कन्यायाः संसारसुखाभावे [illegible] शोकपीडितमनाः सन्निव।

(च) प्रवादः—परम्पराऽऽगतवाक्यम् [illegible] सर्वं [illegible]। पप्रथे—व्याप्य [illegible] (प्रथ+लिट्-ए)।

(छ) अत्रान्तरे—अस्मिन्नेव [illegible] इत्यर्थः। मुष्यमाणाः—अपह्रियमाणाः, अपह्रियमाणधनाः इति भावः (मुष+कर्मणि शानच्)। सम्भूय—मिलित्वा (सम्+भू+ल्यप्)। रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रं—प्रत्यहरात्रौ (वीप्सायां सप्तमी)। मुष्यामहे—चौर्यादिभिः चौरैरस्माकं धनं मुष्यते इति भावः (मुष+कर्मणि लट् महि) ते—चौराः लक्ष्यन्ते—दृश्यन्ते (लक्ष+कर्मणि लट् झ)। देव —

इति पौरैर्विज्ञप्तो राजा ता (ज) पुरीमभितः तस्कराणामनु-
सन्धानाय छन्नान् रात्रिरक्षकान् आदिशत्। ते च यदा
समन्विष्य न तान् चौरानवापु', तदा राजा स्वयं निशि
(झ) एकाकी गृहीतशस्त्रो भ्रमन् एकत' एक, प्राकार-
पृष्ठेन यान्तं, निःशब्दपदसञ्चारविचित्रगतिकौशलं, सशङ्क-
लोलनयनं, मुहुः पृष्ठतः पश्यन्तं, कमपि पुरुषमपश्यत्।
"अयं स चौरो मे पुरीं (ञ) मुष्णाति एकचर." इति
मत्वा स नृपस्तस्यान्तिकमुपययौ। ततः स चौरस्तं नृप
दृष्ट्वा,—"कोऽसि ?" इति पप्रच्छ। राजाऽपि,—"चौरोऽहम"

राजा भवानित्यर्थ' ("राजा भट्टारको देव." इत्यमर), प्रमाण—प्रमाता एतदुप-
द्रवनिवारणे कर्त्तव्यनिर्णेता इत्यर्थः ("प्रमाण हेतुमर्य्यादाशास्त्रियत्ताप्रमातृषु"
इत्यमरः)।

(ज) पुरीमभित,—समन्तात, नगरस्य चतु पार्श्वे इत्यर्थ' (पुरीमिति अभित'
शब्दयोगे २या०)। छन्नान्—गुप्तान्, प्रच्छन्नतया अवस्थितानित्यर्थं (विण०), रात्रि-
रक्षकान्—निशाकालिकपुररक्षकराजपुरुषानित्यर्थ., आदिशत्—आज्ञापयत् (आ
+दिश+लङ्-द)।

(झ) एकाकी—नि सहाय एव [एक+"एकादाकिनिच्चासहाये" (५।३।५२
पा०) इति आकिनिच्, तस्य लुक् च]। एकत,—एकस्या दिशि [एक+
"आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" (वा०) इति सप्तम्यास्तसिल्], एकम्—एकाकिन
द्वितीयसहायरहितमित्यर्थ। नि शब्दपदसञ्चारेण—शब्दशून्यचरणचालनेन हेतुना
विचित्रम्—अद्भुत, विस्मयजनकमित्यर्थ, गतिकौशल—गमननैपुण्य यस्य तादृश-
न शब्दपदसञ्चार-विचित्रगतिकौशल—शब्दशून्यचरण-निक्षेपानुमितापूर्वगमनाभिज्ञ-
(विण०। बहुव्री०), सशङ्के—सभये, कस्यापि दृष्टिविषयीभवनादिति भाव, अत
एव लोले—चञ्चले, इतस्ततो दृष्टिनिक्षेपादिति भाव, नयने यस्य तादृश सशङ्क-
लोलनयन—भीतिविह्वलचक्षुषमित्यर्थं (विण०। बहुव्री०)। पृष्ठत,—पृष्ठदेशे
पश्चादित्यर्थं [पृष्ठ+"आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" (वा०) इति सप्तम्यास्तसिल्]।

(ञ) मुष्णाति—चोरयति (मुष+लट् तिप्), एक,—एकाकी एव, चरति
—भ्रमतीति एकचरः,—असहाय. इत्यर्थ. (एक+चर+पचाद्यच्)।

इति स चौरं प्रत्यवादीत्। तदाकर्ण्य स चौरः (ट) सानन्दं तम् अभ्यधात्—"तर्हि त्वमसि मे सुहृत् तत् एहि मम गृहं, मित्राऽऽचारं तावत् करोमि" इति। तदाकर्ण्य स राजा,—"तथा" इत्युक्त्वा तेनैव चौरेण सह समन्तात् प्राकारवेष्टितम् (ठ) अभ्रंलिहशोभाऽऽढ्यं भास्वद्रत्न विराजितं [illegible] बलिराजाधिष्ठितं पातालमिव तद्गृहं ययौ। तत्र प्रविष्टे तस्मिन् [illegible]परिगते राजनि स तस्करः गृहाभ्यन्तरं प्रविवेश। क्षणे च तस्मिन् काऽपि दासी समेत्य तं नृपमवादीत्—"महाभाग! कथं त्वमिह मृत्युमुखे प्रविष्टः?

(ट) सानन्दं—[illegible] तं—[illegible] अभ्यधात्—[illegible] [illegible] सुहृत्—[illegible] (सुहृत् [illegible] इति मेदिनी)। [illegible] मित्राऽऽचारं—[illegible] [illegible]।

(ठ) समन्तात्—[illegible] (इति मेदिनी)। शोभा—[illegible] [illegible] पूर्वमिव ([illegible]) [illegible] बलिराजाधिष्ठितं—[illegible] (पातालमिव [illegible]) पातालमिव [illegible] भावः।

(ड) एकचौरोऽसौ निर्गत्य त्वयि पापमाचरिष्यति, ध्रुवमयं विश्वासघाती, तदितस्त्वरितं व्रज"।

इत्युक्तस्तया स राजा द्रुतं निर्गत्य राजधानीञ्च गत्वा निशि सैन्यानि (ढ) असज्जयत्; ससैन्यश्चागत्य तस्य दस्योः तत् भूगृहं तैर्बलैररुणत्। अथ गृहं रुद्धं दृष्ट्वा स चौरः (ण) वृत्तं प्रति भेदमवगत्य, मरणे निश्चितमतिः शूरो युद्धाय निर्ययौ; निर्गतश्च रणे अमानुषं विक्रमं कुर्वन् करिणां करान्, वाजिनां जङ्घान्, भटानाञ्च शिरांसि एक एव खड्गचर्मभृत् चिच्छेद। ततः (त) तं चापितानीकं नृपः स्वयमभ्यधावत्।

(ड) एक,—श्रेष्ठ, निपुण इति यावत् ("एकः सङ्ख्यान्तरे श्रेष्ठे केवले-तरयोस्त्रिषु" इति मेदिनी), स चासौ चौरः एकचौरः,—चौर्य्यनिपुणः (कर्म्मधा०)। पापम्—अनिष्टमित्यर्थः हननादिरूपमिति यावत्।

(ढ) असज्जयत्—समनाह्यत् अस्त्रशस्त्रादिना सज्जितानि अकरोदित्यर्थः (षस्ज+णिच्+लङ्-द)। भूगर्भस्थं गृहं भूगृहं—मृत्तिकाभ्यन्तरस्थं भवनमित्यर्थः, (शाकपार्थि०)। बलैः,—सैन्यैः ("वरूथिनी बलं सैन्यम्" इत्यमरः), अरुणत्—आक्रामत् (रुध+लङ्-द)।

(ण) वृत्तं—चरित्रं निजस्वभावमित्यर्थः अथवा,—वृत्तम्—अतीतम्, अतीत-विषयमित्यर्थः, स्वेनाचरितचौर्य्यादिकमिति यावत्, यद्वा,—वृत्तं—वृत्तिं, जीविका-मित्यर्थः (प्रतिशब्दयोगे २या०। "वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते। चरित्रे वर्त्तुले छन्दस्यतीता-धीतयोर्हते"॥ इति हैमः)। भेदं—स्फोटनं, रहस्यप्रकाशनमित्यर्थः। करान्—शुण्डान् ("करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यङ्गशुण्डयोः" इति मेदिनी)। भटानां—योद्धृणां ("भटा योधाश्च योद्धारः" इत्यमरः)। खड्गं—कृपाणं, चर्म्म—फलकं च, "ढाल" इति ख्यातं, बिभर्त्ति—धारयतीति खड्गचर्म्मभृत्—असिचर्म्मधारी [खड्गचर्म्म+भृ+क्विप् "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्" (६।१।७१ पा०) इति तुक्]।

(त) तं—चौरं चापितानि—नाशितानि, अनीकानि—सैन्यानि ("अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये" इति मेदिनी) येन तं चापितानीकं—विध्वस्तराजसैन्यं (विण०। बहुव्री०)। अभ्यधावत्—अभ्यद्रवत्, धावित्वा आक्रमितवानित्यर्थः, (अभि+धाव+लङ्-द)।

स राजा स्वविद्याऽभिज्ञ (थ) करमुक्तिमवलम्ब्य तस्य हस्तात् निस्त्रिंशं छुरिकाञ्च जहार। ततोऽसौ स मुक्तशस्त्रो नृपो बाहुयुद्धेन चौरं धरण्यां (द) जीवग्राहमग्रहीत्। प्रातश्च नीयमानं शूलाऽऽरोपणाय वध्यभूमिं तं (ध) सडिण्डिमं चौरं सा वणिक-कन्या हर्म्यपृष्ठगता रत्नवती ददर्श। तञ्च (न) प्रचित धूलि-लिप्ताङ्गमपि दृष्ट्वा सा काममोहिता तत्क्षणं पितरमुपेत्य प्रोवाच,—"तात! योऽयं वध्यभूमिं नीयते चौरः, स एव मया भर्त्ता वृत, तदेनं नृपात् रक्ष, नो चेदहं एतमनुम्रिये"।

तदाकर्ण्य पिता तामवादीत्,—"पुत्रि! किमिदं भाषसे? चौरोऽयं पौराणां सर्वस्वहृत् राजपुरुषैः वधार्थं नीयते, कथम् एनमहं (प) नृपतेः मोचयामि? कीदृशी च ते प्रवृत्तिरियम्?" इति निर्भर्त्स्यमानाऽपि यदा सा निर्बन्धं न तत्याज तदाऽसौ

(थ) करमुक्ति—करचालनविशेष। निस्त्रिंशं—खड्गं ("खड्गे तु निस्त्रिंश-चन्द्रहासासिरिष्टयः" इत्यमरः)।

(द) जीवतीति जीवः तं जीवं—जीवन्तमित्यर्थः, गृह्णातीति ग्राहं—जीवेनैव सहितं यथा भवति तथैव [क्रिया विशे। जीव+ग्रह+"समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः" (३।४।३६ पा) इति णमुल्]।

(ध) डिण्डिम,—यद्यपि डिण्डिमः वाद्यविशेषवाची शब्दोऽपि वाद्यभेदः, तेन सहितं सडिण्डिमं—डिण्डिमवाद्यसमन्वितं (क्रिया विशे)।

(न) प्रच—चयं पुञ्जाभिकालाधायज्ञानेन इत्यर्थ, संघात चय इति तं प्रचितं—चताद्भिप्राय [विशे। प्र+चि+ "गत्यर्थाकर्मक—" (३।४।७२ पा) इति क्त]। मया वृत—पति रूपेण स्वयं अभ्यर्थे परिणीत इति भावः। नृपात् रक्ष इत्यत्र ["भीत्रार्थानां भयहेतुः" (१।४।२५ पा) इति अपादाने पञ्चमी]। अनुम्रिये—अनुगता भवामीत्यर्थः [अनु+मृ+कर्तरि लट् ए "म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" (१।३।६१ पा) इति तङ् "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" (७।४।२८ पा) इति रिङ्, "अचि श्नुधातु—" (६।४।७७ पा) इतीयङ्]।

(प) नृपतेरिति ["भीत्रार्थानां—" (१।४।२५ पा) इत्यनेन अपादान-सञ्ज्ञायां पञ्चमी]। मोचयामि—मोचयामि रक्षामीत्यर्थः (मुच+णिच्+लट्

वणिक् दुहितृवत्सलः राजानं समुपेत्य सर्वस्वेनापि तं चौरं वधमोक्षमयाचत। राजा तु (फ) हेमकोटिशतैः प्रलोभ्यमानोऽपि तं स्वशरीरपणाऽऽनीतं सर्वापहारिणं चौरं न तत्याज।

ततः पितरि विमुखे प्रत्यावृत्ते सा वणिक्सुता बन्धुभिर्वार्य्यमाणाऽपि (ब) अनुमर्त्तुं कृतस्नाना शिविकामारुह्य तस्य दस्योर्वध्यभूमिमगात्; पितरौ बान्धवाश्च रुदन्तस्तामन्वगच्छन्। तस्मिंश्च समये (भ) वधकैः स चौरः शूलमधिरोपितः गलत्प्राण-

---

लिप्)। निर्भर्त्स्यमाना—ताड्यमाना (विण०। निर+भर्त्स+णिच्+कर्म्मणि शानच्), पित्रा इति शेष। निर्बन्धम—आग्रहम्। दुहितरि—कन्यायां, वत्सल,—स्निग्ध दुहितृवत्सल,—तनयास्नेहपरवश (विण०। ७मी तत्पु०)। वधात्—जीवननाशात, मोक्ष—मुक्ति वधमोक्ष—प्राणरक्षामित्यर्थ।

(फ) हेम्ना—सुवर्णानां, स्वर्णमुद्राणामित्यर्थ, कोटिशतैः—शतकोटिसङ्ख्याकैः हेमकोटिशतैः,—शतकोटिसङ्ख्याकदीनारैरपि इत्यर्थ (करणे ३या०)। स्वशरीर—निजदेह एव, पण,—मूल्य ("पणो वराटमाने स्यात मूल्ये कार्षापणे ग्लहे" इति विश्व), तेन आनीत—प्राप्त स्वशरीरपणाऽऽनीत—निजदेहमूल्येन क्रीतमित्यर्थः, स्वशरीरमपि अस्य सङ्गार्थं मूल्यस्वरूपेण दास्यामीति सङ्कल्प्य धृतमिति भाव, यद्वा,—स्वशरीरमेव पण,—ग्लह द्यूतादिषु कल्पित नियमविशेष इत्यर्थ, शरीर पतत् पततु, एन गृह्णाम्येव, तदशक्तौ जीवनमपि देयमित्येव प्रतिज्ञाविशेष इति भाव ("द्यूतादौ कल्पिते चैव बद्धमुष्टौ भृतौ पण" इति शाश्वत), तेनानीत स्वशरीरपणाऽऽनीत—निजजीवनमपि पणत्वेनाङ्गीकृत्य आनद्धमित्यर्थः (विण०। ३या तत्पु०)।

(ब) अनु—सह, सङ्कल्पितभर्त्रा इति शेष ("अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरपि" इति मेदिनी), मर्त्तुं—प्राणांस्त्यक्तुम् अनुमर्त्तुं—सहमरणाय (अनु+मृ+तुमुन्), कृतस्नाना—भर्त्तृमरणमनुव्यवसितायाः स्नानानुलेपनालङ्कारधारणादीनां लोकाचारत्वेनानुष्ठेयत्वात् स्नाता। माता च पिता च तौ पितरौ—मातापितरौ ["पिता मात्रा" (१।२।७० पा०) इत्येकशेष]। रुदन्त,—क्रन्दन्त (विण०। रुद+शतृ)।

(भ) वधते—हिनस्ति, हन्तीत्यर्थ, इति ते, वधकैः,—घातकैः, ["वध

सुतयाऽऽगतां स्वजनान्वितां दृष्ट्वा, कथयतो जनात् वृत्तान्तं शृण्वन् क्षणमप्यविमृश्य मुधा स्वकान् प्राणान् जहौ। तत श्रुत्वा दयितारिश चौरकलेवरमादाय सा साध्वी वणिकसुता चिता मारुरोह।

तस्मिन्नेव क्षणे श्मशाने कृतनिवासः भगवान् भैरवः सहसा अन्तरीक्षात् वाचमिमामुवाच,—"पतिव्रते! अस्मिन् (ल) स्वयंवरपतौ तव अनया भक्त्या तुष्टोऽस्मि, तत् मत्तो वरं प्रार्थयस्व"। तच्छ्रुत्वा सा वरदं देवं प्रणम्य वरं वव्रे—"भगवन्! अपुत्रस्य मे पितुः पुत्रशतं (व) भूयात्, येनामन्यसुतोऽयं मां विना प्राणान् न जह्यात्"। इत्युक्तवादिनीं तां साध्वीं देवः पुनरन्तरीक्षात् अब्रवीत्—"साध्वि! पितुस्ते पुत्रशतं भवतु अन्यच्च वरं (र) वृणीष्व, त्वादृशी दृढसत्त्वा एतावन्मात्रं नार्हति"।

हिंसायाम्" इत्यस्य [illegible] "अनिदितां [illegible]" (६।४।२४ पा) इति [illegible] भाव]। [illegible]—निःशरणः, प्राणाः—[illegible] [illegible]—[illegible] (विश्व । मङ्गी)। [illegible]—परस्परं [illegible] [illegible] इत्यर्थः। जहौ—तत्याज [हा+लिट् णल् "आत औ णलः" (७।१।३४ पा) इति औ]।

(ल) स्वयम्—आत्मना, वरः—वरणं स्वयंवरः तेन लब्धः पतिः,—मया लब्धः तस्मिन् स्वयंवरपतौ—स्वयंवरेणानीतपत्यामिति (प्राकपादिः) यद्वा—स्वयम्—आत्मना, वरः—वरणं यस्य तादृशः पतिः तस्मिन् स्वयंवरपतौ—स्वयमेव वृते भर्तरि ([illegible])। मत्तः—मत्सकाशात् (अस्मद्+पञ्चम्याः तसिल्)।

(व) भूयात्—भवितु [भू+लिङ्-यासुट् "किदाशिषि" (३।४।१०४ पा) इति किच्]। न—नास्ति पुत्रः यस्य—अपुत्रः, पुत्रः—तनयः सुतः—[illegible] (विश्व । मङ्गी)।

(र) वृणीष्व—भजस्व, प्रार्थयस्व (क्र्यादिगणीय—वृ+लोट्-थास्)। दृढम्—प्रबलं सत्त्वं—सत्त्वगुणः स्वभावो वा व्यवसायो वा यस्याः सा दृढसत्त्वा, चित्तं वा (सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः। आत्मत्वे व्यवसायासुचित्तेष्वस्त्री

तदाकर्ण्य सा अवादीत्,—"देव। यदि मयि प्रसन्नोऽसि, तदैष मे भर्त्ता जीवतु, धार्मिकश्च सदा भवतु" इति। "एवमस्तु, अक्षतशरीरस्तव पतिः उत्तिष्ठतु, धार्मिकश्च भवतु, राजा वीरकेतुश्चास्य तुष्यतु"। इति उक्तवति (ल) अदृश्यमूर्त्तौ शर्वे नभसि स्थिते सहसा स चौरो जीवन्नक्षतशरीरः समुत्तस्थौ। ततो (व) विस्मितहृष्टो रत्नदत्तो वणिक् तां रत्नवतीं चौरं जामातरञ्चादाय प्रहृष्टैर्बान्धवैः सार्द्धं निजमन्दिरं प्रविश्य लब्धपुत्त्रवरः स्वाऽऽनन्दोचितमुत्सवमकरोत्। (श) ज्ञातवृत्तान्ततुष्टश्च राजा तदैव तं चौरमेकवीरमानाय्य सेनापतिं व्यधात्। स च चौर्य्यात् निवृत्य तां वणिक्सुतां परिणीय धर्मरतः तया साकं सुखेन कालं निनाय"।

तु भजतुपु" इति मेदिनी) यथा सा दृढसत्त्वा—महासत्त्वगुणसम्पन्ना, स्थिरस्वभावा वा, अटलसङ्कल्पा वा, दृढनना वा (विण०। बहुव्री०), एतावन्मात्र—केवलमेकवर, नार्हति—न युज्यते, त्वत्सदृशी साध्वी केवलमेकमात्रवरस्य योग्या न भवति, वरान्तरस्यापि योग्या इत्यर्थः।

(ल) अदृश्या—दर्शनाविषयीभूता, मूर्त्तिः—आकारः यस्य तस्मिन् अदृश्यमूर्त्तौ—दर्शनपथातीतरूपे (विण०। बहुव्री०), शर्वे—भैरवे, महादेवे इत्यर्थः, (सर्वत्र भावे ७मी०)।

(व) आदौ विस्मित,—आश्चर्य्यान्वित, पश्चात् हृष्ट,—सन्तुष्ट विस्मितहृष्ट,—मृतस्य पुनरुज्जीवनरूपासम्भवव्यापारदर्शनात् विस्मयं गत, पुन कन्याजामातृलाभादतीवानन्दित इति भाव (विण०। स्नातानुलिप्तवत् स०)। स्वाऽऽनन्दोचित—निजप्रीत्यनुरूप, यादृशः हर्ष अजायत तदुपयुक्तमित्यर्थः, अतिमहान्तमिति यावत् (विण०। ६ष्ठी तत्पु० ७मी तत्पु० वा)।

(श) ज्ञात,—लोकमुखात् श्रुत, य वृत्तान्त,—वार्त्ता, तेन तुष्ट,—प्रीत ज्ञातवृत्तान्ततुष्ट,—चौरादेर्वृत्तान्तश्रवणात् परिहृष्ट (विण०। ३या तत्पु०), यद्वा,—आदौ ज्ञातवृत्तान्त, पश्चात् तुष्ट,—विदितसर्ववार्त्त, अत एव परितुष्ट (स्नातानुलिप्तवत् स०)। एक,—मुख्य ("एके मुख्यान्यकेवला" इत्यमर), वीर,—शूरः तम् एकवीर—वीरश्रेष्ठ (विण०। कर्म्मधा०), आनाय्य—आह्वयेत्यर्थ, दूतादिभि-

इति कथामाख्याय वेतालः (क) दृष्टपूर्वप्रभावं तं नृप पप्रच्छ—"राजेन्द्र ! ब्रूहि, मयि दृष्टा समुपागतां तां वणिक्सुतां दृष्ट्वा चौरेण शूलप्रोतवर्त्तिना रुदितं हसितञ्च किम् ?"। राजा प्रत्यवदत्,—"चौरेण धनस्य व्यापारस्य बन्धो वणिजः (ख) माऽऽनृण्यं लब्धमिति दुःखाद् रुदितम् । 'किमियं कन्या नृपानपि विहाय चौरे मयि अनुरक्ता ॥ अहो ! स्त्रीचित्तमति विचित्रम्' इति अतिविस्मयेन हसितञ्च"। इतिवादिनस्तस्य महीपतेरंसात् स वेतालस्तत्क्षणमलक्षित स्व निलयं प्रत्यपद्यत । राजाऽपि अविलुप्तधैर्यस्तमनुसरन् स शिंशपातरुमाजगाम ।

रिति शेष (आ+नी+णिच्+ल्यप्)। कथाम्—वार्त्ताम् स्वर्य [वि+आ+ कृ+क्त वाचित्वा— (१।१०० पा) इति क्तिचो लुक]।

(क) दर्श—विदितम् अन्यादितमिति श्रवण पूर्व—प्राक् प्रागुक्तिमित मिति श्रवण प्रभावम् अर्थ प्रसङ्गे ह दृष्टपूर्वप्रभावम्—प्राक् प्रदर्शितामिमभावम् (विश । बहुव्री)। भव पिता बतने था मा तां मयिद्रष्टा—पितृवधिता ("नवृत्व" (३।३।१३३ पा) इति क्यप्]। किम् —कथम् ? ।

(ख) नाथि अर्थ—ईदृशम्, उत्तमर्ण इति शेष (यस्य देवं अर्थं पूर्वं इति वचन) तस्य च धनस्य तस्य भाव आनृण्यम्—सम्बन्धं राजसमीपे स्वर्गे नापि व्यवहारमिश्रास्ताबलपत्रपापकाररूपात् मुक्तिमित्यर्थः ।

अथ पञ्चदशकथा ।

ततो नृपः पुनस्तत्रैव गत्वा शिंशपामूलं, तं वेतालं प्राग्वत् स्कन्धमारोप्य गन्तव्याभिमुखं गन्तुमारेभे । वेतालोऽपि यान्तं तं नृपं कथाम् (क) एतामाचचक्षे,—

"आसीत् नेपालराज्ये शिवपुरं नाम नगरम् । तत्र पुरा यशःकेतुर्नाम नृपः यथार्थनामा प्रतिवसति स्म । स मन्त्रिणि प्रज्ञासागरनामके, राज्यभारं निवेश्य चन्द्रप्रभानाम्न्या (ख) महादेव्या समं भोगानसेवत । (ग) कालेन गच्छता तस्य तस्यां देव्यां शशिप्रभा नाम जगन्नेत्रशशिप्रभा कन्या समुदपद्यत । क्रमेण सा (घ) यौवनस्था कदाचित् मधुमासे सपरिच्छदा उद्याने यात्रोत्सवं द्रष्टुमगमत । अत्रान्तरे कश्चित्

(क) एतां—वक्ष्यमाणाम्, आचचक्षे—कथयामास (आ+चक्ष+लिट्-ए)।

(ख) महादेव्या—प्रधानमहिष्या, समं—सह।

(ग) कालेन (इति अपवर्गे ३या०)। जगतां—भुवनानां, लोकत्रयस्यानामिति भावः, यानि नेत्राणि—चक्षूंषि, तेषां शशिप्रभा—चन्द्रिका, नेत्रतर्पकत्वात् कौमुदीरूपेत्यर्थः, जगन्नेत्रशशिप्रभा—जगज्जनयनहारिणीत्यर्थः, अतीव सुन्दरीति भावः। समुदपद्यत—समजायत (सम्+उत्+पद+लङ्-त)।

(घ) यौवने—तारुण्ये, तिष्ठतीति यौवनस्था—युवतीत्यर्थः [यौवन+स्था+"सुपि स्थः" (३।२।४ पा०) इति कः "आतो लोप इटि च" (६।४।६४ पा०) इति आकारलोपः]। मधुमासे—चैत्रमासे ("स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः" इत्यमरः), सपरिच्छदा—सोपकरणा, राजतनयोचितवस्त्रालङ्कारयानासनादिसहिता इत्यर्थः (विशे०)। यात्रोत्सवं—देवार्चनोत्सवं, यात्राशब्देनैव देवार्चनोत्सवे लब्धेऽपि पुनरुत्सवपदं "पद्मिनीषण्ड" "धनुर्ज्या" इत्यादिवत् न दोषाऽऽवहम्, यद्वा,—यात्रा—देवार्चनोत्सवः, तस्य उत्सवम्—आनन्दजनकानुष्ठानं यात्रोत्सवं—देवपूजाऽपीत्:

(ङ) माधवपुरो मधुस्वामी नाम द्विजपुत्रः ग्रामादर्शनार्थमागतः तां कुसुमावचयोद्यताम् उत्क्षिप्तबाहुलतिकां लक्षितैकपयोधरां दृष्ट्वा मदनमोहितः तया दृष्ट्या सद्योहृतस्य मनसः स्वामी नैवाभवत्। "किमियं (च) मनोभुवो रतिः वसन्तसम्भृतानि पुष्पाणि स्वयम् उच्चिनुते? किं वा स्वयं वनदेवता माधवमर्चयितुमागता?" इति चिन्तयन्तं तं सा नृपनन्दिनी

पदाङ्गुलमुखसहायपरिणामः ("पाता तु वापदीपादौ शस्त्रो दिवाङ्गेऽपि" इति विश्वः)।

(ङ) माधवपुरः—वनितालयः ("इन्द्र पार्श्वे वनी स्मरः")। कुसुमावचयाद—पुष्पचयनात् उद्यताम्—उद्यमवतीं कुसुमावचयोद्यता—पुष्पचयनप्रवृत्ता (विश । कर्मो नाम) उत्क्षिप्त—ऊर्ध्वोत्तोलितः, बाहुः—पद्मभुजः, लतिका—लता इव यस्य तम् उत्क्षिप्तबाहुलतिकाम्—ऊर्ध्वोत्तोलितबाहुलताम् (विश । बहुव्री) लक्षितः—बाहूत्तोलनात् दृष्टः एकः पयोधरः—स्तनः यस्याः तां लक्षितैकपयोधरां—दृष्टैकस्तनीं (विश । बहुव्री)। दृष्ट्या—दृष्टिपातेन, मधुरचितया दृष्ट्या, कामावेशोत्पादिकयेति भावः "दृष्ट्या हृतस्य" इत्यत्र "दृष्ट्वा" इति पाठे—निर्निमेषीभूतया (विश)। मनसः स्वामी—चित्तस्य प्रभुः, आत्मवशं चित्तं नाभवदिति भावः तदानीमेव राजनन्दिन्यामेव चित्तं समर्पयामासेति तात्पर्यम्।

(च) मनसि मनसो वा भवतीति मनोभूः तस्य मनोभुवः,—कामस्य (मनस्+भू+क्विप्)। वसन्त—वसन्तर्तुना आनन्दितेनेति यावत् सम्भृतानि—सुमनस पुष्पाणि वसन्तसम्भृतानि—वसन्तागमनेन पुष्पाणि बहुलतया सञ्जातानीति भावः, कामस्य पत्नी कामपत्न्या रतिः स्वकान्तस्य निमित्तमेव चयनार्थं समागता तेन च पुष्पाणि बहुलतया सञ्जातानि रतिस्तु स्वनिर्दोषा ज्ञात्वैव तानि उच्चिनोतीति भावः यद्वा —वसन्तेन ऋतुना सम्भृतानि—रवेः पुष्पोद्गमकालात् पूर्वमेव सञ्चितानि इत्यर्थः (विश । तृतीया तत्पु)। स्वयम्—आत्मना परित्यज्येतरान्, स्वहस्तादानादिति भावः। उच्चिनुते—चयनं करोति (उत्+चि+लट् ते)। माधवं—मूलपदार्थम्। माधवं—विष्णुं वसन्तं वा ("वसन्ते माधवो विष्णौ वैशाखे मासि माधवः" इति यादवः)।

समपश्यत्। सा च दृष्टमात्रे (क) साङ्गे नव इव स्मरे तस्मिन् समुत्सुका पुष्पाणि च स्वाङ्गानि च नास्मरत्।

इत्येवं यावत् तौ अन्योऽन्यानुरक्तौ चित्रलिखिताविवाऽऽस्ताम्, तावत् सहसा "हा हा" इति रवः समुदभूत्। "किमेतत्?" इति (ज) समुत्क्षिप्तकन्धरं पश्यतोस्तयोः उपलब्धान्यमदगन्धोत्थया रुषा भग्नाऽऽलानो मत्तो द्विपः निर्गत्य मार्गद्रुमान् रुजन् पातिताधोरणो लम्बमानाङ्कुशस्तत्राऽऽगात्। ततश्च परिजने (झ) सन्त्रस्तविद्रुते स मनःस्वामी युवा ससम्भ्रमं प्रधाव्य तां

(क) साङ्गे—सावयवे, मूर्त्तिमति इत्यर्थः न तु अनङ्गे इति भावः नवे—अभिनवे, न तु पुराणे इत्यर्थः, हरकोपानलदग्ध पुरातनकाम अनङ्गः जातः, अयन्तु नवः कामः साङ्ग इति विलक्षणोऽयं कामादिति भावः। समुत्सुका—तद्दर्शनाय उद्युक्ता, उत्कण्ठिता वा। स्वाङ्गानि—निजावयवान्, निजसत्तामपीति भावः।

(ज) समुत्क्षिप्ते—समुत्थापिते, कन्धरे—ग्रीवे यस्मिन् तत् समुत्क्षिप्तकन्धरम्—उद्यतग्रीवं यथा तथा (क्रिया विश०), पश्यतोस्तयोः,—पश्यन्तौ तौ अनादृत्य इत्यर्थः. ["षष्ठी चानादरे" (२।३।३८ पा०) इति अनादरे षष्ठी०], उपलब्धात्—विदितात्, आघ्रातादिति यावत्, अन्यस्य—इतरस्य हस्तिन इत्यर्थः, मदगन्धात्—दान-वारिगन्धात्, उत्था—सञ्जाता तया उपलब्धान्यमदगन्धोत्थया—प्रतिगजमद-गन्धाऽऽघ्राणजनितया (विश०), रुषा—क्रोधेन, भग्न—खण्डितम्, आलान—बन्धनस्तम्भः ("आलानं बन्धस्तम्भे" इत्यमरः) येन स भग्नाऽऽलानः,—बन्धनस्तम्भ भङ्क्ता इत्यर्थः (विश०। बहुव्री०), मत्तः,—क्षरितमदः। मार्गद्रुमान्—पथिस्थान् वृक्षान् (शाकपार्थि० ७मी तत्पु० वा), रुजन्—भञ्जन् (रुज + शतृ), पातितः,—पृष्ठदेशात् निक्षिपितः, आधोरणः,—हस्तिपकः, हस्तिचालक इत्यर्थः ("आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः" इत्यमरः), येन स पातिताऽऽधोरणः,—निक्षिप्तचालकः (विश०। बहुव्री०)।

(झ) आदौ सन्त्रस्तः,—अतिभीतः, पश्चात् विद्रुतः,—पलायितः तस्मिन् सन्त्रस्तविद्रुते—भीतप्रधाविते (विश०। स्नातानुलिप्तवत् स०। भावे ७मी०)। ससम्भ्रमं—सत्वरं (क्रिया विश०। "सम्भ्रमस्त्वरा" इत्यमरः), प्रधाव्य—द्रुतं गत्वेत्यर्थः,

राजपुत्रीम् अङ्के किञ्चित् जातस्नेहा भयप्रेमत्रपाऽऽकुलां दोर्भ्यामादाय गजगोचरात् सुदूरमनयत्। अथ कथमपि (ञ) प्राप्तपरिजना सा युवानं पश्यन्ती माराग्निपुटपाकपच्यमाना सत्वरं राजभवनमगात्।

स तु युवा तस्मात् स्थानात् स्वान्तःपुरप्रविष्टां तां दृष्ट्वा समुत्सुकोऽचिन्तयत्—"एतां विना नाहं क्षणमपि स्थातुं जीवितुं वा (ट) समुत्सहे। तदत्र श्रीमूलदेवो नामात्र सिद्धो धूर्तो गुरुर्गतिः" इति सञ्चिन्त्य कथमपि अवसिते तस्मिन् दिने प्रातस्तस्य गुरोर्मूलदेवस्यान्तिकमगात्, अपश्यच्च तं मित्रेण शशिना नित्यसङ्गतम्। ततश्च समुपेत्य तस्मै प्रणम्य तत्

(प्र+आप+ल्यप्)। अङ्गैः,—अवयवैः, जातैर्वा (करणे तृतीया)। किञ्चित्—ईषत्, न तु गाढमिति भावः। जात—उत्पन्नः—सम्यक् प्राप्तिरूपः वा यया तां जातस्नेहां—संक्रान्ताम्, अङ्गसम्पृक्तामित्यर्थः प्राप्तिरूपां वा (विशे। राजपुत्रीं)। भयेन—भीत्या प्रेम्णा—प्रणयेन त्रपया—लज्जया च आकुला—व्याकुलामित्यर्थः (विशे। तृतीया तत्पु)। दोर्भ्याम्—बाहुभ्याम् ("भुजबाहू प्रवेष्टो दोः" इत्यमरः)। गजगोचरात्—हस्तिदृष्टिपथात्, हस्तिसान्निध्यादित्यर्थः।

(ञ) प्राप्ता—लब्धा परिजनाः,—अनुचरजनाः यया सा प्राप्तपरिजना—लब्धजना (विशे। राजपुत्री)। मारः—मदनः ("मदनो मन्मथो मारः" इत्यमरः)। अग्निः,—अनल एव सन्तापकत्वादिति भावः, तत्र पुटपाकेन—पुटः,—पात्रविशेषः तेन पाकः,—पचनं तेन पात्रविशेषाभ्यन्तरे अग्न्यादूष्मणापि पाकः, पच्यमाना—दह्यमाना माराग्निपुटपाकपच्यमाना—कामानलसन्तप्यमाना, पुटपाकद्रव्यं यथा अभ्यन्तरे दग्धं भवति बहिर्न दृश्यते तथा राजनन्दिनी अपि कामानलेन अन्तरे दह्यमाना अभवत् न तु बहिरिति भावः।

(ट) समुत्सहे—अहं शक्नोमि इत्यर्थः (सम्+उत्+सह+लट्-ए)। सिद्धः,—गुटिकासिद्धः इत्यर्थः, साधनप्रभावेण गुटिकादिना अद्भुतकर्म साधयतीति भावः। धूर्तः—मायी मायाविद्याकोविदश्च (विशे। "धूर्तस्तु वञ्चके वर्तो धत्तूरमादिनो" इति हैमचन्द्रः)। गतिः,—उपायः ("उपायो गम च गतिरिति ज्ञेया गतिरध्वगा" इति मागधः)। अवसिते—समाप्ते अतिवाहिते इत्यर्थः [भावे

(ठ) स्वमनीषित न्यवेदयत्। सोऽपि विहस्य तत् साधयितुं प्रत्यपद्यत।

ततः स (ड) धूर्त्तपतिः मुखे योगगुलिकां निक्षिप्य आत्मानं वृद्धब्राह्मणरूपमकरोत्, द्वितीया गुलिका तस्य मनःस्वामिनो मुखे निक्षिप्य तं सुकान्तकन्यकारूप व्यधाच्च। अथ स धूर्त्तराजः तद्रूपं तं समादाय तं राजानमुपेत्य सभाया व्यजिज्ञपत्,—"राजन्। एक एवास्ति मे पुत्रः, तत्कृते दूरात् इयं कन्या याचित्वा आनीता, परं स मे पुत्र क्वापि गतः, तमन्वेष्टुमहं यामि, तदेषा कन्या त्वया रक्ष्यता, यावदहं सुतम् अन्विष्यामि, त्वं हि विश्वास्य. रक्षिता" इति। तच्छ्रुत्वा शापभयेन स भूपतिः "तथा" इति प्रतिपद्य सुतां शशिप्रभामानाययामास, जगाद च ता,—"पुत्रि। कन्यामिमा स्वमन्दिरे रक्ष, स्वपार्श्वमेवास्याः शय्यां प्रकल्पय"। इति पित्राऽऽदिष्टया तया स कन्यारूपः द्विजयुवा मनःस्वामी निजमन्तःपुरं नीतः।

अथ तस्मिन् मूलदेवे (ढ) यथारुचि प्रयाते, कन्यारूपः स मनःस्वामी प्रियाऽन्तिके अहर्निशं तिष्ठन् कतिपयैः दिवसैः सखीमिव प्रीतिविस्रम्भशालिनीं विदित्वा, एकदा विरहक्षामां

७मी०। अव+षो+क्त "द्यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति (७।४।४० पा०) इति इकार]।

(ठ) स्वमनीषित—निजमनोऽभिलाषम्।

(ड) धूर्त्तपति,—मायाविश्रेष्ठ। योगेन—योगसाधनेन, लब्धा—प्राप्ता, गुलिका—गुटिका योगगुलिका—साधनवशीकृतगुटिका (शाकपार्थि०)। सुकान्ता—अतिकमनीया, या कन्यका—कुमारी, सुकान्तकन्यका [कर्म्मधा०। "स्त्रियाः पुवद्भाषितपुंस्कादनूङ्—" (६।३।३४ पा०) इति पुवद्भाव], तस्या रूपमिव रूपम्—आकार यस्य त सुकान्तकन्यकारूप—सुरूपकुमारीमूर्त्तिं (विधेय विण०। बहुव्री०)।

(ढ) यथारुचि—यथेष्टम्, अभिलषितदेशमित्यर्थ (अव्ययी०)। अहश्च निशा च अहर्निश—रात्रिन्दिव (द्वन्द्वैकवद्भावे क्लीवत्व ,ह्रस्वत्वञ्च)। प्रीत्या—प्रणयेन,

गदमीषन्मुखोत्थं मां राजसुता राज्ञो चामवगयमस्त्रिम पप्रच्छ, —"सखि ! किं त्वं दिने दिने पाण्डुरयासि चीयमाना कान्तवियुक्तेव दुःखिता तिष्ठसि ? सखि स्निग्धमुग्धे मयि जने मयि कोऽविश्रम्भः ? न चेत् मम वदिष्यसि तदाऽहं न भोक्ष्ये"। तदाकर्ण्य मां विनिःश्वस्य शनैरब्रवीत् —"सखि ! किं मे त्वयि अविश्रम्भः ? शृणु कथयामि,—

एकदाऽहं यात्रां द्रष्टुं (च) मधूद्यानं गताऽभूवम् अपश्यञ्च तत्र कञ्चित् सुभगं हिममुक्तेन्दुसश्रीकं दर्शनोद्दीपितस्मरं मधु

विश्रम्भः—विश्वासः ("समौ विस्रम्भविश्वासौ" इत्यमरः) तेन सम्पन्ने—युक्ते तां यदा —प्रीतिविषयभावं प्राप्तवती इति तां प्रीतिविश्वासान्विती—प्रीतिविश्वाससमन्वितां, मन्मथाभ्यां चाभ्यां प्रति राजसुतां प्रेमप्राप्तिकी विश्वासेन [प्राप + ल्युट्] भाषाभावीभौ... (३।२।८९ पा) इति क्विप्‌]। विरहेण—विच्छेदेन पाण्डु— क्षामा [क्षै + क्त "क्षायो मः" (८।२।५३ पा) इति त स्थाने मः] विरहक्षामा— विरहविधौरक्षामतनो (विशेष ; इहा तत्र) सकलोऽपि—समस्तां दूतनी—विविधपद्धै, विविधं तिष्ठन्तीति कारण तत्,—पर्व सखा तां सकलीवदुखलम्—सम्यग्लुण्ठितं ईदृशं (विशे । वसुधे), चाबद्धे—सलीपतीति सखी—सखायां स्थितः,— चाप्तेन चाबहृदयलितः,—निकटस्थसमीपदि उपविष्ट (विशे । ७मी तत्र)। स्निग्ध,—प्रेमपात्र यत एव मुग्ध,—मूढः, गुणदोषविचाररहित इत्यर्थः, प्रेमप्रवृत्तौति भावः, तस्मिन् स्निग्धमुग्धे—प्रेमयोग्ये इत्यर्थः (कर्मधा)। भोक्ष्ये—खादिष्यामि (भुज + लृट्—ए)।

(च) यात्री—उत्सवे तत् दर्शनम—वाचीर्थ विहारस्थानमित्यर्थः, मधूद्यानं—वसन्तकालीन उद्यानं राजोद्यानमित्यर्थः (कर्मधारय)। श्री—शोभनं सर्व—श्री ("सर्वं श्रीकामशब्दा..." इत्यमरः) यस्य तं सुभगं—सुश्रीकं (विशे ; बहुव्री) हिमात्—तुषारात्, शिशिरकालिकादित्यर्थः, मुक्तेन—वर्जितेन हिमावरणापगमात् प्रकाशितेन इत्यर्थः इन्दुना—चन्द्रेण नैर्मल्यपर्केणेति भावः, समाना—तुल्या, श्रीः,—शोभा सौन्दर्यमित्यर्थः, यस्य तं हिममुक्तेन्दुसश्रीकं—चारुत्वपूर्णमनोहरमित्यर्थः, शिशिरे सर्वदा तुषाराच्छन्ने नभसि चन्द्रः मलिनो दृश्यते वसन्ते तु तुषाराभावात् निर्मले नभसि चन्द्रः सुदृ

मासमिवालङ्कृतकाननं ब्राह्मणपुत्रम्। यावत् (त) इमे समुत्सुके तन्मुखेन्दुद्युतिसुधापायिनी लोचने मे चकोरायितुं प्रवृत्ते, तावत् मदस्रावी निरर्गलः अकालकालमेघनिभः महागजो गर्जन् अकस्मात् तत्राऽऽगात्। (थ) तत्सम्भ्रमाच्च परिजने भय-

---

इव्यत मनोहरयातीव इति तदीपस्य [विश०। बहुव्री०। "नद्यृतश्च" (५।४।१५३ पा०) इति कप्, समासस्य स-भावश्च], दर्शनेन—अवलोकनेनैव, न तु सान्निध्येनेति भावः, उद्दीपितः,—प्रज्वालितः, स्मरः,—कामः, कामानल इति यावत्, येन यस्मात् वा तं दर्शनोद्दीपितस्मरं—कामोद्दीपकम्, अतीव सुरूपमित्याशयः, मधुमासमिव—चैत्रमासमिव, अलङ्कृतं—शोभितम् एकतः,—नवपल्लवपुष्पादिना, अन्यत्र,—रूपसम्पदा इति भावः, काननं—वनम्, उपवनमिति यावत् येन तम् अलङ्कृतकाननं—भूषितोद्यानम्, चैत्रमासस्य वसन्तागतत्वात् पुष्पादिविकासेन काननशोभकत्वमवगन्तव्यम् (विश०। बहुव्री०)।

(त) इमे—परिदृश्यमाने, इति अङ्गुलीनिर्देशपूर्वकं स्वकीयनेत्रद्वयप्रदर्शनम्; समुत्सुके—प्रियदर्शनरूपेष्टसाधनायानुद्युक्ते (विश०। "इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः" इत्यमरः), तस्य—ब्राह्मणपुत्रस्य, मुखमेव इन्दुः,—चन्द्रः तस्य द्युतिः,—शोभा, अन्यत्र,—रश्मिः ("द्युतिः स्त्री रश्मिशोभयोः" इति मेदिनी), सा एव सुधा—अमृतम्, अन्यत्र—तस्याः सुधा—तस्याः स्रुतममृतमित्यर्थः, तां पातुं शीलमनयोः इति तन्मुखेन्दुद्युतिसुधापायिनी—तदाननशशधरकान्तिपीयूषपानशालिनी [विश०। "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" (३।२।७८ पा०) इति णिनि]। चकोरः,—पक्षिविशेषः, तद्वदाचरितुं चकोरायितुं—चकोरवदाचरणं कर्तुमित्यर्थः, चकोरो यथा चन्द्रसुधां विहाय नान्यत् किमपि पिबति, केवलं तल्लालस एव ऊर्द्ध्वमुखस्तिष्ठति, तथा मम चक्षुषी अपि ब्राह्मणतनयस्य मुखं विहाय नान्यत् किमपि अपश्यतां, केवलं तदासक्ते एव अतिष्ठतामिति भावः [चकोर+"कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च" (३।१।११ पा०) इति क्यङ् "अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः" (७।४।२५ पा०) इति दीर्घः, ततः तुमुन्]। निरर्गलः,—निष्प्रतिबन्धः इत्यर्थः, पातिताधोरणत्वात् इति भावः, अकाले—असमये, वर्षातिरिक्ते समये इत्यर्थः, यः कालमेघः,—कृष्णवर्णमेघः, तन्निभः,—तत्सदृशः अकालकालमेघनिभः,—अनात्तवज्जलदोपमः, गजस्य अतर्कितोपस्थित्या गाढकृष्णवर्णत्वेन च अकालकालमेघसाम्यम् (विश०। नित्यसमा०)।

(थ) तस्मात्—गजात्, सम्भ्रमः,—साध्वसम्, भयमित्यर्थः; यद्वा,—तस्य सम्भ्रमः,

विद्रुते भयविह्वला च तेन विप्रपुत्रेण दोर्भ्यामुत्क्षिप्य दूरतो नीता, तदा पीयूषवर्षिणेव सुधासिक्तेव न जाने कामपि तदङ्गस्पर्शेन दशामन्वभवम्। क्षणेन च परिजनेन मिलितेन पवगाऽहमितश्चाऽऽनीता स्वर्गादिव भुवस्तले निक्षिप्ताऽस्मि। तदा प्रभृति (ट) तैस्तैः सङ्कल्पैः कल्पितसङ्गमं तं प्राणद प्रियं पार्श्वस्थमिव सदा पश्यामि, सुप्ताऽपि तमेव प्रार्थयिष्यामि किं बहुना, तमेव सततं चिन्तयन्ती कामं ज्वरामीति। तदेव मां प्राणेश्वरविरहानलः दिवानिशं दहति"।

इति तस्या वाक्सुधया पूरितश्रवणविवरः स मनःस्वामी सानन्दः आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः आत्मप्रकाशनावसरो-ऽयमिति विविच्य मुखात् गुटिकां निष्काश्य स्वं रूपं (ध) प्रकटीचक्रे जगाद च—"सुन्दरि! स एवाहं, यस्त्वया उद्याने दृगन्तकोमलशरदामन्तां नीतः। त्वद्विरहाऽऽतुरोऽहमिदं कन्यारूपं गृहीत्वा त्वत्सकाशमागतोऽस्मि। तदिदानीं कामसन्तप्तं मां (न) प्रसादहृष्ट्या निर्वापय" इति। एवं वदन्तं तं

—संवेगः, चाञ्चल्येन इत्यर्थः ("संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात् संवेगादरयोरपि" इति मेदिनी) दधाना तत्सम्भ्रमान—[illegible] दृष्टा वा। शीतलया—नेतचन्दनं तेन निषिक्ता शीतलस्पर्शिता—शैत्यचन्दनचर्चिता (विच । इवा तत्पु)।

(ट) तैस्तैः—नानाविधैः, सङ्कल्पैः—मानसकर्मभिः, न तु कायिकै-रिति भावः ("सङ्कल्पः कर्म मानसम्" इत्यमरः) कल्पितः—कल्पनाविषयी-कृतः सङ्गमः—मेलनं यस्य तं कल्पितसङ्गमं—कल्पनासंसर्गमित्यर्थः (विष । बहुव्री)। ज्वरामि—ज्वलितावस्थामोत्पन्ने (ज्वर+लट् मिप्)।

(ध) अप्रकटम्—अप्रकाशं प्रकटं—प्रकाशं सम्पद्यमानं चकार प्रकटीचक्रे—प्रकाशीचकार (प्रकट+च्वि+लिट् ए अभूततद्भावे च्वि)।

(न) प्रसादपूर्णा दृष्टिः तया प्रसाददृष्ट्या—साहचर्यावलोकनेनेत्यर्थं (शाकपार्थिव) निर्वापय—शीतलीकुरु [निर्+वा+णिच्+ "र्तातेः—" (७।३।३६ पा) इति पुक्+लोट् हि]।

प्राणेश्वरं प्राप्तं विलोक्य सा राजसुता क्षिप्रं (प) स्नेहाऽऽश्चर्य्यत्रपाऽऽकुला सहसा किंकर्त्तव्यविमूढा समपद्यत। ततश्च गान्धर्वविवाहेन (फ) कृतमङ्गलौ तौ प्रेम्णा परमेण तत्र निभृतं तस्थतुः। ततः स मनःस्वामी तत्र (ब) द्विरूपभृत् तस्थौ, दिवा सगुलिकः कन्यारूपः, रात्रौ निष्कासितगुलिकः पुमान्।

अथ गच्छत्सु दिनेषु यशःकेतोर्नृपस्य श्यालको मृगाङ्कदत्त मृगाङ्कदत्ता नाम निजां सुतां द्विजातये महामन्त्रिणः प्रज्ञासागरस्य (भ) सूनवे महाऽऽडम्बरपुरःसरं प्रददौ। तस्मिन् मातुलपुत्त्र्या विवाहे सा राजपुत्त्री शशिप्रभा निमन्त्रिता मातुलगृहं प्रायात्, तया सह सोऽपि कन्यारूपी मनःस्वामी

(प) स्नेह —प्रेम, आश्चर्य्य—विस्मय, नाप्या सहसा पुरुषाकारेण परिणमनादिति भाव त्रपा—लज्जा, नवप्रणयसान्निध्यसुलभा इति भाव, ताभिराकुला—व्यग्रा, युगपत् विविधभावावेशात आत्मसंवरणाक्षमा इति भाव, स्नेहाश्चर्य्यत्रपाऽऽकुला—प्रणयाद्भुतलज्जादिभावैरधीरा (विशे०। बहुव्री०)। किं कर्त्तव्यम्—अस्मिन् विषये किमाचरणीय, तस्मिन् विमूढा—अज्ञा किङ्कर्त्तव्यविमूढा —कर्त्तव्यनिर्द्धारणाक्षमा (विशे०। ७मी तत्पु०)।

(फ) कृत—विहित, मङ्गल—सर्वार्थरक्षणम्, अन्योऽन्यप्राप्तिरूपस्वाभीष्टसिद्धिरिति यावत् यद्वा,—मङ्गल—कल्याण, परस्परमिलनानन्द इति यावत् ("मङ्गला सितदूर्वायामुमाया पुंसि भूमिजे। नपुंसकन्तु कल्याणे सर्वार्थरक्षणेऽपि च" इति मेदिनी) ययोस्ताभ्यां वा तौ कृतमङ्गलौ—सिद्धाभीष्टौ, जातानन्दौ वा (विशे०। बहुव्री०)।

(ब) द्वे—द्विप्रकारे, रूपे—आकारौ, स्त्रीपुरूपे इति यावत, बिभर्त्ति इति द्विरूपभृत्—स्त्रीपुरूपधर [द्विरूप+भृ+क्विप् "ह्रस्वस्य पिति—" (६।१।७१ पा०) इति तुक्]। गुलिकया सह वर्त्तते य स सगुलिक,—मुखधृतगुटिक (विशे०। बहुव्री०)। निष्कासिता—मुखात् बहिष्कृता, गुलिका येन स, निष्कासितगुलिक, —गुटिकाविहीनमुख (विशे०। बहुव्री०)।

(भ) सूनवे—पुत्राय।

समायात्। तत्र स कान्तं कन्यकारूपं मनःस्वामिनं दृष्ट्वा स मन्त्रिसुतः (म) स्मरव्याधवाणैर्नितरां क्षतोऽभवत्। ततस्तया (य) कपटकन्यया मुषितचित्तः स मन्त्रिसुतः स्वयं मन्त्रितोऽपि शून्यमात्मानं मन्यमानः स्वगृहं जगाम, आगत्य च गृहे तत्सुन्दरीलावण्यध्यानमग्नो मोहमगात्। "किमेतत् ?" इति (र) सम्भ्रान्ते परिजने उच्चयोच्छिते स प्रज्ञासागर पिता द्रुतं तत्रोपागमत्। तेन च पित्रा आश्वास्यमानः स मोहात् (ल) प्रबुध्य प्रमत्त इव मौग्ध्यं मनोगतमुज्जगार। तं च पराधीनं मत्वा तत्पितरि नितरां व्याकुले विदितवृत्तान्तो राजा तत्रैवाऽऽययौ। स राजा तं तथाविधं दृष्ट्वा (व) सहसैव *मदनावस्थां गतोऽयमिति मन्यमानो जगाद,—"अथ ब्राह्मण*

(म) स्मर,—काम व्याध इव—व्याधवृत्तिः तस्य वाणैः—शरैः क्षत व्याघात,—आनन्दे नितराम्—अत्यन्तम् (अव्य)।

(य) कपटेन—छद्मना कन्या—कुमारी तया कपटकन्यया—कन्याकपधारिण्या न तु वास्तवकन्ययेत्यर्थः (विश) मुषितचित्त,—अपहृतमना (विश । चतुर्थी)। तस्याः —कपटकन्यायाः, सुन्दरीलावण्य—सदनलावण्ये, ध्याने—चिन्तायाम् मग्नः —निरत तत्सुन्दरीलावण्यध्यानमग्नः —मन आनिवद्ध मौग्ध्यचित्तमनाहृत (विश । षष्ठी तत्पु)।

(र) सम्भ्रान्ते—भीते त्वरान्विते वा। उच्चयः,—वाक्सन्दोहभवनम् उच्छितः —ऊर्ध्व दीन उच्छ्रितम् यथा —उच्चयतः उच्छ्रितः —विहत तस्मिन् उच्चयोच्छिते —कर्मोद्यते विरतोद्यते वा (विश । चतुर्थी पूर्वी तत्पु का। आदि षष्ठी)।

(ल) प्रबुध्य—चैतन्यं लब्ध्वा मत्वा इत्यर्थ (प्र+बुध+ल्यप्) प्रमत्त इव —मत्तनैव आचलाव इव, अवचयस्थानो भवेति यावत् (प्र+मद+क्त) मौग्ध्यम् —मातृभवता यत् मनसि च तद्यया तथा मौग्ध्यं—मौग्ध्यतत्त्वं (क्रिया विश)। उज्जगार—उद्गारयामासेत्यर्थः (उत्+गृ+णिच् लिट् प्रथ)।

(व) सहसैव पूर्वमेव सहसैव— अभिलाषचिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसम्प्रलापाः। उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः" ॥ इत्युक्ताः कामदशाः दशसु मध्ये प्रथमदशामुन्मादरूपामित्यर्थः, मदनावस्थां—कामदशाम्। ब्राह्मण

निक्षेपः कन्याऽस्मै दीयते ? तया च विना नियतममौ पश्चिमां दशां यास्यति, अस्मिंश्च विनष्टे अस्य पिता महामन्त्री अपि विनश्यति, अस्य च नाशे मे राज्यनाशः, तदत्र का गतिः ?"।

इत्युक्ताः सर्वास्ताः (श) प्रकृतयः प्राब्रुवन्,—"राजन् ! प्रजानां धर्मरक्षणं राज्ञां परमो धर्मः, तस्य मूलं मन्त्रं विदुः, स च मन्त्रिष्ववस्थितः, मन्त्रिनाशे मूलनाशात् कथं धर्मरक्षा ? अस्य च सपुत्रस्य मन्त्रिणो द्विजस्य वधात् पापञ्च स्यात्, तस्मादासन्नोऽयं धर्मविप्लवः भवता अवश्यं परिहर्त्तव्यः। सा विप्रन्यस्तकुमारिका मन्त्रिपुत्राय दातव्या, अथ कालान्तरे विप्रः आगमिष्यति, तदा तस्य प्रतिविधानं भविता" इति। एवं प्रकृतिभिरुक्तो नृपतिः "तथा" इति तां (ष) कूटकन्यां मन्त्रिपुत्राय दातुं प्रत्यपद्यत।

अथ लग्नं निश्चित्य राजसुतागृहात् आनीतः कन्यारूपः स मनःस्वामी तं महीपतिं जगाद,—"राजन्! अन्येन अन्यार्थमानीतां मां यदि अन्यस्मै ददासि, (स) कामं तदस्तु, त्वं

—वृद्धब्राह्मणरूपधरस्य मूलदेवस्य इत्यर्थः निक्षेपः,—न्यासः, स्थाप्यधनमित्यर्थः, पुनर्ग्रहणाय स्थापिता भाविपुत्रवधूरिति यावत्, ब्राह्मणनिक्षेपः,—ब्राह्मणस्य न्यस्तधनरूपिणीत्यर्थः (विण० ६ष्ठी तत्पु०)। नियतं,—निश्चितम्। पश्चिमां—चरमां, दशसु दशासु शेषां मृत्युरूपामित्यर्थः।

(श) प्रकृतयः,—पौरवर्गाः ("प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः। योनौ लिङ्गे पौरवर्गे" इति मेदिनी)। तस्य—धर्मरक्षणस्य, मूलं—प्रधानकारणमित्यर्थः, मन्त्रं—मन्त्रणाम्, मन्त्रं तस्य मूलं विदुः इत्यन्वयः। स च—मन्त्रः इत्यर्थः। आसन्नः,—समीपवर्त्ती। धर्मविप्लवः,—धर्मव्यसनम्।

(ष) कूटेन—मायया, कपटेनेत्यर्थः. ("मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीरावयवयन्त्रयोः। अयोघनेऽनृते राशौ निश्चले कूट इष्यते" इति शाश्वतः), कन्यां तां कूटकन्यां—कपटकुमारीम्।

(स) कामम्—अनुमतौ, स्वीकारार्थकमव्ययमिदं, त्वद्वचनमहं स्वीकरोमी-

हि राज्ञा धर्माधर्मौ तवोचितौ, भवन्तु ईदृशेन समयेन विवाहमिच्छामि, तावदेव मत्तात् पत्या एकशय्यां न नेतव्या, यावदसौ षण्मासान् तीर्थानि परिभ्रम्य न समायाति, नो चेत् दन्ते छिन्नजिह्वां मामवधारय"।

इति तेन समये उक्ते, राज्ञा सम्बोधितः स मन्त्रिपुत्रः (च) प्राप्तनिर्वृतिः "तथा" इति प्रतिपद्य चाशु तां परिणीय एकस्मिन् वासके वैचित्र्यरचिते तां मृगाक्षीं तत्र कूटवधूं स्थापयित्वा तीर्थयात्रायै प्रतस्थे। स च मम स्वामी स्वरूपतया

भव ("वाढं वाढेऽनुमतिर्मतौ इति हेम") यथा—वासस—पञ्चाशतोऽप नीते इत्याद्यमानेऽपि भवता भीरुरोमोऽभव ("पञ्चाशानुमतो वासस्तूणीपञ्चनेऽपि च इति बहु")। तत्र—यथा इत्यत्र ["ज्ञ च वचनानि (२।१।६० पा) इति सप्तरि ष्ठो] जनितो—जातौ यथा—जनितौ—मितौ तुष्टौ इत्यत्र, धीरुष्ठाक्षिरिते राज्ञो धर्माधर्मविवेचनं नास्ति तथाऽपि मधीजनानुरोधा-दनुष्ठितमाचरन्ति ते भव धर्माधर्मानीताका पञ्चमी दानं अपि न चिरमिति भाव ("जनितानु भवेत जाते जिते प्राप्ते समतमी इति मेदिनी)। समयेन—शपथेन नियमेन वा ("समय शपथे आचारसम्पदो कालसंविदोः। सिद्धान्ता चारसङ्केतनियमावसरेषु च। क्रियाकारे निर्देशे च इति वैजयन्ती)। षण्मासान्—मासषट्कं यावत् ["कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (२।३।५ पा) इति द्वा]। छिन्ना —छिन्ना जिह्वा—रसना यस्याः तां छिन्नजिह्वां—छिन्नरसनां (विष। बहुव्री) यदि मद्वचनं भवद्भिर्नाङ्गीक्रियते, तदाऽहं छिन्नरसनैव निर्लज्जा तिष्ठामि धर्मं किमपि वक्ष्याम्यपामि इति मया उक्तं तत् कदाऽपि न वितथं भवेत वचनभङ्गवादिनी भवेयं तदा जिह्वां मे शतखण्डीकृत्य निक्षिपामि इति निश्चितुं इति वा भाव।

(च) प्राप्ता—अधिगता, निर्वृतिः—सुखं ("निर्वृतिः अस्तिताचार्यं गमने च सुखे निर्वाणे इति मेदिनी) येन सः प्राप्तनिर्वृतिः—जातानन्दः (विष। बहुव्री)। वासः—गृहं स यत्रेति वासकः (स्वार्थे कन्) तस्मिन् वासके—भवने वैचि—चित्रकता वार्यतया चक्षु चलौति वैचौ—वैचित्र्य, शोभितं इत्यण (चित्र+स्वार्थे ष्यञ् इति) तेन रचिते—गुम्फे चित्ररचिते—शताधिविध शिल्पकारिभि।

मृगाङ्कदत्तया सह एकगृहे (क) समानशयनाशनस्तस्थौ। तथास्थितं तं कदाचित् सा मृगाङ्कदत्ता निशि बहिःसुप्तपरिजने शय्यागृहे रहसि प्राब्रवीत्,—"सखि! कामपि कथामाख्याहि, मे निद्रा नास्ति"। तदाकर्ण्य स स्त्रीरूपो युवा अस्यै कथामेकामकथयत्,—"सखि! पूर्वमासीत् इला नाम राजा सूर्य्यवंशभवः। गौरीशापेन स्त्रीत्वं प्राप्तस्य तस्य विश्वैकमोहनं रूपमासीत्; तदवलोक्य देवोद्यानगतश्चन्द्रतनयो बुधस्तां चकमे, तयोश्च सङ्गात् पुरूरवाः समजायत"। इति कथां सङ्क्षेपेणोक्त्वा स धूर्त्तः पुनरुवाच,—"सखि! इत्थं देवताऽऽदेशात् मन्त्रौषधिबलाच्च कदाचित् पुरुषः स्त्री, कदाचन स्त्री च पुमान् स्यात्, तदेव (ख) महतामपि कामजाः संयोगा जायन्ते"। श्रुत्वैतत् सा (ग) मुग्धा तरुणी मृगाङ्कदत्ता सहवासविस्रम्भात् प्राह,—"सखि! श्रुत्वा ते इमां कथां मे अङ्गं सिमिसिमायते, हृदयञ्चेदं सीदतीव, तदेतत् किम्? ब्रूहि"। तदाकर्ण्य अङ्गनारूपः सः युवा तां प्रत्यवादीत्,—

(क) समाने—एके, अभिन्ने इत्यर्थः ("समानं सत्समैकेषु त्रिषु ना नाभिमारुते" इति मेदिनी), शयनाशने—शय्याभोजने यस्य स समानशयनाशनः,—एकत्रशायी एकत्रभोजी च, यद्वा,—अश्नाति अत्र इति अशनं—भोजनपात्रम्, एके शयनाशने—शयनीयभोजनाधारे, यद्वा,—समाने—समे, तुल्ये इत्यर्थः, शयनाशने—शय्याभोजने यस्य स अनुरूपशय्याशायी अनुरूपभोजी चेत्यर्थः (विश०। बहुव्री०)।

(ख) महतां—महात्मनां, देवादीनामित्यर्थः, कामजाः,—सम्भोगवासनोत्थाः।

(ग) मुग्धा—सुन्दरी, मूढा वा, विभ्रान्तचित्ता इत्यर्थः (विश०। मुह+क्त। "मुग्धस्तु सुन्दरे मूढे" इति मेदिनी)। सहवासेन—एकत्रावस्थानेन हेतुना, विस्रम्भात्—विश्वासात् ("समौ विस्रम्भविश्वासौ" इत्यमरः) सहवासविस्रम्भात्—एकस्थानवसतिजनितोत्पन्नविश्वासात् (३या तत्पु०। हेतौ ५मी०)। सिमिसिम,—हर्षजनितभावविशेषः, "शिर् शिर्" इति भाषा, तमनुभवति इति सिमिसिमायते—सिमिसिमरूपभावविशेषमनुभवति, हृष्यति इत्यर्थः [सिमिसिम+"सुखादिभ्य,—"

"सखि ! एतानि ते (ग) अपूर्वाणि व्यामिश्राणि, मया एतानि अनुभूतानि, अत तव न निगुह्ये"। इति तेनोक्ता सा पुनरवादीत्,—"सखि ! त्वं मे प्राणसमा, तदहं त्वां किं न वच्मि ? (ङ) अपि केनापि उपायेन इह पुंसः प्रवेशः स्यात् ?"। एवमुक्तवतीं तां स धूर्त्तपतेः शिष्यो युवा विप्र प्राह,—(च) "यद्येवं, तत्ते वदामि सखि। अस्ति मे वैष्णव प्रसादः, येनाहं स्वेच्छया निशि पुरुषः स्यां, तदद्य अत्र त्वत्कृते पुमान् भवामि"। इत्युक्त्वा स मनःस्वामी मुखात् गुलिकामपनीय परमसुन्दरस्वरूपं तस्यै अदर्शयत्। ततस्तयास्तत्कालोचितरस (छ) कोऽपि रसोत्सवः प्रावर्त्तत। ततश्च स तया मन्त्रिसुत भार्य्यया सार्द्धं दिवा नारी, रात्रौ पुमान् भूत्वा कञ्चित् कालमनयत्।

अथ स मन्त्रिसुतम् (ज) आसन्नाऽऽगमनकालं बुद्ध्वा तां

(३।१।१८ पा) इति क्यङ् "अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः" (७।४।२५ पा) इति दीर्घः, तत लट् ते]। डोकते—अपमानं करोति (सख+लट्-ते)।

(ग) अपूर्वाणि—पूर्वमननुभूतानीत्यर्थः। तव—त्वत्तः (सम्बन्धविवक्षया षष्ठी)। निगुह्ये—गूहये त्वं मदन्तिके प्रकाशमान मा गोपायस्व सर्वं गृहाणेत्यर्थः (नि+गुह+कर्म्मणि लट्-ए)।

(ङ) अपि—प्रश्नसूचकमव्ययं ("गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि" इति अमरः)।

(च) यद्येवम्—यद्यसौ यदि ते पुरुषाभिलाषः आविरभूत्। वैष्णवं प्रसादः—विष्णुभक्तो, विष्णुविहित इत्यर्थः (विष्णु+अण्)। प्रसादः—अनुग्रहः। स्यां—भवेयम् [अस+विधि-याम् "श्नसोरल्लोपः" (६।४।१११ पा) इति अकारस्य लोप]। त्वत्कृते—तव निमित्तं तव वाञ्छापूरणार्थमित्यर्थः।

(छ) कोऽपि—अनिर्वचनीय इत्यर्थः।

(ज) आसन्नः—निकटः, आगमनकालः,—प्रत्यागमनसमयः यस्य तादृशम् आसन्नाऽऽगमनकालं—समीपवर्त्तिप्रत्यागमनसमयं प्राप्त पुनरागमनमित्यर्थः (विष ।

तद्भार्य्यामादाय निशि स्वैरं पलाय्य क्वापि प्रायात्। ततश्च तं वृत्तान्तं विदित्वा स मूलदेवः पुनः वृद्धद्विजाऽऽकृतिः शशिना मित्रेण (झ) सम्भूय तं यशःकेतुमुपेत्य सविनयमब्रवीत्,—"देव। आनीतोऽयं मया पुत्रः, तद्देहि मे तां स्नुषाम्" इति। ततः स नृपः सम्भ्रान्तः शापभीतः समभ्यधात्,—"ब्रह्मन्! न जाने सा ते स्नुषा क्व गता, तत् क्षमस्व, अस्माच्चापराधात् स्वसुतां तव सुताय ददामि"। इत्युक्त्वा तं धूर्त्तराजं (ञ) क्रोधनिष्ठुरं विब्रुवाणं जरद्विप्ररूपं कथञ्चिदनुनीय तत्सख्ये कृततत्पुत्रव्यपदेशाय शशिने तां तनयां शशिप्रभां यथाविधि प्रादात्। ततः स मूलदेवः तथाभूतौ वधूवरौ नीत्वा स्वं निलयं प्रायात्। ततस्तस्मिन् मनःस्वामिनि उपस्थिते तस्य मूलदेवस्य अग्रतः तस्य शशिनश्च महान् विवादः समजायत। मनःस्वामी अब्रवीत्,—"एषा शशिप्रभा मह्यं दीयतां, कन्यैवासौ मया गुरोरनुग्रहात् प्राक् परिणीता" इति। शशी प्रोवाच,—

बहुव्री०)। स्वैरं—स्वच्छन्दं, स्वाभिप्रायानुसारमित्यर्थः (क्रिया विश०। "मन्द-स्वच्छन्दयोः स्वैरः" इति शाश्वतः), पलाय्य—पलायनं कृत्वा [परा+अय+ल्यप् "उपसर्गस्यायतौ" (८।२।१९ पा०) इति अयोत्तरपदस्य उपसर्ग-रेफस्य लत्वम्]।

(झ) सम्भूय—मिलित्वा (सम्+भू+ल्यप्)। मे—मह्यम्। स्नुषा—वधूं, पुत्रवधूमित्यर्थः ("समाः स्नुषाजनीवध्वः" इत्यमरः)।

(ञ) क्रोधेन—कोपेन, निष्ठुरं—परुषं क्रोधनिष्ठुरं—रोषकर्कशं (विश०। ३या तत्पु०), वि—विशेषेण, विरुद्धं वा, ब्रुवाणं—कथयन्तं विब्रुवाणम्—अतिशयेन तिरस्कुर्वन्तमित्यर्थः (वि+ब्रू+शानच्), जरन्—वृद्धः, विप्ररूपः,—ब्राह्मणरूपं तं जरद्विप्ररूपं—वृद्धब्राह्मणवेशधरं (विश०। कर्मधा०), यद्वा,—जरतो विप्रस्य रूपमिव रूपं यस्य तं (बहुव्री०)। कृतः,—विहितः, तस्य—विप्रस्य, पुत्र इति व्यपदेशः,—छलं यस्मिन् तस्मै कृततत्पुत्रव्यपदेशाय—पुत्रेतिदत्तकपटपरिचयाय (विश०। बहुव्री०)।

"मूढ! कोऽस्याः स्वामी? ममैवैषा भार्या, अग्निसाक्षिकमेषा पित्रा मह्यं दत्ता"। एवं (ट) मायाबलप्राप्तराजपुत्री निमित्तं विवदमानयोस्तयोः कोऽपि निर्णयो नाऽऽसीत्। तद्राजन्! त्वं मम ब्रूहि, कस्येयं भार्या (ठ) उपपद्यते? एतं मे संशयं छिन्धि समयश्च त्वया मम स्मर्यताम्" इति। इति वेतालवचः श्रुत्वा राजा तं प्रत्यभाषत—"मन्येऽहं ब्राह्मण एवासौ (ड) न्याय्या भार्या, यस्मै तत्पिता सर्वजनसमक्षम् अग्निसाक्षिकञ्च धर्म्येण वर्त्मना दत्ता। मन स्वामी तां चौर्येण गान्धर्वधर्मतो भेजे, चौरस्य (ढ) परस्वेषु स्वत्वं नैव कदाचित् न्याय्यम्" इति। एतत् राज्ञो वचनं निशम्य स वेतालः पुन स्तथैव स्वं निलयं प्राप। राजाऽपि दृढप्रयत्नः पुनस्तत्र गत्वा तं स्कन्धमधिरोप्य गन्तु प्रववृते।

(ट) मायाबलेन—कपटव्यवहारेणैव प्राप्तया—लब्धया, राजपुत्र्या—राजनन्दिन्या, निमित्तं—कारणं मायाबलप्राप्तराजपुत्रीनिमित्तं—कपटलाभेनैव राजकुमारीहेतोः (६ठी तत्पु) विवदमानयोः—वैमत्यहेतुकं नानाविधं विवादं भावमानयोः, अन्योऽन्यं कलहायमानयोरित्यर्थः [वि+वद "भासनोपसम्भाषा—" (१।३।४७ पा) इति वैमत्ये आत्मनेपदनियमात् शानच्]।

(ठ) उपपद्यते—युज्यते (उप+पद+लट् ते)। छिन्धि—अपनय निराकुरु [छिद्+लोट् हि "श्नसोरल्लोपः" (६।४।१११ पा) इति नलोपे "हुझल्भ्यो हेर्धिः" (६।४।१०१ पा) इति हेर्धिभावः]। समयः—नियमः, जानन्नपि तथ्याभाषणे शिरसः शतधाभवनरूपं शापवचनमित्यर्थः।

(ड) न्याय्या—उचिता न्यायसङ्गता इत्यर्थः। धर्म्येण—धर्मादनपेतेन धर्मविहितेन यथाशास्त्रं वैवाहिकविध्यनुष्ठानरूपेणैव वर्त्मना—मार्गेण।

(ढ) परस्वेषु—परधनेषु।

अथ षोड़शकथा ।

अथ राजा तं वेतालं नीत्वा गच्छति स्म। वेतालश्च तमब्रवीत्,—"राजन्। शृणु अपूर्वासिका कथाम्,—

अस्ति (क) हिमवान् नाम सर्व्वरत्नभूमिर्नगेन्द्रः, यो हि गौरीगङ्गयोः हरभार्य्ययोस्तुल्यप्रभवः; यश्च कुलभूभृताम् अग्रणीः सूर्य्येणाप्यदृष्टपृष्ठदेशः अभिमानोन्नतः सर्व्वत्र गीयते। तस्य (ख) सानोरुपरि काञ्चनपुरं नाम पुरं रविणा न्यासीकृतं रश्मिवृन्दमिव विभाति। तत्र जीमूतकेतुरिति श्रीमान् विद्या-

(क) हिमवान्—हिमालयः। सर्व्वेषां रत्नानां—पद्मरागादिमणीनां, भूमिः,—उत्पत्तिस्थानं सर्व्वरत्नभूमिः,—समस्तरत्नप्रभवः (विण०। ६ष्ठी तत्पु०), नगेषु नगानां वा इन्द्रः,—श्रेष्ठः नगेन्द्रः,—पर्व्वतराजः (६ष्ठी वा ७मी तत्पु०)। तुल्यः,—एकः, प्रभवः,—उत्पत्तिस्थानं तुल्यप्रभवः,—एकोत्पत्तिस्थानं (कर्म्मधा०), गौरी मेनकागर्भजाता हिमालयतनया, गङ्गा च हिमाचलादुत्पन्ना, अतस्तयोरेकप्रभवत्वं, किञ्च उभे एव शिवेन परिणीते इति शास्त्रम्। कुलभूभृतां—"महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः। विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैव कुलपर्व्वताः" इत्युक्तानां सप्तानां वर्षपर्व्वतानां, पर्व्वतश्रेष्ठानामपि इत्यर्थः। सूर्य्येणाप्यदृष्टपृष्ठदेशः इति अत्युन्नतत्वादिति भावः, सूर्य्यस्तस्य कटकभागेनैव विचरति, अतस्तस्य पृष्ठदेशं द्रष्टुं न शक्नोतीत्याशयः (विण०। बहुव्री०), अभिमानेन—गर्व्वेण सर्व्वभूभृतां अहं श्रेष्ठः इति दर्पेणेत्यर्थः, उन्नतः,—उच्चशिराः इत्यर्थः, अभिमानोन्नतः,—दर्पोत्तुङ्गः (विण०। बहुव्री०)। गीयते—कथ्यते (गै+कर्म्मणि लट्-ते), जनैरिति शेषः।

(ख) सानोः,—प्रस्थस्य, पर्व्वतोपरिस्थसमभूभागस्येत्यर्थः ("स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्" इत्यमरः)। अन्यासः न्यासः कृतः तत् न्यासीकृतं—निक्षेपीकृतं, पुनर्ग्रहणाय किञ्चित् कालं स्थापितमित्यर्थः (अभूततद्भावे च्विः), विविधमणिरत्नादिविभूषितं काञ्चनपुरमेतादृशमुज्ज्वलमासीत् यत्, दर्शनमात्रेणैव सूर्य्यमयूखजालमेवेदम् एकत्र स्तूपीभूय समवस्थितमिति प्रतिभाति इति विशदार्थः।

धरणीपति पुरन्दर इव (ग) मेरौ समध्युवास। तस्य गृहोद्याने कुलक्रमाऽऽगतः कल्पतरुः स्थितः। स राजा जीमूतकेतुः तं देवस्वरूपं कल्पतरुमाराध्य तत्प्रसादात् (घ) जातिस्मरं बोधिसत्त्वांशसम्भवं दानवीरं महासत्त्वं सर्वभूतानुकम्पिनं गुरुशुश्रूषणपरं जीमूतवाहनं नाम पुत्रं प्राप।

कालेन सम्प्राप्तयौवनं तं स राजा (ङ) सचिवैः प्रेरितः यौवराज्ये अभिषिक्तवान्। कदाचित् यौवराज्यस्थितं स जीमूतवाहनं हितैषिणः पितृमन्त्रिणोऽभ्युपेत्य अगदन्,—"युवराज! योऽयं कल्पतरुः सर्वकामदः (च) सर्वभूतानामप्रधृष्यः तवोद्याने तिष्ठति, अयं तव सदा पूज्यः, अस्मिन् अनुकूले स्थिते शक्रोऽपि नास्मान् बाधितुं शक्नुयात् किमुतापरः ?"।

(ग) मेरौ—सुमेरौ देवानामावासभूमिभूतपर्वते इत्यर्थः। समध्युवास—अधिवसत् (सम्+अधि+वस+लिट्-णल्)।

(घ) जाति—पूर्वजन्म स्मरति यथार्थं जातिस्मरं—पूर्वजन्मवृत्तान्तस्मरणयुक्तम् (विशे। जाति+स्मृ+पचाद्यच्) बोधिसत्त्व—बुद्धदेवः, तस्य अंशात् सम्भव—उत्पत्तिः यस्य तं बोधिसत्त्वांशसम्भवं—बुद्धदेवांशसम्भूतं (विशे। बहुव्रीहिः) दाने—दाने वीरः—भटः शूरो वा ("वीरो जिने भटे श्रेष्ठे" इति हेमचन्द्रः) तं दानवीरं—दानधर्मयुद्धदयाभेदेन चतुर्विधेषु वीरेषु मध्ये वीरविशेषं, दानवीरविशिष्टं (विशे। कर्मधारयः)।

(ङ) सचि—सचिवैः। प्रेरितः—प्रणोदितः, चालित इत्यर्थः (विशे)। अभिषिक्तवान्—नियोजितवान् युवराजपदग्रहणार्थं नानातीर्थोद्भवजलैः सेचनविधिं अभिषेकाभिधं (अभि+षिच्+क्तवतु)।

(च) सर्वभूतानां—निखिलप्राणिनां सर्वप्राणिभिरित्यर्थः (कर्तरि षष्ठी) न धृष्य अप्रधृष्य—धर्षितुमनर्हः, अपराजेय इत्यर्थः [धृष्+ "ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४ पा) इति ण्यत्]। तव—त्वया (कर्तरि षष्ठी)। अनुकूले—प्रसन्ने। शक्र—इन्द्र। बाधितुं—पीडयितुं, पराजेतुमिति यावत्। किमुत—किं पुनः।

एतदाकर्ण्य स जीमूतवाहनः (क) अन्तरचिन्तयत्,—'अहो-वत ! ईदृशममरपादपं प्राप्यापि पूर्वैः पुरुषैरस्माकं तादृशं फलं किमपि नासादितं, केवलं कैश्चिदपि कृपणैस्तैः कश्चिदपि अर्थ-मर्थितः, तेन चात्मा च महात्मा चैषः उभौ लाघवं नीतौ, तदहमस्मात् मनोरथमभीष्टं साधयामि' इत्यालोच्य स महात्मा पितुरन्तिकमाजगाम। आगत्य च (ज) विहिताशेषशुश्रूषया परितोषितं सुखमासीनं पितरमेकान्ते व्यजिज्ञपत्,—"तात ! त्वमेव जानासि यदेतस्मिन् संसारसागरे आशरीरमिदं सर्वं धनं वीचिविभ्रमचञ्चलं, विशेषेण अचिरस्थायिनी प्रकाशपलायिनी

(क) अन्तः,—मर्मणि। अहोवत!—खेदे अनुकम्पायां वा (अव्य०। "अहोवतानुकम्पायां खेदे सम्बोधनेऽपि च" इति मेदिनी), पूर्वपुरुषाणां कार्पण्यं स्मृत्वा तान् प्रति खेदः, अनुकम्पा वा इति बोध्यम्। अमरपादपं—देवतरुं ("पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः। सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्" इत्यमरात् कल्पवृक्षस्य देवतरुत्वम्)। कृपणैः,—कदर्यैः, क्षुद्राशयैरित्यर्थः (विण०। "कदर्ये कृपणक्षुद्रकिम्पचानमितम्पचाः" इत्यमरः), ईदृशं देवदुर्लभं सर्वाभीष्टप्रदं द्रव्यं प्राप्यापि किमपि पारलौकिकं श्रेयः असाधयित्वा केवलं तुच्छैहिकसम्पदि अभि-लाषात् तेषां कृपणत्वम् अनुकम्पनीयत्वञ्च बोद्धव्यम्। तेन च—अकिञ्चित्करार्थ-प्रार्थनहेतुना इत्यर्थः, महाधनिनः दानवीरस्य च समीपे अकिञ्चित्करवस्तुप्रार्थनं स्वस्य नीचाशयत्वव्यञ्जकं दातुश्च तत् ग्लानिकरमिति एतादृशकर्मणा उभयोरेव लघुत्व-सम्पादनमवगन्तव्यम्। अभीष्टं—प्रियम्।

(ज) विहिता—कृता, या अशेषा—कृत्स्ना, विविधा इति यावत्, शुश्रूषा—परिचर्या तया विहिताशेषशुश्रूषया—सम्पादितविविधसेवया (कर्मधा०। करणे ३या०)। आशरीरम्—आदेहं, शरीरमारभ्येत्यर्थः ["आङ्मर्यादाभिविध्योः" (२।१।१३ पा०) इति अव्ययीभावः]। वीचेः,—तरङ्गस्य, विभ्रमः,—विलासः, तद्वत् चञ्चलं—चपलं, क्षणविध्वंसि इति यावत्, तरङ्गो यथा उत्थायैव विलीयते, इदं शरीरं सर्वं धनजातञ्च तथा स्वल्पेनैव कालेन विलीनं भवति न चिरं तिष्ठतीति भावः। अचिरस्थायिनी—क्षणस्थायिनी, प्रकाशः,—प्रकटीभावः, तदनन्तरमेव पलायिनी—पलायनशीला; प्रकाशपलायिनी—उदयानन्तरमेव पलायनस्वभावा (विण०।, शाक-

सन्ध्याविद्युदिव चला लक्ष्मीः न कुत्रापि कदाऽपि स्थिरा, एकः परोपकार एवास्मिन् संसारे अनश्वरः युगान्तगतस्थायिनो धर्मं यशसी प्रसूते। तात! तत् क्षणिकेषु एषु सर्वेषु अस्माभिरीदृश कल्पतरुः किमर्थं रक्ष्यते? यैश्च पूर्वैरयं 'मम मम' इति आग्रहेण रक्षितः, तैरिदानीं कुत्र गतम्? तेषां कस्यायम्? अस्य वा ते के? तस्मात् परोपकारैकफलसिद्धये त्वदाज्ञया इमं कामद कल्पपादपम् आराधयामि"।

अथ पित्रा "तथा" इति (भ) अभ्यनुज्ञातः स जीमूतवाहनः कल्पतरुं गत्वा उवाच,—"देव! त्वया अस्मत्पूर्वेषामभीष्टाः कामाः पूरिताः, तन्ममैकमनन्यं कामं परिपूरय, यथा पृथ्वीमदरिद्रां पश्यामि तथा करोतु देव। (ञ) भद्रमस्तु ते वत्स, लोकाय अर्थिने त्वं मया दत्तोऽसि"। इत्युक्तवति कल्पद्रुमो जीमूतवाहने "त्यक्तस्त्वया एषोऽहं यातोऽस्मि" इति वाच्

पाठिता०) सन्ध्या च विद्युच्च ते इव सन्ध्याविद्युताविव—यथैव [दुदिव च स्थैर्य सन्ध्याया मुहूर्तमात्रस्थायित्वात् मुहूर्तमात्रस्थायिनी सन्ध्या यथा अचिरस्थायिनी तथा विद्युत् यथा क्षणमात्रस्थायिनी चञ्चला तथा लक्ष्मीरपि चला इति योजना। अनश्वरः—अविनश्वरः [न+नश+ वरच्—" (३।२।१६३ पा) इति वरच्]
युगान्तानां—युगावसानानां अर्ध—गतवत्यां तत् स्थायिनौ—स्थायिरूपिणौ युगान्तगतस्थायिनौ—प्रलयान्तमपि युग युगरावसानमानवसुप्रचलतस्तत्र इमौ धर्मयशसी इव, "कीर्तिर्यस्य स जीवति इति सिद्धान्तात् धर्मस्यानोरप्यस्मात् इति भावः [धर्मयशसी इत्यत्र लिङ्ग । दृष्टौ वसु । युगान्तगत+स्थायिन्+ आषाढ़ादि संज्ञायाम्" (३।२।८१ पा) इति वृत्ति "अव्ययानां समासे" (वा) इति णिनोऽप्]। प्रसूते—जनयति (प्र+सू +आद् ते)।

(भ) अभ्यनुज्ञातः—अनुमतः। कामाः—अभीप्सिताः। एकम्—एकमात्रं न द्वितीयमित्यर्थः, अनन्यम्—अपरम् ("अन्योऽसदृशोऽपरो इति हेमः") यत् न अस्यति तत् अनन्यम्—अद्वयं तत् सादृश्याभावप्रतिपादनार्थं।

(ञ) भद्रं—शुभम्। अर्थिने—याचकाय, दरिद्राय इति यावत्।

[illegible]। क्षणेन च स कल्पतरुः (ट) दिवं समुत्पत्य भुवि तथा वसूनि अवर्षत्, यथा न कोऽपि दुर्गत आसीत्। ततस्तस्य (ठ) तथा सर्वजीवानुकम्पया [illegible] यशः पप्रथे।

अथ (ड) तद्गोत्रजाः सर्वे मात्सर्यात् असहिष्णवः कल्पपादपरहितं तं जीमूतवाहनं सपितृकं सुजयं मत्वा सम्भूय च तस्य राज्यापहरणाय योद्धुं समनह्यन्त। तदवलोक्य जीमूतवाहनः पितरमवादीत्,—"तात! धृतायुधेन त्वया योद्धुं कस्य शक्तिरस्ति? किन्तु अस्य (ढ) पापस्य विनाशिनः शरीरस्य कृते बन्धून् हत्वा कोऽकृपणो राज्यमाकाङ्क्षति? तत् किं नो राज्येन? अन्यत्र कुत्रचित् गत्वा वयं धर्ममेव आचरिष्यामः, येन लोकयो-

(ट) दिवं,—आकाशम् ([illegible]) [illegible]। वसूनि—धनानि ("[illegible] वसु" इत्यमरः)। दुर्गत,—दरिद्रः ("[illegible] दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः" इत्यमरः)।

(ठ) यशः—[illegible] इत्यमरः। पप्रथे—[illegible] (प्रथ + लिट् ए)।

(ड) तस्य—जीमूतवाहनस्य, गोत्रात्—वंशात्, जायन्ते इति तद्गोत्रजाः,—तद्वंशजाः, जीमूतवाहनस्य ज्ञातयः इत्यर्थः [तद्गोत्र + जन + "अन्येष्वपि दृश्यते" (३।२।१०१ पा०) इति डः]। मत्सरः—परशुभद्वेषः ("मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु" इत्यमरः), तस्य भावः तस्मात् मात्सर्यात्—पराभ्युदयासहनस्वभावत्वात्, असहिष्णवः,—अक्षमाः, जीमूतवाहनस्य यशः सोढुम् असमर्था इत्यर्थः [न + सह + "अलंकृञ्—" (३।२।१३६ पा०) इति इष्णुच्]। सुखेन जेतुं शक्यः सुजयः तम्—अनायासेन पराजेतव्यम् [सु + जि + "ईषद्दुःसुषु—" (३।३।१२६ पा०) इति खल्]। समनह्यन्त—समनह्यन्, कवचादिना आत्मनः समसज्जयन् इत्यर्थः (सम् + नह + लङ् अन्त)।

(ढ) पापमनेन साधयति पापमस्मिन्निति वा तस्य पापस्य—पापकारिणः इत्यर्थः, शरीरमाश्रित्य पापाचरणसाधनत्वात् तत्साधकत्वेन शरीरस्यापि पापत्वं बोद्धव्यम् (अर्श आदित्वादच्)। बन्धून्—ज्ञातीन् ("सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः" इत्यमरः)। अकृपण,—अक्षुद्रः, उदाराशयो महानित्यर्थः।

कमयो महति स्यात् । कृपणा एते (ग) दायादा राज्यलोलुपा मोदन्ताम्" । इतिवादिनं तं जीमूतकेतुरब्रवीत्,—"पुत्र ! यद् त्वदर्थं राज्यमिच्छामि, त्वमेव कृपया तत् जहासि, तदा इदम्पि मे तव किम् ?" । इत्थं (त) कृताभ्यनुज्ञेन पित्रा मात्रा च समन्वितः स जीमूतवाहनः राज्यं विहाय मलयाचलमगात्, तत्र स रचिताऽऽश्रमः पितरौ शुश्रूषमाणस्तस्थौ ।

एकदा स इतस्ततो भ्रमन् विश्वावसुनाम्नः (थ) सिद्धराजस्य तनयं मित्रावसुं नाम दृष्ट्वा सम्भाष्य च मित्रम् अकरोत् । ततश्चैकदा स जीमूतवाहनः उपवने स्थितं देव्या गौर्याः (द) आयतनं दृष्ट्वा प्रविवेश ददर्श च तत्र उपवीणयन्तीं सखीजनपरिवृतां, गौरीमाराधनार्थं स्थितां, लोचनलावण्य

लोकद्वयमध्ये,—ऐहिकपारत्रिकयोः, महति—प्रभावेण इहलोके परलोकेऽपि पापमस्मिन्नेवास्ते इत्यर्थः ।

(ग) दायादाः—ज्ञातयः, आददते—गृह्णन्ति इति दायादाः—ज्ञातयः, ज्ञातिषु सम्बन्धः [दाय+आ+दा+"आतोऽनुप—" (३।२।३ पा) इति कः । दायादौ सुतबान्धवौ इत्यमरः] । मोदन्ताम्—प्रीयन्ताम् (मुद+लोट् बहुवचनात्) ।

(त) कृता—दत्ता अभ्यनुज्ञा—अनुमतिः येन तेन कृताभ्यनुज्ञेन—विहितानुमोदनेन तदभिमतमनुमोदितवता (मिश्र । सहस्रो) । शुश्रूषमाणः—सेवमानः [श्रु+सन्+ शानच् ... (१।३।२२ पा) इति सनि परे श्रोत्र ... शुश्रूषां च (१।३।५७ पा०) इत्यात्मनेपदविधानात् तङ् आनच्] ।

(थ) सिद्धः—देवयोनिविशेषः, तेषां राजा तस्य सिद्धराजस्य—सिद्धाधिपस्य ।

(द) आयतनं—स्थानं मन्दिरमित्यर्थः । उप—समीपे वीणया गायन्तीं उपवीणयन्तीं—वीणा समीपे वीणावादनपूर्वकं गानं कुर्वतीमित्यर्थः [मिश्र । उप+वीणा+"सुप्याजातौ—" (३।२।७८ पा) इति सूत्रेण ततो "सत्यापपाशरूपवीणातूल" इत्यत्र णिचि तेनापि वीणयाऽपि गानं कुर्वन्" इति नियमात् णिच्+शतृ] । गौरीमाराधना—पार्वती, तस्या आराधनाय—पूजायै गौर्याराधनार्थं

दर्शनेन लज्जितैरिव निश्चलैर्मृगैराकर्ण्यमानसङ्गीतवीणारवाम्, अञ्जनेन कृष्णां कर्णमूलं विमथ्नतीं पाण्डवचमूमिव तारकां बिभ्रतीं, परस्परोपमर्दैन मुखेन्दोरिव दर्शनमत्यममभिवाञ्छन्तौ उन्मुखौ स्तनौ दधतीं. धातुः सृष्टवतो मुष्टिग्रहेणेव निपीडिते वलीमग्नाङ्गुलीमुद्रे मध्ये क्षाममनोरमां कामपि कन्यकाम्।

—गौरीपूजार्थम्। आकर्ण्यमान,—श्रूयमाण, सङ्गीताया,—सशब्दिताया, कल ध्वनन्त्या इत्यर्थ ("गीत शब्दितगानयो." इति हैम.), वीणाया,—वल्लक्याः, रवः, —शब्द यस्यास्ताम् आकर्ण्यमानसङ्गीतवीणारवां—श्रूयमाणवीणास्वना, यद्वा,— आकर्ण्यमान' सङ्गीतस्य वीणायाश्च रव' यस्यास्तां (विण० । बहुव्री०)। अञ्जनेन— कज्जलेन कृष्णां—कृष्णवर्णां, सूक्ष्मकज्जलरेखायुक्तामित्यर्थ, चमूपक्षे —अञ्जनेन— तदाख्यमहाराजविशेषेण उपलक्षितामित्यर्थ (इत्थम्भूतलक्षणे ३या०), कृष्णः सहायत्वेनास्यामस्तीति तां कृष्णां—कृष्णाधिष्ठितामित्यर्थं (अर्श-आदित्वादच्), कर्णमूलं—कर्णसमीप, विमथ्नतीम्—आघट्टयन्तीं, स्पृशन्तीमित्यर्थ, आकर्ण- विस्फारितामिति भाव', अन्यत्र,—कर्ण,—तदाख्य दुर्योधनसखा एव, मूल— प्रधानं, सङ्ग्रामे प्रधानभूत कर्णमित्यर्थं, विमथ्नतीम्—आलोडयन्तीम्, उन्मूल- यन्तीमित्यर्थ., यद्वा,—कर्ण एव मूल यस्य त कर्णमूल—कर्णसेनापतिकसैन्यसमूह, कर्णाधिकृतसैन्यवृन्दमित्यर्थ (वि+मन्थ+शतृ, तां), पाण्डवचमू—पाण्डवसेनां, तारका—दृश, नयनमित्यर्थ. ("तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि। कनीनि- कायामृक्षे च न पुमान् त्रातरि त्रिषु" ॥ इति मेदिनी)। परस्परोपमर्दैन—अन्योऽन्य- सङ्घर्षेण, अतिपीनतया परस्परसंश्लिष्टत्वादिति भाव। सृष्टवत,—सृष्टिकर्त्तु, सृजन कृतवत' इत्यर्थ', कन्याम् इति शेष (सृज+कर्त्तरि क्तवतु), मुष्ट्या ग्रह,— ग्रहण तेन मुष्टिग्रहेण—सृजनसमये मुष्टिद्वारा धारणेनेत्यर्थ, निपीडिते—कृश, ननु मध्यदेशस्य चेदीदृशी कोमलता यत, मुष्टिपीडनेनैव स क्षीण सञ्जात, तदा पीडनकाले कोमलपदार्थे अङ्गुलिचिह्नानीव मध्यदेशेऽपि अवश्य मेव अङ्गुलिचिह्नानि सम्भवन्ति, तानि तु कथ न दृश्यन्ते इत्याह, वलीति।—वलीषु—उदररेखात्रयेषु, मग्ना—अदर्शन गतेति भाव, अङ्गुलीमुद्रा—अङ्गुलीरेखा यत्र तादृशे वलीमग्नाङ्गुली- मुद्रे—त्रिवलीशोभिते इति भाव, मध्ये—कटिदेशे (औपश्लेषिके ७मी०), मध्य- देशावच्छेदे इति यावत, क्षामा—कृशा, अत एव मनोरमा तां क्षाममनोरमां— कृशोदरीं मनोहारिणीञ्चेत्यर्थ. (कर्म्मधा०)।

तया च दृष्टया तस्या स जीमूतवाहन मन्ये (ध) दृष्टिमार्ग प्रविष्टया मुषितचित्तोऽभूत्। साऽपि तं (न) मुषिताशयम् उत्कण्ठाविकारप्रद कामाद्धदाहवैराग्यात् वनमाश्रितं मधुमिव दृष्ट्वा अनुरागविवशा सती विह्वलतां भेजे, यया सखीनां व्याकुलतामधात्। ततः स जीमूतवाहनस्तस्याः सखीमपृच्छत्, —"भद्रे! तव सख्याः किं (प) धन्यं नाम? को वा वंशोऽनया अलङ्कृतः?"। तदाकर्ण्य सखी प्राब्रवीत् —"महाभाग! इयं हि नाम्ना मलयवती सिद्धावसो स्वसा, सिद्धराजस्य दुहिता"। एवमुक्त्वा सा सखी सहृदया तं जीमूतवाहनं सहाऽऽगतं मुनिपुत्रं चास्य (फ) नामान्वयौ पृष्ट्वा तां मलयवतीं स्मितमिताक्षरम् अवादीत् —"सखि! विद्याधरेन्द्रस्यास्य किमातिथ्यं न

(ध) दृष्टिमार्गेण—जीमूतवाहनस्य नेत्रपथेन [illegible] विद्यारोहण [illegible] इति भाव., प्रविष्टया—[illegible] दृष्टिमार्गप्रविष्टया—[illegible] [illegible] ([illegible])।

(न) मुषितम्—अपहृतम् आशयं चित्तं यस्य तं मुषिताशयं—[illegible] [illegible] उत्कण्ठा—[illegible] [illegible] [illegible] इति भावः ([illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]), सा एव विकार—[illegible] भाव, तं प्रददाति इति तम् उत्कण्ठाविकारप्रदम्—[illegible] [illegible] इति भाव., कामस्य—मदनस्य [illegible] इति भावः [illegible]—[illegible] [illegible] वैराग्यं—निर्वेदः तस्मात् कामाद्धदाहवैराग्यात्—[illegible] [illegible] [illegible]; मधुं—वसन्तम्। विह्वलता—आकुलता ("[illegible] [illegible]" [illegible])। अधात्—[illegible] [illegible] [धा+लुङ्-द [illegible]—" (२।४।७७ पा) इति [illegible] लुङ्]।

(प) धन्यं—पुण्यवत् [illegible] [illegible] नामधारिण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

(फ) नाम च अन्वय —वंशश्च ("[illegible] [illegible]" [illegible]) तौ नामान्वयौ—[illegible] ([illegible])। [illegible]—

करोषि ? जगत्पूज्य एष: अतिथि: प्राप्त:"। इति तयोक्ते सा सिद्धराजसुता तूष्णीं लज्जाऽवनताऽऽनना अभूत्। तत: सखी,—"लज्जावतीय, (व) मत्तोऽर्च्चा गृह्यताम्" इतिवादिनी तस्मै सार्घ्यां मालामुपानयत्। स च जीमूतवाहन: (श) प्रेमनिर्भर: तां मालामादाय तस्या मलयवत्या: कण्ठे समर्पयत्। साऽपि (स) तिर्य्यक्प्रसृतया स्निग्धया दृशा नीलोत्पलमयीमिव मालां तस्मै प्रत्यर्पयत्। इत्येवम् (य) अन्योन्यकृताशब्दस्वयवरयोस्तयो: एका सिद्धराजसुता काऽपि चेटी समागत्य जगाद,—"राजपुत्रि। जननी त्वां स्मरति, शीघ्रमागच्छ"। तदाकर्ण्य सा (र) कामेषुकीलितामिव सोत्का दृष्टिं प्रियमुखात् कथञ्चित्

ईषद्धास्येन सह, मित—स्वल्पम्, अक्षर यस्मिन् तत् स्मितमिताक्षरम्—ईषद्धास्ययुक्तपरिमिताक्षर यथा तथा (क्रिया विश०)।

(व) मत्त,—मत्सकाशात् (अपादाने ५मी०। पञ्चम्यास्तसिल्), अर्च्चा—पूजा, अतिथिविहिता इति भाव। अर्घाय—पूजाविषये ("मूल्ये पूजाविधावर्घ:" इत्यमर) इदम् अर्घ्यं—दूर्वाक्षताक्षतादिक ("तिप्वर्घ्यमर्घार्थे" इत्यमर.), तेन सह वर्त्तते तां सार्घ्याम्—अर्घ्यसहिताम्।

(श) प्रेम्ण,—स्नेहस्य, निर्भर.,—अतिशयो यस्य स: प्रेमनिर्भर:,—स्नेहातिशय, अतिशयप्रणयसम्पन्न, इत्यर्थ. (विश० । बहुव्री०), प्रेम्णा निर्भर,—नि:शेषेण परिपूर्ण इति वा (३या तत्पु०)।

(स) तिर्य्यक्—वक्रभावेन, प्रसृतया—प्रेरितया, निक्षिप्तया इति यावत्, तिर्य्यक्प्रसृतया—सकटाक्षयेत्यर्थ (विश०)। नीलोत्पलमयीमिव—नीलोत्पलग्रथितामिवेत्यर्थ, इन्दीवरलोचनत्वादिति भाव'।

(य) अन्योऽन्य—परस्पर, कृत.,—विहित, अशब्द,—शब्दरहित, अवाचिक: इत्यर्थ, मानस इति भाव, स्वयवर,—आत्मनैव पतिपत्नीरूपेण वरण याभ्या तयो: अन्योन्यकृताशब्दस्वयवरयो,—मिथ सम्पादितमानसविवाहयोरित्यर्थ (विश० । बहुव्री० । निर्द्धारे ६ष्ठी०)।

(र) कामेषौ—कन्दर्पबाणे, कीलिता—बद्धा ("बद्धे कीलितसयतौ" इत्यमर.) कामेषुकीलिता—मन्मथबाणनिबद्धा (विश० । ७मी तत्पु०), दृढ्बद्धेन

आकर्ण्य लज्जेव गृहमगात् जीमूतवाहनोऽपि तद्गताऽऽत्मा स्वमाश्रममयासीत्। अथ सा प्राणेशविरहाऽऽतुरा स्वां जननीं दृष्ट्वा शयनीयं गत्वा आशु तत्र पपात।

अथ सा (क) अन्तर्गतकामाग्निधूमेनेव आविलनेत्रा, सन्तापक्वथिताङ्गी, अश्रूणि प्रसुवन्ती, सखीभिश्चन्दनैर्लिप्ता, पद्मिनीदलैर्वीजिता, शयने शय्यायां अङ्के भूतले च न शर्म लेभे। ततश्च (ख) वासरे रक्तया सन्ध्यया सह क्वापि गते, चन्द्रे च उदयन्त्या प्राच्या मुखं समाकृष्य चुम्बति, सा धैर्येणाऽऽपूर्णमाणाऽपि जीवितस्पृहाशून्या दूतीसमीपचारिका सन्ध्यया कर्त्तुं

जीमूतवाहनमुखारविन्दं निरीक्षितुमक्षमत्वादिति भावः, यथा कश्चित् कमपि प्राणिनं कस्मिंश्चित् स्थाने रज्ज्वादिना दृढं बन्धनं प्रापयति स च प्राणी तस्मात् स्थानात् चलितुं न शक्नोति तथा बालोऽपि मलयवतीहृदि जीमूतवाहनमुखं प्रति अनुरागरज्ज्वा निगडाबद्धे दृष्टिं निबध्य स्थापितवान् सा च तस्मात् दृष्टिं चालयितुं न शशाकेति तात्पर्यम् एतेन मलयवत्यां जीमूतवाहनमुखं कामबाणैः बीभत्सितमिति प्रतीयते; लोला—लोलुभामित्र लोलदृष्टिशालिनयनी वा (विश)।

(क) अन्तर्गतस्य—हृदि स्थितस्य कामाग्नेः—मदनानलस्य धूमेन अन्तर्गतकामाग्निधूमेन—हृदिस्थितमदनानलधूमेन (इति तत्पु) आविलनेत्रा—कलुषितनयना रुदन्ती इति यावत्, निःश्वासाश्च अविरतरोदनानिवर्तितकलुषनेत्रा कामाग्निधूमस्पर्शजनितकलुषनेत्रा; सन्तापेन—कामानलतापेन क्वथितं—निष्पक्वं, नि जैनव पाको ज्ञातव्य ("निष्पक्वं क्वथितम्" इत्यमरः) अङ्गं यस्याः सा सन्तापक्वथिताङ्गी—कामाग्निसन्तापतप्ता विवर्णदेहा इत्यर्थ (विश । बहुव्री)। अङ्के—उत्सङ्गे क्रोडे इत्यर्थः ("उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः" इत्यमरः)। शर्म—सुखं (शर्मसात सुखानि च इत्यमरः)।

(ख) वासरे—दिवसे नायके इति ध्वन्यते रक्तया—अरुणवर्णया अनुरक्तया इति ध्वन्यते सन्ध्यया—सन्ध्याकालेन नायिकयेति ध्वन्यते। क्वापि गते—अविदित प्रदेशं प्रस्थिते निशायां समागतायामिति भावः, चन्द्रे—शशिनि नायके इति ध्वन्यते। प्राच्या —पूर्वदिग्वध्वा, प्रेयस्या नायिकया इति ध्वन्यते। समाकृष्य चुम्बति—

नाशकत्, निनाय च कष्टेण निशाम्। जीमूतवाहनोऽपि तद्वियोगाऽऽर्त्तः (श) शयनस्थोऽपि कामस्य हस्ते पतितः, नूतनोद्भिन्नरागोऽपि प्रोन्मिषत्पाण्डुरकान्तिः, लज्जामूकोऽपि कामजा पीडा वदन् निशामनैषीत्; प्रातश्चोत्थाय नितान्तमुत्सुकः तदेव गौर्य्या मन्दिरमगात्। तत्र तेन सख्या मुनिपुत्रेण (ष) पृष्ठतः आगत्य यावदसौ समाश्वास्यते, तावत् मदनानलविह्वला सा मलयवती विरहासहा एकाकिनी गृहान्निर्गत्य गुप्त प्राणत्यागाय तत्र निर्जने समायात्। सा पादपान्तरितं कान्तमलक्षयन्ती (स) उदश्रुलोचना देवीं गौरीं व्यजिज्ञपत्,—"देवि! तव प्रसादात् अस्मिन् जन्मनि यदि मया जीमूतवाहनः पतिः न लब्धः, तदा अन्यस्मिन्नपि जन्मनि यथा

सरभस गृहीत्वा चुम्बति इत्यर्थः, प्राच्यां दिशि चन्द्रोदये च सञ्जाते इति भाव.।

(श) शयनस्थ,—शय्यायामवस्थित, शय्यास्थोऽपि कामस्य हस्ते पतितः इति विरोध., कामस्य वशीभूत., कामपीडित इति विरोधपरिहार, नूतनोद्भिन्न., —अभिनवप्रकाशित, राग,—रक्तवर्ण. यस्य स नूतनोद्भिन्नराग,—सद्यप्रकटितरक्तवर्ण', तथाभूतोऽपि, प्रोन्मिषन्ती—प्रकर्षेण प्रकाशमाना, पाण्डुरा—पाण्डुवर्णा, कान्ति,—अङ्गलावण्य यस्य स. प्रोन्मिषत्पाण्डुरकान्ति.,—प्रकाशमानपाण्डुच्छाय' (विण०। बहुव्री०), रक्तोऽपि पाण्डुर इति विरोध, नूतनोद्भित,—सद्य सञ्जात, राग,—अनुराग. ("रागस्तु मात्सर्ये लोहितादिषु। क्लेशादावनुरागे च गान्धारादौ नृपेऽपि च" इति मेदिनी) यस्य सः नूतनोद्भिन्नराग,—अचिरोपजातप्रणयोऽपि (विण०। बहुव्री०), प्रोन्मिषत्पाण्डुरकान्ति,—विरहपाण्डुदेह इति परिहार., लज्जया मूक,—वचनरहित. लज्जामूक.,—लज्जया तूष्णीं स्थित (विण०। इया तत्पु०) तथाभूतोऽपि, कामजा पीडा वदन्—कथयन् इति विरोध., वदन्—पाण्डुरकान्त्यादिना प्रकाशयन्निति तत्परीहार।

(ष) पृष्ठत,—पश्चाद्देशात्, पश्चादनुसृत्येत्यर्थ (ल्यब्लोपे ५मी०। पञ्चम्यास्तसिल्)। समाश्वास्यते—सान्त्व्यते (सम्+आ+श्वस+णिच्+कर्माणि लट्-ते)।

(स) उत्—उद्गतम्, अश्रु उदश्रु उदश्रुणी—निर्गच्छदश्रुधारिणी, लोचने—

स एव मे पतिर्भूयात्, तथा प्रसादः क्रियताम्"। इत्युक्त्वा सा स्वोत्तरीयेण तत्क्षणम् अशोकतरुशाखायां, तस्या एव देव्या अग्रतः "हा नाथ! जीमूतवाहन! विश्वविख्यातकरुणेनापि त्वया कथमस्मि न (ङ) परित्राता?" इत्युक्त्वा यावत् गले पाशं नियच्छति, तावत् इयमशरीरिणी भारती अन्तरीक्षात् समुदभूत्,—"पुत्रि! मा साहसं कार्षीः, भाविविद्याधरचक्रवर्ती जीमूतवाहनस्ते पतिर्भविष्यति"। इति देवीवाचमाकर्ण्य अवगम्य जीमूतवाहनः दृष्टां तां प्रियामुपाजगाम। "एष ते देव्या वरः प्रदत्तः सत्यमेव" इति (च) तस्मिन्नेव मुनिपुत्रे तां मालां जल्पति, जीमूतवाहनस्तत् पेशलं मृदुम् स्वहस्तेनैव तस्याः कण्ठात् पाशममोचयत्।

ततोऽकस्मात् तत्र पुष्पाणि (छ) चिन्वती काऽपि सखी तं व्यापारमवलोकयन्ती दृष्ट्वा समेत्य तां सव्रीडया हृष्टा भृशं

भवने यस्याः सा जयत्युमेशा (चित्र । बहुव्री)। अर्थः,—हे मम प्राणेषु मनसा पतित्वेन वृत इति भाव (वृ+क्तिन् स्त्री.) तव प्रसादात् अयं पति जीमूतवाहन अस्मिन् जन्मनि यदि मे—मम न भूयात् तदुपरिजन्मनि, आगामिजन्मपतिर्न भूयादित्यर्थः।

(ङ) परित्राता—रक्षिता, जीवनपरित्यागात् न वारिता इत्यर्थः (परि+त्रै+क्त स्त्रियां टाप्), अस्मीति शेषः। पाशं—रज्जुं नियच्छति—निबध्नाति (नि+यम+लट् ति)। साहसं—बलात्कारकृतकार्यं पूर्वापरमविविच्यैव हठकारित्वमिति यावत्। यद्वा—साहसं—दमम् आत्मविनाशरूपं दण्डमित्यर्थः ("साहसन्तु बलात्कारकृतकार्ये दमेऽपि च" इति मेदिनी)। भावी—भविष्यन् विद्याधरेषु चक्रवर्ती—सार्वभौम आसमुद्रक्षितीश इत्यर्थः, विद्याधराणां चक्रवर्ती—सार्वभौमश्चेति वा ("चक्रवर्ती सार्वभौमः" इत्यमरः)।

(च) तस्मिन्—जीमूतवाहनस्य सुहृदि। जल्पति—कथयति (जल्प+शतृ तस्मिन्)। पेशलं—रुचिरं, निर्मलम्।

(छ) चिन्वती—आहरन्ती [चि+शतृ+ ङीप् (७।१।८० पा) इति

लिखन्ती जगाद,—"सखि! दिष्ट्या वर्द्धसे अभीष्टसिद्धितः। अद्यैव महाराजो विश्वावसुस्ते पिता मम सन्निधौ कुमारेण मित्रावसुना विज्ञप्तः—'तात! जगन्मान्य, कल्पतरुप्रदः योऽयं विद्याधरेन्द्रतनयो जीमूतवाहन इहाऽऽगतः, सः अतिथित्वेन (ग) नः पूज्यः, तादृशश्चान्यो वरः न दृश्यते, तस्मादसौ मलयवत्या कन्यारत्नेन पूज्यताम्'। 'तथा' इति राज्ञा (घ) अद्धिते, भ्राता ते मित्रावसुः अस्य महाभागस्य आश्रममद्यैव गतः। मन्ये, सद्य एव ते विवाहो भविता, तत् स्व मन्दिरमागच्छ, एष च महाभागः स्वमाश्रमं यातु"। इति तया सख्या अभिहिता सा शनैः प्रहृष्टा समुत्सुका च प्रायात्। जीमूतवाहनोऽपि शीघ्रमाश्रममाजगाम। आगत्य च मित्रावसोः यथाऽभीष्टं कार्य्यं श्रुत्वा अभिनन्द्य च स्वां जातिं पूर्ववृत्तान्तञ्च तस्मै समाचचक्षे। ततो मित्रावसुः प्रीतः परितुष्टयोस्तत्पित्रो-रावेद्य गत्वा स्वगृहं पितरौ तद्वार्त्तावर्णनेन समनन्दयत्, अनयच्च तस्मिन्नेव दिने स्वं गृहं जीमूतवाहनम्। ततश्च यथा-यथ महोत्सव विधाय, तत्रैव शुभे दिवसे तस्य विद्याधरेन्द्रस्य मलयवत्याश्च विवाहविधिं निरवर्त्तयत्। ततो जीमूतवाहनः

ङीप्]। सव्रीडया—सलज्जया, दृशा उपलक्षिताम् (इत्थम्भूतलक्षणे ३या०)। लिखन्ती—पादाङ्गुल्या रेखायुक्तां कुर्वन्तीमिति भावः [विण०। लिख+शतृ+ "उगितश्च" (४।१।६ पा०) इति ङीप्]। दिष्ट्या—हर्षसूचकमव्ययम् ("दिष्ट्या हर्षे मङ्गले च" इति मेदिनी), वर्द्धसे—अभ्युदयसे, सुखेन तिष्ठसीत्यर्थं (वृध+लट से)।

(ग) नः—अस्माकम्, अस्माभिरित्यर्थं (कृद्योगे कर्त्तरि ६ष्ठी०)। वरः,—जामाता ("वरो जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते" इति शाश्वतः)।

(घ) अद्धिते—आदृते, समादरेण मित्रावसुवचसि अनुमोदिते इत्यर्थं [भावे ७मी०। "श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्ति" इति नियमात् अत्+धा+क्त "दधातेर्हिः" (७।४।४२ पा०) इति हि, "भायो ह्रोऽन्यतरस्याम्" ((८।४।६२ पा०) इति हस्य धत्वम्]।

मित्रगौरवेण तया नवोढया मलयवत्या सह तत्रैव कियन्तं कालं तस्थौ ।

एकदा (ङ) कौतुकाक्षिप्तचित्तः स मित्रावसुना सह मलयाद्रिं भ्राम्यन् समुद्रवेलामाससाद । तत्र (च) अस्थिसङ्घातान् पतितान् दृष्ट्वा स तं मित्रावसुं "केषामिमे अस्थिसङ्घाताः प्राणिनाम् ?" इति पप्रच्छ । ततः स्यालको मित्रावसुः तं कारुणिकमब्रवीत्—"सखे ! शृणु, अत्र वृत्तान्तं सङ्क्षेपेण ते कथयामि,—

पुरा (छ) नागमाता कद्रूः तार्क्ष्यमातरं सपत्नीं विनतां सकपटपणनिर्जितां दासीतामनैषीत् । तेनैव वैरेण तार्क्ष्यस्तां

(ङ) कौतुकेन—अपूर्ववस्तुदर्शनकौतूहलेन आक्षिप्तम्—आकृष्टं चित्तं—मानसं यस्य स कौतुकाक्षिप्तचित्तः,—कुतूहलाक्रान्तमनाः (विग । बहुव्री)। समुद्रवेलां—समुद्रतीरम् ।

(च) अस्थिसङ्घातान्—अस्थिसमूहान् ।

(छ) नागमाता—सर्पजननी कद्रूः,—तार्क्ष्यो गरुडः ("गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यः" इत्यमरः), तस्य मातरं—जननीं तार्क्ष्यमातरं—गरुडजननीम् । समानः पतिः यस्याः सा तां सपत्नीं—समानपतिकां [समान+पति+"नित्यं सपत्न्यादिषु (४।१।३५ पा) इति ङीप् तत्र निपातनात् समानस्य स भावः "ऋन्नेभ्यो ङीप्" (४।१।५ पा) इति ङीप्]। पणेन—ग्लहेन निर्जितां—पराजितां पणनिर्जितां (तृता तत्पु) कपटेन—मिथ्याव्यवहारेण सह पणनिर्जितां सकपटपणनिर्जितां—छलनापूर्वकपणक्रीडापराजिताम् (विग) पुरा किल कद्रूविनतयोः सपत्न्योः एवमालापः समभवत् यत् इन्द्रस्याश्वस्य उच्चैःश्रवसः पुच्छभागः वर्णेन कीदृशः ? कद्रूस्तु तान् कृष्णवर्णमाह । विनता पुनः श्वेतम् इति । एवं तयोः सपत्न्योर्मतभेदात् वादः समभवत् । तत्र सत्याभिन्नं पणं स्थापितं यत्, यस्याः वादे पराजिता भविष्यति सा अपरस्याः मरणावधि दासी भविता । एवं समयं कृत्वा उभेऽपि स्वं स्वं गृहमगच्छताम् । ततो रात्रौ कद्रूः पुत्रानाहूय तान् विज्ञाप्य एवमाह यत् यूयमुच्चैःश्रवसं गत्वा, स कृष्णपुच्छश्चेत् प्रत्यावर्तध्वम्, श्वेतपुच्छश्चेत् यूयं कृष्णवर्णाः तत्पुच्छलोमानि दृष्ट्वा

मातरं दास्यान्मोचयित्वाऽपि बलात् नागान् कद्रुपुत्रान् सदा पातालं प्रविश्य भक्षयितुं कांश्चित् जघान, कांश्चित् ममर्द च। इत्थं क्रमेण सर्वनागेषु व्यापन्नेषु सर्वक्षयमाशङ्क्य नागराट् वासुकिः प्रार्थनापूर्वं तार्क्ष्येण (ञ) समयं व्यधात्,—"खगेन्द्र! एकमेकं नागं ते आहारार्थं प्रत्यहं प्रेषयामि अत्र दक्षिणोदधेः पुलिने, त्वया तु पुनः कदाचन पातालं न प्रवेष्टव्यं, सर्वेषु नागेषु एकपदे निहतेषु तव कः स्वार्थः?'। इति नागराजेनोक्ते स गरुडः स्वार्थदर्शी 'तथा' इति प्रत्यपद्यत। तदा प्रभृति दिने दिने असौ गरुत्मान् वासुकिप्रेषितमेकैकं नागम् अस्मिन् अम्बुधेः पुलिने भुङ्क्ते, एते च तेषां भक्ष्यमाणानां नागानामस्थिसञ्चयाः कालक्रमात् गिरिशृङ्गनिभाः समपद्यन्त"।

इति मित्रावसोर्मुखादुपश्रुत्य (झ) सान्तर्दुःखः स जीमूतवाहनः निजगाद,—"सखे! शोच्यः स राजा वासुकिः, यः

श्यामजत, यथा तानि कृष्णवर्णानि प्रतीयन्ते। तेऽपि मातृनिदेशात्तथा अकुर्वन्। अथ अन्येद्युस्ते सपत्न्यौ गत्वा तत्पुच्छलोमानि कृष्णान्येवापश्यताम्। एवं कपटपणनिर्जिता विनता कद्रौ, दासीत्वमगात्। ततः गते च सुबहुतिथे काले विनतागर्भे गरुडः समजात। समतीतबाल्यावस्थश्च स विदितमातृदास्यवृत्तान्तो नागानपृच्छत्, कीदृशेन समर्येन मातरं मे दास्यान्मोचयितुमर्हथ यूयम्?। ते च अमृतमेव निश्चित्य स्थिरीचक्रुः, गरुत्मानपि दिवं गत्वा देवराजं विजित्य अमृतमानीय तेभ्यो दत्त्वा मातरममोचयदिति पौराणिकी वार्त्ता।

(ञ) समय—नियमं ("समयः शपथे भाषासम्पदोः कालसंविदोः। सिद्धान्ताचारसङ्केतनियमावसरेषु च॥ क्रियाकारे निर्देशे च" इति मेदिनी)। दक्षिणोदधेः,—दक्षिणदिगवस्थितसमुद्रस्य, पुलिने—जलमध्यादुत्थिते द्वीपे ("तोयोत्थितं तत् पुलिनम्" इत्यमरः। तत् इति द्वीपमित्यर्थः। "पुलिनं द्वीपमुच्यते" इति त्रिकाण्डशेषश्च)। एकपदे—तत्काले, एकस्मिन्नेव काले इत्यर्थः ("एकपदं तत्काले नपुंसकम्" इति मेदिनी)।

(झ) अन्तः,—मनसि, दुःखं, तेन सह वर्तते इति सान्तर्दुःखः,—दुःखित-

स्वहस्तेन स्वां प्रजां विहिते उपहारीकरोति । स (ञ) क्लीब हृताऽऽननसत्त्वोऽपि एकेन आननेनापि,—'मामपत भुङ्क्ष्व गरुत्मन् !' इति भाषितुं नाशकत् ? कथं वा निःसत्त्वः स कुलक्षयी तार्क्ष्यमभ्यर्थयामास ? कथं वा तार्क्ष्यः काश्यपसुतो वीरः अप्यावाहन ईदृशं पापं कुरुते ? अहो ! मोहस्य प्रागल्भ्यम् ॥" । इति उक्त्वा "असारेण देहेन मया एकस्यापि नागस्य जीवितरक्षणं कुर्याम्" इति मनसि संकल्प्य स्थिते तस्मिन् महासत्त्वे जीमूतवाहने मित्रावसो पितुराज्ञया कश्चित् (ट) प्रतीहारः तयोराह्वानार्थमाजगाम । स तु जीमूतवाहनः,—"भ्रातः त्वमपेत, अहं पश्चात् यास्यामि" इति तं मित्रावसुं (ठ) विसृज्य स्वयं तत्रास्थात् । तस्मिंश्च गते जीमूतवाहनः तत्र (ड) वाञ्छितार्थोन्मुखो भ्रमन् दूरात् करुणं

नाशकत् । क्लीब,—क्लीबाः स्वाधीना इत्यर्थः. दुर्बलात् जीवनाशा इति भावः । विहिते—कृते (अन्य ०र्थे)।

(ञ) क्लीब —पौरुषहीन, दुर्बल इत्यर्थः ("पापी क्लीबं नपुंसके षण्ढोऽन्यवत् विक्रमे इति मेदिनी) हृतं—चोरितम् आननानां—मुखानां सत्त्वं येन स तथा ऽऽननसत्त्व —मुखसत्त्वम् वाक्शक्ति अपहृतवाक्शक्तिरिति भावः (विश । बहुव्री)। अशकत्—समर्थोऽभूत् [शक + लुङ् द "पुषादि—" (३।१।५५ पा) इति च्लेरङ्] निःसत्त्व,—दुर्बल । अभ्यर्थयामास—प्रार्थयामास (अभि+अर्थ+णिच्+लिट् तप्)। मोहस्य—अविद्यायाः मूढताया इति यावत् ("अविद्यामूर्च्छयोर्मोह इति यादव) प्रागल्भ्यम्—धौर्ष्ट्यं निर्भयता वा ।

(ट) प्रतीहारः—द्वाःस्थ, द्वाररक्षक इत्यर्थः ("द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः" इत्यमरः)।

(ठ) विसृज्य—त्यक्त्वा सम्प्रेष्य इत्यर्थः (वि+सृज+ल्यप्)। अस्थात्—अवर्तिष्ट [स्था+लुङ् त "गातिस्था—" (२।४।७७ पा) इति सिचो लुक्]।

(ड) वाञ्छितार्थ—ईप्सितार्थ अर्थोन्मुख—प्रतीक्षमाण नागजीवनरक्षार्थे निज जीवनदानरूपमभीष्टसाधनार्थमुत्कः सन्,—अर्थोन्मुख—मनसि मनसाधनमनसार्थमुत्कः

"मातः ! दुःखार्त्तमपि मां किं भृशं (घ) दुःखयसि ? यथानेव नियमस्तत्, एष ते पश्चिमः प्रणामः, आगमनवेला चेयं गरुत्मतः"। तदाकर्ण्य,—"हा ! हताऽस्मि, को मे पुत्रमिह (ङ) त्रास्यति" इति सा वृद्धा दिक्षु प्रहिताऽऽर्त्तलोचना भृशं चक्रन्द ।

एतत् सर्वमाकर्ण्य बोधिसत्त्वांशसम्भवः स जीमूतवाहनः दृष्ट्वा च तत्र (च) गाढ़करुणः व्यचिन्तयत्—"हन्त ! अयं शङ्खचूडो नाम नागः वासुकिना आहाराय तार्क्ष्याय प्रहितः इयञ्चास्य जननी स्नेहेनानुगता एकसुता चेयं दुःखिनी नितान्तमार्त्ता विलपति, तदेनमेवमार्त्तम् एकान्तनाशिना देहेन यदि न रक्षामि साम्प्रतं, तन्मे निष्फलं जन्म धिक् !" इत्यालोच्य मुदा समुपगम्य जीमूतवाहनः वृद्धां तामुवाच—"नागमातः ! अहं ते पुत्रं रक्षामि, मा रुद" इति श्रुत्वा सा वृद्धा गरुडागमशङ्किनी सन्त्रस्ता,—"तार्क्ष्य ! मां भुङ्क्ष्व मां भुङ्क्ष्व" इति जगाद । शङ्खचूडस्तु प्राब्रवीत्—"मातः ! नैष तार्क्ष्यः, मा

(घ) दुःखं—दुःखितं करोषि दुःखयसि—पीडयसि [दुःख + "तत्करोति तदाचष्टे" (ग) इति णिच् + लट् सिप्], भृशम् (अत्र पंक्ति च सूत्रेण इत्यनन्तरम् पंक्तिः बहुवचननिर्देशः)। पश्चिम —चरम, शेष इत्यर्थः ।

(ङ) त्रास्यति—रक्षिष्यति (त्रैङ् रक्षणे इति त्रा + लृट् स्यति)। प्रहिते—निक्षिप्ते यथाविहिते इत्यर्थः आर्त्ते—पीडिते आर्त्ते इति आख्यात्, लोचने—नयने यया सा प्रहिताऽऽर्त्तलोचना—रक्षकान्वेषणाय इतस्ततः प्रेरितव्याकुलनेत्रा इत्यर्थः (बिष । बहुव्रीहि)।

(च) गाढ़ा—घनीभूता करुणा—दया यस्य स गाढ़करुणः,—अतिदयालुः [विष । बहुव्रीहि । स्त्रियाः पुंवद्भाषित (१।२।३८ पा) इति पुंवद्भावः]। एक—एकमात्रम् । एकान्तं नष्टं शीलमस्येति तेन एकान्तनाशिना—अवश्यमेव विनश्वरेण [एकान्त + नश + सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये (३।२।७८ पा) इति णिनि]। मुदा—हर्षेण ।

त्रास कार्षी:, क्काय चन्द्र इव (न) अन्तरिन्द्रियमाह्लादयति ! क्व चामी तार्क्ष्य भयमुत्पादयति।"। इति शङ्खचूडेनोक्ते जीमूतवाहनोऽब्रवीत्,—(प) "अम्ब। अहं विद्याधर: ते सुतं रक्षितुमायात: ; स्वमेतत् शरीरं वस्त्रच्छन्नं गरुत्मते क्षुधिताय दास्यामि, त्वमेतं सुतं नीत्वा गृहं व्रज"। तदाकर्ण्य वृद्धा अवदत्,—(फ) "मा मैवं, त्वं मम अधिक: पुत्र', यस्य ईदृशेषु अस्मासु ईदृशी कृपालुता"। एतदाकर्ण्य स जीमूतवाहन' पुनरब्रवीत्,—"मात'। न त्वमस्य मे मनोरथस्य भङ्गं कर्त्तुमर्हसि"। (ब) आग्रहेण एवं ब्रुवन्त तं शङ्खचूड: अवादीत्,—"महासत्त्व। त्वया सत्यं कृपालुता दर्शिता, नाहन्तु त्वच्छरीरेण स्वशरीरं रक्षितुमिच्छामि, रत्नव्ययेन को हि पाषाणं रक्षति ? मादृशै: स्वमात्रानुकम्पिभिर्विश्वम् आपूर्णं, येषां जगदनुकम्प्यं, तादृशा भवादृशा अतिविरला:।

(न) अन्तरिन्द्रियम्—अन्त करण, मन इति यावत्।

(प) अम्ब।—मात ! ["अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व." (७।३।१०७ पा०) इति सम्बोधने अम्बा-शब्दस्य ह्रस्व]। स्व—निजम्।

(फ) मा मैवम् इत्यत्र वद इति शेष। अधिक,—शङ्खचूडात् गरीयान्, ज्येष्ठ इति यावत्।

(ब) आग्रहेण—आसक्त्या, ऐकान्तिकाभिनिवेशेनेत्यर्थ ("विनाऽपि तद्योगे तृतीया" इति नियमात् सहशब्दाभावेऽपि तदर्थस्य गम्यमानतया तृया०। "आग्रहोऽनुग्रहासक्त्योराक्रमे ग्रहणेऽपि च" इति मेदिनी)। वयमिव दृश्यामहे इति तै: मादृशै',—मत्सदृशै [अस्मद्+दृश+"त्यदादिषु" (३।२।६० पा०) इति कञ् "त्वमावेकवचने" (७।२।९७ पा०) इति अस्मदो मादेश "आसर्वनाम्न" (६।३ ९१ पा०) इति आकारोऽन्तादेश], स्वमात्रम्—आत्ममात्र, केवल निजमेवेत्यर्थ, अनुकम्पन्ते—दयन्ते इति तै स्वमात्रानुकम्पिभि,—निजमात्रकृपालुभि., केवलमात्मजीवनरक्षार्थं यतमानैरित्यर्थ, स्वार्थतत्परैरिति भाव (अनु+कम्प+ग्रहादित्वात् णिनि.)। येषा—यैरित्यर्थ. ["कृत्यानां कर्त्तरि वा" (२।३।७१ पा०) इति कर्त्तरि

हे मातः ! अद्य कमल (ग) शशिबिम्बमिव गरुडपातक्षुण्णं शुचि कमलाशिम् न च गच्छामि"। इति स परिदेव्यैव शङ्खचूड नागं पृच्छन्नाह,—"भद्र ! अस्मात् (घ) कान्तारात् निःसरन्‍ पर्वतम् नागानामस्थिभिः कलितं शशाङ्कमौलेः पर्यन्तरौद्रं शब्दनिनादं किं न पश्यसि ? अहमिदानीम् पश्चिमतटं गत्वा गोकर्णाऽऽख्यमीश्वरं नत्वा द्रुतमागच्छामि यावत् तार्क्ष्यो नागच्छति" इत्युक्त्वा मातरम् आपृच्छ्य च स शङ्खचूडो गोकर्णप्रणामार्थमगात् ।

"यद्यस्मिन् समये तार्क्ष्य आगच्छेत्, तदा मे मनोरथ-सिद्धं स्यात्" इति जीमूतवाहनो यावत् मनस्यकरोत् तावत्

(गो] चतुरन्धो—चतुर्णाम् (चतु+अन्ध+खल्)। (चाइया, मदाइमा इति माइमा इतिवत भाव्यम्)

(ग) शशिबिम्बं—चन्द्रमण्डलं (निशोऽसौ शशाङ्को बिधु इत्यमरः) गरुडपात,—गरुडागमनावसरेषु अन्यतमो नागविशेषः तथा च —"अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽपि तक्षकः। कर्कोटः कुलिकः शङ्खः इत्यष्टौ नागनायकाः"। अथोत्र अष्ट एव गरुडात् तथा च —"नागोऽयं समस्तानि ईशानेन तु भाषितम्। ब्रह्मणा हि पुरा प्रोक्तं यथा नागास्तथैव च ॥ अनन्तं भास्करं विद्यात् सोमं विद्यात्तु वासुकिम्। तक्षकं भूमिपुत्रन्तु कर्कोटञ्च बुधं विदुः ॥ पद्मं बृहस्पतिं विद्यात् महापद्मञ्च भार्गवम्। कुलिकः शङ्खपालश्च राहवौ तु स्मृतौ ॥ इति। कथा च शङ्खचूडस्य पुत्रत्वमिति ज्ञातव्यम्; तत्र क्षुण्णं—ध्वस्तं शङ्खपातक्षुण्णं—शङ्खपाताभ्यर्द शुचि—धवलं निश्चलमिति भावः।

(घ) कान्तारात्—दुर्गमवनात् विपद्दुर्गस्थानादिति भाव ("कान्तारोऽस्त्री महारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनि। पुंसि कोविदारभेदे" इति मेदिनी)। अस्थिभिः—हडैः, कलितं—सिक्तम् (कल+क्त) शशाङ्कमौलेः—समस्तैर्धवलैः इत्यतः पर्वतः सदा स्थितः शम्भोरिवेति भाव पर्वतः—शशाङ्कमौलेरपि इत्यर्थः, रौद्रं—भीषणं रौद्ररसमभिव्यञ्जकः, यस्य ताह्शं शशाङ्कमौलेः पर्वतरौद्रं—भीषणं शम्भोरिवेति भावः (शिव । पक्षी)। आपृच्छ्य—जिज्ञासित्वा इत्यर्थः (आ+प्रच्छ+ल्यप् सम्प्रसारणञ्च)।

(य) आसन्नपक्षीन्द्रस्य पक्षपवनान्दोलितान् निवारणपरानिव तरून् वीक्ष्य, गरुडाऽऽगमनवेलेयमिति मत्वा जीमूतवाहनः परार्थप्राणदित्सया तां वध्यशिलामारुरोह। आरूढमेव तं महासत्त्वं गरुडः सहसा निपत्य तस्मात् शिलातलात् चञ्च्वा जहार, (र) जवाच्च स्रुतशोणितधारम् उत्खातशिरोरत्नं तं नीत्वा मलयाद्रेः शृङ्गे भक्षयितुमारेभे। "एवमेव (ल) प्रतिजन्म मे परार्थो देहः स्यात्, परोपकृतिरहितौ स्वर्गमोक्षौ मा भूताम्" इति तार्क्ष्येण भक्ष्यमाणस्य तस्यानुध्यायतः विद्याधरेन्द्रस्योपरि नभस्तलात् पुष्पवृष्टिः पपात।

अत्रान्तरे स रक्तधाराक्तशिरोमणिः तत्पत्न्या मलयवत्याः

(य) आसन्न,—समीपवर्त्तीत्यर्थः, पक्षीन्द्र,—गरुड़ तस्य आसन्नपक्षीन्द्रस्य—आगतप्रायगरुड़स्य (कर्म्मधा०), पक्षपवनेन—गरुडस्य पक्षवेगोत्थवायुना, आन्दोलितान्—आलोडितान् पक्षपवनान्दोलितान्—पववातालोडितान् (३या तत्पु०), निवारणपरान्—प्रतिषेधतत्परान्, माऽत्रागच्छ, भूमिमिमां जीवशोणितेन मा दूषय-इति पवनान्दोलितशाखाप्रशाखादिरूपहस्ताद्यवयवसञ्चालनेन समुपागच्छन्तं गरुड निषेधयत इव स्थितानित्यर्थ (विश०)। दातुमिच्छा दित्सा [दा+सन् "सनि मीमाघुरभलभ—" (७।४।५४ पा०) इति अच इस् "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" (७।४।५८ पा०) इति अभ्यासलोप "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२ पा०) इति स्त्रियाम् अकारप्रत्यय, ततः स्त्रियां टाप्], परार्थप्राणदित्सया—अन्यस्य जीवनरक्षार्थं निजप्राणदानेच्छया।

(र) जवात्—वेगात्, स्रुता—क्षरिता, शोणितधारा—रक्तसन्तति यस्य तं स्रुतशोणितधार—निर्गलितरक्तप्रवाह (विश०। बहुव्री०), उत्खातम्—उत्पाटितम्, उत्पतितमिति यावत्, शिरोरत्न—चूडामणि यस्य तम् उत्खातशिरोरत्न—प्रभ्रष्टमुकुटस्थप्रधानमणिविशेष (विश०। बहुव्री०)।

(ल) जन्मनि जन्मनि प्रतिजन्म—प्रत्येकजन्मनि (वीप्सार्थाव्ययीभाव)। मा भूताम्—न भवताम् ["माङि लुङ्" (३।३।१७५ पा०) इति भू+लुङ्-ताम् "न माङ्योगे" (६।४।७४ पा०) इति अडागमप्रतिषेध]। अनुध्यायत,—चिन्तयत, (विश०। अनु+ध्यै+शतृ)।

पुरोऽपतत्। तत् चूडारत्नं दृष्ट्वा सुविह्वला (च) श्वश्रुरयो रश्निकस्था सास्रं ताभ्यामदर्शयत्। तौ च दम्पती सूनोस्तं चूडामणिं विलोक्य सहसा "किमेतत् ?" इति (ञ) सम्भ्रान्तौ अभूताम्। ततः (ट) स्वविद्याऽनुभावात् यथावृत्तमवेत्य राजा जीमूतकेतुः राज्ञी च वध्वा मलयवत्या सह द्रुतं तत्र यावत् गन्तुं प्रावर्तेतां, तावत् स गरुडचूडस्तं गोकर्णशिवं प्रणम्य तत्राऽऽययौ, ददर्श च तत् शिलातलं रुधिरार्द्रम्। दृष्ट्वैव "हा हतोऽस्मि महापाप, ध्रुवं तेन महात्मना कृपालुना मत्कृते गरुत्मते आत्मा दत्तः, तदन्वेषामि स महात्मा यत्नेन नीतः, तच्चेत् जीवन्तमाप्नुयां तदा अयशःपङ्के न (ठ) मज्जेयम्" इति उच्चैर्वदन् स निरन्तरं सान्द्रां पतितां रक्तधारामनुसरन् ययौ।

अत्रान्तरे स जीमूतवाहनं भक्षयन् गरुडस्तं हृष्टं विलोक्य व्यचिन्तयत्,—"अहो! (ड) अपूर्वः कोऽपि अयं महासत्त्वः

(च) श्वश्रू च श्वशुरश्च तयोः श्वश्रूश्वशुरयोः ["श्वशुरः श्वश्र्वा" (१।२।७१ पा०) इति एकशेषः]। सास्रं—नेत्राम्बुना सह यथा स्यात्तथा—सबाष्पम्, प्ररोदनमिति यावत् ("अस्रु नेत्राम्बु रोदनञ्चास्रमश्रु च" इत्यमरः) सहसा तदा (क्रिया विशे०)।

(ञ) सम्भ्रान्तौ—सत्रासौ, व्यग्रौ इत्यर्थः ("सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्याद् संवेगादरयोरपि" इति मेदिनी)।

(ट) स्वविद्याऽनुभावात्—निजविद्याप्रभावात् विद्याधराणां देवयोनित्वात् भूतभविष्यद्वर्तमानज्ञानशक्तिविशिष्टत्वादित्यर्थः, यथावृत्तम्—यथोचितम्, यथोक्तव्यापारमित्यर्थः वृत्तमनतिक्रम्य इति यथावृत्तं—यथाघटितव्यापारमित्यर्थः (अव्ययीभावे समासो बोध्यः)। प्रावर्तेतां—प्रारभेतां (प्र+आ+वृत-लङ्-आताम्)।

(ठ) मज्जेयं—निमग्नोभवेयं (मस्ज+विधि-याम्)। पङ्क—कर्दम, अयश—कीर्त्यभावः अयश एव पङ्कः तस्मिन् —अपकीर्तिकर्दमे (विष । षष्ठी)। सान्द्रां—घनाम्।

(ड) अपूर्वः —अदृष्टपूर्वः, विस्मयजनकचरित इत्यर्थः। महासत्त्वः—महात्मा।

मया भक्ष्यमाणोऽपि प्रहृष्यति, न तु प्राणैर्वियुज्यते, बिभर्त्ति च लुप्तशेषेऽपि गात्रे रोमाञ्चकञ्चुकम्। किञ्चास्य (क) उपकारिणीव दृष्टिर्मयि प्रसीदति; तदेष: न नागः, कोऽप्येष महापुरुषः, तदेनं पृच्छामि, न पुनर्भक्षयामि"। इति (ख) विमृषन्तं त तार्क्ष्ये जीमूतवाहनः प्राह,—"पक्षिराज! किं निवृत्तोऽसि? अद्यापि मे देहे मांसशोणितं वर्त्तते, न च ते तृप्तिं पश्यामि, तत् पुनर्भुङ्क्ष्व"। एतदतिविचित्रमाकर्ण्य स पक्षिराट् तं पप्रच्छ,—"महात्मन्! नैव त्वं नागः, तत् ब्रूहि, को भवान्?" इति। "नाग एवास्मि, कोऽयं ते प्रश्नः? (ग) प्रक्रान्तमनुसर, को हि बालिशः प्रस्तुतार्थविरुद्धमाचरेत्?"।

इत्थं जीमूतवाहने तार्क्ष्यं (घ) प्रेरयति, समुपेत्य स शङ्खचूडः दूरात् तमुवाच,—"विनतानन्दन। मा महापापं साहसञ्च कृथाः, कोऽयं ते भ्रमः? न ह्येष नागः, नागोऽह-

---

अधिकं लुप्तं, किञ्चित् शेषं यस्मिन् लुप्तशेषे—नष्टावशिष्टे (स्नातानुलिप्तवत् स०), लुप्तात् शेषं लुप्तस्य शेषं इति वा (५मी तत्पु० ६ष्ठी तत्पु० वा)। कञ्चुकमिव रोमाञ्च रोमाञ्चकञ्चुक—परजीवनरक्षणामोदात् निर्मोकवत् प्रोद्भिन्नपुलकमित्यर्थ, रोमाञ्चस्य कञ्चुकसाधर्म्यन्तु खरस्पर्शत्वरेखावत्त्वादिनाऽवगन्तव्यम्।

(क) उपकारिणि—उपकारकर्त्तरि, गरुडस्योपकारकत्वन्तु निजजीवनविसर्जनेन परजीवनरक्षणरूपस्य कामस्य पूरकत्वादित्यवगन्तव्यम्।

(ख) विमृषन्त—विचारयन्त (वि+मृष+शतृ)। तृप्ति—सौहित्यम्, उदरपूर्त्तिमित्यर्थं, उदरस्य अतिशयेन पूरणात् भक्षणेच्छातो विरतिमिति यावत् ("सौहित्य तर्पणं तृप्तिः" इत्यमर)।

(ग) प्रक्रान्त—प्रस्तुतम्, आरब्धमित्यर्थं, अनुसर—अनुविधेहि, आरब्धं भोजनं निःशेषेण समापयेत्यर्थ। बालिश,—मूर्ख ("अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः" इत्यमर)।

(घ) प्रेरयति—चोदयति, भक्षणार्थं प्रवर्त्तयति इत्यर्थ (प्र+ईर+णिच्+शतृ)। साहसम्—अविमृष्यकारित्वं दुष्करं कर्म्म वा ("साहसन्तु दमे दुष्कर-

मस्मि"। इत्युक्त्वा द्रुतमेत्य (ङ) तयोर्मध्ये विश्रान्तं तार्क्ष्यं पुनः शङ्खचूडोऽब्रवीत्,—"गरुत्मन्! कस्ते भ्रमः? मे फणे द्वे च जिह्वे न पश्यसि? स्वस्तिकाङ्कां सौम्यामाकृतिं न पश्यसि?" इत्थं शङ्खचूडे वदति सा भार्या मलयवती पितरौ च सर्वेऽत्र सत्वरम् आययुः। तत्र विमुक्ताङ्गं पुत्रं दृष्ट्वाऽस्य पितरौ,—"हा पुत्र! हा जीमूतवाहन! हा कारुणिक! हा वत्स! हा परार्थप्रदत्तजीवित! हा वैनतेय! त्वया कार्यमिदमविमृश्य समाचरितम्?" इति विलपन्तौ भृशं रुरुदतुः। तद् श्रुत्वा तार्क्ष्यो भृशमनुतप्तो व्यचिन्तयत्,—"हा! कथं बोधिसत्त्वोऽयमत्र मया मोहात् भक्षितः? सोऽयं जीमूतवाहनः परार्थप्राणदाता यस्य कारणेऽत्र जगति कीर्त्तिर्व्यापृता भ्रमति॥ तदस्मिन् मृते पापस्य मे अग्निप्रवेशनं युक्तम्, अधर्मविषवृक्षस्य स्वादु

भवति। भविष्यत्काले भाव्ये इति जैन) ना शब्दा —न कुत [अ+ भाकि कृत (३।३।१८६ पा) इति कुत-णम् न माङ्योगे (६।४।७४ पा) इत्यडागमप्रतिषेध)।

(ङ) तयोः —गरुडजीमूतवाहनयोः। विश्रान्तं—ईदृशं भवनम् यदं तावो वा भवो वा इति निश्चायकतया सन्दिग्धमित्यत्र (वि+श्रम+क्त। विश्रान्तः। आभासो संशयो हावे इति जैन)। फणे—फणा वै जिह्वे—जिह्वा जिह्वा जिह्वा इत्यतः, सर्पाणां द्विजिह्वत्वात् तथा च — तत्र सर्पोत्पत्ति सर्वान् परम उदवहन्। इदमाभोगमधर्द निदिध्यासि कुत्र च। तावा महर्षयस्तुष्टाः तादीव पतताः॥ अथहिरिदमासीने मधूक [illegible]। नमाली चैव मालिकम प्रभृति भास्तु मे। सर्वोक्त भयतामितम् भयो मे प्रतिपादितम्। ततः काल यथा सर्पाः अमता व दर्भेषु। [illegible] जनान लिलिहे पुनः। तथाऽऽयतनामुहोर्मं सर्पाः द्विधाविभक्ता। [illegible] एतैतद्वचनादपि ख्यापितं कुरुवंशे। तडिदाव वर्द सर्पा पतिताया कुशेषु ततः। जीवनामविवर्णत दमाहे लिलिहुस्तदा। ततो जिह्वा तदा जिह्वा सर्पाणां तेन कथ्यते। [illegible] धर्मात् दर्भाश्रय पवित्रितः। एवं तद्वचनं तेन इत्यमाहस्तीव च। द्विजिह्वाः अवत सर्पाः वचनेन महात्मना॥ इति भा० वा० [illegible])।

फलं किं पश्यते ?" इत्येव चिन्ताकुले तार्क्ष्ये स जीमूतवाहनः (च) बन्धून् समागतान् दृष्ट्वा निपत्य व्रणव्यथया पञ्चत्वमवाप।

ततस्तत्र शोकादीनयोस्तत्पित्रोः "हा हा" इति विलपतोः, शङ्खचूडे च आत्मानं निन्दति, सा मलयवती (छ) अस्रुगद्गदं नभो दृष्ट्वा पूर्वप्रसन्ना तां वरदां देवीमम्बिकामिति उपालभत,—"मातः। 'विद्याधरचक्रवर्त्ती ते पतिर्भविता' इत्यहं त्वया आदिष्टा, तन्मम भाग्येन त्वं मिथ्यावादिनी जाताऽसि"। इत्युक्तवत्यां तस्यां सा गौरी प्रत्यक्षीभूय,—"पुत्रि। न मे वचो (ज) मृषा" इत्युक्त्वा कमण्डलोरमृतेन तं जीमूतवाहनं सिषेच; तेन च सः अक्षतसर्वाङ्गः पूर्वाधिकतरद्युतिर्जीवन् सद्यः समुत्तस्थौ। अथ सा देवी सर्वेषु प्रणमत्सु, उत्थितं प्रणतं तं जीमूतवाहनं प्राब्रवीत्,—"पुत्र! तुष्टाऽस्मि ते अनेन देहदानेन, तदेषाऽहं निजेन पाणिना विद्याधरचक्रवर्त्तिपदे त्वामभिषिञ्चामि" एवं वदन्ती देवी कलसाम्बुभिः तं जीमूतवाहनमभ्यषिञ्चत्, (झ) तेन च पूजिता तत्क्षणात् तिरोदधे।

(च) बन्धून्—पित्रादिस्वजनान् ("सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः" इत्यमरः)। पञ्चत्वम्—क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमरूपाणां पञ्चमहाभूतानां भावः, तत् पञ्चत्वं—मृत्युम्।

(छ) अस्रुणा—अस्रुपरीधेन हेतुना, गद्गदम्—अस्पष्टाक्षरम् अस्रुगद्गदं—बाष्पावरुद्धकण्ठं यथा तथेत्यर्थः (क्रिया विश०)। नभः,—अन्तरीक्षं, दृष्ट्वा—अवलोक्य, आकाशं लक्षीकृत्येत्यर्थः। इति—वक्ष्यमाणप्रकारेण, उपालभत—अदूषयत्, तिरस्कारेत्यर्थः (उप+आ+लभ+लङ्-त)।

(ज) मृषा—मिथ्या (अव्य०। "मृषा मिथ्या च वितथे" इत्यमरः)। अमृतेन—जलेन, अमृतवत् तज्जलस्य मृतसञ्जीवकत्वात् अमृतसदृशेनेति भावः ("सलिलं कमलं जलम्। पयः कीलालममृतम्" इत्यमरः)।

(झ) तेन—जीमूतवाहनेन। तिरोदधे—अन्तर्दधे, अन्तर्हितवतीत्यर्थः। [तिरस्+धा+लिट्-ए "तिरोऽन्तर्धौ" (१।४।७१ पा०) इति समासः]।

अस्मिंश्च समये नभसः दिव्याः कुसुमवृष्टयः (ञ) पेतुः, नेदुश्च सहसा दिवि देवदुन्दुभयः ।

अथ गरुत्मान् विस्मितः जीमूतवाहनमुवाच,—"महासत्त्व ! अहं (ट) पुरुषातिशयी त्वयि अतिप्रीतोऽस्मि, येन अपूर्वोदारमतिना त्वया त्रिजगत्कौतुकावहं ब्रह्माण्डभित्तिलिखितम् इव चित्रं कृतम्, तस्मादाज्ञापय यत्तवाभिमतं वरं वृणीष्व"। इत्यभिहितो गरुडः स महासत्त्वः प्रावदत्,—"गरुत्मन् ! मानुतापेन त्वया पुनर्नागा न भक्ष्याः, ये च (ठ) अस्थिशेषाः पूर्वं त्वया भक्षिताः ते जीवन्तु" इति । "एवमस्तु न भोक्ष्येऽहमतः परं नागान्, ये च प्राग्भुक्ताः, तेऽपि जीवन्तु" इति तेन वरे दत्ते, ये नागा अस्थिशेषाः पूर्वं भक्षिताः, ते च सर्वे सद्यः समुत्तस्थुः । ततः सर्वेषु सुरनागमुनिगणेषु सानन्देषु मिलितेषु स महासत्त्वः (ड) लोकत्रयभूम्याख्यां लेभे । तस्मिंश्च काले गौर्याः प्रसादात् सर्वे विद्या

(ञ) पेतुः,—पतन्ति [पत+लिट् उस् "अत एकहल्मध्ये—" (६।४।१२० पा) इति अभ्यासलोपः अकारस्य च एकारः] नेदुः—नदन्ति (नद+लिट् उस् पूर्ववद्रूपसिद्धिः)।

(ट) पुरुषेषु अतिशयः,—उत्कर्षः यस्य सः पुरुषातिशयी—पुरुषश्रेष्ठः (७मी तत्पु)। अपूर्वा—अदृष्टाश्रुतपूर्वेण अननुभूतापि यावत् उदारा—महती, मतिः,—बुद्धिः ("उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्"। "मतिः [illegible] [illegible]) यस्य तेन अपूर्वोदारमतिना—[illegible] (विशे । बहुव्री)। ब्रह्माण्ड—[illegible] भित्तिः—कुड्यं, [illegible] इति भावः तत्र लिखितं—चित्रितं ब्रह्माण्डभित्तिलिखितं—[illegible] (विशे । ७मी तत्पु) ब्रह्माण्डभित्तिलिखितवत् [illegible] इति भावः। आज्ञापय—आदिश, किन्ते प्रियं करोमीति शेषः।

(ठ) अस्थिशेषाः,—अस्थिमात्रावशिष्टाः मृता इति भावः ।

(ड) जीवनप्रद—भुवनत्रय [illegible]

धरेश्वराः तमङ्गत (ढ) जीमूतवाहनोदन्तं विविदुः। ततश्च ते सर्वे नमेत्य चरणावनताः त (ण) मुदितबन्धुसुहृत्समेतं गौरीस्वकरकृतमहाभिषेकं हिमाद्रिं निन्युः। तत्र गत्वा स जीमूतवाहनः पित्रा मात्रा भार्य्यया मलयवत्या मित्रावसुना लोकोत्तरचरितेन शङ्खचूडेन च समं बहुरत्नशोभितां विद्याधरचक्रवर्त्तिता भुञ्जानः सुखमध्युवास।

इति महतीं विचित्रां कथामाख्याय वेतालः पर्य्यपृच्छत्,—"राजन्! ब्रूहि, शङ्खचूड-जीमूतवाहनयोः कोऽधिकः (त) सत्त्वेन? यदि जानन्नपि न वदसि, तदा पूर्वमेव दत्तः शापः सम्भविता" इति। राजा अब्रवीत्,—(थ) "बहुजन्मसिद्धमेतत् जीमूतवाहनस्य न चित्रं, श्लाघ्यस्त्वेव शङ्खचूडः, यो मरणादुत्तीर्णोऽपि अन्यं प्राप्य सुदूरं गताय शत्रवे तार्क्ष्याय पश्चात् धावन् स्वं देहमुपानयत्"। एतत्तस्य नृपस्य वचनं

भूमि —स्थानं, सर्वेभ्यनस्थानमिति यावत् सुरनागमुनीनामेकत्र मेलनादिति भावः ("भूमि चिर्ता स्थानमात्रे" इति हैमः), लोकत्रयभूमि इति पाठः—सा लोकत्रयभूम्याख्यं—त्रिजगदास्पदाभिधानम्।

(ढ) जीमूतवाहनस्य उदन्तं—वृत्तान्तं ("वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्" इत्यमरः), विविदुः—अवजग्मुः, ज्ञातवन्त इत्यर्थः (विद+लिट्-उस्)।

(ण) मुदितैः,—पुनर्जीवनप्राप्त्या हृष्टैः, बन्धुभिः,—पित्रादिभिः स्वजनैः, सुहृद्भिः,—मित्रैश्च, समेतं—सङ्गतं मुदितबन्धुसुहृत्समेतम्—आनन्दितस्वजनसखिसहितम् (विण०। इया तत्पु०)।

(त) सत्त्वेन—सत्त्वगुणेन, स्वभावेन वा चित्तेन वा, असुभिर्वा, अधिकः,—श्रेष्ठः, अनयोर्मध्ये कः सत्त्वगुणाधिकः, उन्नतस्वभावो वा, उदारमना वा महाप्राणो वा इत्यर्थः।

(थ) बहुभिः जन्मभिः,—पूर्वपूर्वजन्मभिः, सिद्धं—निष्पन्नम्, आचरितमित्यर्थः, बहुजन्मसिद्धं—जन्मजन्मान्तरीणसंस्कारवशात् अधिगतमित्यर्थः, एतत्—सत्त्वमित्यर्थः। चित्रम्—आश्चर्य्यं, सहजसंस्कारत्वादिति भावः।

निगद्य वेतालः शिंशपाऽस्मिकमगात्। राजाऽपि तमानेतुं पुनः प्रययौ।

अथ सप्तदशकथा ।

अथ राजा पुनः शिंशपामूलमुपेत्य वेतालञ्च तं तथैव स्कन्धमारोप्य चलितुमुपचक्रमे। वेतालश्च तं पुनरब्रवीत्,—"राजन्! श्रमविनोदाय पुनरहमेकामाख्यायिकां कथयामि, शृणु —

पुरा गङ्गाकूले कनकपुरं नाम पुरमेकमासीत् यस्मिन् (क) धर्मस्य एकोऽपि पादः कलिना न विहतः। तत्रासीत् यशोधराऽऽख्यो (ख) यथार्थनामा महीपतिः यो हि धीरो वेलाऽद्रिरिव क्षितिं विप्लवात् ररक्ष। यश्च जगदाह्लादक-

---

(क) यस्मिन्—कनकपुराख्यनगरे। पादः,—चरणः, चतुर्थांश इति यावत् ("पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः" इत्यमरः) कलिना—कलियुगेन विहतः,—विनाशितः, सत्ये चतुष्पादः, त्रेतायां त्रिपादः द्वापरे द्विपादः कलौ तु एकपादः धर्मः अस्ति पादत्रयाभावात् तेनैव पापेन अधर्मे कनकपुरे तु राज्ञो यशोधरस्य पुण्यप्रभावात् कलिना धर्मस्य एकोऽपि पादः नैव भग्नः किं तु सत्ययुगवत् पूर्ववत् चतुष्पाद एव धर्मः स्थितः राज्ञोऽयं महाप्रभावः पुण्यबल इति फलितम्।

(ख) यथार्थनामा—यशोधर इति यथार्थनामा सार्थकनामा इति यावत्। वेला—सीमा सीमान्तप्रदेश ("वेला कालेऽम्बुधेस्तीरे सीमायामम्बुविकारयोः" इति मेदिनी), तत्रस्थः अद्रिः वेलाऽद्रिः —मर्यादापर्वतः, मर्यादापर्वतास्तु अष्टौ पुराणे प्रदर्शिताः ; यथा —"जठरो देवकूटश्च पूर्वस्यां दिशि पर्वतौ। तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ। कैलासो हिमवांश्चैव दक्षिणे वर्षपर्वतौ। पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ। निषधः पारियात्रश्च पश्चिमौ वर्षपर्वतौ। तौ दक्षिणो

(ग) चण्डप्रतापोऽखण्डमण्डलश्च विधिना चन्द्रार्कावेकीकृत्येव विनिर्मितः। (घ) जनता यं पापभीरुं यशोलुब्धं परस्त्रीषु षण्ढं शौर्यौदार्यमयं विदन्ति। तस्य राज्ञः पुरे कश्चित् महावणिक् प्रतिवसति स्म, तस्य उन्मादिनी नाम कन्याऽभवत्। यस्तामद्राक्षीत्, स मदनबाणहतः उन्मादवानेवाभूत्। तस्यां (ङ) यौवनस्थायां स वणिक् नीतिविज्ञः तं यशोधरं राजानमुपेत्य व्यजिज्ञपत्,—"प्रभो। त्रैलोक्यरत्नभूता मे कन्यैका प्रदेयाऽस्ति, तां देवस्य अनावेद्य अन्यस्मै न दातुमुत्सहे, अस्मिंश्च भूमण्डले देव एव सर्वरत्नानां प्रभुः, तत् तां स्वीकृत्य मामनुगृह्णातु देवः"।

इति तस्य वचनमाकर्ण्य स राजा निजान् ब्राह्मणान् तस्या

ध्याधराधरावनीन्द्रनिवहाश्रयो" ॥ इति। स च द्विजसमूहैरमरैरुपस्थित आत्म-प्लावनात् पृथिवीं रक्षति। विद्वान्—शास्त्रविषयज्ञान् सम्प्लावनाश्च।

(ग) चण्डप्रतापः—तीव्रप्रभावः, असह्यशासन इति यावत्, अखण्डमण्डलः,—अविभक्तदेशः, कृत्स्नदेशाधिपतिरित्यर्थः, एकातपत्रीकृतसमस्तदेशः सम्राट् इति यावत् ("मण्डलं देशबिम्बयोः। भुजङ्गभेदे परिधौ श्वनि द्वादशराजके॥ सङ्घाते देशभेदे च" इति हैमः), अखण्डमण्डलश्चन्द्रः जगदाह्लादकः, अखण्डमण्डलः सूर्यश्च चण्डप्रतापः, राज्ञि अस्मिन् जगदाह्लादकत्वचण्डप्रतापत्वाखण्डमण्डलत्वादिगुणसद्भावात् चन्द्रार्कौ एकीभूतौ इवावस्थितौ इत्युत्प्रेक्षा।

(घ) जनता—जनसमूहः। परस्त्रीषु षण्ढः—क्लीबं, परदारविमुखमित्यर्थः।

(ङ) यौवने—युवभावे तिष्ठतीति तस्यां यौवनस्थायां—प्राप्तयौवनायां सत्यामित्यर्थः, (भावे ७मी०)। प्रदेया—कस्मैचिद्वराय विवाहविधिना समर्पणीया, परिणाययितव्या इत्यर्थः। अनावेद्य—अविज्ञाप्य [आ+विद+ण्यप्, न आवेद्य अनावेद्य "नलोपो नञः" (६।३।७३ पा०) इति नञो नस्य लोपे कृते "तस्मान्नुडचि" (६।३।७४ पा०) इति नुडागमः]। उत्सहे—शक्नोमि (उत्+सह+लट्-ए)। स्वीकृत्य—अङ्गीकृत्य, पत्नीत्वेन परिगृह्येत्यर्थः, (अस्वं स्वं कृत्वा इति स्व+च्वि+कृ+ल्यप्)।

लक्षणानि परीक्षितुम् व्यसृजत्। ते ब्राह्मणा गत्वा तां त्रिलोकसुन्दरीं दृष्ट्वा सद्यः (च) क्षोभमगमन्, व्यचिन्तयंश्च,—"यदि राजा इमां परिणयेत् तदा राज्यमवसीदेत्, एतस्यामासक्तचित्तः स कदाऽपि न हि राज्यम् अवेक्षिष्यते तस्मादेषा कुलक्षणेति राज्ञे नाख्यामि कथनीयम्" इति। इत्येवं मनसि सङ्कल्प्य ते राजान्तिकमागत्य ऊचुः—"देव! सा कुलक्षणा" इति। तेन च स राजा तां वणिक्सुतां न स्वीचकार। ततस्तदाज्ञया स वणिक् तां कन्यां बलधराऽऽख्याय सेनापतये प्रददौ। अथ सा सम्यक् तेन सह सुखेन (छ) अस्थात्।

इत्थं (ज) गच्छति काले हेमन्तवर्त्मनि प्रफुल्लकुन्दलता दन्तं मथिताम्बुजिनीवनं कृत्वा समस्तव्यमञ्जरीविसरावलि

(च) क्षोभं—चाञ्चल्यं तत्र [illegible] भाव। परिणयेत्—उद्वहेत् (परि+नी+णिच्-लिङ्)। अवसीदेत्—नश्येत् [अव+सद्+लिङ् "पाघ्राध्मा—" (७।३।७८ पा) इति सीदादेशः]।

(छ) अस्थात्—अवात्सीत् [स्था+लुङ् "गातिस्था—" (२।४।७७ पा) इत्यादिना सिचो लुक्]।

(ज) गच्छति—अतिवहति। हेमन्त—हिमानाम् [illegible] हेमन्तवर्त्मनि—[illegible] हेमन्तर्तौ [illegible] पद्मिनीपत्रविमर्दकलेन च [illegible] अम्बुजिनीकाननविमर्दनेन च [illegible] प्रफुल्ला—विकसिता, या कुन्दलता—कुसुमितकुन्दशाखा (लता प्रतानिन्याख्याता वल्ली शाखा च शाखिनाम् इति शाश्वतः) अत्र कुसुमानां [illegible] [illegible] सा दन्त इव यस्य तम् अथवा—कुन्दलता [illegible] प्रफुल्लकुन्दलतादन्तं—पुष्पितकुन्दशाखारूपदन्तविशिष्टं [illegible] [illegible] कुसुमितकुन्दशाखोपमान [illegible] [illegible] इति बोद्धव्यं (विव । मञ्जरी) मथितं—[illegible] अम्बुजिनीवनं—पद्मिनीषण्डं येन तं मथिताम्बुजिनी[illegible] [illegible] हिमपातेन [illegible] विदलितपद्मिनीवनं (विव । मञ्जरी)। [illegible]—दीप्यमाना या पुष्पमञ्जरी—कुसुमवल्लरी या

चूताङ्कुरनखः कानने क्रीडन् मधुकेशरी समाजगाम। तस्मिंश्च काले वसन्तोत्सवं द्रष्टुं स राजा यशोधरः गजारूढः निर्जगाम। (भ) तद्रूपेण सम्भाव्यविप्लवाः कुलयोषितः अपसारयितुं तदा उद्घुष्य दत्त डिण्डिमं श्रुत्वा सा उन्मादिनी परित्यागावमानिता हर्म्यपृष्ठतः तस्मै राज्ञे आत्मानमदर्शयत्। स च राजा (ञ) सन्धुक्षितस्य मधुना मलयानिलैः कामाग्नेः ज्वालामिवोद्गतां तां दृष्ट्वा चुक्षुभे; तस्याश्च रूपं मनोभुवो लौहमस्त्रमिव हृदये गाढ़ं प्रविष्टं निर्वर्णयन् क्षणात् मोहमगात्।

केशरावलि,—सिंहस्य सटासंहतिरिव यस्य स, अन्यत्र,—लसत्पुष्पमञ्जरीव केशरावलि यस्य स लसत्पुष्पमञ्जरीकेशरावलि,—प्रोद्भिन्नकुसुमवल्लरीरूपकेशरधारी (विण०। बहुव्री०), चूताङ्कुरा,—आम्रमुकुला, नखा,—कररुहा इव, अन्यत्र,—चूताङ्कुरा इव नखा यस्य सः चूताङ्कुरनख,—आम्रमुकुल इव नखधारी, नखरायुधा हि सिंहा तैरेव परान् दारयन्ति, वसन्तोऽपि चूताङ्कुररूपेणास्त्रेण विरहिहृदयानि दारयन्ति इति तत्साम्यम्। मधु,—वसन्त, वसन्तर्तुरिति यावत्, केशरी—सिंह इव, अन्यत्र,—मधुरिव केशरी मधुकेशरी—वसन्तकालरूप सिंह।

(भ) तस्य—राज्ञ, रूपेण—सौन्दर्य्येण तद्रूपेण—राज्ञ सौन्दर्य्यसम्पत्त्या, सम्भाव्य,—सम्भावनार्ह, विप्लव,—चापल्य यासा ता सम्भाव्यविप्लवा,—आशङ्काविकारा, राज्ञ सौन्दर्य्यातिशयदर्शनेन शङ्कनीयमानसविकारा इत्यर्थ (विण०। बहुव्री०)। उद्घुष्य—राजा बहिरागच्छति, सर्वा युय तद्गमनमार्गादपगच्छत इति उच्चै वाद्यसहयोगेन घोषयित्वा (उत्+घुष+ल्यप्)। परित्यागेन—कुलघ्नेति विमृश्य अनादरात् प्रत्याख्यानेन, अवमानिता—अवज्ञाता परित्यागावमानिता—अपहृतपरिभूता, तत्तु योषितामतीव मन्युकारणमवगन्तव्य (विण०। ३या तत्पु०), हर्म्यपृष्ठत,—हर्म्यपृष्ठमारुह्य (ल्यब्लोपे ५मी०)।

(ञ) सन्धुक्षितस्य—उद्दीपितस्य (विण०। सम्+धुक्ष+क्त), मधुना—वसन्तेन (कर्त्ता), मलयानिलै,—दक्षिणस्थमलयपर्वतागतवायुभि (करणे ३या०), तस्य कामोद्दीपकत्वात। ज्वाला—शिखाम्, अतीव सन्तापकत्वादिति भाव। चुक्षुभे—विचकार, चलचित्तो बभूवेत्यर्थ (क्षुभ+लिट्-ए)। मनस भू,—उत्पत्ति यस्य मनसो भवति इति वा, मनसि भवति इति वा तस्य मनोभुव,—कामस्य (मनस्+

अथ स भृत्यैराख्यापितो राजधानीं प्रविश्य (ट) पुष्टेभ्य-स्तेभ्यस्तां प्रागुपनतोज्झिताम् लक्ष्म्यादिभिर्बुभुजे। ततः स राजा तान् "कल्पद्रुमेयम्" इतिवादिनो विप्रान् देशाद्विवास्य (ठ) अनुदिनं तामेव समृद्धतो दध्यौ—"अहो। जगत्यस्मिन्नहो तस्या मुखे सति निर्लज्जो जडात्मा अयं शशी नित्यमुदेति।

भृ+क्विप्) [illegible]—[illegible] [illegible] [क्लिष्टा । क्लि+"क्त (३।२।१८८ पा) इति क्तः "[illegible]" (१।४।१८ पा) इति [illegible] पूर्वपदवत् । "[illegible] [illegible] इत्यमरः]। निरवद्यम्—अवशेषरहितम् [निर्+अव+"[illegible]—" (३।१।२१ पा) इति [illegible]+लट् प्रत्ययः । "निरवद्यन्तु निर्दोषं [illegible] [illegible] इत्यमरः]।

(ट) पुष्टेभ्य—[illegible] राज्ञा इति शेषः [illegible]—[illegible]। प्राक् उपनता—प्राप्ता [illegible] [illegible] [illegible] उज्झिता—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] उपनतोज्झिताम्—उपभोग्यां परित्यक्तां [illegible] ([illegible] [illegible])।

(ठ) दिने दिने अनुदिनम्—प्रतिदिनं (वीप्सायामव्ययीभावः)। समृद्धतः—उत्कण्ठितः सन् दध्यौ—चिन्तयामास (ध्यै+लिट् णल्)। जगति—भुवनत्रयेऽपि [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तस्याः मुखमण्डले विद्यमाने [illegible] [illegible] [illegible] अत्र [illegible] [illegible] [illegible] इति तात्पर्यम्; यथा—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (सुमि [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] नैव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अनुमनीषि इति भावः। निर्लज्ज इति।—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] तस्याः मुखस्य विद्यमानत्वेऽपि [illegible] [illegible] निर्लज्जत्वम्; अतः—[illegible], [illegible]—[illegible] [illegible] जडात्मा—[illegible], अथवा जडात्मा—[illegible], मूर्खस्वरूप इत्यर्थः, मूर्खमनाः [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः ("जडा [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]) जडात्मा—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कठोरौ हेमकलसौ गजकुम्भौ च कर्कशौ अस्याः (ड) पीनयो-स्तुङ्गयोः पयोधरयोः सादृश्यं न लभेयाताम्। (ढ) काञ्चीनक्षत्रमालया विराजितम् अस्या जघनस्थलं कन्दर्पमातङ्ग-मस्तकनिभं कं न विलोभयेत्?"। इत्येव तामन्तश्चिन्तयन् राजा (ण) कामाग्निपुटपाकेन पच्यमानः दिवानिशं क्षीयते स्म। (त) ह्रिया निगूहमानस्य पृच्छकाः आसेभ्यः तत्

दृश्ययोग्यत्वात्, सूर्यकिरणप्रवेशेनैव दीप्त्या दर्शनयोग्यता तन्मण्डलस्य सुधाध-स्थितत्वेऽपि" इत्यादि। अनेन शशिनं परानुग्रहजीवित्वं ईयत्वञ्चोक्तं, ततश्च य ईदृशः, ईय, स कथं निखिलादरभाजने तादृशे सुखे सत्यपि नित्यमुद्गच्छति? इत्थेव तस्य उदयनम् इति प्रतीयते।

(ड) पीनयोः,—स्थूलयोः, तुङ्गयोः,—उन्नतयोः।

(ढ) काञ्च्या—कटिभूषणविशेषे ("स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा" इत्यमरः), या नक्षत्रमाला—नक्षत्राणां मालेव सप्तविंशतिमौक्तिकैः कृता रचना, यद्यपि "एकावल्येकयष्टिका। सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः" इत्यमरोक्तेः सप्तविंशतिमौक्तिकग्रथिता एकयष्टिका एकावली एव नक्षत्रमाला-शब्दवाच्या, तथाऽपि "एका यष्टिर्भवेत् काञ्ची" इत्यनेन काञ्च्या अपि एकयष्टिक-त्वात् सप्तविंशतिमौक्तिकग्रथितायाः तस्याः सादृश्यनिबन्धनः नक्षत्रमालाशब्दोपचारः; तया काञ्चीनक्षत्रमालया—सप्तविंशतिमौक्तिकघटितरसनया। जघनस्थलं—स्त्रियाः कटीपुरोभागः ("पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः" इत्यमरः), कन्दर्पस्य मातङ्गमस्तकस्य—गजकुम्भयोरित्यर्थः, ते कन्दर्पमातङ्गमस्तके, तन्निभं कन्दर्पमातङ्ग-मस्तकनिभं—कन्दर्पसदृशम् उन्मादकं करिकुम्भसदृशं विशालञ्चेत्यर्थः, एतेनास्याः जघनप्रदेशस्य अतीव रमणीयत्वमुद्दीपकत्वञ्च गम्यते।

(ण) कामः अग्निरिव, सन्तापकत्वादिति भावः, तत्र यः पुटपाकः,—अन्तर्निगूढः पाकविशेषः तेन कामाग्निपुटपाकेन—पञ्चशरानलजन्याभ्यन्तरिकपाक-विशेषेणेत्यर्थः, (करणे)। क्षीयते स्म—कृशीभूयते स्म [क्षि+कर्मकर्त्तरि लट्-ते "क्षीयते इति कर्मकर्त्तरि" (का० सू० ह० ५ अधि० २ अ० ५ सू०]।

(त) ह्रिया—लज्जया, निगूहमानः,—गोपायन् [नि+गुह+शानच् "ऊदुपधाया गोहः" (६।४।८९ पा०) इति उपधाया ऊत्वं], क्षीणताकारणमिति शेषः, पृच्छकाः,—जिज्ञासमानेभ्यः [प्रच्छ+शतृ "ग्रहिज्या—" (६।१।१६ पा०)

पीडाकारणं प्रकाशयामास। (थ) "अलं सन्तापेन, स्वाधीनां तां किं न भजसे?" इति तैरभिहित: स धार्मिको नरपति: नैव तदनुमेने।

ततो धर्मधरो नाम सेनापति: तत् विदित्वा उपेत्य च चरणाऽऽनत: प्रभुम् (द) अभ्यर्थयामास,—"देव! दासस्त्री सा तव दास्येव, न पराङ्गना, अहमस्तु स्वयं प्रयच्छामि, तदेनां मे भार्यां गृहाण। (ध) अथवाऽहं तां इह देवकुले त्यजामि तर्हि तस्या ग्रहणे न दोष"। इति सेनापतिना निर्बन्धेन अभ्यर्थ्यमानोऽपि सान्तकोपं समुवाच,—"अहं राजा भूत्वा कथमीदृशमधर्मं कुर्याम्? मयि धर्मम् (न) अतिक्रामति क: स्ववर्त्मनि तिष्ठेत्? भक्तोऽपि त्वं कथं मां पापे परलोकमहा

इति समानार्थम्), चाटेन,—चेन, [illegible] इत्यर्थ:। ("चाटो नर्मो [illegible]" इति मेदिनी), यथा—चाटेव —प्रार्थितैव [illegible] इत्यर्थ: ("चाटु: प्रणयप्रियोक्तिषु" इत्यमर:)।

(थ) अलं—निषेधार्थकमव्ययम् अलं सन्तापेन—सन्तापं मा कुरु इत्यर्थ: ("सम्बन्धनाद्यपि क्रिया कारकविभक्ती प्रयोजिका" इति नियमात् [illegible] [illegible] करणे तृतीया) स्वाधीनां—निजाऽऽयत्तां [illegible] [illegible] [illegible] तस्या स्वाधीनत्वम्। तदनुमेने—तदनुमतं [illegible] (अनु+मन+लिट् ए [illegible] "अत एकहल्मध्ये—" (६।४।१२० पा) इत्यनेनाभ्यासलोप [illegible] च एकार:)।

(द) अभ्यर्थयामास—प्रार्थयांचकार (अभि+अर्थ+णिच+लिट्-तप्)। पराङ्गना—परस्त्री दासस्त्रियोऽपि स्वामिन एव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],—"दासिनोदा मत्स्वी वा सापि दासीत्वमाप्नुयात्। [illegible] [illegible] [illegible] "दासस्य तु धनं यत् स्यात् स्वामी तस्य प्रभु: स्मृत:" इति।

(ध) अथवा—पक्षान्तरे, परस्त्रीति मत्वा यदि न गृह्णासि तदा इति भाव:। तस्या ग्रहणे न दोष:,—यदा देवकुले—देवगृहे देवतो [illegible] इति भाव:। तस्या ग्रहणे न दोष:,—यदा परित्यक्ताया तस्या [illegible], [illegible] च [illegible] [illegible]

इति भाव:।

(न) अतिक्रामति—उल्लङ्घयति (अति+क्रम+लट्। [illegible] [illegible])। [illegible]

दुःखहेतौ क्षणसुखावहे नियोजयसि? यदि त्वं धर्मपत्नीं विहास्यसि, तदा त्वां न क्षमिष्ये। मादृशः को हि तादृशं धर्मविप्लवं सहेत? तत् (प) वरं मृत्युः” इति उक्त्वा स राजा तं निषिषेध। (फ) उत्तमसत्त्वा हि प्राणानपि त्यजन्ति, न सत्पथम्। (ब) तथैवार्थ्यमानान् सर्वानपि पौरजानपदान् मिलितानपि स राजा सुदृढनिश्चयो निराचकार। ततः क्रमेण तेनैव (भ) स्मरज्वरभवोष्मणा अभीक्ष्णं प्रक्षीणदेहः स राजा यशोधरः यशःशेषतां प्रययौ; सेनापतिश्च प्रभोस्तथा विलयमसहिष्णुः अग्निं विवेश, अनिर्वचनीयं हि भक्तचेष्टितम्”।

इति कथामाख्याय स्कन्धस्थितो वेतालः तं पप्रच्छ,—

—निजकर्त्तव्यपथे। धर्माय—सह धर्माचरणाय, पत्नी तां धर्मपत्नीं—सहधर्मिणीं (४र्थी तत्पु०), विहास्यसि—त्यक्ष्यसि (वि+हा+लृट्-स्यसि)।

(प) वरं—मनाक्प्रियं, ईदृगधर्मं कृत्वा जीवनरक्षणापेक्षया मृत्युरपि श्रेयः इत्यर्थः ("देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाक्प्रिये" इत्यमरः)।

(फ) उत्तमसत्त्वाः,—सत्स्वभावाः।

(ब) तथैव—उक्तप्रकारेणैव, सेनापतिप्रदर्शितरीत्यैवेत्यर्थः, अर्थ्यमानान् —याचमानान् (अर्थ+णिच्+शानच्)। पौराः,—पुरवासिनः, नागरिका इत्यर्थः, जानपदाः,—जनपदवासिनः; नगरादन्यत्र देशवासिन इत्यर्थः ("भवेज्जानपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः" इति मेदिनी), पौराश्च जानपदाश्च ते तान् पौरजानपदान्—नगरवासिनः देशवासिनश्चेत्यर्थः, यद्वा,—पौराः,—पुरवासिनः, ये जानपदाः,—जनाः तान् पौरजानपदान्—पुरवासिजनान् (कर्मधा०); पौराः,—पुरवासिनः जनाः, जानपदाः,—नगरवासिनश्च जनाः तानिति वा। निराचकार—प्रत्याचख्यौ, निवारयामासेत्यर्थः (निर्+आ+कृ+लिट्-णल्)।

(भ) स्मरज्वरात्—कामज्वरात्, भवः—उत्पत्तिर्यस्य तादृशेन ऊष्मणा—सन्तापेन स्मरज्वरभवोष्मणा—कामज्वरसन्तापेन (कर्मधा०), अभीक्ष्णं—निरन्तरम्। यश एव शेषः तस्य भावस्तत्ता यशःशेषता—कीर्त्तिमात्रावशिष्टतां, मृत्युमिति यावत्। विलयं—मृत्युमित्यर्थः। भक्तचेष्टितम्—अनुरक्तसेवकव्यवहारः।

"राजन्! एतयोः सेनापतिभर्त्रोर्मध्ये कोऽधिको मतः? त्वया पूर्वदत्तशापम् अनुस्मृत्य वक्तव्यम्"। राजा अवदत्,—"अहं राजानमधिकं मन्ये"। तदाकर्ण्य वेतालः (ल) साक्षेपमब्रवीत्,—"राजन्! सेनापतिः कथं नाभ्यधिकः? यः स्वामिने तथाविधां स्वभार्यां सुचिरेण प्रार्थितभोगसुखास्वादोऽपि समुपानयत् प्रभौ च पञ्चत्वमागते तच्छ्रया प्राणानग्निसादकरोत्, राजा तु अनास्वादिततद्भोगस्तस्य भार्यां जहौ"।

वेतालेनैवमुक्तः स राजा विहस्य पुनरब्रवीत्—"यद्यपि एतत्, तथाऽपि (व) नातिचित्रं तत्। कुलपुत्रो हि सेनापतिः, स भक्त्या तथाऽकरोत्, प्राणैरपि भृत्यानां स्वामिरक्षणं व्रतम्। राजानस्तु (र) मदाध्माता गजा इव निरङ्कुशा विषयोन्मुखा धर्ममर्यादाशृङ्खलां छिन्दन्ति। तथा हि,

---

(ल) साक्षेपं—[illegible] इत्यर्थः। [illegible] प्रार्थितभोगसुखास्वादः—[illegible] समुपानयत्—समुपाहरत्, [illegible] (सम्+उप+आ+नी+लङ् द्)।

(व) नातिचित्रं—नातिविस्मयकरमित्यर्थः। कुलपुत्रः—सत्कुलोत्पन्न इत्यर्थः। व्रतं—नियमः [illegible]।

(र) मदेन—[illegible] (मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः इति मेदिनी) आध्माताः—परिपूर्णा इत्यर्थः मदाध्माताः—मदमत्ताः, गर्विताश्च। निरङ्कुशाः—[illegible] इति भावः। विषयेषु—[illegible] [illegible] धर्ममर्यादा—[illegible] (मर्यादा धारणा स्थितिः" इति मेदिनी) शृङ्खला—निगड इव [illegible] इति भावः, तां [illegible]—धर्ममर्यादा इव

(ल) उद्रिक्तचित्तानाम् अभिषेकाम्बुभि: समं विवेको विगलति। (व) चलच्चामरमारुतैरुद्धूय तेषा वृद्धोपदिष्टशास्त्रार्थरजांसि उत्क्षिप्यन्त इव। (श) आतपत्रेण च सत्यं सूर्य्यालोक इव निवार्य्यते। (ष) विभूतिवात्यया चोपहता दृष्टि: मार्गं नेक्षते।

शृङ्खला ता धर्म्मसर्य्यादाशृङ्खला—धर्म्मस्थितिरूप निगडमित्यर्थ, छिन्दन्ति—कृन्तन्ति, उल्लङ्घयन्तीत्यर्थ (छिद+लट् अन्ति)।

(ल) उद्रिक्तचित्ताना—विषयप्रवलमनसामित्यर्थ, अभिषेकाय—राज्याधिकारप्राप्त्यर्थं यथाविधि स्नानाय, यत् अम्बु—बहुतीर्थाहृत जल तै अभिषेकाम्बुभि, —राज्याभिषेकजलै। विवेक,—विचार, इद सत् इदमसत इति विवेचना इत्यर्थ, विगलति—नश्यति, यदैव अभिषेकार्थं शिरसि निषिक्तमम्बु भूमौ गलति, तदैव विवेकोऽपि पलायते इत्यर्थ।

(व) चलन्त —आन्दोलयन्त, ये चामरा:—बालव्यजनानि, तेषां मारुतै, —वायुभि चलच्चामरमारुतै,—व्यजनानिलै, उद्धूय—उड्डीयेत्यथ (उत+धू+ल्यप्)। वृद्धै,—प्रवयोभि, आचार्य्यादिभिरिति यावत् उपदिष्टा,—अनुशिष्टा ये शास्त्रार्था,—शास्त्रप्रतिपादितविषया, ते रजांसि—पांशव इव, सम्मानभिन्नतया अकिञ्चित्करत्वेन आसत्त्यभावादिति भाव, तानि वृद्धोपदिष्टशास्त्रार्थरजांसि—धूलिराशिवत् अकिञ्चित्कराणि शास्त्रशासनानीत्यथ अत्र "मारुत" "उत्क्षेप" इति वाक्यद्वयबलात शास्त्रार्थे रजस्त्वारोप बोध्य, उत्क्षिप्यन्ते—उत्पात्यन्ते (उत्+क्षिप+कर्म्मणि लट्-अन्ते), वृद्धेभ्य यत् किञ्चित शास्त्रज्ञानमर्जित, तत् सर्वं वायुवेगेन धूलिराशिवत् चामरानिलसेवनगर्वभरेण विलीयते इति भाव।

(श) आतपत्रेण—छत्रेण, छत्रचामरादीना राजलक्षणत्वात इति भाव, सत्य—तथ्य, राज्ञा कूटव्यवहारपरायणत्वादिति भाव, छत्रेण यथा सूर्य्यालोको निवार्य्यते, तथा राजलक्ष्मातपत्रमपि शिरसि धारणमात्रमेव सत्यव्यवहारात् राजान विमुखीकरोतीति भाव।

(ष) विभूति,—ऐश्वर्य्यं, वात्या—वातसमूह इव, प्रकृतिविपर्य्यासकत्वादिति भाव, तया विभूतिवात्यया—सम्पद्रूपप्रबलवायुना। मार्गं—सत्पथ, पन्थानञ्च, प्रबलवातोद्धतधूलिराशिरुद्धा दृष्टिर्यथा मार्गदर्शनेऽसमथा भवति तथा ऐश्वर्य्यराशीनां चाकचक्येन कलुषिता दृष्टि, सदिदमसदिदमिति विवेक्तु नैव शक्नोतीति तात्पर्य्यम्।

अगदिव्रमयिमोऽपि ते ते मञ्जुपादयो राजानः (ग) मारमोहित चेतसः तां तां विपदं प्रापसन्न । एष राजा पृथिव्याम् एकच्छत्रोऽपि यशसा उन्मादिन्या मदमया मद्यया इव विमोहितोऽपि प्राणानपि तत्याज न पुनः स्वमार्गं पदं निदधे, तेनासौ वीरः मे अधिको (घ) मतः" ।

इत्याकर्ण्य नृपतेर्वाक्यं स वेतालः स्कन्धवर्त्ती पुनः स्वमेव पदं मायया प्रायात् । राजाऽपि अचलचित्तस्तं तथैवानुससार, आरम्भे सुदुष्करेऽपि महतां मध्ये विरामः कुत एव इति ।

अथ अष्टादशकथा ।

ततः स राजा (क) क्रव्याद्भिः परिवृते, ज्वालाविलोल रसनैर्भूतैरिव चिताग्निभिः समन्तादतिरौद्रे तस्मिन् पितृवने तस्यां क्षपायां तं शिंशपातरुमुपेत्य तत्र वेतालविलसिताम् सहस्राकृतीन् तस्मिन् तरौ लम्बमानान् शवकान् प्रेतकायान्

(ग) मदिरा—मद्येन ("मदनी मदिरा सुरा" इत्यमरः), मोहितं—मोहं गतं चेतः—चित्तं येषां ते मारमोहितचेतसः—कामविमुग्धचित्ताः (बहु. बहुव्री०) तां तां—सर्वप्रसिद्धामविपत्तिम् ।

(घ) मतः—बोधितः, विवेचित इत्यर्थः ।

(क) क्रव्यं—मांसम् अदन्तीति ते क्रव्यादः—मांसाशिभिः प्राणिभिः ("क्रव्यात् रक्षसि पशौ च मांसाशिन्यनले" इति मेदिनी)। ज्वाला—शिखा विलोला—चपला रसना—जिह्वा इव येषां तैः, अथवा—ज्वाला इव विलोला रसना येषां तैः ज्वालाविलोलरसनैः—जीवजिह्वावत् परिदृश्यमान शिखावद्भिः, भूतैः—प्रमथविशिष्टपिशाचादि परिदृश्यमानाग्निभिः (बहु. । बहुव्री)। अतिरौद्रे—अतिभीषणे। पितृवने—श्मशाने ("श्मशानं स्यात् पितृवनम्" इत्यमरः)। क्षपायां—रात्रौ। वेतालेन विलसिताम्—विकारं प्रापिताम् (तृ. तत्पु०)।

सशङ्कितमद्राक्षीत्,—"अहो! किमेतत्? किंवा अयं मायी वेतालो मे कालं क्षिपति, यया इह भूयसाम् शवानां कं ग्राह्यं न वेद्मि। यदि (ख) असिद्धार्थस्य मे रात्रिरियं गच्छति, ततोऽहं वह्निं प्रवेक्ष्यामि, न तु हास्यतां सहिष्ये" इति चिन्तयत-स्तस्य राज्ञो निश्चयं ज्ञात्वा सत्त्वतुष्टः स वेतालः तां मायां संजहार। ततोऽसौ एकमेव नरकलेवरे स्थितं वेतालं दृष्ट्वा तथैवावतार्य्य अंसेन गृहीत्वा पुनः प्रतस्थे। प्रस्थितञ्च तं स वेतालः प्राब्रवीत्,—"राजन् न (ग) विरज्यसि चेत्, तदिमां कथां कथयामि, शृणु,—

अस्ति (घ) गौर्य्या तपसा परितुष्टहृतेन शम्भुना असामान्यगुणोत्कर्षलुब्धेनेव स्वयं निर्मिता भोगवत्यमरावत्यो-

---

क्षिपति—अतिवाहयतीत्यर्थः, यया—मायया (करणे ३या०)। भूयसां—बहूनाम्, शवानां—शवानां (निर्द्धारणे ६ष्ठी०)।

(ख) असिद्धार्थस्य—असम्पन्नप्रयोजनस्य, निष्फलप्रयत्नस्य इत्यर्थः (विशे०। बहुव्री०)। प्रवेक्ष्यामि—अन्तर्गमिष्यामि (प्र+विश+लृट् स्यामि)। हास्यताम्—अकृतकार्य्यतया जनानामुपहासास्पदतामित्यर्थः। सत्त्वेन—व्यवसायेन, निश्चयेनेत्यर्थः ("द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु" इत्यमरः), तुष्टः—प्रीतः सत्त्वतुष्टः,—उद्भटाध्यवसायदर्शनेन हृष्ट इत्यर्थः (विशे०। ३या तत्पु०)। संजहार—संवव्रे, हृतवानित्यर्थः (सम+हृ+लिट्-णल्)।

(ग) विरज्यसि—विरक्तोऽभवसि [वि+रन्ज+लट्-सिप् "अनिदिता—" (६।४।२४ पा०) इति उपधाया नकारलोपः]।

(घ) गौर्य्या (कर्त्तरि ३या०), तपसा (करणे ३या०), आदौ परितुष्टः, पश्चात् हृतः,—मत्प्रीत्यर्थम् ईदृशीमेकां पुरीं निर्माहि इत्येवंरूपेण दुर्गया प्रार्थितः, नियुक्तो वा, तेन परितुष्टहृतेन—पार्वत्यास्तपस्यया सन्तुष्टेन अत एव स्वेच्छया तत्प्रार्थनापूरणाय प्रवृत्तेनेत्यर्थः (विशे०। कर्मधा०)। न सामान्यः,—इतरसुलभः, यः गुणोत्कर्षः,—गुणातिशयः, तत्र लुब्धेन—लोलुपेन असामान्यगुणोत्कर्षलुब्धेन—गुणानां विशिष्टतया उत्कर्षसम्पादनचतुरेणेत्यर्थः, गुणज्ञेन स्वयमपि गुणिना इति भावः, स्वयं निर्मिता इति उज्जयिन्याः महाकालाख्यप्रसिद्धलिङ्गमूर्त्त्यधि-

स्तृताया उज्जयिनी नाम पुरी। यस्याम् (ङ) उदारसुकृतिन नानाभागिन उपहसिता स्वर्गमपि न कामयन्ते, यस्यां च योषितां कुचेषु कार्कश्यं, लोचनेषु चापलं, भ्रूषु भङ्गिः। यस्याञ्च निशासु (च) तमः, कामिनमौलिषु वक्रत्वं, दन्तिषु मदः सुधाचन्दनगन्धालेपेषु आद्यमासीत्। तस्याञ्च चन्द्रप्रभो नाम राजा अभवत्। (छ) देवस्वामीति विश्रुतो बहुधन

[illegible] (महोमयर्वीलोकानां भोगवती" इत्यमरः)। [illegible]

(ङ) उदारा,—महान्, [illegible] उदारसुकृतिन,—[illegible] (विश)। उपहसिता —[illegible] (उप+हस्+क्त)। [illegible] कार्कश्य—[illegible] कुचेषु एव [illegible] इति भाव। [illegible] भङ्गि,—[illegible] इति भाव।

(च) तम,—[illegible] निशासु एव [illegible] परन्तु [illegible] इति भाव [illegible] परन्तु [illegible] इति भाव [illegible] मद,—[illegible] इति भाव [illegible] इत्यमर: [illegible] इति विश्व) [illegible] इति भाव।

(छ) देवस्वामी इति [illegible] इति [illegible] विश्रुत,—[illegible]।

सम्पन्नः बहुयज्ञः बहुश्रुतश्च कश्चिद्विप्रः तस्य अमात्य आसीत्। तस्य तनयश्चन्द्रस्वामी नाम कदाचित् (ञ) कामपि विक्षिप्तैः क्षणमाराभैर्नेत्रैरिवाक्षैर्निरन्तरम् 'अत्र कम् आश्लिष्यामः' इति विपद्भिरिव वीक्षितां, 'कोऽसौ अस्ति, यस्य अलकापतेरपि श्रियं न हरामि' इति द्यूतकृतां कलहस्वनैरुच्चैर्वदन्तीमिव द्यूतकारमहागोष्ठीं द्यूतेन क्रीडितुं ययौ।

तां प्रविश्य स क्रमात् तैः (झ) कितवैरक्षैर्दीव्यन् वस्त्रादिकं हारयित्वाऽपि अन्यत् धनमहारयत्। यदा तु तद्धनं

बहव,—अनेके, यज्ञा,—यागा अनुष्ठिततया सन्ति यस्य स बहुयज्ञ,—सम्पादितबहुयाग इत्यर्थ (विण०। बहुव्री०), बहूनि श्रुतानि—शास्त्राणि ("श्रुतं शास्त्रावधृतयो'" इत्यमर) अधीतत्वेन सन्ति यस्य स बहुश्रुत,—अधीतविविधशास्त्रः (विण०। बहुव्री०)।

(ञ) कामपि—अनिर्दिष्टामित्यर्थ, विक्षिप्तै,—पातितै एकत्र,—कटाक्षार्थम्, अन्यत्र,—क्रीडार्थमिति भाव, पदस्यास्य निरन्तरमित्यनेन सम्बन्ध, निरन्तर विक्षिप्तैरित्यर्थ, क्षणसाराभै,—क्षणसाराख्यमृगविशेषनेत्रसदृशैरित्यर्थ, मनोहारिभिरिति भाव, आकर्णविश्रान्ततया मुग्धतया च क्षणसारनेत्र यथा मनोहारि, अक्षोऽपि स्वं प्रति आकर्षकत्वात् तथा मनोहारक इति क्षणसाराभैरित्यनेन गम्यते। अक्षै, —पाशकै (करणे ३या०। "अक्षास्तु देवना पाशकाश्च ते" इत्यमर)। विपद्भि,—विपत्तिभि (कर्तृभि), अक्षक्रीडकाना विपद अवश्यम्भाव्यत्वात् तत्स्थानस्य विपत्सङ्कुलतया नेत्रसदृशपाशकद्वारा विपत्कर्तृकतत्स्थानस्य दर्शनोत्प्रेक्षणत्वं साङ्गव्यम्। अलकापतेरपि—कुबेरस्यापि, श्रियं—सम्पद, धनाधिपोऽपि यदि द्यूतासक्तो भवति, तदा तमपि निःशेषितसर्वधन करोमि द्यूतस्य धननाशकत्वात् इति भाव। द्यूतकृतां—द्यूतक्रीडकाना, कलहस्वनै,—विवादघोषकध्वनिभि॥ द्यूतकाराणाम्—अक्षधूर्त्तानां, महती—विशाला, गोष्ठी—सभा ("गोष्ठी सभासलापयो स्त्रियाम्" इति मेदिनी) तां द्यूतकारमहागोष्ठीम्—अक्षक्रीडकाना महतीं समितिम्।

(झ) कितवै,—द्यूतकृद्भि ("धूर्त्तोऽक्षदेवी 'कितवोऽक्षधूर्त्तो द्यूतकृत्समा" इत्यमर), प्रयोजककर्तृभिरित्यर्थ। दीव्यन्—क्रीडन् [दिव + शतृ, अत्र "हलि च" (८।२।७७ पा०) इति दीर्घ.]।

तैरयाच्यमाने नादात् तदा (ञ) सभिकेन साऽवष्टभ्य लगुडै-रताड्यत । लगुडाहतसर्वाङ्गः स विप्रसुतः पाषाणमिव निश्चलम् आत्मानं मृतमिव कृत्वा तस्थौ । तथैव द्वि (ट) त्रान् दिवसान् तस्मिन् तत्र अवस्थिते, क्रुद्धः स सभिकः तान् कितवान् अभाषत,—"अनेन पाषाणकं स्थितं, तदेनं क्वचित् अन्धकूपे नीत्वा क्षिपत अहं युष्माकम् एतद्देयं धनं दास्यामि"। इति तेनोक्ताः कितवास्तं चन्द्रस्वामिनम् उत्क्षिप्य (ठ) कूपगवेषिणः दूरम् अरण्यं निन्युः । तत्राऽऽगत्य कश्चित् वृद्धः कितवस्तान् अन्यान् एवमब्रवीत्—"अयं तावत् प्रायशो मृत, तत् किमनेनाधुना कूपे क्षिप्तेन ? तदिहैव एनमुज्झित्वा गत्वा कूपे उज्झितं वक्ष्याम"। इति तस्य वचस्ते सर्वे "तथा" इति प्रतिपद्य तथैव तं त्यक्त्वा गताः ।

अथ गतेषु तेषु कितवेषु स चन्द्रस्वामी समुत्थित तत्र शून्यमेकं शिवमन्दिरं विवेश। तत्र किञ्चित् समाश्वस्य सदुःखितश्चिन्तयामास—(ड) "हा कष्ट! विश्वस्तोऽहं धूर्तै

(ञ) सभिकेन—द्यूतकारकेण द्यूताध्यक्षेण ("सभिको द्यूतकारकः" इत्यमरः)। अवष्टभ्य—आक्रम्य प्रतिबन्धं कृत्वा [अव+स्तम्भ+ल्यप् "अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः" (८।३।६८ पा) इति षत्वम्। "अवष्टम्भोऽविदूरे आलम्बने च" इति मेदिनी]। अताड्यत—प्रहृतः (तड+णिच्+कर्मणि लङ् तम्)।

(ट) द्वौ वा त्रयो वा परिमाणं येषां तान् द्वित्रान्—द्वौ वा त्रीन् वैकल्पिक [द्वित्र । बहुव्रीहिः । "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्" (५।४।७३ पा) इति डच्]। तस्मिन्—चन्द्रस्वामिनि। पाषाण एव पाषाणकः (स्वार्थे कप्रत्ययः) तद्वत् पाषाणकं—पाषाणवत्, स्थितम्—अवस्थितम्।

(ठ) कूपम्—अन्धकूपमिच्छन्तः, गवेषयन्ति—अन्विष्यन्ति इति तान् कूप गवेषिणः—कूपान्वेषिणः [णिनि । बहुव्रीहिः । "बहुलमाभीक्ष्ण्ये" (३।२।८१ पा) इति णिनिः]।

(ड) हा कष्टम्!! इति खेदसूचकमव्ययम्; विश्वस्तः—जातविश्वासः, तैः

कितवैः मायया मुषितः, तदीदृशः नग्नः पांशुधूसराङ्गः क्व यामि ? पिता बन्धुः सुहृद्वाऽपि दृष्ट्वा किं मां वदेत् ? तदिहैव साम्प्रतं स्थितोऽस्मि, नक्तञ्च क्षुत्प्रशान्तये निर्गत्य कथमपि भोजनं प्रति यतिष्ये" इत्यालोचयतस्तस्य क्लान्तस्य दिगम्बरस्य मन्दीकृताऽऽतपो रविस्त्यक्ताम्बरः अस्ताचलमगात्। तावच्च (ढ) भूतिलिप्ताङ्गः महाव्रती शूलधरो हर इवापरः कश्चित्तापसः तत्राऽऽजगाम। स चन्द्रस्वामिनं दृष्ट्वा,—"कोऽसि ?" इति पृष्ट्वा, तस्मात् वृत्तान्तं श्रुत्वा च प्रणतं तमवादीत्,—"भद्र ! त्वं ममाऽऽश्रमं प्राप्तः क्षुत्क्लान्तोऽतिथिः, तदुत्तिष्ठ, कृतस्नानो मम (ण) भिक्षाभागमाहर"। इति तेनोक्तश्चन्द्रस्वामी तमब्रवीत्,—"भगवन् ! विप्रोऽहं कथं तव भिक्षाभागं भोक्ष्ये ?"। तदाकर्ण्य सः (त) सिद्धस्तापसः निजा

न्यस्तविश्वास इत्यर्थः। पांशुना—धूल्या, धूसराणि—धूम्रवर्णानि, अङ्गानि यस्य सः पांशुधूसराङ्गः,—धूलिधूसरितावयवः (विण०। बहुव्री०)। साम्प्रतम्—अधुना, दिवाभागे इत्यर्थः। नक्तम्—रात्रौ (अव्य०)। दिगेव अम्बरः—वस्त्रं यस्य सः तस्य दिगम्बरस्य—विवस्त्रस्य, मन्दीकृतः,—स्वल्पीकृतः, आतपः,—प्रकाशः ("प्रकाशो द्योत आतपः" इत्यमरः) येन सः मन्दीकृतातपः,—ह्रस्वीकृतगोतः, निजतेजः संहरन् इत्यर्थः। त्यक्तम्—विसृष्टम्, अम्बरम्—व्योम, आकाशमिति यावत् ("अम्बरं न द्वयोर्व्योम्नि सुगन्ध्यन्तरवस्त्रयोः" इति मेदिनी), येन सः त्यक्ताम्बरः,—परित्यक्तनभोदेशः, गगनमण्डलं विहाय इत्यर्थः।

(ढ) भूत्या—भस्मना ("भूतिर्भस्मनि सम्पदि" इत्यमरः), लिप्तम् अङ्गं यस्य सः भूतिलिप्ताङ्गः,—भस्मचर्चितावयवः (विण०। बहुव्री०), महत्—उत्कटं, व्रतम्—नियमः अस्य अस्तीति महाव्रती—उत्कटतपस्वी ["आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" (६।३।४६ पा०) इति महतस्य आकारः]।

(ण) भिक्षायाः,—भिक्षितवस्तुनः, भिक्षालब्धद्रव्यस्येत्यर्थः ("भिक्षा भृतौ च याच्ञायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः" इति विश्वः), भागम्—अंशं भिक्षाभागम्—भिक्षितद्रव्यांशम्, आहर—स्वीकुरु, गृहाणेत्यर्थः (आ+हृ+लोट् हि)।

(त) सिद्धः,—योगसिद्ध इत्यर्थः (विण०)। निजाम्—आत्मीयां, निज-

मठिकां प्रविश्य अतिथिशालायाम् इष्टसम्पादिनीं विद्यां सस्मार। (छ) भूतोपस्थितायाश्च तां "किं करोमि?" इतिवादिनीम्—"अमुष्य अतिथेरातिथ्यं कुरुष्व" इति शशास।

तया "तथा" इत्युक्ते सहसा तत्र सोपवनम् अङ्गनाजन सहितं सौवर्णं पुरमुत्पन्नं स चन्द्रस्वामी ददर्श। (ट) विस्मितं तथाभ्येत्य तस्मात् पुरात् विलासिन्यः—"भद्र! उत्तिष्ठ एहि, स्नाहि भुङ्क्ष्व श्रमं त्यज स्वामिनीम्" इति उक्त्वा अभ्यन्तरं नीत्वा स्नापयित्वा अनुलिप्य परिधाप्य च अन्यत् वासमन्दिरं निन्युः। तत्र च प्रविश्य स युवा एकां सर्वाङ्गसुन्दरीं (ठ) बालां कौतुकादिव निर्मितां कामपि वरारोहां ददर्श। तया च समुत्थाय अर्धासनोपवेशित दिव्यमाहारं विविधानि फलानि भुक्त्वा गृहीतताम्बूलः पर्यङ्कशय्यायां तत्सम्भोगसुखेन निशाम् अनयत्। प्रातः प्रबुद्धः तत्र तमेव शिवाऽऽश्रयं ददर्श, न तां

वसतिनिमित्तः, छात्रो मठ मठिका तां मठिकां—पवनाश्रमिव [मठ+"अल्प" (५।३।८५पा) इति कन् स्त्रियां टाप् अकारस्य च इकारः]।

(छ) भक्त्या युता पश्चात् उपस्थिता तां भूतोपस्थितां—अव्यवधानसमागतां (विश। ...) तां—इष्टसम्पादिनीं विद्याम्। शशास—आज्ञापयामास (शास+लिट् अप्। "शासनं राजदत्तोर्व्यां लेखाऽऽज्ञाशास्त्रशिष्टिषु" इति मेदिनी)।

(ट) विस्मितं—सहसा सोपवनं साङ्गनाजनं सौवर्णं पुरं दृष्ट्वा आश्चर्यान्वितम्। अभ्येत्य—आगत्य (अभि+आ+इ+ल्यप्)। विलासिन्यः—शृङ्गारभावभाविता अङ्गनाः। भद्र—कल्याण रमण इति यावत् (भज+रक् वि) भ.,—भक्षय। अनुलिप्य—सुगन्धिचन्दनकुङ्कुमादिना गात्रं चर्चयित्वा (अनु+लिप+ल्यप्) परिधाप्य वस्त्राणि मेव (परि+धा+णिच+ल्यप्)।

(ठ) बाला—विनिता कौतुकादिव—सौन्दर्यप्रदर्शनविषये कौतुकी मे रचना कृतास्ति इति परीक्षितुं कौतुकाद्विधिना। वर.,—श्रेष्ठ आरोह.,—नितम्ब

दिव्याङ्गना, नापि पुरं तत् (न) तथाविधपरिच्छदयुतम्। ततः स समुद्विग्नो निर्गत्य मठिकायां स्मितानन (प) पृष्टरात्रिवृत्तान्तं तं तापसं व्यजिज्ञपत्,—"भगवन्! त्वत्प्रसादात् रजन्यामहं सुखमुषितः, किन्तु तया दिव्याङ्गनया विना मे प्राणा यास्यन्ति" इति। तदाकर्ण्य स तापसो हसन्नब्रवीत्,—"इहैव तिष्ठ, पुनर्नक्तं तथैव ते सुखं भविष्यति"।

इति तेन व्रतिना अभिहिते स चन्द्रस्वामी तस्य तापसस्य प्रसादात् (फ) प्रतिक्षपं तान् तान् भोगान् अभुङ्क्त। शनैश्च तस्य तं विद्याप्रभावं विदित्वा (ब) विधिचोदितः स चन्द्रस्वामी तं तापसं प्रसाद्य एकदा ययाचे,—"भगवन्। यदि सत्यं शरणागते मयि ते कृपा जाता, तदेतां विद्यां मे देहि, यस्या अयम् ईदृशः प्रभावः"। इति निर्बन्धात् प्रार्थयमानं तं स तापसः

अस्यास्ता वरारोहाम्—अत्युत्तमां स्त्रियं ("वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी" इत्यमरः)।

(न) तथाविधैः,—तादृशैः, परिच्छदैः,—वसनभूषणादिभिरुपभोग्यैः द्रव्यैरित्यर्थः; युतं—संयुक्तं तथाविधपरिच्छदयुतं—तादृशद्रव्यादिसमन्वितमित्यर्थः।

(प) पृष्टः,—जिज्ञासितः, रात्रिवृत्तान्तः,—रात्रेः व्यापारः येन तं पृष्टरात्रिवृत्तान्तं—जिज्ञासितरजनीवासं (विश०। बहुव्री०)। उषितः,—अवस्थितः [वस + "गत्यर्थाकर्मक—" (३।४।७२ पा०) इति कर्त्तरि क्त "वसतिक्षुधोरिट्" (७।२।५२ पा०) इतीट्, "शासिवसि—" (८।३।६० पा०) इति षत्वम्]।

(फ) क्षपायां क्षपायां प्रतिक्षपं—प्रत्येकरात्रौ (वीप्सायामव्ययी०)। अभुङ्क्त—असेवत, अनुभूतवानित्यर्थः, [भुज + लङ्-त "भुजोऽनवने" (१।३।६६ पा०) इत्यात्मनेपदम्]।

(ब) विधिना—दैवेन ("विधिर्विधाने दैवे च" इत्यमरः), चोदितः,—प्रेरितः विधिचोदितः,—दुरदृष्टचालित इति यावत्। प्रसाद्य—अनुग्राह्य, सेवादिना प्रसन्नं कृत्वा इत्यर्थः (प्र + सद + णिच् + ल्यप्)। शरणं—गृहं, रक्षितारं वा ("शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः), आगते—प्राप्ते शरणाऽऽगते—भवद्गृहोपस्थिते, रक्षितारं त्वां प्राप्ते वा, समाश्रिते इत्यर्थः (विश०। २या तत्पु०)।

अभ्यवादीत्,—"भद्र! एषा विद्या (ग) तव असाध्या, यतो जलमध्ये साध्यते, तत्र चैषा प्रथमं साधकस्य विमोहाय तथा मायाजालं सृजति, यथा स सिद्धिं न लभेत। स हि (घ) आपत्य स्वप्नं पुनर्जातं बालकमात्मानम् पश्यति, ततो युवानं कृतदारं आत्मानम्, ततः सुतदयं मे, असुरयं मम इति मिथ्या प्रपश्यति, न च इदं जन्म नापि विद्यासाधने प्रवृत्तिं स्मरति। यस्तु चतुर्विंशतिवर्षे तया स्वपन्, जन्म स्मृत्वा, तत्तत् (ङ) मायाविजृम्भितं विदित्वा तदवस्थो वह्निप्रवेशं कुरुते, स एव परमार्थतः अवतीर्णः सिद्धविद्यां पश्यति, यथा च शिष्यस्तेन सिध्यति, अपात्रार्पणात् गुरोरपि विनश्यति। मन्त्रिवरेण वै फले सिद्धे किं ते अमुना (च) आग्रहेण? मम सिद्धिहानौ एषा तदैव विनङ्क्ष्यति"। एवं तपस्विनोक्तोऽपि स

(ग) तव—तव (कर्तरि षष्ठी) न साधयितुं शक्या असाध्या—अनिष्पादनीया इत्यर्थः [न+सिध्+णिच् "सिध्यतेरपारलौकिके" (६।१।४९ पा) इति एव आत्वम् "ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४ पा) इति यत्]। जलमध्ये—जलान्तः, जलमध्ये अन्तर्जलमित्यर्थः, साध्यते—उपास्यते आराध्यते इत्यर्थः अनेकैरिति शेषः (साध्+णिच् लट् ते)। प्रथम—[illegible] (प्रथ+अमच्)।

(घ) आपत्य—[illegible] (आ+पत्+ल्यप्)। पुनर्जातः—[illegible], कृतदारं—कृतो येन तं कृतदारं—परिणीतम्।

(ङ) मायया—कपटेन विजृम्भितं—प्रकाशितं मायाविजृम्भितं—मिथ्या प्रदर्शितम्। तदवस्थः—[illegible] विद्यासाधने [illegible]। वह्निप्रवेशं—[illegible] परमार्थतः—तत्त्वतः, यथार्थतः इत्यर्थः। अपात्रे—अपात्रे अयोग्ये इत्यर्थः, अर्पणात्—दानात् अपात्रार्पणात् —कुशिष्ये समर्पणात्।

(च) आग्रहेण—[illegible] ("[illegible]" इति मेदिनी)। सिद्धिहानौ—सिद्धेर्हानौ इति तपस्विना [illegible] इत्यर्थः। विनङ्क्ष्यति—[illegible]

चन्द्रस्वामी,—"शक्ष्यामि सर्वं, (ल) मा तावदत्र भगवन्! चिन्ताभूः" इति तं तापसम् अब्रवीत्। ततः स तापसः तस्मै तां विद्यां दातुं प्रतिपेदे। आश्रितानुरोधेन किं हि न कुर्वन्ति साधवः?।

ततो नदीतीरं गत्वा स तापसस्तमब्रवीत्,—"वत्स। विद्यां जपन् यदा तां मायां द्रक्ष्यसि, तदा मम (व) विद्यया बोधितो मायाग्निमेव प्रविशेः, अहं हि तवैव जपतो नदीतटे स्थास्यामि तावत्" इत्युक्त्वा शुचिस्तमाचान्तं शुचि चन्द्रस्वामिनं तां विद्यामध्यापयामास। ततस्तस्मिन् गुरौ तीरस्थिते स चन्द्रस्वामी तं मूर्द्ध्ना प्रणम्य (श) सरभसं तां नदीमवततार। अवतीर्णश्च तस्यामन्तर्जले तां विद्यां जपन् सहसैव तन्मायया विमोहितो मिथ्या सर्वं जन्मवृत्तान्तं विस्मृत्य, अन्यस्यां पुरि

नपयास्यतीत्यर्थ [वि+नश+लृट्-स्यति "मस्जिनशोर्झलि" (७।१।६० पा०) इति नुम्]।

(ल) मा—न, नालमित्यर्थ (निषेधार्थकमव्य०। "मा वारणे विकल्पे च" इति मेदिनी)। चिन्तायाः भूः,—स्थानं ("भूः स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योषिति" इति मेदिनी) चिन्ताभूः,—चिन्तास्थानं, चिन्तोत्पत्तिकारणमिति यावत्।

(व) विद्यया—विद्याप्रभावेणेत्यर्थ, बोधितः,—निजवर्त्तमानावस्थां स्मारित, सन्नित्यर्थ (बुध+णिच्+क्त), मायया दृष्टमग्निं मायाग्नि—छलाग्नि (शाक-पार्थि०), प्रविशेः (प्र+विश+विधौ लिङ्-यास्)। तव (शषे ६ष्ठी०)। आचान्त—कृताचमनम् [आ+चम+णिच्+क्त "यस्य विभाषा" (७।२।१५ पा०) इत्यनेन इट्-निषेध "अनुनासिकस्य—" (६।४।१५ पा०) इति उपधाया दीर्घ "णेरनिटि" (६।४।५१ पा०) इति णिचो लोप. "न कम्यमिचमाम्" (ग०) इति मित्त्वाभावात् न ह्रस्व.]। अध्यापयामास—पाठयामास [अधि+इ+णिच्+"क्रीङ्जीनां णौ" (६।१।४८ पा०) इति एच. आत्वे "अर्त्तिह्रीव्ली—" (७।३।३६ पा०) इति पुगागमे "कास्प्रत्ययादाम—" (३।१।३५ पा०) इति आम्, ततः "कृञ्चानु—" (३।१।४० पा०) इति अस्तेरनुप्रयोगे लिट्-णल्]।

(श) सरभसं—सवेगं सहर्षं वा ("रभसो वेगहर्षयोः" इति मेदिनी)।

कस्यापि विप्रस्य पुत्रत्वेनोत्पन्नः शनकैर्वृद्धिं गतः, (घ) ततोपनयनोऽधीतविद्यः कृतदारश्च दुःखसुखमिश्रितं क्रमात् सञ्जातापत्यः समभवत्। तत्रयात्र पुत्रदारस्नेहाऽऽसक्तस्सदापरम् (ङ) वहरति पितृभ्यां बान्धवैश्च सह कियन्तं कालं तस्थौ।

इत्थं मिथ्याजन्मान्तरक्षोभमनुभवतस्तस्य (च) कालप्रबोधिनीं विद्यां कारुणिको गुरुरसौ प्रायुङ्क्त। स चन्द्रस्वामी जन्मान्तरगतः तद्विद्याप्रयोगेण सद्यः प्रबोधितः आत्मानं तच्च गुरुं स्मृत्वा तत्र मायाजालमवेत्य (छ) विद्यासाध्यफलप्राप्तये अग्निप्रवेशाय उद्यतस्तैर्निषेधकैर्ज्ञातगुरुबन्धुभिः पर्यवारि। तैश्च बहुधा वार्यमाणोऽपि दिव्यसुखलोलुपः स सबान्धवः

(घ) क्रमं—सम्पादितं पितृविधिनेति शेषः, उपनयनं—वटुसंस्कारार्थं संस्कारविशेषः यस्य तादृशः कृतोपनयनः—कृतोपवीतः (विशे । बहुव्री) अधीता—समधिगता, विद्या—शास्त्रं येन सः अधीतविद्यः,—शास्त्रेऽधीती। दुःखसुखाभ्यां मिश्रितं—संयुक्तं ऐक्यं यत्र तथा ("सर्वेऽपि सुखे सर्वे इति मतिर्मे") दुःखसुखमिश्रं—यथाविधदुःखेन यथाविधया सुखेन वर्धितः मतिमत्त्व।

(ङ) वहरति,—पूर्वावधि इत्यादि (विशे । बहुव्री)। बान्धवैः—ज्ञातिभिः।

(च) काले—उपयुक्तसमये प्रबोधिनी—कारिका यद्वा—कालस्य—समयस्य कोऽयं समयः यदाऽयमीदृशतया वर्तितोऽसि इत्येवंरूपस्य प्रबोधिनी आत्मप्रबोधिनी—निजात्मज्ञानविषयज्ञापिकामित्यर्थः। करुणा श्रीलमस्य कारुणिक—दयालुः [करुणा + ठञ्' (४।४।६२ पा) इति ठक्]। प्रायुङ्क्त—प्रयोजितवान् (प्र+युज+लङ्-त)।

(छ) विद्यया—वाराधितया इष्टसम्पादनक्षमविद्ययैव साध्यं—प्रापणीयं साध्यमिति यावत् यत् फलम्—इष्टसम्पादनलक्षणमित्यर्थः विद्यासाध्यफल—विद्याप्रयोगेष्टसम्पादनसामर्थ्यमित्यर्थः। निषेधकैः,—निवारकैः (नि+षिध+ण्वुल् कर्तरि)। पर्यवारि—पर्यवेष्टि [परि+आ+वर्जि वृञ्-लुङ् चिण् भावकर्मणोः (३।१।६६ पा) इति त मध्ये परे चिण् "चिणो लुक्" (६।४।१०४ पा) इति तस्य लुक्]।

(ख) सज्जितचितं नदीतीरमगात्। तत्राऽऽगत्य च वृद्धौ पितरौ भार्य्यां बालापत्यानि च (ग) रुदन्ति दृष्ट्वा मोहात् पुनरचिन्तयत्,—"कष्टम्। अनलं विशतो मे सर्वे इमे स्वजना म्रियन्ते, न च गुरोस्तद्वचनं सत्यं वा मृषा जानामि, तत् किम् अग्निं प्रविशामि? उत गृहम्? अथवा गुरोस्तद्वचः कथं मिथ्या तादृशप्रभावशालिनः? तदग्निमेव प्रविशामि कामम्" इति पर्य्यालोच्य स चन्द्रस्वामी अग्निमेव प्राविशत्; प्रविश्य च अनुभूतहिमस्पर्शो विस्मितः वह्नेः शान्तभयः तस्मात् नदीतोयात् उत्थाय तटमवाप। ततोत्थाय स्थितं त गुरु दृष्ट्वा पादयोर्निपत्य पृच्छन्त तम् अग्निशैत्यान्त सर्वं वृत्तान्तमवर्णयत्।

ततः स गुरुस्तमुवाच,—"वत्स। मन्ये त्वया कश्चिदत्र (घ) अपचारः कृतः, अन्यथा अग्निः कथ ते शीतो जातः? एतस्या विद्यायाः साधने एतद्धि अदृष्टम्"। तदाकर्ण्य स चन्द्रस्वामी प्रावदत्,—"भगवन्। नात्र कश्चिन्मयाऽपचारः कृतः स्मर्य्यते"। ततः स तद्गुरुः जिज्ञासुस्तां विद्यां सस्मार, न च सा तस्य वा तच्छिष्यस्य (ङ) आविरभूत्। अथ तौ नष्टविद्यौ विषण्णौ ततो जग्मतुः"।

(ख) सज्जिता—कल्पिता, चिता—मृतशय्या यत्र त सज्जितचित—प्रस्तुतीकृतचितिक (विण०। बहुव्री०)।

(ग) रुदन्ति—क्रन्दन्ति (विण०। रुद+शतृ, तामि)। कष्ट—खेदसूचक-मव्ययम्। कामम्—अनिच्छया स्वीकारार्थकमव्ययम् ("अकामानुमतौ कामम्" इत्यमरः)। वह्नेः,—अग्ने. ["भीत्रार्थाना भयहेतु" (१।४।२५ पा०) इत्य-पादाने ५मी०]।

(घ) अपचार,—निषिद्धाचरणमित्यर्थ, अदृष्ट—दुर्भाग्यमित्यर्थ.।

(ङ) आविरभूत—प्रकाशिताऽभूत [आविस्+भू+लुङ् द "ऊर्य्यादिचि-

इति कथामाख्याय वेतालस्तं भूपं पप्रच्छ,—"राजन्! संशयमिमं मे (घ) छिन्धि, केन हेतुना विहितेऽपि यथोद्दिष्टे कर्मण्यपि विद्या तयोर्नष्टा?"। एतदाकर्ण्य स राजा तं वेतालं प्रत्यबोधयत्,—"योगेश्वर! जाने, भवान् मे कालम् एव (ङ) क्षिपति, तदपि ते ब्रवीमि दुष्करेणापि कर्मणैव पुरुषस्य न सिद्धिर्लभ्या, शुद्धेनैव कर्मणा। तत्रास्य (च) मन्दस्य विप्रयूनश्चित्तं प्रबोधितमपि यत् विचकम्पे स्म, तेनास्य विद्या सिद्धिं न गता, चण्डालदानाच्च गुरोर्विनष्टा"। इति तस्य नृपस्य वाक्यं निशम्य स वेतालः पुनः स्वं निलयं प्रत्यपद्यत। राजाऽपि पर्यभिवेशयन् तमन्वेष्टुं धावति स्म।

अथ एकोनविंशकथा।

अथ राजा पुनः शिंशपातलं गत्वा वेतालं स्कन्धे चारोप्य

[illegible] (१।४।८१ पा) इत्यनेन [illegible] पठितस्य [illegible] "ते प्राग्धातोः" (१।४।८० पा) इति पूर्वनिपातः। [illegible] इत्यमरः)।

(घ) छिन्धि—कृन्त अपनोदयेत्यर्थः (छिद+लोट् हि)। विहिते—अनुष्ठिते यथोद्दिष्टे—यथोपदिष्टे उपदेशानुसारेणेति यावत्।

(ङ) क्षिपति—प्रेरयति अतिवाहयति इत्यर्थः (क्षिप+लट्-तिप्)। दुष्करेण—[illegible] ([illegible])।

(च) मन्दस्य—मूढस्य अज्ञस्य वा ("मन्दः [illegible]" इति [illegible])। विचकम्पे स्म—[illegible] (वि+कम्प+[illegible])। "[illegible]" इति मेदिनी)।

तथैव प्रातिष्ठत, वेतालोऽपि तं गच्छन्तं (क) न्यगादीत्,— "राजन्! अपरा हृद्या कथां ते आख्यामि, श्रूयताम्,—

अस्ति वक्रोलकं नाम सुरपुरोपमं पुरम्। तस्मिन् सूर्य्यप्रभो नाम इन्द्रसमः भूपतिरासीत्, यः (ख) सौकर्य्योद्यतया मूर्त्या दत्तानन्दो हरिरिव वसुन्धरामिमां समुद्धृत्य चिरं

(क) न्यगादीत्—अवादीत् (नि+गद+लुङ् द)।

(ख) सुकर एव सौकर्य्यं (स्वार्थे ष्यञ्) तस्मिन् सौकर्य्ये—प्रजानां सुखसम्पादके कर्म्मणीत्यर्थः, उद्यतया—प्रवृत्तया, यद्वा,—सूकरस्य—आदिवराहस्य कर्म्म सौकर्य्यं—पृथ्वीभारवहनरूपमित्यर्थः, तस्मिन् उद्यतया—पृथ्वीभारवहने कृतोद्योगयेत्यर्थः, यद्वा,—सूकरस्य इव सौकरी तया सौकर्य्या—सूकरसम्बन्धिन्या, आदिवराहसम्बन्धिन्या इत्यर्थः, विपद्वारिधिनिमग्नपृथ्वीसमुद्धरणक्षमत्वादिति भावः, अस्मिन् पक्षे इव-शब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तया इव, उन्नतया—उन्नतया इत्यर्थः, विष्णुपक्षे,— सूकरस्य इयं सौकरी (सूकरशब्दः दन्त्योऽपि दृश्यते, तथा च,—"तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांशव" इति श-भेदः) तया सौकर्य्या—वाराह्या, वराहसम्बन्धिन्या इत्यर्थः, तथा उद्यतया—क्रमवर्द्धनेन अत्युच्छ्रितयेत्यर्थः। हरिरिवेति।— हरिर्यथा जलधिजलनिमग्नां वसुधामिमां दन्तेन समुद्धृत्य चिरं बभार, तथा अयं राजाऽपि विपद्वारिधिमग्नां पृथ्वीं स्वभुजबलेन समुद्धृत्य चिरं बभार इत्यर्थः। वराहरूपिणो हरेः पृथिव्युद्धरणकथा हरिवंशे यथा,—"ततो महात्मा मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत्। किं नु रूपमहं कृत्वा उद्धरेयं वसुन्धराम्॥ जले निमग्नां धरणीं येनाहं वै समुद्धरे। इति सञ्चिन्त्य मनसा हरिर्नारायणः प्रभुः॥ जलक्रीडारुचिस्तस्मात् वाराहं रूपमस्मरत्। हरिरुद्धरणे युक्तस्तदाऽभूदस्य भूमिपुत्रक"॥ इत्यारभ्य—"रूपमास्थाय विपुलं वाराहममितं हरिः। पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रसातलम्॥ * * *। भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ द्रागथ प्राविशत् गुरुः। अद्भिः सञ्छादितामुर्वीं स तामार्च्छत् प्रजापतिः॥ रसातलजले मग्नां रसातलतलं गतः। प्रभुर्लोकहितार्थाय दंष्ट्राग्रेणोज्जहार गाम्॥ ततः स्वस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवीधरः। मुमोच पूर्वं सहसा धारयित्वा धराधरः॥ ततो जगाम निर्वाणं मेदिनी तस्य धारणात्। चकार च नमस्कारं तस्मै देवाय विष्णवे॥ एवं यज्ञवराहेण भूत्वा लोकहितार्थिना। उद्धृता पृथिवी देवी सागराम्बुधरा पुरा"॥ इत्यन्तेन।

भुजे बभार। यस्य च (ग) प्रभोः धूमाखण्डेषु चन्द्रपातः, शृङ्गारे मारसंतापः, द्वाःस्थेषु हेमदण्डा राष्ट्रेषु चासन्। इत्थं सर्वसम्पदाधारस्य तस्यैका (घ) अनिर्वृतिरासीत् यत् अन्तःपुरिकासु स्थितास्वपि पुत्रो नोदपद्यत।

अत्रान्तरे ताम्रलिप्त्यां पुरि धर्मपालो नाम धनवतामग्रणीर्महावणिक् प्रतिवसति स्म। तस्य धनवती नाम एका कन्या विद्याधरीव शापात् सुरलोकाद्विच्युता समजनि। तस्यां यौवनस्थायां स वणिक् पञ्चतामवाप। ततश्च सव

(ग) प्रभोः,—चन्द्रिमस्य राज्ञ इत्यर्थः, धूमाखण्डेषु—धूमसम्पर्केषु मेघादौ इति शेषः, धूमाखण्डेषु चन्द्रपातः न तु लोकपीडादिषु, पवित्रस्य राज्ञः प्रजा प्रभावतस्तु दुःखलवस्य सूचितम् एवमुत्तरत्रापि बोध्यम्। मारसंतापः,—कन्दर्प योऽस्मीत्याऽऽस्ताप परस्परं कामसम्भाविनी व्यथा इत्यर्थः, न तु प्रजाऽऽरम्भ विषये मारसंतापः—परस्परं वधविवादी व्यथा (मारो वधो मरे विघ्ने" इति मेदिनी। "संतापो मानसं मिव" इत्यमरश्च) द्वारि तिष्ठतीति तेषु द्वाःस्थेषु —द्वारपालेषु ["प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः" इत्यमरः। द्वार् +स्था + "सुपि—" (३।२।४ पा) इति कः] हेमदण्डाः,—सौवर्णयष्टिविशेषा तेषां तद्धस्तस्य चासाऽऽस्मादिति भावः, न तु प्रजासु कुत्रचित् हेमदण्डाः,—पर स्त्रीगमनादिदोषेण अपरिमितसुवर्णप्रदानरूपदण्डा इत्यर्थः, "वधे सुवर्णस्य सुवर्ण संज्ञम्" इत्युक्तेः। सुवर्णदण्डविधानार्थं अपराधी यथा मनो —"न तथार्या परस्त्रीमि प्रतिविद्य समाचरेत्। निर्विशो आपमानस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति" इति। अग्निपुराणे ह्युक्तं यथा —"प्रतिसुप्तायाममन्तायां सुवर्णं दण्डयेत् नृपः। दण्डयेच्च न च पात्री पत्नीषा प्रमेयेतम्। न तु दण्डा मर्त राज्ञा सुवर्ण चाऽप्यरक्षिता। इत्यत्र निषण्णं कृत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति"। इति। अनेन तस्य राज्ये न कोऽपि अशिष्टतयोदा चासन् इति व्यक्तितम्।

(घ) निर्वृतिः,—सुखं ("निर्वृतिः स्वस्थितावस्तं गमने च सुखे स्मृता इति मेदिनी) सा न भवतीति अनिर्वृतिः —असुखम्। यस्य पुरस्य इमाः अन्तःपुरिकाः तासु अन्तःपुरिकासु—अवरोधवर्तिनीषु पत्नीषु इत्यर्थः। न उदपद्यत—न समजायत बह्वीषु पत्नीषु वर्तमानास्वपि एकोऽपि पुत्रः तस्य नाभवदित्येव चतुर्गुणमनुतापमिति निष्कर्षः।

(ङ) राजसाहाय्यात् तद्गोत्रजैराक्रान्तम्। ततो हिरण्यवती नाम तस्य वणिजो गेहिनी (च) अप्रकटस्थितानि रत्नाभरणानि गृहीत्वा तया दुहित्रा धनवत्या साकं दायादभयात् पलाय्य गुप्तं निशि गृहात् निर्ययौ। सा (छ) वहिरन्तश्च ध्वान्तेनान्धकारिता सुताहस्तावलम्बिनी कृच्छ्रात् पुरात् वहिः प्रायात्।

तत्र (ज) सन्तमसे यान्ती विधियोगात् अलक्षितं शूलाग्रारोपितस्थितं चौरम् असेन अताडयत्। स चौरः,—"मम जीवः (झ) त्वदंसाग्रघट्टनया अधिकपीडितः, हा! क्षते क्षारमेतन्मे केन दत्तम्?" इत्यभाषत। ततः सा वणिग्वधूः,—"कोऽसि?" इति भयात् पप्रच्छ। ताञ्च चौरः

(ङ) राजसाहाय्यात्—तद्देशीयराज्ञ आनुकूल्यात्, तस्य—धनपालस्य, गोत्रजैः,—वंशजैः ("सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ। वंशोऽन्ववायः सन्तानः" इत्यमरः) तद्गोत्रजैः,—धनपालस्य ज्ञातिभिः, आक्रान्तम्—अधिकृतं, बलाद्गृहीतमिति यावत्।

(च) अप्रकटम्—अप्रकाशं यथा तथा, अप्रकटे—अप्रकाशे स्थाने इति वा, स्थितानि—रक्षितानि अप्रकटस्थितानि—अन्येषामज्ञाततया स्थापितानि, गुप्तानीति यावत्। गुप्तम्—अप्रकाशम्, अन्यैरलक्षितं यथा तथेत्यर्थः।

(छ) वहिरन्तश्च ध्वान्तेन वहिर्ध्वान्तेन—वाह्यान्धकारेण, नैशान्धकारेणेत्यर्थः, अन्तर्ध्वान्तेन—आन्तरान्धकारेण, चित्ताप्रसादरूपेणेत्यर्थः, अन्धकारिता—कृतान्धकारा, आच्छन्ना इत्यर्थः, वाह्यान्धकारेणाच्छन्ना सती अदृष्टा, आन्तरान्धकारेण चाक्रान्ता सती अप्रसन्नचित्ता इति भावः।

(ज) सन्तमसे—विष्वक्तमसि, सर्वदिग्व्यापिन्यन्धकारे इत्यर्थः [सम्+तमस्+"अवसमन्धेभ्यस्तमसः" (५।४।७९ पा०) इति समासान्तः अ-प्रत्ययः। "तमः। विष्वक् सन्तमसम्" इत्यमरः]। विधियोगात्—दैववशात्। शूलाग्रे—शूलोपरि, आरोपितम्—उत्तोलितञ्चेति तत् स्थितञ्चेति शूलाग्रारोपितस्थितं—राजपुरुषैः शूलशिखराधिष्ठापितावस्थितम् (विशेषणसमासः)।

(झ) तव असाग्रेण—स्कन्धप्रान्तेन, स्कन्धदेशेनेति यावत्, घट्टना—ताडना तया असाग्रघट्टनया—स्कन्धाघातेन। क्षते क्षारमित्यत्र इव-शब्दः लुप्तो द्रष्टव्यः, क्षतस्थाने लवणप्रयोग इवेत्यर्थः, एतत्—घट्टनमित्यर्थः।

प्रत्यवाच,—"अहं चौरः इति (ञ) सूचितः, अद्यापि शूले स्थितस्यापि पापस्य मे असवः नोत्क्रामन्ति । भवतु आर्ये ! ब्रूहि मे, का त्वम् ? क्व च प्रयासि ?" इति । तदाकर्ण्य सा वणिक्‌पुत्री सर्वं (ट) उदन्तं तमाह स्म, तावच्च भगवान् श्वेतभानुः प्राचीमुखमुदभासयत् । ततो दिक्षु (ठ) प्रकाशासु स चौरस्तां वणिक्‌सुतां धनवतीं दृष्ट्वा तां तन्मातरमुवाच,—"आर्ये ! शृणु मे एकां प्रार्थनां, काञ्चनसहस्रं ते दास्यामि, त्वमिमां ते सुतां मह्यं देहि" । "किमेतया दत्तया ते ?" इति सस्मितं तया अभिहितः स चौरः पुनरब्रवीत्,—"नास्ति मे गतायुषः पुत्रः, न चापुत्रो (ड) लोकानश्नुते, तदेषा मदाज्ञया कुतश्चित् पुत्रं जनयेत्, स मे क्षेत्रजः पुत्रो

(ञ) सूचितः—विद्धः, छिद्रित इत्यर्थः (सूचना व्यधने दृष्टौ गन्धनेऽभिनयेऽपि च इति मेदिनी) राजपुरुषैरिति शेषः। असवः—प्राणाः ("पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः" इत्यमरः) उत्क्रामन्ति—उत्पतन्ति बहिर्निर्गच्छन्तीत्यर्थः [उद् + क्रम + लट् अन्ति क्रमः परस्मैपदेषु (७।३।७६ पा) इति दीर्घः]।

(ट) उदन्तम्—निजवृत्तान्तं ("वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्" इत्यमरः)। आह स्म—उवाच [ब्रू + लट् तिप् ब्रुवः पञ्चानाम्—" (३।४।८४ पा) इति तिपो णल् ब्रुव आहादेशः]। श्वेतः,—शुभ्रा भानवः—किरणा यस्य सः श्वेतभानुः —सितांशु चन्द्र इत्यर्थः, प्राची,—पूर्वा दिक्. मुखम्—अग्रभागः, तत् प्राचीमुखम्—पूर्वदिग्वदनम् उदभासयत्—उद्दीपयत् (उद् + भास + णिच् + लङ् द), दीपयामासेति भावः ।

(ठ) प्रकाशासु—स्फुटासु चन्द्रोदयेनान्धकारापगमात् प्रकाशयुक्तासु सतीषु इत्यर्थः ("प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात् प्रकाशवत्यपि स्फुटे" इति विश्वः)।

(ड) लोकान्—स्वर्गादिलोकानित्यर्थः अश्नुते—प्राप्नोतीत्यर्थः (अश + लट् ते)। कुतश्चित्—कस्माच्चित् पुरुषान्तरात्। क्षेत्रे—स्वस्य पत्न्यां जीवतः मृतस्य वा क्लीबस्य वा इति यावत् जातः—पुरुषान्तरेण समागमाज्जनितोऽपि उत्पादकस्य न स क्षेत्रजः —पुत्रः, स्वक्षेत्र उत्पन्नस्य जीवतः मृतस्य वा । अपुत्रस्य पितृमातृके च पुत्र

भविता, इत्यहमेतां प्रार्थये, तन्मे मातः! सफलयाभीप्सितम्”। तदाकर्ण्य सा वणिग्योषित् लोभात्,—“तथा” इति प्रतिपद्य कुतोऽपि (ढ) सलिलमानीय चौरस्य तस्य पाणौ,—“सुतेयं मे तुभ्यं दत्ता” इति अपातयत्।

अथ स तद्दुहितरि यथोक्तामाज्ञां दत्त्वा तां वणिग्योषितमवादीत्,—“गच्छ मातः! अमुष्य वटस्य अधः खनित्वा तन्मे रक्षितं स्वर्णसहस्रं गृहाण। (ण) गतासोश्च मे देहं युक्त्या दाहयित्वा, अस्थीनि तीर्थे निक्षिप्य च,ससुता वक्रोलकं पुरं व्रज, तत्र सूर्य्यप्रभे राजनि सौराज्यसुखिते जने निरुपद्रवनिश्चिन्ता यथेच्छं स्थास्यसि” इत्युक्त्वा तृषितः तयोपाहृतं जलं पीत्वा शूलव्यथया समुत्क्रान्तजीवितः समभवत्। ततः सा वणिक्पत्नी गत्वा तस्मात् वटवृक्षतलात् स्वर्णं गृहीत्वा

क्षेत्रजो मतः” ॥ इत्युक्तलक्षणक द्वादशविधपुत्रमध्ये पुत्रभेद इत्यर्थ [क्षेत्र+जन+“सप्तम्यां जनेर्डः” (३।२।९७ पा०) इति ड। “क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थान-कलत्रयोः” इति मेदिनी]। इति—अस्माद्धेतो (अव्य०)। सफलय—पूरय इत्यर्थः; (सफलशब्दात् करोत्यर्थे णिचि लोट्-हि)।

(ढ) सलिलमिति।—दानकाले हस्ते जलप्रदानस्य शास्त्रसम्मतत्वात्, तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—“द्रव्यस्य नाम गृह्णीयात् ददानीति ततो वदेत्। तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः” ॥ इति। आपस्तम्बेऽप्युक्तं,—“सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि यथाश्रुति वीहारे” इति।

(ण) गतासोः,—गतप्राणस्य, मृतस्येत्यर्थः। युक्त्या—न्यायेन, यथाविधि इत्यर्थः, यद्वा,—युक्त्या—योगेन, केनचिदुपायेनेत्यर्थः (“युक्तिः स्त्री न्याययोगयोः” इति मेदिनी)। सौराज्येन—सुराजत्वेन हेतुना, सुखिते—सञ्जातसुखे सौराज्यसुखिते—राज्ञः सुशासनगुणेन प्राप्तसुखे इत्यर्थः। निरुपद्रवेण—उपद्रवराहित्येन हेतुना, निश्चिन्ता—निर्भावना निरुपद्रवनिश्चिन्ता—निर्विघ्ननिर्भावना सती (विण०। ३या तत्पु०)। उपाहृतम्—आनीतम् (उप+आ+हृ+क्तः)। समुत्क्रान्तम्—अपगतं, जीवितं—जीवनं यस्य तादृशः समुत्क्रान्तजीवितः,—विगतप्राण इत्यर्थः, (विण०। बहुव्रीo)

ससुता सुगुप्तं भर्तुः सुहृदो गृहमगात्। तत्र स्थित्वा च युक्त्या तच्चौरकलेवरं दाहयित्वा तदस्थीनि च तीर्थेषु क्षेपयामास।

अथान्येद्युर्गृहीतगुप्तार्था ससुता प्रयान्ती क्रमेण वक्रोलकं पुरम् आससाद। तत्र वसुदत्तनाम्नो वणिजः सकाशात् गृहमेकं क्रीत्वा तया धनवत्या सुतया सह तस्मिन्नुवास। तस्मिंश्चावसरे विष्णुस्वामीति कश्चित् (त) उपाध्यायस्तत्र वसति स्म, तस्य मनःस्वामी नाम अतिरूपवान् कश्चित् विप्रः शिष्योऽभवत्। स (थ) विद्याभिजनसम्पन्नोऽपि यौवनवशः तत्रत्यां हंसावलीं नाम विलासिनीं चकमे। सा च (द) सौवर्णदीनारशतपञ्चकं भाटिम् अन्वहमयाचीत् तावन्ति च धनानि अप्राप्य असौ विप्रयुवा नितरां क्षामवपुश्चिन्तयाऽऽकुलोऽभवत्। एकदा सा वणिक्सुता हर्म्यस्था तादृशं क्षामकलेवरमपि (ध) अभिरामं तं युवानं दृष्ट्वा तद्रूपेणाऽऽकृष्टचित्ता भर्तुश्चौरस्य आदेशं स्मरन्ती मातरमुवाच,—"अम्ब! विप्रसुतस्यास्य रूपयौवने विलोकय नयनामृतवर्षिणी पश्य"। एतद्वाक्यं तस्मिन्

(त) उपाध्याय —"एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः। योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते॥" इत्युक्तलक्षण अध्यापक (उपाध्यायो ऽध्यापक" इत्यमरः)।

(थ) विद्या—ज्ञानम् अभिजन,—कुलं वंशमात्रमित्यर्थः, यद्वा— अभिजन,—ख्याति ("अभिजनः ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलेऽपि च। कुलेऽपि च पुमान् इति मेदिनी) ताभ्यां सम्पन्न —युक्तः विद्याभिजनसम्पन्न —विद्याकुल समन्वित विद्याख्यातिसमन्वितो वा (विद्या । द्वन्द्व तत्पु)। विलासिनी—योषित् वारविलासिनीति यावत् चकमे—कामयामास (कम+लिट् प)।

(द) सौवर्णदीनारशतपञ्चकं—पञ्चशतस्वर्णमुद्राः भाटिं—वेश्याभृतिः। क्षामं—क्षीणं वपुः —शरीरं यस्य स क्षामवपुः —कृशाङ्गः।

(ध) अभिरामं—मनोहरम्। आदेशम्—आज्ञां कुतश्चित् पुरुषान्तरात् चैतन्य पुत्रोत्पादनरूपमिति भावः। यद्य—मार्गे परित्यक्तनामधेयं । नयनयोः,—चक्षुषोः

(न) बद्धभावां तामवेत्य सा वणिक्पत्नी व्यचिन्तयत्,—"दुहिता मे भर्त्तुराज्ञया कश्चित् सुतार्थं वरणीयः, तस्मादेष एव किं नाभ्यर्थ्यते ?" इत्यालोच्य कामपि चेटीं तमानेतुं व्यसृजत्। सा च चेटी विजने गत्वा तस्मै (प) तत्सन्देशं शशंस। स च द्विजयुवा (फ) व्यसनी तदाकर्ण्य तामभाषत,—"यदि हंसावलीहेतोः दीनारशतपञ्चकं मह्यं दीयते, तदा एकां यामिनीं गच्छामि"। इति तेनोक्तया चेट्या आगत्य तथैवोक्ता वणिक्स्त्री तस्या हस्तेन तस्मै तद्धनं प्राहिणोत्। तदादाय मनःस्वामी तस्या दुहितुरावासं ययौ, आगत्य च स (ब) चकोर इव ज्योत्स्नां तां ददर्श ननन्द च। तया सम (भ) सम्भोगलीलया तां रात्रिं नीत्वा प्रातः सुगुप्तं निर्गत्य यथाऽऽगतमगात्। साऽपि वणिक्सुता तस्मात् सगर्भाऽभूत्।

अमृत—सुधामिव, वर्षत,—सिञ्चत इति तादृशं नयनामृतवर्षिणी—नेत्रसुधास्राविणी, नयनतर्पणकरी इत्यर्थः (विण०। वृष+ग्रहादित्वात् णिनिः)।

(न) बद्ध,—असुक्त, सुदृढं सञ्जात इत्यर्थः, भाव,—अभिप्राय, चित्तविकार इति यावत्, यस्याः सा तां बद्धभावां—जातानुरागामित्यर्थः (विण०। बहुव्री०)। वरणीय,—सत्कारपूर्वकं नियोजनीयः, भर्तृस्थाने इति शेषः। चेटी—दासीम्। व्यसृजत्—प्रेरयदित्यर्थः (वि+सृज+लङ्-द)।

(प) तस्याः,—हिरण्यवत्या धनवत्या वा, सन्देश—वाचिकं, वाक्येन यत् कथितं तदित्यर्थः ("सन्देशवाग् वाचिकं स्यात्" इत्यमरः), तत्सन्देशं—तस्या वचनमित्यर्थः, शशंस—कथयामास (शन्स+लिट्-णल्)।

(फ) व्यसनी—स्त्र्यासक्त, कामासक्त इति यावत्, यद्वा,—व्यसनी—पापी, अशुभाचारी वा, सर्वदैव वेश्याऽऽसक्तत्वादिति भावः, हंसावलीलाभे निष्फलोद्यमी वा ("व्यसनन्त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु। दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे" इति मेदिनी)।

(ब) चकोर इव ज्योत्स्नां—चकोरो यथा ज्योत्स्नां दृष्ट्वा नन्दति, तथा सोऽपि तां दृष्ट्वा ननन्देत्यर्थः।

(भ) सम्भोगलीलया—सुरतक्रीडया।

अथ कालेन सा सुलक्षणं पुत्रमसूत। तां सुतोत्पत्त्या परितुष्टां समालक्ष्य निशि हरः स्वप्ने (म) सदर्शितवपुरादिदेश, —"हेमसहस्रेण युक्तम् इमं शिशुं राज्ञः सूर्य्यप्रभस्य द्वारि नीत्वा मञ्जूषां न्यस्य त्यज, एवं ते क्षेमं भविता" इति समादिष्टा प्रातरेव सा वणिक्सुता तन्माता च प्रबुध्य अन्योन्यमूचतुः तत्यजतुश्च भगवत्प्रत्ययात् तं राजद्वारं नीत्वा बालकम्। (य) तावच्च तमपि सूर्य्यप्रभं पुत्रचिन्तासन्तप्तं नृप स्वप्ने भगवान् वृषध्वजस्तथैव समादिशत्—"राजन्! उत्तिष्ठ, सिंहद्वारि तवात्मजो बालकः तिष्ठति केनापि स्थापितो ऽतिसुलक्षणः सकाञ्चनः, तं द्रुतं गृहाण"। इति प्रभुणा ऽऽदिष्टः स राजा प्रातः प्रबुध्य तथैव द्वाःस्थे प्रविश्य विश्वस्तः स्वयं निर्ययौ। दृष्ट्वा सिंहद्वारे सहेममञ्जूषं शिशुं (र) रेखा च्छत्रध्वजाङ्कपाणिपादं सुमाऽऽकृतिं,—"प्रभुणा दत्तोऽयं

(म) सदर्शितं वपु,—निजविग्रह येन तादृश सदर्शितवपु —निजमूर्ति सन्दर्शितवान् (शिव । महेशो)। मञ्जूषा—पेटिका ("अथ पेटकपेटा मञ्जूषा इत्यमरः) निहितं यस्य तादृशं मञ्चकं—पर्यङ्काधिष्ठितम् [मञ्च + स्था + णिच् (३।२।३ पा) इति क्त]। क्षेमं—कुशलम्। प्रबुध्य—जागरित्वा। समदधि—हरे, प्रत्ययात्—विश्वासात् भगवत्प्रत्ययात्—शिववाक्ये विश्वासविशिष्टा [illegible] (अत्र ल्यप्)।

(य) तावत्—तदा यदा वणिक्सुता समाधत्ता सती यथादिष्टम् तदैवेत्यर्थः। वृष ध्वज,—चिह्नं यस्य स वृषध्वज,—महेशः तस्य वृषवाहनत्वादिति भाव।

(र) रेखा—ध्वजाकारचिह्नविशेष छत्र—छत्राकारचिह्नविशेष, ध्वज—पताकाकारचिह्नविशेष, तैषाम् अङ्क —चिह्नं रेखा वा तदाकृतिरेखा इत्यर्थ, तस्य —तैषाम् अङ्क,—अङ्कम् लक्षणान्वितमित्यर्थ (यथा तथा चैतादिचिह्नरेखाऽऽभिमुख्ये। लक्षणान्वितौ पाणौ पादौ च भवति) पाणिपादे—करचरणे यस्य तं रेखाच्छत्रध्वजाङ्कपाणिपादं—छत्रध्वजाकारा विशिष्टकरचरणं रेखाचिह्नं राजचिह्नत्वात् राजलक्षणान्वितमिति भाव, सुमाऽऽकृति

समुचित पुत्रः” इति सानन्दं ब्रुवन्, स्वयं बाहुभ्यां गृहीत्वा अन्तःपुरं विवेश ; महोत्सवं कृत्वा च द्वादशेऽहनि पुत्रं नाम्ना चन्द्रप्रभमकरोत्। इत्थं स राजपुत्रश्चन्द्रप्रभः क्रमेण (ल) वपुषेव गुणौघेनापि आश्रितानन्ददायिना सर्वान् समनुरञ्जयन्, शनैर्युवा सन् शौर्य्यौदार्य्यश्रुतादिभिरावर्जितप्रकृतिमण्डलः पृथिवीभारवहनक्षमः समजायत।

अथ सूर्य्यप्रभः पिता तादृशं तं दृष्ट्वा राज्ये अभिषिच्यैव वृद्धो वाराणसीं ययौ। ततश्च तस्मिन् (व) नयशालिनि तनये पृथ्वीं शासति स राजा तत्र वाराणस्यां तीव्रतपसा तनुमजहात्। ततः स धार्मिको नरपतिः चन्द्रप्रभः पितृनिधनं श्रुत्वा (श) अनुशोच्य कृतक्रियः सर्वान् सचिवान् अभ्यधात्,—

—सुन्दराकारमित्यर्थः। समुचितः,—सुयोग्य इत्यर्थः। द्वादशेऽहनि—द्वादशदिवसे, तत्रैव नामकरणस्य श्रुतिविहितत्वात्, यदुक्तम्,—“एकादशे द्वादशे वा पिताऽस्य नाम कुर्य्यात्” इति श्रुतिः।

(ल) वपुषेव—शरीरेणेव, गुणौघेनापि—गुणसमूहेनापि, रमणीयमूर्त्तिर्यथा आश्रितजनानामानन्ददायिनी अभूत्, तस्य गुणराशिरपि तथैव आनन्ददायकः अभूत्, रूपवान् गुणवांश्च स आसीत् इति भावः। समनुरञ्जयन्—प्रीणयन् (सम्+अनु +रञ्ज+णिच्+शतृ)। शौर्य्य—शूरत्वम्, औदार्य्यम्—उदारता, दानशीलता इत्यर्थः, श्रुत—शास्त्रज्ञानं तदादिभिः शौर्य्यौदार्य्यश्रुतादिभिः,—वीरत्वदातृत्वविद्यावत्त्वादिभिः, आवर्जित—वशीकृत, प्रकृतिमण्डल—पौरवर्गः (“प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः। योनौ लिङ्गे पौरवर्गे” इति मेदिनी) येन स आवर्जितप्रकृतिमण्डलः,—वशीकृतप्रजासमूहः (विश०। बहुव्री०)।

(व) नयेन—नीत्या, नीतिशास्त्रानुमोदितव्यवहारेणेत्यर्थः, शालते—शोभते, सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति तादृशि नयशालिनि—राजनीत्यभिज्ञे [नय+शाल +“बहुलमाभीक्ष्ण्ये” (३।२।८१ पा०) इति णिनि.]। अजहात्—अत्यजत् (हा+लङ्-द)।

(श) अनुशोच्य—शोकं कृत्वा (अनु+शुच+णिच्+ल्यप्), पितरमिति शेषः, कृता—सम्पादिता, क्रिया—कर्म, श्राद्धादिकर्म इत्यर्थः, यद्वा,—क्रिया—

"तातस्य केनापि नाहमनृणो भवितुं क्षम, तथाऽपि स्वहस्तेन अस्य एकां निष्कृतिं ददामि गङ्गायामस्य अस्थीनि नीत्वा क्षिपामि, गयाञ्च गत्वा मत्पितृभ्य पिण्डं ददामि, एतत्प्रसङ्गेन च मे तीर्थयात्रा भविष्यति"। इत्युक्तवन्तं राजानं मन्त्रिणो व्यज्ञापयन्—"देव! न तावदिदं ते वक्तुं युक्तं, राज्यं हि (क) बहुच्छिद्रं पितुरपक्रिया च ते पुरोहितेनापि सम्पद्यते। (ख) स्वधर्मपालनात् तीर्थयात्रा न तु साधीयसी बहुपायं च पान्थत्वम्? नित्ययुत पार्थिवस्य च?"। इति मन्त्रिणां वचः समाकर्ण्य चन्द्रप्रभोऽब्रवीत्—"अलं (ग) विकल्पेन, पितुर्यं अवश्यमेव मया गन्तव्यम्, तीर्थानि च मया गन्तव्यानि यावत् अहं शक्नोमि, पश्चात् क्षणविनश्वरे शरीरे को वेत्ति

निष्कृतिं—प्रायश्चित्तादिना विशुद्धिकरणात् प्रतीकारम् (निष्कृतिः पूजाप्रत्युपकारयोः। कारणे निष्कृती पूजाप्रत्युपकारयोः इति मेदिनी) [illegible]—निरतिशयेन इदम् [illegible] (निष्कृ [illegible])। [illegible]—[illegible] (अति+आ+[illegible] [illegible]— (३।३।०७ पा) इति [illegible])। निष्कृतिम्—[illegible] यथा—निष्कृतिम्—उद्धार, [illegible] पिण्डदानेन [illegible] भावः।

(क) बहूनि छिद्राणि—दूषणानि रिपुप्रवेशादिदोषा यस्य (छिद्रं बिलं रन्ध्रं दूषणं च। छिद्रं दूषणरन्ध्रयो इति हैमकोशः) [illegible] बहुच्छिद्रं—प्रभूतदोषाऽऽकरमित्यर्थः राजानुपस्थितौ [illegible] रिपुभि आक्रमणादिकं भयं भवति इत्यादि भावः पितुरपक्रिया—और्ध्वदेहिकक्रिया पितृउपकारकारणम् [illegible]।

(ख) स्वधर्मपालनात्—प्रजापालनरूपराजधर्मपरिपालनात् [illegible]। [illegible] इति साधीयसी—श्रेष्ठतरा [साधु+ [illegible]— (५।३।५७ पा) इति ईयसुनि [illegible] (६।४।१५६ पा) इति [illegible] टिलोपे, तत आवन्तात् ङीप्] बहुपाप—बहुपापजनकमित्यर्थः [illegible] भाविति भावः। नित्ययुत —नित्यं सहितम् [illegible] पान्थत्वाभिगमनमपि [illegible] न भवति इति भावः।

(ग) विकल्पेन—विचारबाहुल्येन [illegible] पितुर्यं—पितु परलोके

किं भावि ? यावदहमागच्छामि तावत् युष्माभिः राज्यं रक्ष्यम्” इति । इत्थं राज्ञो निश्चयं श्रुत्वा मन्त्रिणस्तूष्णीमासन् । ततः स भूपतिः सर्वं (क) प्रयाणसञ्चारं सज्जं चक्रे ।

अथ शुभेऽहनि स राजा स्नातो (ख) हुताग्निः ब्राह्मणानर्चयित्वा, सज्जितं रथमास्थाय प्रयतः शान्तवेगः सामन्तान् राजपुत्रान् पौरजानपदानपि आसीमान्तानुयायिनः सन्निवर्त्य सम्भाष्य च, ब्राह्मणैर्वाहनारूढैः पुरोहितेन च सह प्रतस्थे । गच्छंश्च पथि विचित्रदेशभाषादिविलोकनविनोदितः क्रमात् बहून् देशान् (ग) क्रामन् जाह्नवीं प्राप, ददर्श च तां जलकल्लोलपङ्क्तिभिः जीवानां त्रिदिवारोहसोपानपद्धतिं सृजती-

---

सुखभागायम् इत्यर्थः । भावि—भविष्यतीत्यर्थः [भू+“भविष्यति गम्यादयः” (३।३।३ पा०) इति भविष्यदर्थे णिनिः] ।

(क) सञ्चरति अनेन इति सञ्चारः ते सञ्चारः—गोऽश्वशकटादिकः प्रयाणाय—गमनाय, प्रयाणे—गमनकाले इति वा, सञ्चारः प्रयाणसञ्चारः—यात्रोपयोगियानवाहनादिकमित्यर्थः, यद्वा,—सञ्चार्यते—स्थानान्तरं नीयते यत् तत् सञ्चारम्—आवश्यकीयद्रव्यादिकं, प्रयाणाय प्रयाणे वा सञ्चारं प्रयाणसञ्चारं—यात्रोपयोगिद्रव्यजातमित्यर्थः (४र्थी ७मी वा तत्पु०), सज्जं—सम्भृतं, सङ्गृहीतमित्यर्थः (“सज्जः स्यात् सन्नद्धे सम्भृते त्रिषु” इति मेदिनी) ।

(ख) हुतः—होमेनार्चितः, अग्निर्येन तादृशः हुताग्निः,—अनुष्ठितहोमविधिः (विश० । बहुव्री०) । प्रयतः—पवित्रः, बाह्यशुद्धिसम्पन्न इत्यर्थः (“पवित्रः प्रयतः पूतः” इत्यमरः), शान्तः,—निवृत्तः, वेगः—कामादीनां मनोदोषाणां प्रसरः यस्य स शान्तवेगः,—नियतेन्द्रिय इत्यर्थः (विश० । बहुव्री०), सामन्तान्—स्वराज्यानन्तरवर्तिदेशाधिपान् करदानिति यावत् । आसीमान्तं—राज्यसीमान्तपर्य्यन्तम्, अनुयान्ति ये ते तान् आसीमान्तानुयायिनः,—सीमान्तपर्य्यन्तमनुगमनशीलान् [अनु+या+ग्रहादित्वात् णिनिः, “आतो युक्—” (७।३।३३ पा०) इति युक्] ।

(ग) क्रामन्—अतिगच्छन् [क्रम+लट् शतृ “क्रमः परस्मैपदेषु” (७।३।७६ पा०) इति दीर्घः] । जलस्य कल्लोलपङ्क्तिभिः,—महत्तरङ्गराशिभिः, सोपानवत् उत्तरोत्तरमुच्छ्रायवतीभिरिति भावः (“अथोर्मिषु । महत्सूल्लोलकल्लोलौ”

शिवं, हिमनगप्रभवां गौरीं प्रतीपथगां गङ्गां क्रोडया कृतकेशपक्षां देवर्षिगणवन्दिताम्। ततश्च राजा रथादवरुह्य यथाविधि कृतस्नानविधिः पितुः सूर्यप्रभस्य अस्थीनि गङ्गाऽम्भसि निचिक्षेप। तत्र च यथाविधि दानानि दत्त्वा कृतश्राद्धो रथमारुह्य प्रस्थितः क्रमेण प्रयागतीर्थमवाप। तत्र चोपोष्य कृतस्नानः श्राद्धदानादिकञ्च यथाविधि कृत्वा वाराणसीं जगाम। तस्याञ्च त्रीणि दिनानि उपोष्य वृषभध्वजमर्चयित्वा गयां प्रति प्रययौ।

क्रमेण नानाविधानि वनानि गिरीन् नदीश्चातिक्रम्य (घ) गयाशिरः प्राप। तत्र विधिवत् (ङ) भूरिदक्षिणं श्राद्धं

[illegible]) । त्रिदिवारोहाय—स्वर्गारोहणाय सोपानपङ्क्तिम्—पङ्क्तिरावलिः ("पङ्क्तिः पञ्चाक्षरच्छन्दः" इति मेदिनी) त्रिदिवाऽऽरोहसोपानपङ्क्तिं—स्वर्गारोहणे [illegible] [illegible] सोपानश्रेणिरिव [illegible] [illegible] सोपानपङ्क्तिरिव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति निष्कर्षः । हिमनगप्रभवां—हिमालयनन्दिनीं गौरीं—[illegible] [illegible] [illegible] —[illegible] इति भावः, [illegible] [illegible] [illegible] ("[illegible] [illegible] [illegible]" इति मेदिनी) [illegible] इति भावः, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —[illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] इति वा भावः, [illegible] [illegible] [illegible]।

(घ) गयाशिरः,—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथा च —"[illegible] पूर्वजान् पतिते दक्षिणोत्तरे । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] गयाशिरः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" ॥ ([illegible]) इति ।

(ङ) भूरि,—प्रभूताः, दक्षिणाः,—[illegible] [illegible] [illegible] यथाविधि

विधाय गयाकूपे पिण्डं ददतोऽस्य पिण्डमादातुं त्रयो मानुषपाणयः समुत्तस्थुः। तदवलोक्य स राजा (च) विभ्रान्तः,—"किमेतत्?" इति विमूढमतिः. "कस्मिन् पाणौ पिण्डं क्षिपामि" इति निजान् ब्राह्मणानुवाच। "देव! अयं तावदेकश्चौरस्य पाणिर्निश्चितं, यस्मिन् लौहमयः (छ) शङ्कुर्दृश्यते, द्वितीयश्च करोऽयं ब्राह्मणस्य, यतो धृतपवित्रो दृश्यते, तृतीयश्चायं पाणिर्महाराजस्य साङ्गुलीयः सुलक्षणो विभाव्यते, तत्र विद्मो वयं, क्वायं पिण्डो निक्षेप्यः, किमिदं भवेत्" इति। इति तैर्द्विजैरुक्तो राजा निश्चयं कर्त्तुं नाशकत्"।

इति विचित्रां कथामाख्याय वेतालः स्कन्धस्थित एव पप्रच्छ,—"राजन्! कस्मिन् हस्ते स पिण्डो देय इति संशयं छिन्धि, स्मर्य्यतां त्वया (ज) प्राक्तनः समयः" इति। राजाऽब्रवीत्,—"वेताल! यतोऽसौ राजा चन्द्रप्रभः क्षेत्रजः चौरस्यैव पुत्रः, नान्ययोः, तस्मात् चौरहस्त एव स पिण्डो

दानविशेषा यत्र ते भूरिदक्षिणाः—प्रचुरदक्षिणायुक्ताः (विण०। बहुव्री०)। गयाकूपे—गयास्थे कूपभेदे, तत्र पिण्डदानस्य विधानात्, यदुक्तं वायवीये,—"आत्मनो वाऽन्यतो वाऽपि गयाकूपे यदा तदा। यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेत् ब्रह्म शाश्वतम्"॥ इति।

(च) विभ्रान्तः,—संशयाकुल इत्यर्थः।

(छ) शङ्कुः,—अस्त्रविशेषः, सन्धिखननसाधनं इति यावत् ("शङ्कुः पत्र-शिराजाले खड्गाकीलकशम्भुषु। यादोऽस्त्रभेदयोर्मेढ्रे" इति हेमः)। धृतपवित्रः,—गृहीतकुशः ("पवित्रं तु मेध्ये ताम्रे कुशे जले। अर्घोपकरणे चापि पवित्रा तु नदीभिदि" इति हैमः)।

(ज) प्राक्तनः,—पूर्वतनः, प्रथमकृत इति यावत्, समयः,—शपथः, जानन्नपि मिथ्याकथने शिरसः शतधा स्फुटनरूपः, सत्यकथने च वेतालस्य पुनः शिंशपावृक्षावलम्बनरूपः इति यावत् ("समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः)।

देय। विप्रस्य (ञ) जनकस्यापि स पुत्रो न भवितुमर्हति, तेन हि धनेन एकां रजनीम् भार्य्या विक्रीता। राज्ञः सूर्य्यप्रभस्यापि (ट) संस्कारदानवर्द्धनादिभिः यतो पुत्रो भवेत्, यदि तत्कृते मन्मथस्यास्य स्वर्णसमूहो न प्राप्येत, राजा सूर्य्यप्रभो न्यस्तधनेनास्य वर्द्धनादिकमकरोत्, तन्माता यस्य हस्ते समर्पिता, यस्याऽऽज्ञया राज्ञस्तस्य चन्द्रप्रभस्य जननं यस्य च तत् निखिलं धनं तन्माता समासादितं, तेनैव विप्रसुतात् बीजं क्रीतं, तस्यैव चौरस्य स क्षेत्रज पुत्रः, तस्मात् तस्यैव हस्ते पिण्डो देय इति मे मतिः"।

इत्याकर्ण्य स वेतालः पुनरलक्षित नृपस्कन्धात् तमेव शिंशपातरुमाश्रयत्। राजाऽपि तथैव निश्चलप्रतिज्ञ स्तमन्वसरत्।

अथ विंशकथा।

ततः स राजा शिंशपातलं गत्वा पुनस्तं वेतालं स्कन्धे धारयित्वा मौनी तथैव चचाल। वेतालोऽपि स्कन्धवर्त्ती तं

(ञ) जनकस्यापि—उत्पादकस्यापि।

(ट) संस्कारः—चौलोपनयनादिकर्मविशेषः दानम्—धनधान्यादिवितरणं वर्द्धनं—प्रतिपालनं वस्त्रादिभिः संस्कारदानवर्द्धनादिभिः—पोषणादिभिरिति यावत्। तत्कृते—तस्य निमित्तं पालनकार्य्यमित्यर्थः। जन—चौरस्य इत्यर्थः। समासादितं—प्राप्तम्। तेनैव—चौरेणैव। बीजं—वीर्यम्।

मौनिनमवलोक्य प्रोवाच,—"राजन्! कस्तेऽयं (क) निर्बन्धः? गृहं गच्छ, रात्रिसुखं सेवस्व, कुभिक्षोस्तस्यान्तिकमानेतुं न ते युक्तम्, आग्रहातिशयश्चेत् तव, तदा पुनरिमां कथामाख्यामि, शृणु,—

अस्ति चित्रकूटं नाम नगरम्; तत्राऽऽसीत् (ख) प्रणयिचक्षुषाममृताऽऽसारवर्षी राजशिरोमणिश्चन्द्रालोको नाम। विद्वांसः यं (ग) शौर्य्यकरिणः आलानं, दानस्योत्पत्तिनिकेतनं, रूपस्य च विलासभवनं वदन्ति स्म। सर्वसम्पत्पूर्णस्यापि सदृशीं भार्य्यामप्राप्तवतस्तस्य हृदि महानुद्वेगः समभवत्।

एकदाऽसौ राजा उद्वेगविनोदाय (घ) अश्वीयसैनिकपरि-

(क) निर्बन्धः,—अभिनिवेशः। रात्रिसुखं—नैशविहारादिश्रामादिकम्। कुभिक्षोः,—भण्डयोगिनः।

(ख) प्रणयिचक्षुषां—प्रणयः,—प्रेम याञ्चा वा ("प्रणयः प्रश्रये प्रेम्णि याञ्चाविस्रम्भयोरपि" इति मेदिनी), स एषामस्तीति प्रणयिनः तेषां प्रणयिनां—स्निग्धानां, सुहृदामित्यर्थः, याचकानां वा, चक्षुषां प्रणयिचक्षुषां—सुहृन्नयनानां याचकनयनानां वा, अमृताऽऽसारं—पीयूषधारां, वर्षतीति तादृशः अमृताऽऽसारवर्षी—सुधाधारास्रावी, चन्द्रालोको यथा अमृतमयकिरणेन स्वप्रणयिनां दृष्ट्या याचकानां चकोराणां वा नेत्रतर्पको भवति, तथाऽयं राजा निजसुहृदां स्नेहप्रदानेन याचकानां धनदानेन वा नेत्रानन्ददायकः सञ्जातः इति भावः, बन्धुवत्सलः, दाता वा अयं राजा इति निष्कर्षः।

(ग) शौर्य्यं—शूरत्वं, करिरिव—हस्तीव तस्य शौर्य्यकरिणः,—विक्रमनागस्य, आलानं—बन्धनस्तम्भम्, आलाननियन्त्रिता करिणो यथा नान्यत्र गन्तुं शक्नुवन्ति, शौर्य्यमपि तथा तमेव राजानमेकं हित्वा नान्यत्र गन्तुं शशाक इत्यर्थः, एकवीरः सः इति भावः, दानस्य उत्पत्तिनिकेतनं—जन्मस्थानं, स एव एको दाता इति भावः, रूपस्य च विलासभवनं—क्रीडागारम्, अतीव रूपवानिति भावः।

(घ) अश्वानामिमे अश्वीयाः,—अश्वसम्बन्धिनः, ये सैनिकाः, ते परिवृतः,

इतो मृगयाऽर्थं महाऽटवीं जगाम। तत्र (ङ) निरन्तरे शरै वराहवृन्दानि श्यामलानि तमांसीव रवि करै भिन्दन् समरदुर्मदान् सिंहान् शरशय्यासु शाययन्, शरभांश्च पर्वतो पमान् कुलिशकर्कशप्रासप्रपातै पातयन् विचचार। तत्र मृगानन्विष्यन् (च) तीव्रपार्ष्णिप्रहारैश्च वाजिनं स्वयं ताडयामास स च वाजी कशाघातेन पार्ष्णिघातेन च गाढ़ं ताडितो विषमं समञ्चागणयन् क्षणात् वाताधिकजवेन तं भूपं वनान्तरं नयन् दश योजनानि अतिक्रमयामास।

इत्थं (छ) वाहे चलिते राजा दिङ्मोहमुपेत्य भ्रमन् श्रान्तः आरात् एकं विपुलं सरो ददर्श। तत्र गत्वा च तुरगं (ज) विपर्याणं कृत्वा, स्नातपीतं तरुच्छायासु कतिपयानि

—पीडित [illegible] (विष । [illegible])।

(ङ) निरन्तरे,—अविरल मुहुर्मुहुर्निक्षिप्तैरित्यर्थः। तमांसीव—अन्धकारा णीव। करै —किरणै [illegible] भिन्दन्—विदारयन् [illegible] दूरीकुर्वन् इत्यर्थः (भिद+शतृ [illegible]) [illegible] विरचयति, तथा राजा श्यामलानि वराहवृन्दानि [illegible] विदारयामास इति [illegible] समरदुर्मदान्—रणदुर्धर्षान् (विष । [illegible])। शरभान्— [illegible] । कुलिश [illegible]

(च) तीव्र —प्रखर पार्ष्णिप्रहारै,—[illegible] ("[illegible] पार्ष्णिस्त्रीत्य इत्यमरः) तेन तीव्रपार्ष्णिप्रहारैः—पादयो पश्चाद् भागस्य [illegible] । वाताधिकजवेन—वायोरप्यधिकवेगेन।

(छ) वाहे—अश्वे ([illegible] । वाजिवाहार्वगन्धर्व— इत्यमरः)। दिङ्मोहं—दिग्भ्रान्तिम्। आरात्—समीपे ([illegible] । "आराद्दूर समीपयो" इत्यमरः)।

(ज) विपर्याणं—विगतपर्याणं [illegible] । स्नातपीतमिति [illegible] ([illegible]

यवसानि तस्मै दत्त्वा च, स्वयं कृतस्नान सलिलं पिबन् विगतश्रमो रम्येषु तत्तत्प्रदेशेषु दृष्टिं निक्षिपन् कस्यचित् अशोकतरोरधस्तात् कामपि आमुक्तपुष्पाऽऽभरणा वल्कलांशुक-शोभिनीं बद्धमुग्धजटाजूटसविशेषमनोरमा सखीद्वितीयाम् आश्चर्यरूपा मुनिकन्या ददर्श, चिन्तयामास च कामशराहतः, —"केयम्? किम्बित् सावित्री सरसीषु स्नातुमागता? आहो-स्वित् स्वामिविभ्रष्टा गौरी पुनस्तपः कर्त्तुं प्रवृत्ता? तदेनामुपसृत्य वार्त्तामुपलप्स्ये" इत्यालोच्य शनैस्तस्याः समीप-माययौ। साऽपि तमायान्त दृष्ट्वा तद्रूपेण समाकृष्टचित्ता (झ) प्रारब्धपुष्पस्रक्सन्नहस्ता व्यचिन्तयत्,—"कोऽयमीदृक् अस्मिन्नरण्ये? विद्याधरः कोऽपि वा? चरितार्थे ममाद्य दृशौ" इत्य वितर्क्य त्रपया तिर्य्यक् पश्यन्ती उत्थाय सोरुस्तम्भाऽपि

लिप्तवत् स०)। यवसानि—घासान् ("घासो यवसम्" इत्यमर)। आमुक्तानि—विनद्धानि, परिहितानीत्यर्थ, पुष्पाभरणानि—कुसुमभूषणानि यया ताम् आमुक्तपुष्पाभरणा—धृतकुसुमालङ्कारा (विण०। बहुव्री०), वल्कल—वृक्षत्वक्, तदेव अंशुक—वस्त्र (वस्त्रमाच्छादन वासश्चेल वसनमंशुकम्" इत्यमर), तेन शोभते इति तादृशीं वल्कलांशुकशोभिनीं—वृक्षत्वग्रूपवसनपरिहिता (विण०। बहुव्री०), बद्धेन—संयतेन, मुग्धेन—सुन्दरेण ("मुग्धस्तु सुन्दरे मूढे" इति मेदिनी), जटाजूटेन—जटाकलापेन, सविशेष मनोरमा—मनोहारिणी ता बद्धमुग्धजटाजूट-सविशेषमनोरमा—जटाकलापेनापि चित्तहारिणीमित्यर्थ (विण०। ३या तत्पु०), सखी एव द्वितीया यस्या ता सखीद्वितीयाम्—एकमात्रसहचरीसहिता (विण०। बहुव्री०)। किम्बित् आहोस्विदित्यव्ययद्वय वितर्कार्थकम्। उपलप्स्ये—ज्ञास्यामि (उप+लभ+लट्-स्ये)।

(झ) प्रारब्धाया—गुम्फितु प्रवृत्ताया, पुष्पस्रजि—कुसुममाल्ये, सन्नौ—निषण्णौ, निर्व्यापारस्थितौ इत्यर्थ, हस्तौ यस्या. सा प्रारब्धपुष्पस्रक्सन्नहस्ता—विरतमाल्यग्रथनव्यापारा (विण०। बहुव्री०)। चरितार्थे—सम्पन्नप्रयोजने, सफले इत्यर्थ., चक्षुषी हि रूपदर्शनप्रयोजनके, अद्य लोकातीतरूपदर्शनेन तयो. कृतार्थता

गन्तुं प्रावर्त्तत। अथ राजा तामुपेत्याब्रवीत् —"सुन्दरि! प्रथम दृष्टस्य दर्शनमात्रार्थिनः दूरादागतस्य जनस्य (ञ) स्वागतादिक मात्रमपि कोऽयमार्यमिश्रम यदतस्मात् पलाय्यते?" इति तेन राज्ञाऽभिहिते विचक्षणा तदीया सखी तत्र राजानमुपवेश्य अतिथिसत्क्रियामकरोत्।

अथ राजा तां सविनयम् (ट) अपाक्षीत् —"भद्रे! अनया तव सख्या कः पुण्यवान् वंशः अलङ्क्रियते? कानि वाऽस्याः कर्णरसायनानि नामाक्षराणि? कथं वा अनया कुसुम सुकुमारमिदं वपुः ईदृशे वयसि तापस्या इच्छया विलग्न कदर्थी क्रियते?"। एतत् राजवचनमाकर्ण्य सखी तं प्रत्यभाषत, —"महाभाग! एषा महर्षेः कण्वस्य कन्यका मेनकासम्भवा आश्रम एव वर्धिता इन्दीवरप्रभा नाम। अस्मिन् सरसि पितुरनुज्ञया स्नातुमागता। इतो नातिदूरं अस्याः पितु राश्रमः"।

इत्यभिहितो राजा समारूढ तुरङ्गममारुह्य तां कन्यां याचितुं महर्षेः कण्वस्याऽऽश्रममगात् प्राविशच्च (ठ) विनीतवेशः तमाश्रमं बहिः स्थापितवाहः। प्रविश्य च राजा

कथाता इति शाब्दम्। विचक्षणा—चतुरा, बुद्धिमती। सौरकमाऽपि— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सदपि [illegible]।

(ञ) स्वागतादिकं—सुखेनागमनं कच्चित्? स्वागतादिकं प्रश्न [illegible] मात्रमपि [illegible]। पलाय्यते गम्यते इति शेषः।

(ट) अपाक्षीत्—अपृच्छत् (प्रच्छ+लुङ् त)। कर्णरसायनानि— [illegible] [illegible]। तापस्या—तपःसम्बन्धिन्या इच्छा— [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] कदर्थीक्रियते?—विडम्ब्यते (कदर्थ+च्वि+कृधातोः कर्मणि लट् ते)।

(ठ) विनीतवेशः,—नम्रवेशपरिच्छदः [illegible] [illegible] [illegible]

(ड) जटावल्कलधरैः पादपैरिव तापसैः परिवृतं तेजसा चन्द्रमिव आह्लादिनं तम् ऋषिं कण्वमद्राक्षीत्, दृष्ट्वैवोपेत्य तं पादयोर्ववन्दे। सोऽपि ज्ञानी मुनिः कृताऽऽतिथ्यं विश्रान्तं तमभाषत,—"वत्स! चन्द्रालोक! शृणु यदहं वच्मि ते हितं, संसारेऽस्मिन् प्राणिनां मृत्युभयं यादृक्, तदहं जानामि, तत् निरर्थकं कथमिमान् मृगादीन् (ढ) हंसि? भीतरक्षार्थमेव धाता क्षत्त्रस्य शस्त्रं सृष्टं, तत् धर्मेण प्रजा रक्ष, कण्टकान् समुन्मूलय, हस्त्यश्वादिभिः साधनैः चलां लक्ष्मीं साधयितुं यतस्व, राज्यसुखं भुङ्क्ष्व, दानं देहि, दिक्षु यशांसि विकिर, कृतान्तक्रीडितं मृगयाव्यसनं परित्यज, यत्र हन्तुर्हन्यमानस्य च तुल्यप्रमादिताऽस्ति, तेन बह्वनर्थेन अनेन व्यापारेण किम्?

सवत्सेति भावः। बहिः,—आश्रमबहिर्देशे, स्थापितः,—रक्षितः, वाहः,—अश्वः येन स बहिःस्थापितवाहः,—बहिःपरित्यक्ततुरङ्गः (विशे०। बहुव्री०)।

(ड) जटाः,—लग्नकचान्, परस्परसंलिप्तकेशानित्यर्थः, अन्यत्र,—मूलानि ("जटा लग्नकचे मूले मांस्याम्" इति मेदिनी), वल्कलानि—वृक्षत्वचः, एकत्र,—परिधेयतया अन्यत्र,—स्वाभाविकतया इति ज्ञातव्यम्, धरन्तीति तैः जटावल्कलधरैः,—जटावल्कलवसानैः, जटावल्कलसंयुक्तैश्च। पादपैः (शेषे ६ष्ठी०)।

(ढ) हंसि—मारयसि (हन+लट् सिप्)। क्षतात् त्रायते इति क्षत्त्रः तस्य क्षत्त्रस्य—आर्त्तत्रातुः पालकस्येत्यर्थः, भीताभयदानमेव क्षत्त्रशब्दस्य यौगिकोऽर्थ इति तात्पर्यम्। कण्टकान्—दोषान् क्षुद्रशत्रून् वा ("कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः। रोमाञ्चे च द्रुमाङ्गे च कण्टको मत्स्यकेऽपि च" इति विश्वः)। साधनैः,—उपायैः, यद्वा,—साधनैः—सैन्यैः ("हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्" इत्यमरात् सेनाङ्गानां हस्त्यश्वादीनां सैन्यपर्यायकसाधनशब्देन व्यपदेशो ज्ञातव्यः। "साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधौ गतौ। निवर्त्तनोपायमेढ्रे दापनेऽनुगमे धने" इति मेदिनी)। साधयितुं—वशीकर्त्तुमित्यर्थः (साध+णिच्+तुमुन्)। विकिर—विस्तारय इत्यर्थः (वि+कॄ+लोट्-हि), कृतान्तक्रीडितं—यमविलसितं, कृतान्तस्य मृत्युदेवतत्वात् कृतान्ताचारवत् आचरणमित्यर्थः। तुल्यप्रमादिता—समानविपत्तिमत्ता,

तिमिरांशुकहारी समाक्रम्य प्राच्या मुखं चुचुम्बे। (च) चन्द्रकिरणे समाश्लिष्य प्रसाधिता वीतमानावकाशा गेयाय दिशा विरेजु। अत्रान्तरे (छ) लतागुल्मविवरप्रसृते ऐन्दवे रत्नदीपाभे करैःसमूहे अवभासिते स राजा तामिन्दीवरप्रभां नवसङ्गमरसोल्लासामाश्लिष्य सुरतोत्सवं सिषेवे, विस्रंसयामास च तस्यास्त्रपामिव नीवीं खण्डयामास च दशनैस्तस्या मुग्धभावमिवाधरं, रचयामास च यौवन

हेनाता चन्द्रम [illegible] प्राचीवचनात् [illegible] ([illegible] भाविवादिषु। [illegible] च [illegible] इति मेदिनी)। तिमिरम्—अन्धकारम् अंशुकं—वस्त्रमिव [illegible]—तिमिरमिव वसनम् [illegible] अपि [illegible] इत्यर्थः ; तत् हर्तुम्—अपसारयितुं शीलमस्य इति तिमिरांशुकहारी—तिमिरवसनापहरणशील। प्राच्याः—पूर्वस्याः [illegible] इव नायिकायाः इति ध्वन्यते।

(च) चन्द्रकिरणे., [illegible] इति ध्वन्यते। प्रसाधिताः—अलङ्कृताः, [illegible] केनचित् नायकेन [illegible] —विगताः, मानस—अभिमानस्य [illegible] —[illegible] [illegible] [illegible] स्यात् भावः, [illegible] —[illegible] [illegible] वीतमानावकाशा —अपगतमान [illegible] इत्यर्थः ([illegible] । बहुव्री)।

(छ) लतागुल्मविवरप्रसृते.,—लतागुल्मान्तरालनिर्गतैः, इन्दोरिमे ऐन्दवाः तैः ऐन्दवैः,—चान्द्रैः, चन्द्रसम्बन्धिभिरित्यर्थः। करैः,—किरणैः। अवभासिते—उद्दीपिते आलोकिते इत्यर्थः। नवसङ्गम—अपूर्वमिलनजनित [illegible] रसः,—आनन्द [illegible],—नवसङ्गमे यो रसः,—रागः, अनुराग इत्यर्थः ([illegible]) [illegible] इत्यमरः। [illegible] च [illegible] पुमान् इति मेदिनी), तेन उल्लास.,—आनन्दः यस्याः तां नवसङ्गमरसोल्लासां—प्रथमसुरत [illegible] भाविनीं ([illegible] । बहुव्री)। विस्रंसयामास—शिथिलयामास (वि+स्रंस+णिच्+लिट् अप्)। नीवीं—कटीवस्त्रबन्धं कटीवस्त्रबन्धनग्रन्थिमित्यर्थः ("नीवी [illegible] बन्धनेऽपि नीवी परिपणेऽपि च" इत्यमरः)। मुग्धभावं—मूढभावम्, अज्ञता [illegible], सारल्यमिति यावत्। [illegible]—[illegible] —[illegible] तस्य [illegible]—[illegible] ("[illegible] राज्ञामपि [illegible] राज्ञामपि" इति

द्विपकुम्भयोः तस्याः कुचयोः सद्रत्ननवनक्षत्रमाला इव नखक्षतानि, चुचुम्ब च मुहुः सर्वतो लावण्यामृतनिस्यन्द-मिव पिबन् मुखं कपोलौ नयने च। इत्थं तया सह (व) निधुवनक्रीडया तत्र तां निशां क्षणमिवानयत्।

अथ प्रातः समुत्थाय कृतसान्ध्यविधिः स्वसैन्यानुसन्धानाय तया कान्तया सह प्रयातुमुत्सुकोऽभवत्। तावच्च रजन्या (भ) विलुप्तकमलिनीशोभं भियेव अस्ताचलकुहरप्रलीन ध्वस्ततेजस निशापति हन्तुकाम इव क्रोधादाताम्र-तररोचिषि प्रसारितकरैरुत्क्षिप्तचन्द्रमण्डले विवस्वति।

मेदिनी)' यौवनाद्दिपकुम्भयोः,—तारुण्यगजकुम्भसदृशयोरित्यर्थ। सन्ति—प्रशस्तानि, यानि रत्नानि—मणय, ते नवा,—प्रत्यग्रा, नक्षत्रमाला,—सप्तविंशतिमौक्तिकै, ग्रथिता एकावलीविशेषा ("एकावल्येकयष्टिका। सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्त-विंशतिमौक्तिकैः" इत्यमर) ता इव सद्रत्ननवनक्षत्रमाला इव—सप्तविंशतिमौक्तिक-खचितमहार्घैकावलीमाला इव इत्यर्थ। लावण्य—"मुक्ताफलेषु छायायास्तरल-त्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते" इत्युक्तलक्षण कान्तिविशेष, तदेव अमृतनिस्यन्दं,—सुधाद्रव त लावण्यामृतनिस्यन्द—सौन्दर्यसुधारसम्।

(व) निधुवनक्रीडया—सुरतलीलया ("भवेन्निधुवन कम्पे सुरते च नपुंसकम्" इति मेदिनी)।

(भ) विलुप्ता—विध्वस्ता, कमलिनीनां—पद्मिनीनां, शोभा—सौन्दर्यं येन तं विलुप्तकमलिनीशोभ—विनष्टनलिनीप्रमोद, निशायां पद्मिनीनां मुद्रितीभवनस्वभावा-दिति भाव (विष०। बहुव्री०), भियेव—कमलिनीशोभाहरणजनितभयेनेवेत्यर्थ, सूर्यादिति शेष, अस्ताचलकुहरप्रलीनम्—अस्तशिखरिगह्वरलुक्कायित, ध्वस्तम्—ऊषाऽऽगमनात् चर्वितं, तेज,—प्रभा यस्य त ध्वस्ततेजस—क्षीणप्रभ (विष०। बहुव्री०)। आताम्रतरम—ईषत्ताम्रवर्णम् (अत्र स्वार्थिकस्तरप्), रोचि—प्रभा ("सु' प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तय.। रोचि शोचिरुभे क्लीवे" इत्यमर) यस्य तस्मिन् आताम्रतररोचिषि—अरुणाभे इत्यर्थः, दृश्यते च लोके क्रुद्ध' अरुणाभो भवतीति, प्रसारितकरे,—विस्तारितकिरणैः, विस्तारितहस्तैश्च, उत्क्षिप्तम्—उत्पातितं, चन्द्रमण्डलं येन तस्मिन् उत्क्षिप्तचन्द्रमण्डले—दूरापसारितचन्द्रबिम्बे,

अकस्मात् विद्युत्पिङ्गजटः कज्जलश्यामलः कालमेघ इव कश्चित् अन्त्रमालालङ्कृतांसः केशयज्ञोपवीती ब्रह्मराक्षसः नरशिरोमांसं खादन् कपालेन शोणितं पिबन् समाजगाम। स अट्टहासं विमुच्य क्रुधा अग्निं वमन्निव (ल) दंष्ट्राकरालो राजानं तं निर्भर्त्सयन्नवोचत्—"पाप! त्वामामुष्यं नाम मां ब्रह्मराक्षसं विद्धि एष चाश्रमो मे निवासः देवैरपि न लङ्घ्यते, सोऽयं त्वया प्रियया सह समाक्रम्य परिभुक्तः, तदविनयमिदानीं भुङ्क्ष्व दुराचार! एषोऽहं कामोपहतचेतसः ते हृदयमुत्पाट्य भोक्ष्ये, शोणितञ्च पास्यामि"। तदाकर्ण्य तस्य घोरं राक्षसमवध्यमवेक्ष्य दृष्ट्वा च कान्तां भयविह्वलां, भयात् राजा सविनयमवादीत्,—"अज्ञानता मया ते (य) अपराद्धं, तत् क्षमस्व। तथाऽऽश्रमेऽस्मिन्नतिथिस्त्वां शरण्य

अन्त्रमालालङ्कृतांसः इति समासः। विद्युदिव—तडिदिव पिङ्गली—पिङ्गलवर्णा जटा—सटा, यस्य स विद्युत्पिङ्गजटः —पिङ्गलवर्णजटाधारी अथवा,—विद्युत् पिङ्गली जटा इव यस्य तादृक् विद्युत्पिङ्गजटः,—तडित्वान्। अन्त्रमाला—नराणामुदरस्थनाडीविशेषाणां मालाभिः अलङ्कृतः,—अत्यद्भुत, अत्यद्भुततिलकः, शेखरी वा, शिरोभूषणविशेष (अत्र अर्थपूर्वेऽपि शेखरे वाच्यवत् इति विश्वः), केशैः च यज्ञोपवीतीव,—केशनिर्मितोपवीतधारी शिरोभूषणोपवीतधारी वा (विश्व। वसुधी) केशयज्ञोपवीती—केशनिर्मितयज्ञोपवीतधारी (व्याख्या)। कपालेन—शिरोऽस्थ्ना ("कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थ्नि स्यात् घटादेः शकले व्रजे" इति मेदिनी)।

(ल) दंष्ट्रा—तीक्ष्णदन्तेन करालः,—भीषणः दंष्ट्राकरालः —भीषणदन्त (विश्व। दृशा तत्र)। अवज्ञः,—अवज्ञाय। अट्टहासं—अतिशयेन अट्टहासं इत्यर्थः (अट्ट+हस्+अर्थेऽपि घञ् ते), सोऽयम्—अयमाश्रम। समाक्रम्य —अभिभूय बलात्कारेण, परिभुक्तः,—भोगसुखेन दूषित इत्यर्थः। अविनयं—धृष्टतापराधं दुष्प्रतिफलम् भोक्तव्यमिति भावः।

(य) अपराद्धं—अपकृतम्, अपराध इत्यर्थः (अप+राध+क्त)।

गतः, दास्यामि च ते ईप्सितं (र) पुरुषं पशुं, येन ते तृप्ति-र्भविता ; तत् प्रसीद, क्रोधं परिहर"। इति राज्ञो वचनमाकर्ण्य स ब्रह्मराक्षसः शान्तकोपः,—"अस्तु, का दोषः?" इति विविच्य प्रत्यभाषत,—"राजन्! यः सप्तवर्षीय महासत्त्वः विवेकवान् ब्राह्मणपुत्रः स्वेच्छया त्वदर्थमात्मानं दद्यात्, यञ्च हन्यमानं तन्माता हस्तयोः, तत्पिता च पादयोः सुदृढं महीतले सन्निवेश्य (ल) अवष्टभ्नाति, सप्तदिनाभ्यन्तरे तादृशं पुरुषं स्वयं खड्गप्रहारेण मह्यमुपहारीकरोषि चेत्, तदा ते इमं न्यक्कारं क्षमिष्ये, अन्यथा त्वां सपरिच्छदं सद्यो नाशयिष्यामि"। श्रुत्वैतत् स राजा भयात्,—"तथा" इति प्रतिपेदे। सोऽपि ब्रह्मराक्षसः तत्क्षणात् तिरोबभूव।

अथ राजा चन्द्रालोकस्तया इन्दीवरप्रभया सह हया-ऽऽरूढः सुदुर्मना इतस्ततः सैन्यानि (व) विचिन्वन् प्रायात्। "अहो! अहं मृगयया मदनेन च विमोहितः (श) अकाण्डे पाण्डुरिव विनाशं गतः, अस्य रक्षसः तादृशः उपहारः कुतो लभ्यते? तदिदानीं निजमेव नगरं यामि, पश्यामि, किं भावि"

(र) पुरुषं पशुं—बलिनिमित्तकच्छागरूपेण कल्पितं मानुषमित्यर्थः, "पशुर्मृगादिच्छागे नाऽस्त्रिय पशु दर्शने" इति मेदिनीवचनेन पशुशब्दस्य छागार्थक-त्वात्, छागस्य च बलिकर्माणि प्रशस्तत्वात् पुरुषरूपं छागमिति बोध्यम्, अथवा दुर्गोत्सवतत्त्वे पुरुषस्य ग्राम्यपशुमध्ये पाठात्, पशुस्थाने तस्यापि नियोगस्य शास्त्रसम्मतत्वाच्च पुरुषपशुम् इति लक्ष्यम्, तथा च—"गौरविरजाऽश्वाऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्या पशव" इति।

(ल) अवष्टभ्नाति—प्रतिरुणद्धि [अव+स्तन्भ+लट्-तिप् "अवाच्चा-लम्बनाविदूर्ययोः" (८।३।६८ पा०) इति षत्वम्]। न्यक्कारं—नीचीकरणं, मर्य्यादालङ्घनमित्यर्थः, अवमाननमिति यावत्। सपरिच्छदं—सपरिवारम्।

(व) विचिन्वन्—अन्विष्यन् (वि+चि+लट शतृ०)।

(श) अकाण्डे—अनवसरे, अकाले इत्यर्थः। भावि—भविष्यतीत्यर्थः।

इति ध्यायन् स समन्तात् अन्विष्यन् स्वसैन्यं स्वनगरं चित्रकूटस्य प्राप। तत्र अनुरूपभार्य्यालाभेन परितुष्टाभिः प्रकृतिभिः महोत्सवे विहितेऽपि अन्तर्गतविषादस्य तस्य (ध) दुःखदुःखेनैव दिनशेषो व्यपगमत्। द्वितीयेऽहनि स रहसि मन्त्रिभ्यः तं सर्वं वृत्तान्तमाचचक्षे। तेषामेकः सुमतिः मन्त्री प्रत्यब्रवीत्,—"देव! विषादस्ते मा भूत्, अहमन्विष्यन् तादृशमुपहारमानेष्यामि, विचित्रा हि मेदिनी"। एवं राजानमाश्वास्य स मन्त्री (न) सौवर्णीं शिशुप्रतिमामकरोत्। "यः (प) सप्तवर्षदेशीयः विप्रपुत्रः सत्त्ववान् आत्मानं मातापित्रोरनुज्ञया ब्रह्मराक्षसः उपहाराय प्रयच्छति यस्य कण्ठमाक्रम्य मातापितृभ्यां हस्तपादे धार्य्येते राजा तस्मै उपकारार्थं ग्रामशतसहितां रत्नयुक्तामिमां सौवर्णीं प्रतिमां तस्मै दास्यति" इति तां शिशुप्रतिकृतिं भ्रामयन् स मन्त्री नगरे पटहघोषण मकारयत्।

एतदावसरे एकस्मिन् (फ) अग्रहारे कश्चित् द्विजशिशुः सप्तवर्षदेशीयोऽपि अतिधीरः अद्भुताकृतिः बाल्येऽपि सदा परहिते रतः प्रजानां पुण्यपरिपाक इव मूर्त्तिमान् घोषकान् प्रोवाच—"भद्रा! युष्मदर्थे अहमात्मानं ददामि, तिष्ठत पितरौ बोधयित्वा द्रुतमागच्छामि" इति तानभिधाय, तेषामनु

(ध) दुःखदुःखेनैव—निरतिशयदुःखेनैव।

(न) सौवर्णीं—सुवर्णविकारां काञ्चनमयीमित्यर्थः [सुवर्ण+अण् "तस्य विकारः" (४।३।१३४ पा) इत्यण्]।

(प) ईषदून सप्तवर्षः सप्तवर्षदेशीयः—किञ्चिदूनसप्तवर्षः ["ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः" (५।३।६७ पा) इति देशीयर्]।

(फ) अग्रहारे—ग्रामे। अद्भुताकृतिः,—अपरूपरूपः। प्रजानां—जनानां (प्रजा स्यात् सन्ततौ जने इत्यमरः) पुण्यपरिपाकः,—पुण्यपरिणामः, पुण्या नुष्ठानस्य फलस्वरूप प्रजानां बहुपुण्यफलेन जातः. परहितरतो बालक

मतः स बालः गृहं गत्वा रचिताञ्जलिः पितरावब्रवीत्,—"अम्ब ! तात ! अहं सर्वसत्त्वार्थम् एतं विनश्वरं देहं ददामि, तन्मामनुजानीतम्, इमाञ्च राजदत्तां हेमरत्नमयीं ग्रामशतान्विताम् आत्मप्रतिकृतिं गृहीत्वा वां वितरामि, एवं सति मम युष्मदानृण्यं परार्थश्च सिध्यति, युवाञ्च चिरमदरिद्रौ बहून् पुत्रानवाप्स्यथः"। इतिवादिनं तं सहसा तौ पितरौ अवोचतां,—"पुत्र ! किमेतत् भाषसे ? वातेन किं (ख) क्षुभितोऽसि ? किं वा ग्रहगृहीतोऽसि ? अन्यथा कथमेवं प्रलपसि ? को हि अर्थैः शिशुं घातयेत् ? कश्च शिशुः देहं दद्यात् ?"। एतत् पित्रोर्वचः श्रुत्वा स बालः पुनरुवाच,—"नाहं बुद्धिमोहात् ब्रवीमि, शृणुतं मे (ग) अर्थवत् वचनम्, अवाच्याशुचिपूर्णं जुगुप्सितं दुःखक्षेत्रं शरीरमिदम् अचिरात् विनाशि, तदेतेन अत्यसारेण यदि किञ्चित् सुकृतमुपार्ज्यते, तदेव अस्मिन् संसारे सारमिति बुधैरुच्यते, सर्वभूतोपकारादन्यत् किमस्ति सुकृतम् ? तत्रापि पित्रोर्भक्तिश्चेत् साध्यते, तदा

इत्याशय । बोधयित्वा—ज्ञापयित्वा (बुध+णिच्+क्त्वा)। रचिताञ्जलि,—कृताञ्जलि । अम्ब ।—मातः [अम्बा इति शब्दस्य सम्बुद्धौ "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व" (७।३।१०७ पा०) इति ह्रस्व,]। सर्वसत्त्वार्थं—सर्वप्राणिनिमित्त, सर्वजीवोपकारार्थमिति यावत्। अनुजानीतम्—अनुमन्येथाम्। वां—युवाभ्यां ["युष्मदस्मदो, षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ" (८।१।२० पा०) इति चतुर्थीद्विवचनस्थस्य युष्मदः वामादेश]। अवाप्स्यथ,—लप्स्येथे (अव+आप+लृट्-स्यथस्)।

(ख) क्षुभित,—व्याकुलित, आक्रान्त इति यावत्। ग्रहेण—पूतनादिबालग्रहेण, गृहीत,—आक्रान्त ग्रहगृहीत,—पूतनादिग्रहपीडित । प्रलपसि—अनर्थकं वचि (प्र+लप+लट्-सिप्। "प्रलापोऽनर्थकं वच" इत्यमर)।

(ग) अर्थवत्—युक्तियुक्तमित्यर्थ । अवाच्यानि—वक्तुमशक्यानि, न्यक्कारजनकत्वादिति भाव, यानि अशुचीनि—स्वेदमूत्रपुरीषाद्यपावनद्रव्याणि, तै पूर्णम् अवाच्याशुचिपूर्णं—न्यक्कारजनकमूत्रपुरीषादिद्रव्यपूरितम्। सुकृत—पुण्य ("स्यादम्मशस्त्रिया

राक्षसास्ते सर्वे स्वं स्वं कर्म त्यक्त्वा तन्मुखप्रेक्षिणः क्षतात्यय मूकाया अभवन्"।

इति विचित्रां कथामाख्याय स वेतालस्तं पुनरब्रवीत्,—"राजन्! तेन बालकेन तादृशे तस्मिन् प्राणान्तसमये यत् हसितं, तस्य को हेतुः? महदत्र कौतुकं मम, यदि न वक्ष्यसि जानन्नपि, तदा ते मूर्धा शतधा विदलिष्यति"। एतदाकर्ण्य स राजा तं प्रत्यभाषत,—"शृणु तस्य शिशोर्हासे अभिप्रायम्। यो हि दुर्बलो जन्तुः भये समुपस्थिते प्राणार्थं मातरं पितरं, तदभावे राजानं त्राणार्थं विधात्रा निर्मितम्, (ठ) एतांश्चापि देवतामाक्रन्दति, तस्य एकोऽपि एतेषु सहायो भवेत्, अस्य तु सर्वमेव अन्यथा जातम्, पितृभ्यां हस्तपादं धृतम् अर्थलिप्सया, राजा च आत्मानं त्रातुं स्वयं हन्तुमुद्यतः, अपरञ्च दैवतमपि तस्य भक्षणार्थमुपस्थितम्। (ड) अध्रुवस्य अन्तविरसस्य आधिव्याधियुक्तस्य देहस्यार्थे विमूढानामीदृक् विडम्बनं, यत्

"अव्ययात्" (७।१।१२ पा) इति यत्र कृते "अव्ययानयसां सर्वे" (६।३।२६ पा) इति हर्षेर्णौ, सन् चट् लिप्]। शता,—विकला।

(ठ) एता—मातापितृराजानम्। आक्रन्दति—आह्वयति रुदति वा (आ+क्रन्द+लट् ति। "आक्रन्दो दारुणे रणे मित्रे त्रातर्यपि च" इति मेदिनी)। अन्यथा—विपरीतम्। अर्थलिप्सया—धनलिप्सया ("लिप्सा कांक्षा निचर्यः" इति मेदिनी)। दैवतं—देवता दैवतमित्यत्र देवतामात्र समानम्।

(ड) अध्रुवस्य—अनिश्चितस्य "अध्रुवं क्षणिक" इति यावत्। अन्ते—परिणामे, शरीरस्यावसानेऽथवा विरसस्य—अप्रीतिकरस्येत्यर्थः अद्भुतस्य अयमर्थात् विविधव्याधिपीडितत्वादिति भावः, आधिः—मानसी व्यथा ("पुंस्याधिर्मानसी व्यथा" इत्यमरः), आधिव्याधियुक्तस्य—मानसशारीरव्याधियुक्तस्य। विडम्बनं—विडम्बना, अपरिहार्यतया अर्थानुचितिरिति भावः।

ब्रह्मविष्णुरुद्रादयोऽपि अवश्यं विनाशिनः, तत्रैषाम् ईदृशानां शरीरस्थैर्य्यवासना काऽपि ? एतत् मोहवैचित्र्यमेषां दृष्ट्वा वाञ्छितं सिद्धञ्च मत्वा आश्चर्य्यहर्षोदयात् स द्विजशिशुर्जहास"। इति राजवचनमाकर्ण्य स वेतालः तस्य स्कन्धात् भूयोऽपि स्वकं निलयमाससाद। राजाऽपि दृढसङ्कल्पस्तमनुययौ। अम्भोनिधीनामिव सतां हृदयमक्षोभ्यं हि।

अथ एकविंशकथा।

अथ राजा पुनः शिंशपामूलं गत्वा तं वेतालं स्कन्धेनादाय सत्वरं प्रतस्थे। तञ्च प्रस्थितं दृष्ट्वा स्कन्धवर्त्ती स वेतालः प्राब्रवीत्,—"राजन्! (क) उद्गाढकन्दर्पामिकां कथां शृणु, कथयामि,—

अस्ति अमरावतीव परा (ख) सुकृतिनां दिवश्च्युतानां कृते धात्रा विहिता विशाला नाम पुरी। तस्यामासीत् (ग) सच्चक्रनन्दनः श्रीमान् आक्रान्तबलिराजकः पद्मनाभ इति विश्रुतो नृपतिः। तस्मिंश्च राजनि तस्यां नगर्य्यां महावणिक्

(क) उद्गाढ,—अत्यर्थं, कन्दर्पः,—कामः, कामप्रसङ्ग इति यावत्, अत्र तादृशीम् उद्गाढकन्दर्पां—प्रगाढमन्मथविषयिणीम् (विण०। बहुव्री०)।

(ख) सुकृतिनां—पुण्यवतां, दिवश्च्युतानां—स्वर्गभ्रष्टानाम्।

(ग) सच्चक्राणां,—साधुसमूहानां, नन्दयतीति नन्दनः,—आनन्दप्रदः सच्चक्रनन्दनः,—सज्जनरञ्जनः, शिष्टपालयिता इति यावत्, अन्यत्र,—सत—उत्कृष्टं विद्यमानं वा, चक्रं—सुदर्शनाख्यं, नन्दनं,—नन्दकाख्यः खड्ग इत्यर्थः, यस्य सः ("खड्गो नन्दकः" इत्यमरः)। आक्रान्तम्,—अभिभूतं, पराजितमिति यावत्, बलि—बलवत्, राजकं—राजसमूहः ("अथ राजकम्। राजन्यकञ्च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात्" इत्यमरः) येन सः आक्रान्तबलिराजकः,—वशीकृतप्रबलराजमण्डलः,

अर्थदत्तो नाम धनी (घ) विजितधनपतिः प्रतिवसति स्म । तस्य अनङ्गमञ्जरीति एका सुता उदपद्यत, (ङ) यया सुरसुन्दरी प्रतिच्छन्दविधाता दर्शिता । तेन वणिजा ताम्रलिप्तिनिवासिने मणिवर्मनाम्ने वणिजे सुता सा प्रदत्ता । एकापत्यतया च (च) अतिवत्सलः स वणिक् तां भर्तृयुक्तां कन्यामनङ्गमञ्जरीं न तत्याज । स तु मणिवर्मा रोगिण कटुतिक्तमौषधमिव तस्या अनङ्गमञ्जर्याः (छ) द्वेष्यो बभूव । भर्तुस्तु तस्य सा सुन्दरी जीवितादपि कृपणस्य सुचिरसञ्चिता सम्पत्तिरिव प्रियतराऽभूत् ।

एकदाऽसौ मणिवर्मा उत्कण्ठया पित्रोरन्तिकगमनाय ताम्रलिप्तिं प्रातिष्ठत । ततो दिनेषु गच्छत्सु (ज) तीक्ष्णसूर्यांशु नायकैः प्रोषितानां निरुद्धमार्गो निदाघकालः समुपस्थितः ।

धनद—धनाधाम अधिपतम्,—धनिनामधिपतिः येन सः, धनधाम—तादृशः राजा तिष्ठतु । तिष्ठतु,—निवसतु ।

(घ) विजित,—पराभूत, अवधीरित इति यावत् धनपतिः—कुबेरः येन सः विजितधनपतिः—अतीवधनेश्वरः, कुबेरादपि धनवानिति भावः (चित्र । षष्ठी)।

(ङ) यया—अनङ्गमञ्जर्या (कर्त्रे तृतीया) सुरसुन्दरीप्रतिच्छन्दविधिः,—देवाङ्गनाप्रतिकृतिः अनङ्गमञ्जरी यथा देवाङ्गना अपि ईदृश्य एव भवेयुः इति विधात्रा स्थापितम् इति निष्कर्षः, देवाङ्गनासदृशी सा आसीदिति भावः ।

(च) अतिवत्सल,—अतिस्नेहः अतिशयेन स्नेहपरायण इत्यर्थः । भर्तृयुक्तां—पतिसहितां कन्यां आत्मनः समीपे एव रक्षत इति तात्पर्यम् ।

(छ) द्वेष्यः,—विरागपात्रम् ।

(ज) तीक्ष्णाः,—प्रचण्डाः, सूर्यांशव —सूर्यकिरणाः, नायकाः —यत्र ते तीक्ष्णसूर्यांशुनायकः,—प्रखरसूर्यमयूखप्रधानकः (कर्त्रे तृतीया) प्रोषितानां—प्रवासिनाम् । निदाघकालः,—ग्रीष्मर्तुः प्रखरसूर्यातपतप्तत्वात् पथिक गमनं कर्तुं नासमर्थम् इति भावः ।

(झ) वसन्तविरहात् ककुभां मुखनिःश्वासा इव मल्लिकापाटलाऽऽमोदमेदुरा मरुतो वान्ति स्म। (ञ) पवनोद्धूता रेणुराजयः तप्तया भुवा घनागमायेव गगनं प्रहिता दूत्य इव समुत्पेतुः। दिवसा अपि कठोरातपतापिताः (ट) आकाङ्क्षिततरुच्छायाः पथिका इव चिरेण यान्ति स्म। (ठ) निशाश्च चन्द्रांशुपाण्डुरच्छायाः गाढाश्लेषसुखप्रदं हेमन्तं विना

(झ) वसन्तविरहात्—ग्रीष्मागमनेन वसन्तापगमजनितशोकादिति भावः, मुखनिःश्वासा इव इति उपमानसाधर्म्यात् कान्तविरहादिति ध्वनिः, ककुभां—दिशां, दिगङ्गनानामिति यावत्, पूर्ववत् कासाञ्चिन्नायिकानामिति ध्वनिः ("दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः" इत्यमरः), मुखनिःश्वासा इत्यनेन निःश्वासस्य सौगन्ध्यं नायिकायाश्च पद्मिनीत्वं व्यञ्जितं, पद्मिन्या एव मुखादिषु सौगन्ध्यस्य विद्यमानत्वादिति भावः; मल्लिकापाटलयोः,—तदाख्यपुष्पविशेषयोः, आमोदेन—अतिदूरप्रसारिमनोहरगन्धेन ("विमर्द्दोत्थे परिमलः गन्धे जनमनोहरे। आमोदः सोऽतिनिर्हारी" इत्यमरः), मेदुराः,—सान्द्रस्निग्धाः, प्रगाढवासितजमना इत्यर्थः (विण०। ३या तत्पु०। "सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः" इत्यमरः)। वान्ति—प्रवहन्ति (वा+लट् अन्ति), यथा काचित् कान्तवियोगविक्लवा दीर्घं निःश्वसिति, तथा दिगङ्गना अपि वसन्तकान्तवियोगात् मुखेन, मल्लिकापाटलामोदमेदुरमरुच्छलेन निःश्वसन्ति इति मन्तव्यम्।

(ञ) पवनोद्धूता,—वातेन उत्क्षिप्ता। तप्तया—आतपपीडितया, भुवा—पृथिव्या, घनागमाय—मेघानयनाय, सन्तापशान्त्यर्थं जलदस्य आह्वानायेत्यर्थः ("घनो मेघे मूर्त्तिगुणे त्रिषु मूर्त्ते निरन्तरे" इत्यमरः)। प्रहिताः,—प्रेरिताः, वातोत्क्षिप्ता धूलिराशयः आतपतप्तया पृथिव्या सन्तापशान्त्यर्थं मेघाह्वानाय प्रेरिता दूतीसमूहा इव प्रतीयिरे इति निष्कर्षः।

(ट) आकाङ्क्षिताः,—अभिलषिताः, तरूणां छायाः,—अनातपा येषु यैश्च ते आकाङ्क्षिततरुच्छायाः,—इष्टवृक्षच्छायाशीतलभूभागाः (विण०। बहुव्री०), दिवसपक्षे,—येषु दिवसेषु तरुच्छाया आकाङ्क्षणीया इति, पथिकपक्षे,—ये पथिकैः तरुच्छाया आकाङ्क्ष्यते इति चार्थः, आतपतापिता पथिका यथा गन्तुमक्षमाः वृक्षच्छायायां विश्रम्य विश्रम्य सुदीर्घकालेन गन्तव्यमध्वानं यान्ति स्म, दिवसा अपि तथैव सुदीर्घकालेन अतिक्रामन्ति, ग्रैष्मिकदिवसस्य सुदीर्घत्वादेवमुत्प्रेक्षा इति मन्तव्यम्।

(ठ) निशाः,—रात्रयः, काश्चित् विरहिण्यश्चेति ध्वनिः, चन्द्रांशुना—चन्द्रकिरणेन,

पतिदुर्घटतां ययु । एतस्मिन् समये चन्द्रमाकुमिमाङ्गी (छ) परिहितसतनुवसना खण्डवातायनस्थिता अनङ्गमञ्जरी केनापि भावेन सुहृदा सहितं भव्यं युवानं रतिमासये मञ्चरस नवोत्पन्न चारसिव कमलाकरनामानं राजपुरोहित सुत ददर्श । सोऽपि (ज) मनमाकर इन्दोरिव मूर्त्तिसुपरिस्थितां तां कान्तां दृष्ट्वा सानन्द कुमुदाकरतामभजत । तदा

[illegible] इति भावः, [illegible] [illegible] भावः, [illegible] [illegible] इति भावः, [illegible] ([illegible]) [illegible] इति भावः, [illegible] [illegible] । पतिदुर्घटताम्—[illegible] [illegible] बोध्यम् ।

(छ) परिहित—[illegible] तनु—[illegible] [illegible] ([illegible]) । [illegible] भाव । [illegible]

(ज) [illegible] ([illegible]) इति

(झ) [illegible] इन्दोरिव मूर्त्ति—[illegible]

(ञ) [illegible] भाव । [illegible] [illegible] कुमुदाकरतामभजत इति [illegible] भाव [illegible] कुमुदाकरतां—[illegible]

तयोः (ण) यूनोरन्योन्यावलोकनं स्मरस्य गुरोरनुज्ञया अचूर्णं मनःसंवलनमभूत्। इत्थं तां दृष्ट्वैव स कमलाकरः सद्यो मदनाविष्टः सुहृदा तेन कथञ्चित् स्वं भवनमनीयत। सा चानङ्गमञ्जरी तथैव मन्मथमोहिता सख्या मुखात् तन्नामधामनी श्रुत्वा तयैव सह शनैः (त) वासकं विवेश। तत्र तं कान्तं सञ्चिन्तयन्ती कामज्वरातुरा शयनीये केवलं लुठन्ती किमपि नापश्यत् नाप्यशृणोत्।

इत्थं गतेषु द्वित्रेषु दिनेषु सलपा सभया विरहेण क्षशपाण्डुरा (थ) दुष्प्राप्यप्रियसम्भोगनिरास्था नक्तमेकदा गवाक्षप्रेरितकरेणेन्दुना आकृष्टेव सुप्ते परिजने निर्गत्य मरणनिश्चया

चन्द्रोदये कुमुदानां विकाशेन कुमुदाकराणामपि विकस्वरत्वेन प्रतीयमानत्वात् इति कुमुदसमूहाना विकशनशीलत्वादिति वा भावः, चन्द्रं पश्यन् कुमुदाकरो यथा मोदते, चन्द्रमूर्त्तिमिव अनङ्गमञ्जरीं पश्यन् कमलाकरोऽपि तथा मुमुदे इति निष्कर्षः।

(ण) युवती च युवा च तयोः यूनी,—तरुणयोः ["पुमान् स्त्रिया" (१।२।६७ पा०) इति एकशेषः]। गुरो,—गुरुरूपस्य इत्यर्थः। अचूर्णं—चूर्णं विनाऽपि, मनःसंवलनं—हृदयस्य सम्मेलनमित्यर्थः, न हि द्रवपदार्थादन्यत् किमपि द्रव्यं चूर्णीभूतं विना परस्परं मिलितं भवति, अत्र तु कामस्य गुरुरूपस्य प्रभावेण चूर्णं विनाऽपि परस्परमनसो संयोजनमिति अपूर्वप्रभावः खलु गुरुरिति भावः।

(त) वास एव वासकः तं वासकं—वासगृहम् (स्वार्थे कण्)।

(थ) दुष्प्रापस्य—दुःखेन प्राप्तुमशक्यस्य, प्रियस्य—चित्तहर्त्तुः, सम्भोगे—सम्भोगविषये, निरास्था—निरपेक्षा, निराशा इत्यर्थः, यद्वा,—निरास्था—यत्नविरहिता, दुष्प्रापत्वबुद्धेरिति भावः, दुष्प्रापप्रियसम्भोगनिरास्था—दुर्लभप्रियसमागमनिराशा, प्रियसमागमं दुर्लभं मत्वा प्रतियत्नविरहिता इत्यर्थो वा। गवाक्षेण—वातायनमार्गेण, प्रेरितः,—चालितः, करः,—हस्त इव करः,—किरणो येन तेन गवाक्षप्रेरितकरेण—वातायनपथप्रसृतकिरणेन (विश०। बहुव्री०), अवाकृष्ट इति पदसामर्थ्यात् करः इव करः इति उपमितिसमासो बोद्धव्यः, यथा कश्चित् कमपि करेणाकृष्य बहिर्निःसारयति, तथा इन्दुरपि करेणैव करेण अनङ्गलेखा-

अपरेद्युरुद्यानवापीं तडागमवगाहितुमगात्। तत्र पित्रा कृतप्रतिष्ठां कुलदेवतां गौरीं समुपेत्य प्रणम्य स्तुत्वा च व्यजिज्ञपत्,—"देवि! अस्मिन् जन्मनि चेत् न मया कमलाकरः पतिः प्राप्तः, तदा अन्यस्मिन् जन्मनि स मम पतिर्भूयात्" इति प्रार्थ्य तस्या देव्याः पुरतः अशोकपादपे उत्तरीयेण पाशं विरचयामास। तावच्च तस्याः सा प्राणसखी प्रबुध्य पार्श्वे तामदृष्ट्वा (ङ) विचिन्वती देव्याः तदुद्यानमगात्, तत्र आगत्य तां गले पाशं योजयन्तीं दृष्ट्वा "मा मा" इत्युक्त्वा प्रधाव्यैव तस्याः पाशमच्छिनत्। साऽपि तां कृतपाशां निजां सखीं प्राप्तां दृष्ट्वा अतिदुःखिता भूमौ पपात।

ततश्च सख्या तया समाश्वासिता पृष्टा च दुःखहेतुं समुत्थाय तामकथयत्—"सखि मालति! दुर्लभे तस्मिन् प्रियसङ्गमे पित्रादिपरतन्त्रायाः मे मरणात् परं सुखं नास्ति" इति सुबाला मदनानङ्गाग्निज्वलिता (च) नैराश्यनिश्चयवती मोहं जगाम। "हा कष्ट! आरब्ध (छ) साधनं तया दुर्लभं, यया इयमीदृशीं दशां नीता" इति विलपन्ती सा मालती सखी तां शीताम्बुव्यजनादिभिः समाश्वासयामास, चकार चाश्वा-

---

तावच्च प्रबुध्य इति तात्पर्यम्; अन्वेषकत्वेन निरीक्ष्यमाणविरहावस्थात् तदवस्थितया मरणनिश्चया प्राणसखीति इति भावः।

(ङ) विचिन्वती—अन्वेषयन्ती (वि+चि+शतृ अत, उगितश्चेति ङीप्)। पाशं—रज्जुम्। मा मा—न न, विरम विरम इति भावः।

(च) नैराश्यं—विषयलाभे निराकाङ्क्षैव निश्चयः,—निश्चितम् अस्ति यस्याः इति नैराश्यनिश्चयवती—सम्प्राप्तनिराशा इत्यर्थः (निश्च। मतुप्। स्त्रियां ङीप्)।

(छ) साधनम्—आशा अमितेन पद सूचे सङ्घटनात् इत्येतदप वाचिकः इत्यर्थः ("साधनं राजपत्नीनां वैराग्यामात्यादिषु" इति मेदिनी)। मीयते करोतेति भिन्नः, साधनकरणादिति भावः।

तापोपशान्तये नलिनीदलैः शय्यां, ददौ हृदये तुहिनशीतलं हारम्। ततः सा अनङ्गमञ्जरी लब्धसंज्ञा शनैः तां सखीम् उद्दिश्य प्रोवाच,—"सखि! हारादिभिः नाय मे अन्तर्दाहः प्रशास्यति, यदि मां जीवितामिच्छसि, तदा सुयुक्त्या तेन कान्तेन योजय"। एववादिनीं ता स्नेहाऽऽर्द्रा मालती प्राब्रवीत्,—"सखि। प्रायेणाद्य निशा गता, तत् प्रातरेव इह तं ते प्रियतमं (प) सङ्केतेन आनेष्यामि, तस्मादालम्ब्य धृतिमधुना स्व निवेशन गच्छ" इत्युक्तवत्यै सख्यै साऽनङ्गमञ्जरी तुष्टा कण्ठादाकृष्य हारं पारितोषिकं दत्तवती। "गच्छाव इदानीं स्वगृह, ततः प्रातः कार्य्यसिद्धये गन्तव्य त्वया" इति ता सखीमुपदिश्य सा स्वमावास प्राविशत्।

अथ प्रातः सा मालतिका केनाप्यनुपलक्षिता तस्य कमलाकरस्य भवनं चिन्वती गत्वा तत्रोद्यानतरुमूले चन्दनार्द्रपद्मिनीदलशय्यायां स्थितम्, एकेन (फ) रहस्यविदा सुहृदा कदलीदलवीजनैराश्वास्यमानं, कामाग्निना दन्दह्यमानं, तं कमलाकरमद्राक्षीत्। सा तु,—"मम सख्या विना एतस्य ईदृशी कामावस्था स्यात्, न वा" इति वेदितुं प्रच्छन्ना (ब) विनिश्चयं तस्थौ। तावत्

(प) सङ्केतेन—अभिसारेण, मनोगतार्थसूचकस्य भावविशेषस्य इङ्गितादिना प्रकाशनेनेत्यर्थो वा। आलम्ब्य—आश्रित्य (आ+लबि+ल्यप्), धृति—धैर्य्यम्। निवेशन—भवनम्।

(फ) रहस्य—गोपनीयम्, अनङ्गमञ्जरीदर्शनेन निज प्रच्छन्नमदनविकारविशेषमित्यर्थं ("रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्" इति मेदिनी), वेत्ति इति तेन रहस्यविदा—मर्म्मज्ञेन सखिना इत्यर्थः। कदलीदलैः,—रम्भापत्रैः कृतानि, वीजनानि—व्यजनसाध्यानि तैः कदलीदलवीजनैः,—रम्भापत्रकृतव्यजनानिलैः (शाकपा०)। दन्दह्यमानम्—अतिशयेन गर्हित दह्यन्त (दह+यङ्+लट शानच्)।

(ब) विनिश्चय—विशेषेण निश्चय यथा तथा (क्रिया विष०), वेदितुमित्यनेनान्वय, निश्चयरूपेण ज्ञातुमित्यर्थः।

पृष्टः स समस्ताकारमवादीत्—"मित्र! अत्रैव मनोरमे उद्याने इतस्ततः (भ) भ्रमन् कारणं विनोदय, मा वृथा व्याकुलतां गमः"। तदाकर्ण्य स सुहृदं तं जगाद,—"मम अनङ्गमञ्जर्यां मनो हृतं, (म) तदिदं मदीये शरीरे एव नास्ति, कुतो विनोदयामि? अरेण्याहं शून्यहृदयो बाष्पतूष्णीकृतोऽस्मि, तत् यथा तां मनयोरीं प्राप्नोमि, तथोपायं विधत्स्व"। इति तेनोक्ते सा मालती नि मद्दा सम्भ्रष्टा समुपेत्य आकाशं प्रदर्श्य तमुवाच,— (य) "सुभग! अनङ्गमञ्जर्या तवान्तिकं प्रहिताऽस्मि, निसृष्टाऽहं ते सन्देशं ब्रवीमि, क एष शिष्टधर्मः, यत् हठात् हृदयं प्रविश्य मुग्धाया मम मुषित्वा गम्यते? चित्रमिदं तथाऽपि वामदृशा तया अधुना मनोहराय तुभ्यं देहोऽपि प्राणैः सह दातुमिष्यते। सा हि सन्ततात् हिवाग्निं हृदि ज्वलितस्य कामाग्नेर्धूमानिव निःश्वासान् विसृजति, मुहुर्बाष्पा

(भ) भ्रमन् कारणम्—इतस्ततश्चलितं मन इत्यर्थः।

(म) तदिदं—मनः। शून्यहृदय—शून्यमनाः ("चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं ह्यन्मानसं मनः" इत्यमरः) अनङ्गमञ्जर्यां अनुरक्तत्वात् मम शून्यमनस्कत्वम्। बाष्पा—अश्रवः [illegible] मिति भाव। तूष्णीकृत —तूष्णीरीकृतः, वाचारहित इत्यर्थः, बाष्पतूष्णीकृतः—[illegible] (विग्र) इत्यमरः [illegible] मां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वाक्ये पीडयतीति भावः।

(य) सुभग!—कामिनीविमोहन!। प्रहिता—प्रेरिता (प्र+हि+क्त स्त्रियां टाप्)। निसृष्टा—प्रेरिता यद्वा—निसृष्टा—अनङ्गमञ्जर्यैव मदर्थकार्ये व्यापृता इत्यर्थः। सन्देशं—वाचिकम्। वामि—सुन्दरि दृशौ—नेत्रे यस्याः तया वामदृशा—वामलोचनया यद्वा—वाम —वाम दृशौ —नयने यस्याः तया वाम दृशा—[illegible] (वामं वल्गु पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे। वस्तु प्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्यां स्त्रियाम् इति मेदिनी) अथवा वामदृशा—विपरीतदर्शनया विपरीतदर्शनेन मन् [illegible] [illegible] [illegible] दर्शे एव प्राणैः सह देहमपि दास्यामि, [illegible]।

(र) साञ्जना वाष्पविन्दवः वदनाम्भोजसौरभलुब्धा मधुकरा इव सम्पतन्ति, तत् यदीच्छसि, तदा उभयोः शिवं वच्मि"। इति मालत्या तथोक्तः कमलाकरः प्रोवाच,—"भद्रे! तवेयं वाक् (ल) विधुरावस्थां बद्धभावाञ्च मे प्रियां वदन्ती भयं करोति, आश्वासयति च। तदेका त्वमेवात्र गतिः, तत् यथोपायं कुरुष्व"। इति तेनोक्ते मालती प्रत्यवोचत्,—"अद्य तामनङ्गमञ्जरीं गुप्तं नक्तं स्वभवनोद्यानं प्रापयिष्यामि, त्वं तत्र वाह्यतः तिष्ठेः, ततस्त्वां सुयुक्त्या तत्र प्रवेशयिष्यामि, इत्थं युवयोः समागमो भविता"। इति कथयित्वा तं विप्रपुत्त्रमानन्द्य मालती कृतार्था गत्वा तामनङ्गमञ्जरीम् अभ्यनन्दयत्।

अथाह्ना सह दिनपतौ (व) सन्ध्यानुरागिणि क्वापि गते वासवाशया स्वानने इन्दुतिलकेन प्रसाधिते, पद्माकरं त्यक्त्वा श्रीरिदानीं मां प्राप्तेति हर्षात् उत्फुल्लवदने विशदे कुमुदाकरे

(र) साञ्जना,—कज्जलमिश्राः, कज्जलयुक्तत्वेन वाष्पविन्दूनां कृष्णवर्णत्वात् तत्र मधुकरत्वोत्प्रेक्षा। शिवं—मङ्गलं, मङ्गलजनकं वाक्यमित्यर्थः।

(ल) विधुरावस्थां—विकलदशां, कामसन्तापजनितदुःखकरीमवस्थामित्यर्थः, बद्धभावां—जाताभिप्रायाम्, अनुरक्तामित्यर्थः, मे—मह्यम्। भयं करोति—कारयतीत्यर्थः (अन्तर्भूतण्यन्तप्रयोगोऽयं), विधुरावस्थतया भयं कारयति, बद्धभावतया च आश्वासयतीति क्रमोऽत्रानुसन्धेयः।

(व) सन्ध्याम् अनु—लक्ष्यीकृत्य, रागः,—रक्तता अस्यास्तीति तस्मिन् सन्ध्यानुरागिणि—सन्ध्यायामरुणवर्णे, अथच, सन्ध्यानाम्न्यां कन्यायामनुरागवति (अस्त्यर्थे इनिः), क्वापि गते—अदर्शनं गते, अस्तं गते इत्यर्थः, वासवाऽऽशया—पूर्वदिशा, इन्द्रस्य पूर्वदिगधिपतित्वात्। इन्दुः—चन्द्रः, तिलकमिव तेन इन्दुतिलकेन—तिलकवत् प्रतीयमानचन्द्रेण, यथा काचित् तरुणी प्रसाधनकाले कपोलललाटादिस्थाने तिलकादिकं रचयति, तथा वासवाशा युवतिरिवेति भावः। पद्माकरं—पद्मसरोवरं, पद्मसमूहमिति वा ("आकरो निवहोत्पत्तिस्थानेषु कथ्यते" इति मेदिनी)। श्रीः,—लक्ष्मीः, सम्पत्, पद्मालयत्वात्, अथ च, श्रीः,—शोभा, इदानीम्

वसति, स कामी कामसागरः प्रसाधिताङ्गः समुत्सुकः स्वैरं कान्तायास्तस्या यशोधामद्वारि समुपागमत्। मालती च तामनङ्गमञ्जरीं कच्छात् (अ) गमितवासरां युक्त्या तत् यशोधाममानिनाय, आनीय तां चूतशाखिनां तलेषु समुपवेश्य निर्गत्य तत्र तं कामसागरं प्रावेशयत्। स च प्रविश्य पान्थ इव (च) पत्रौघघनपादपमध्यवर्त्तिनीं छायामिव तामनङ्गमञ्जरीमद्राक्षीत्। यावच्च स तामुपैति, तावत् सा हर्षेण प्रधाव्य कामाऽऽवेशप्रनष्टव्रीडा कण्ठे तं सहसाऽग्रहीत्। "क्व यासि? लब्धोऽसि मया नमस्कार।" इत्यालपन्ती तत्क्षणं सा (स) अतिहर्षभरस्तम्भितश्वासा पञ्चतामगात् पपात च महीपृष्ठे वाततरुग्णा लतेव, विचित्रं बत कामस्य विषमं क्रमः। तत्

—पङ्कजम्, रात्रौ हि पद्मानां दिवाविकासित्वात् तत्र दिवसो शोचितः, रात्रौ पुनः चन्द्रोदये कुमुदसमूहे विकसिते पद्मसमूहे च मुदिते शशी कमलवनं मधा कुमुदाकरमोक्षणशीलामयीमव। स्वैरं—मन्दं मन्दम्।

(अ) गमित—अतिवाहित वासरः,—दिवसो यया तां गमितवासराम्—अतिवाहितदिवसां चेष्टयाऽऽशिक्षयैवेति भावः। चूतशाखिनाम्—आम्रवृक्षाणाम्।

(च) पत्रौघेन—पत्रसमूहेन घनानां—सान्द्राणां निविडानामित्यर्थः, निरन्तराणामिति यावत् पादपानां—वृक्षाणां मध्यवर्त्तिनीं—मध्यस्थां पत्रौघघनपादपमध्यवर्त्तिनीं—घनविटपसमन्वितवृक्षमध्यस्थितां (विव । बहुव्री), छायामिव—अनातपमिव सुशीतलामिति भावः, यथा पथिकः सुशीतलां वृक्षच्छायां दृष्ट्वा हृष्यति तथा कामसागरोऽपि कामसन्तापहारिणीं [illegible] तां प्रेमसम्पादनीं दृष्ट्वा समयत् प्रमोदम्।

(स) अतिहर्षभरेण—प्रबलानन्दवेगेन श्वासः,—प्राणः, निःश्वासो यस्याः सा अतिहर्षभरस्तम्भितश्वासा—प्रबलानन्दोद्वेगनिरुद्धश्वासवेगा सतीत्यर्थः। वातेन—प्रबल वायुना रुग्णा—भग्ना वाततरुग्णा—वायुना भग्ना (विव । तृती तत्पु) लतेव—शाखेव। बत—खेदसूचकमव्ययम्। क्रमः,—आचरणं प्रक्रिया ("क्रमः पादक्रमे क्रमो यत्ने शक्तावपि च" इति मेदिनी)।

अशनिपातमुग्रं दृष्ट्वा स कमलाकरः सद्यः,—"हा! हा! किमेतत्!" इत्युक्त्वा मूर्च्छितो निपपात। क्षणेन च लब्धसंज्ञस्तां प्रियामङ्कमारोप्य आलिङ्गन् परिचुम्बन् बहु विलपंश्च तथा दुःखातिभारेण प्रसह्य न्यपीड्यत, यथा तस्यापि तदा हृदयमस्फुटत्। अथ तौ तथा (ङ) क्षीणौ दृष्ट्वा रजनी ह्रिया भिया च क्षीणेवाभवत्।

अथ प्रातरुद्यानपालेभ्यस्तं वृत्तान्तं ज्ञात्वा तयोर्बन्धुजनः (क) त्रपाऽऽश्चर्य्यदुःखमोहाऽऽकुलः तत्राऽऽगात्, कर्त्तव्यमूढश्च चिरमवाङ्मुखः समभवच्च। हा! कष्टं (ख) कुयोषितः कुलखलीकारहेतवः। तस्मिंश्चावसरे तस्याः पतिः मणिवर्मा अनङ्गमञ्जर्य्या सोत्कण्ठः ताम्रलिप्तिः पितृगृहात् समाययौ। स श्वाशुरं गृहं प्राप्य तं व्यापारमवेक्ष्य च वाष्पान्धलोचनो (ग) ध्यायन् तदेवोद्यानमागत्य भार्य्यां तामन्यसहितामपि गतासुं दृष्ट्वा शोकाग्निज्वलिताङ्गः सद्यः प्राणान् विजहौ।

ततः सर्वस्मिन् जने कोलाहलाऽऽकुले क्रन्दति ज्ञातवृत्तान्ताः सर्वे पौरास्तत्र समाययुः। अथ अनङ्गमञ्जर्य्याः पित्रा पूर्वं प्रतिष्ठापिता सन्निहिता देवी चण्डी निजैः

(ङ) क्षीणौ—विशीर्णौ, मृतौ इति यावत्। ह्रिया—लज्जया। क्षीणेव—क्षयं गतेव, रात्रिरवसितेति भावः।

(क) त्रपा—लज्जा, लोकवादजनितेति भावः, आश्चर्य्यं—कथमीदृगघटनं घटितमिति विस्मय इत्यर्थः, दुःखमोहौ—तद्वियोगजनितौ इति भावः, तैः तैः आकुलः,—व्याकुलः त्रपाऽऽश्चर्य्यदुःखमोहाकुलः,—लज्जाविस्मयादिभिराक्रान्तः सन्नित्यर्थः। अवाङ्मुखः,—अधोमुखः।

(ख) कुयोषितः,—दुश्चरित्राः स्त्रियः, कुलस्य—वंशस्य, खलीकारे—अपकृतौ, अपवादविषयीकरणे इत्यर्थः, हेतवः,—कारणानि कुलखलीकारहेतवः,—वंशकलङ्ककारणानि।

(ग) ध्यायन्—चिन्तयन् (ध्यै+लटः शतृ)। गतासु—मृताम्।

(घ) गणे सकोपे विप्रलापोऽभूत्—"मातः! त्वदाकारप्रतिष्ठापयिताऽयमर्थदत्तः सदैव मे भक्तो वणिक्, तदस्मिन् तु ते दयां वितरतु भगवती" इति। एतत् गणेभ्यः श्रुत्वा (ङ) शरण्या सा गौरी,—"आस्तामन्नाश्रयोऽपि एते जीवन्तु" इति समादिशत्। अथ सर्वेऽपि सुप्तप्रबुद्धा इव तत्प्रसादात् जीवन्तो गतमन्यथा समुत्तस्थुः। ततो दृष्ट्वा तद्व्यापारं सानन्दे तत्रत्ये सर्वस्मिन् जने, लज्जाऽवनतमुखः स्वगृहं यायात्। अर्थदत्तोऽपि तां (च) क्षीणां सुतामनङ्गमञ्जरीं अनुवर्तिता आदाय सोत्सवं गृहं प्रविवेश"।

इति कथां कथयित्वा तस्यां रात्रौ पथि स वेतालः तं (छ) क्षौणीपतिमगदत्,—"राजन्! कस्तेषु अनुरागमरणे मोहातिरेकः? जानन् न चेत् वदसि, तदा स पूर्वोक्त एव शापः स्मरणीयः"। तदाकर्ण्य राजा तं प्रत्युवाच,—"योगीश्वर! एतेषु मणिवर्मा एवातिमूढः, यो हि भार्यामन्यपुरुषाऽऽसक्तां दृष्ट्वैव कोपकाले (ज) प्रत्युत रक्तः सन् प्राणानमुञ्चत्"।

---

1 (घ) गणे,—डाकिनीयोगिनीगणे, सकोपे—सक्रोधे,—समर्षे, विप्रलापः परस्परविरुद्धं ("गण प्रमथसंख्यौघे" इति मेदिनी)।

(ङ) शरण्या—शरणागतरक्षणपरा। आस्ताम्—तिष्ठतु। अन्नाश्रयः,—अन्नमेषां तैः आश्रयिताः—अन्नभिक्षाजनसम्पादः (विप्र। षष्ठी)।

(च) क्षीणां—कृशाम् [क्षि+क्त "क्षियो दीर्घात्—" (८।२।४६ पा) इति निष्ठा तस्य वैकल्पिक नत्वाभावः स्याम्]।

(छ) क्षौणी—धरणी ("धरा धरित्री धरणि क्षौणी ज्या काश्यपी क्षितिः" इत्यमर.) तस्याः पतिं क्षौणीपतिं—राजानम्। अनुरागेण—पारस्परिकप्रेम्णा मरणं तस्मिन् अनुरागमरणे—पारस्परिकप्रेमवशतो (इत्यादि) मोहः,—अविद्या अविवेकिता इति यावत्, तस्य अतिरेकः—आधिक्यं मोहातिरेकः,—मौढ्यमाधिक्यम्।

(ज) प्रत्युत—वैपरीत्येन, क्रोधोचितसमये कोपाभावः इत्यर्थः (अव्य०),

इति निगदितवतस्तस्य नृपतेः स्कन्धात् स वेतालः सहसा स्वनिलयं प्रतस्थे। राजाऽपि भूयस्तथैव कृतप्रयत्नस्तमन्वधावत्।

अथ द्वाविंशकथा।

अथ राजा तमेव शिंशपातरुं गत्वा तत्र वेतालमादाय स्कन्धे आरोप्य च गन्तव्यभूमिमभिप्रतस्थे। तत्र प्रस्थितं पथि, पुनः वेतालः प्राक्रमत वक्तुं,—"राजन्! (क) साधु, सुसत्त्वस्त्वं, तदपूर्वामिमामपरां कथां कथयामि, श्रूयताम्,—

अस्ति कुसुमपुरं नाम नगरम्। तत्राऽऽसीत् धरणीवराहो नाम भूपतिः। तस्य (ख) ब्राह्मणभूयिष्ठे राज्ये ब्रह्मस्थलाभिधोऽग्रहारोऽभवत्। तत्र विष्णुस्वामी नाम कोऽपि द्विजः प्रतिवसति स्म, तस्य (ग) हविर्भुज इव स्वाहा नाम भार्य्याऽभूत्। तस्यां तस्य चत्वारः सुता जज्ञिरे। ते च कालक्रमेण पितरि

रक्त,—अनुरक्त ("रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु" इति मेदिनी), शुचा—शोकेन।

(क) साधु—शोभनम्, इति प्रशंसावादोऽयम्। सुसत्त्वः,—उत्तमसत्त्वः, महानित्यर्थः।

(ख) ब्राह्मणा भूयिष्ठ—बाहुल्येन यत्र तस्मिन् ब्राह्मणभूयिष्ठे—विप्रबहुले (विण०। बहुव्री०)।

(ग) हविः,—हुत साम्नाय्य वा, हवनीयद्रव्यमित्यर्थः ("हविर्हीतव्यमात्रे च सर्पिष्यपि नपुंसकम्" इति मेदिनी), भुनक्ति—आस्वादयति इति तस्य हविर्भुज,—अग्नेः, स्वाहा नाम—अग्नेर्यथा स्वाहा नाम भार्य्या अस्ति, तथा विष्णुस्वामिनोऽपि स्वाहा नाम भार्य्या आसीत् इत्यर्थः।

स्वर्गते भ्रातृभिर्भ्रंशितसर्वस्वा (घ) मिथो मन्त्रयाञ्चक्रुः,—"इह अस्माकं गतिर्नास्ति, तदन्यत्र वयं व्रजाम" इति मन्त्रयित्वा यज्ञस्थलाभिधे ग्रामे मातामहस्याऽऽवासं कतिपयैर्दिनैरगमन्, तत्र मातामहाभावात् मातुलैः सुसत्कृताः स्वाध्यायतत्परास्तस्थुः ।

कालक्रमेण ते (ङ) अकिञ्चना भोजनाच्छादनादिषु तेषां मातुलानामवज्ञाभाजनतां जग्मुः । ततः (च) स्वजनजीवनावमानेन हतात्मनां तेषां ज्येष्ठः रहसि तानब्रवीत्,—"भ्रातरः ! किं क्रियते ? सर्वं विधिकृतमवधारयत, पुरुषस्येह कस्यचित् क्वचित् किमपि कर्तुं न प्रभवम्। अहं हि उद्वेगेन भ्राम्यन् काननं प्राप्तः अत्र (छ) विपन्नस्थितं स्रस्ताङ्गं पुरुषं भुवि पतितमपश्यम्, अचिन्तयञ्च तां गतिं स्पृहयन्,—'अयं हि धन्यः, यः दुःखभारं विमुच्य स्थितः' इति सञ्चिन्त्य तत्कालं मरणनिश्चयं कृत्वा वृक्षावलम्बिना पाशेन आत्मानमुद्बद्धुमयतम्, यावच्च विसंज्ञश्च

(घ) मिथः,—परस्परम् । गतिः—उपायः । सुसत्कृताः,—अतिसम्मानेनादृताः, स्वाध्यायतत्पराः—वेदाध्ययननिरताः इत्यर्थः ।

(ङ) नास्ति किञ्चन—किमपि येषां ते अकिञ्चनाः,—निर्धनाः भोजना-च्छादनादिषु—वसनादिषु ।

(च) स्वजनजीवन—बान्धवजनजीवेन । हतः—गलितः, आत्मा इत्यर्थः ("मनोधृत्योः स्वभावे च आत्मा देहे" इत्यमरः) आत्मा—इति मेदिनीकारः, यत्नो वा ("आत्मा धृतिः यत्नो च प्रयत्नवदीपयि । स्वभावे मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि" । इति मेदिनी) येषां तेषां हतात्मनां—विहतधर्याणां मन्दमानसानां वा । विधिकृतं—दैवकृतम्, अवधारयत निश्चिनुत इति शेषः । प्रभवम्—पुरुषेण ["क्वचिदपि कर्तुं वा" (२।३।७१ पा०) इति कर्तरि षष्ठी] ।

(छ) विपन्नस्थितं—मृतमिव स्थितः, स्रस्ताङ्गं—शिथिलावयवं विगलित शरीरावयवमित्यर्थः । गतिं—दशां मरणमिति यावत्, स्पृहयन्—अभिलषन् (स्पृह+णिच+शतृ)। उद्बद्धुम्—उद्बन्धनेन मर्तुम्, उद्बन्धनमभ्यस्य (उद्+

मे असवो न निर्यान्ति, तावत् त्रुटितपाशोऽहं महीतले पतितोऽस्मि, लब्धसंज्ञश्च केनापि कृपालुना पुंसा तत्क्षणमागतेन पटमारुतैराश्वास्यमानमपश्यम्। ततः स मामब्रवीत्,—'सखे! कथय, विद्वानपि (ञ) कं प्रति एवं खिद्यसे? सुकृती सुखमाप्नोति, दुष्कृती दुष्कृतादेव दुःखमाप्नोति, नान्यतः। दुःखात् यदि तवेदृशः समुद्योगः, तत् सुकृतं समाचर, आत्मघातेन कथं (झ) नारकदुःखमभिवाञ्छसि?' इत्युक्त्वा मां समाश्वास्य स पुमान् क्वापि गतः। अहञ्च तादृशं मरणोद्यमं त्यक्त्वा इहाऽऽगतः। तदेवं विधौ अनिच्छति मरणमपि न लभ्यते; इदानीं तपसा तीर्थे तनुं दाहयामि, येन पुनरहं निर्धनतादुःखभागी न स्याम्"।

इत्युक्तवन्तं तं ज्येष्ठं कनिष्ठाः प्राब्रुवन्,—"आर्य! अर्थं विना कथं प्राज्ञोऽपि दुःखेन बाध्यते? किं न ज्ञायते, यदर्थानां (ञ) शरदभ्रचला गतिः, आहृत्य रक्ष्यमाणाऽपि यत्नेन अन्तविरसा असन्मैत्री च वेश्या श्रीश्च कस्य कदा स्थिरा? तत्

लभि+णिच्+लङ्-अम्)। असवः,—प्राणाः। त्रुटितपाशः,—छिन्नरज्जुः, बन्धनरज्जुं छित्त्वा इत्यर्थः (विप०। बहुव्री०)। पटोत्थाः मारुताः, तैः, पटमारुतैः,—वस्त्राञ्चलसञ्चालनजैः वायुभिः (शाकपा०), आश्वास्यमानं—सान्त्व्यमानम् (आ+श्वस+णिच्+कर्मणि लट्, शानच्), आत्मानमिति शेषः।

(ञ) कं प्रति—किमुद्दिश्य इत्यर्थः, खिद्यसे—क्लिश्यसे (खिद+लट्-से)। दुष्कृती—पापी।

(झ) नारकं—नरकसम्बन्धि, दुःखं नारकदुःखं—नरकभोगयातनाम्, "असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः"॥ इतीशोपनिषद्वचनात् आत्मघातिनो नरकभोगस्यावश्यम्भावित्वं बोध्यम्।

(ञ) शरदभ्रवत्—शरत्कालिकमेघवत्, चला—चञ्चला, अचिरस्थायिनीत्यर्थः, शरदभ्रचला—शारदीयमेघवत् चञ्चलस्थायिनीत्यर्थः। आहृत्य—समुपार्ज्य (आ+हृ

उद्योगिना समस्तिमास गुणश्च कोऽपि उपार्जनीय, येन हठात् सहसा अर्थहरिण सुखमानीयते"। इति भ्रातृभिरुक्तो ज्येष्ठ अपरात् धैर्यमवलम्ब्य उवाच,—"को गुणस्तादृक् अर्जनीयो भवेत् ?" इति। तत सर्वे ते विचिन्त्य परस्परं वदन्ति स्म,—"पृथ्वीं (ट) विचित्य किमपि विज्ञानं वयं शिक्षामहे"। एवं निश्चित्य सर्वे (ठ) समागमि सङ्केतस्थानमुक्त्वा एकैकश ते चत्वारो भ्रातरश्चतस्रो दिश प्रययु।

अथ गच्छति काले सर्वे सङ्केतनिकेतने मिलिता,—"केन किं शिक्षितम् ?" इति अन्योन्यमपृच्छन्। अथैषामेकोऽब्रवीत् —"मया ईदृक् विज्ञानं शिक्षितं, येन (ड) अस्थिशकलं प्राप्य यस्य कस्यचिदपि प्राणिन तस्मिन् तदुचितानि मांसानि उत्पादयामि"। एतदाकर्ण्य तेषु द्वितीयोऽवदत्,—"अह तया

+ल्यप्)। वने—परिणामे विरसा—दु खदायिनी वयस—वने—परिणामे वलमाने इत्यर्थ, विरसा—विगतरसा अन्तविरसा—परिणामे पीडाकारिणी (विष । श्रो लघु), भवति—भवाप्नोति भोगवस्री इति यावत् मैत्री—मित्रता अनुरागः इत्यर्थ यथा: सा अल्पमैत्री—भोगवृक्षवानुरक्ता। स्थिरा—दृढवना, एकवृक्षवानुरक्ता इति भाव वेश्या यथोभ भवतोऽपि इत्यस्मिन् पुरुषे चिरं तिष्ठतीति न इतस्ते इत्याशय। गुण,—विद्याशीलादिसम्पादको भार्यविशेष, एतच ("गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये। त्यागे शौर्यादिसन्ध्यादिसत्त्वाद्या सन्ततेष्वपि इति मेदिनी)। अर्थ —धन हरिण इव तु अर्थहरिण,—हिरण्यादि द्रव्यं अत्र (अमर । उपमितिस) सुखम्—अक्लेशेन।

(ट) विचित्य—अनुसन्धाय (वि+चि+ल्यप्, "अन्यत्र विति—" (६।१।४१ पा) इति तुक्)।

(ठ) समागमि—समागम्य परस्परमिलनमे इत्यर्थ सङ्केतस्थानं—निर्दिष्ट स्थानविशेषनिश्चयं, समागम्य सर्वे अमुकस्थाने मिलिता भविष्याम, न अदे कालनियमात्ति न च अस्माकं कोऽपि प्रस्थानात् एकैकत्र निवसतीति भाव।

(ड) अस्थिशकलम्—अस्थिखण्डम्। तस्मिन्—अस्थिशकले तदुचितानि—तत्र प्राणिनि उचितानि मांसपेश्यादीनीत्यर्थ।

विज्ञानमस्ति, यथा सञ्जातमांसे अस्थिशकले तत्प्राणिसम्भवलोमानि त्वचञ्च जनयितुं पारयामि"। तृतीयोऽवदत्,—"मया ईदृशं विज्ञानमधिगतं, येन (ढ) जातत्वङ्मांसलोमनि प्राण्यवयवान् चक्षुरादीन् स्रष्टुं जाने"। चतुर्थोऽवादीत्,—"अहम् उत्पन्नावयवं प्राणैर्युक्तं कर्त्तुं शक्नोमि"। एवं ते परस्परमुक्त्वा विज्ञानपरीक्षणाय चत्वारोऽपि अस्थिखण्डमानेतुमटवीं ययुः। विधिवशाच्च ते तत्र सिंहस्य अस्थिखण्डं प्रापुः, जगृहुश्च अविज्ञातविशेषास्तदेव। एकस्तत्समुचितैर्मांसैस्तदस्थिखण्डमयोजयत्। द्वितीयस्तस्य त्वचो लोमानि च उदपादयत्। तृतीयोऽपि समग्रैरिन्द्रियैस्तदपूरयत्। चतुर्थस्तु यदा तस्य सिंहीभूतस्य जीवितमदात्, तदा (ण) उद्भूतसटाभारोऽतिभयङ्करः दंष्ट्राकरालवदनः खरनखाङ्कुशः सिंहः समुत्तस्थौ। स च स्वोत्पादकान् तान् चतुरोऽपि समुत्थाय अवधीत्, प्राविशच्च सद्योऽरण्यम्।

एवं ते द्विजपुत्त्राः सिंहनिर्माणदोषात् सर्व्वे एव विनाशं गताः। दुष्टं जन्तुमुत्थाप्य कस्य वा सुखं भवेत्? इत्थं प्रतिकूले विधौ यत्नेनोपार्जितो गुणः न सम्पत्तये, प्रत्युत विपत्तये एव भवति। (त) मूले दैवे अविकृते प्रज्ञानवारिणा सिक्तः पौरुषपादपः नयाऽऽलवालः प्रायः फलति"।

(ढ) जातानि त्वङ्मांसलोमानि यत्र तादृशे जातत्वङ्मांसलोमनि—उत्पन्नचर्म्मपिशितलोमनि (विण०। बहुव्री०), प्राणिनि इति शेषः।

(ण) उद्भूत,—उत्पन्न, सटाभार,—केशरसमूह, ("सटा जटाकेशरयोः" इति मेदिनी) यस्य सः उद्भूतसटाभारः,—सञ्जातकेशरराशिः (विण०। बहुव्री०)। खराः,—तीक्ष्णाः, नखाः अङ्कुशाः,—अस्त्रविशेषा इव यस्य सः खरनखाङ्कुशः,—अङ्कुशाकारतीक्ष्णनखः (विण०। बहुव्री०)।

(त) मूले—मूलस्वरूपे, कार्य्यसिद्धौ प्रधानकारणे इति यावत्। अविकृते—अगुणीभूते, अनुकूले इति यावत्, प्रज्ञान—प्रकृष्ट ज्ञान, वारि इव तेन प्रज्ञानवारिणा—विशिष्टज्ञानरूपजलेन। पौरुष—पुरुषकर्म्म प्रयत्नादिकं, पादपः,—वृक्ष इव

अभूयत। (च) तस्यैव पुनः क्वचित् प्रदेशे यज्ञस्थलाभिधानो ब्रह्मदेयः कश्चिदग्रहारः नृपेण प्रतिष्ठापितः। तत्र कश्चित् वेदपारगो महाधनो(छ) अग्निहोत्री पूजितातिथिदेवः यज्ञसोमो नाम ब्राह्मणः समवात्सीत्। तस्य वार्द्धके अनुरूपायां भार्य्यायाम् एक एव सुतः समुदपद्यत। स च बालः पितुः प्रयत्नात् दिने दिने वर्द्धमानः शुभलक्षणयुतः देवसोम इति पित्रा कृतनामधेयः पित्रोरतिस्नेहपात्रतामगात्।

अथ प्राप्ते षोड़शे वर्षे स बालकः विद्याविनयादिभि रावर्जितसमस्तजनः सहसा ज्वरेणाऽऽक्रान्तः पञ्चतामवाप। ततः परासुं तं दृष्ट्वा समालिङ्ग्य च "हा हा" इति रुदन् यज्ञसोमः भार्य्यया सहितः स्नेहात् दाहाय न ददौ। "भगवन्! (ज) गन्धर्वनगरस्येव संसारस्य गतिं परावरज्ञोऽपि किं न वेत्सि?। ये हि राजानः (झ) अमरम्मन्या अस्मिन् भूलोके

(च) तस्य,—श्रीमाधवस्य। ब्रह्म दियं —ब्राह्मणाय यत् दानम्, अग्रहारः,—अनेकब्राह्मणाधिष्ठित ग्रामः।

(छ) अग्नौ हूयते अत्र इति अग्निहोत्रं—मन्त्रोच्चारणपूर्वक तदुद्देशकहोम तदस्य अस्तीति अग्निहोत्री—अग्निस्थापनपूर्वकं यावज्जीवमेव अग्निहोत्रहोमकर्त्ता ब्राह्मण इत्यर्थः (अग्निहोत्र+मत्वर्थे इनि)। समवात्सीत्—समवसत् (सम्+अव+वस-लुङ्)।

(ज) गन्धर्वनगरस्येव—गन्धर्वपुरस्येव, आकाशमण्डलस्य सूर्य्यकिरणवशात् नगराकारस्य नीलपीतादिभिर्वर्णनामैकत्रैवावस्थानात्, मनोहरस्य क्षणविनाशिन इति भावः, यथा —गन्धर्वनगरस्य—गन्धर्वनगरवत् मायामयस्य [illegible]। पर—श्रेष्ठम् अवरं—निकृष्टं जानातीति तथाविधोऽपि परावरज्ञोऽपि—इह जगति किं सारं किमसारमिति विविच्य ज्ञातोऽपीत्यर्थः।

(झ) आत्मानं अमरान् मन्यन्ते ये ते अमरम्मन्याः—निजान् देवान् अनुरविनाशान् मन्यमानाः [अमर+मन+"आत्ममाने खश्" (३।२।८३ पा०) इति खश् "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" (६।३।६७ पा) इति विहिते अन्तरमे परे

व्यनसन्, तेऽपि एकैकशः श्मशानेषु रुदत्प्रेतानुयायिपूर्णेषु चिताधिरूढाः क्रव्यात्कृशानुना दग्धाः, शिवाभिश्च कालेन कवलीकृताः, कैश्चिदपि न रोद्धुं शकिताः, का कथा अन्येषाम्? हे विद्वन्। तदेतं प्रेतमाश्लिष्य किं करोषि? वद"। इत्येवं वृद्धा बान्धवाः मिलितास्तं प्राबोधयन्। ततः कथञ्चित् तेन मुक्तं तं सुतं शिबिकामारोप्य ते बान्धवाः कोलाहलसमाकुलाः श्मशानं निन्युः।

अवान्तरे तत्र श्मशाने कोऽपि तापसः (ञ) पाशुपतव्रती, मठिकायां कृतनिवासः, वयसा तपसा चातिभूयसा कृशां तनुं बिभ्राणः, भङ्गभीत्येव शिराभिः परिवेष्टितः, विद्युत्पिशङ्गजटः, द्वितीयो महेश्वर इव प्रतिवसति स्म। तस्मिंश्च काले स

अमरशब्दात नुम् "दिवादिभ्य श्यन्" (३।१।६९ पा०) इति शिति प्रत्यये परे दैवादिकात् नशधातोः श्यन्]। व्यनसन्—व्यराजन् (वि+नस+लङ्-अन्)। रुदद्भि,—क्रन्दद्भि, प्रेतानुयायिभि,—मृतानां राज्ञाम् अनुगामिभि, मृतानां स्वजनवर्गैरित्यर्थं, पूर्णेषु—व्याप्तेषु रुदत्प्रेतानुयायिपूर्णेषु—मृतस्य रोदनपरायणात्मीय-समूहपूर्णेषु (विण०। ३या तत्पु०)। क्रव्यात्—मांसाशी, शवमांसभक्षक इति यावत् ("क्रव्यात् मांसाशिरक्षसी" इति शाश्वत), य कृशानु,—अग्नि तेन क्रव्यात्कृशानुना—आमिषलोलुपानलेन, देहस्य विलोपसाधनात् अग्नौ मांसाशित्वोपचार, "क्रव्यादौ मृतभक्षणे" इत्यग्निनामभेदे श्रवणात् बोद्धव्यः। शिवाभि,—शृगालैः, चकारोऽत्र भिन्नक्रमे, अथवा दाहमकृत्वा श्मशाने निक्षिपति चेदित्यथ। शकिता, —समर्था इत्यर्थः (शक+क्त), का कथा अन्येषाम्?—अमरसमान्या राजानोऽपि मृत्युवश गता, इतरेषामल्पप्राणानामस्माक मृत्युसम्बन्धे कः सन्देह? अवश्यमेव यातव्य काले पूर्णे इति भाव।

(ञ) पाशुपतव्रत—शिवार्चनासम्बन्धिनियम अस्य अस्तीति पाशुपतव्रती—शैवनियमवानित्यर्थं (मत्वर्थे इनिः)। भङ्गभीत्येव—अतीव कृशतनुत्वात् भङ्गभयेनेवेत्यर्थं, शिराभि परिवेष्टित,—शिरासमूहद्वारा परिवृत, यथा किमपि द्रव्य भग्नोन्मुख कोऽपि रज्ज्वादिभि आवेष्ट्य स्थापयति तद्वदित्यर्थ।

तापसः तं जनकोलाहलं श्रुत्वा (ट) क्षुधोपानभ्रष्टंहित भिक्षा फलधरमन्तिकवर्त्तिनं शिष्यं जगाद,—"वत्स! कथमयं जनकोलाहलः श्रूयते गत्वा बहिर्विज्ञाय सत्वरमागच्छ, कुतोऽयमश्रुतपूर्वः सुमुलो रवः ?"। इति तेन गुरुणोक्तः स शिष्यस्तं प्रत्युवाच,—"नाहं यामि, त्वं स्वयमेव याहि, मे भिक्षासमयोऽतिक्रामति"। तदाकर्ण्य स गुरुरब्रवीत्,—"धिक् मूर्ख! (ठ) उदरम्भरे! अद्य पर्वप्रहरे याते का तव भिक्षावेला ?"। श्रुत्वैव क्रुद्धः स कुशिष्यस्तं तापसं प्रत्यवदत्—"धिक् जराजीर्ण! नाहं ते शिष्यः, त्वञ्च मे न गुरुः, अहमन्यत्र यास्यामि, त्वं स्वयम् इदं (ड) पात्रं वह" इत्युक्त्वा स क्रुद्धः शिष्यो दण्डकुण्डिकां त्यक्त्वा समुत्थाय प्रायात्।

(ट) क्षुधेन—अर्दितेन उपानपेन—भिक्षाकुशलभावेन हर्षितं—पहितं परि तुष्टमित्येवमर्थः, क्षुधोपानभ्रष्टंहितं—तद्भिक्षाकुशलभावाधीनदर्शनमिव, भविनीतं परकुत्सामिरवधेति भावः (विश० । ३३। तत्पु)।

(ठ) उदरम्भरे।—औदरमात्रपूरकमात्र !, औदरिक इति यावत् ["फली ग्रहितात्मम्भरिश्च" (३।२।२६ पा) इति सूत्रेण पूर्वेः "स्यात् कुक्षिम्भरिः। स्वार्थपरायणौदरिकस्तु इति पैतु । औदराभरणमुदरम्भरणकौशल इति मुरारिः" इति मतमतुक्त्वा कोहूलीकारेण "समर्थितं परमतमनुमतमेव" इति भावात् उदरम्भरिरिति पदं समर्थितं तेन उदर+भृ+इन् मुमागमश्च प्रत्ययो निपात्यते इति बोध्यम्। "स्वतन्त्रपरायणवाट। कुक्षिम्भरिः। उदरम्भरिः" इति शास्त्रकारत्व]। याते—गते (या+क्त वलिभ्)।

(ड) पात्रं—भिक्षापात्रम्। दण्डकुण्डिका—दण्डः—प्रकाण्डः दण्डे— लगुडे इति वा यष्टा इति हैम. ("दण्डोऽस्त्री लगुडे पुमान्। अयमर्दे प्रकाण्डे—" इति मेदिनी) वा कुण्डिका—देवीमूर्त्तिमेव तां दण्डकुण्डिकां— प्रकाण्डदेवीमूर्त्तिं लगुडदेवपर्द्दवीमूर्त्तिं वा दण्डकुण्डिकाम् इत्यत्र "दण्डकुण्डिकाम्" इति पाठः कथमपि सङ्गच्छते पूर्वोक्तपाठस्य सङ्गत्याभावात्, दण्डः—प्रकाण्डः, दण्डे—यष्टिमिति शीविते दण्डविशेषे इत्यर्थो वा कुण्डिका—कुण्डिका "धारि" इति प्रसिद्धा जलाधारीविशेष इति यावत्, तां दण्डकुण्डिकां—दण्ड-

ततः स तापसः विहसन् तस्मात् मठात् निर्गत्य तत्रागात्, यत्र दाहार्थं स मृतो (ढ) द्विजार्भकः समानीतः। त (ण) जनतया शोच्यमानाग्र्ययौवनं दृष्ट्वा जराऽर्दितः स योगी तद्देहं प्रवेष्टुं मतिमकरोत्; ततः एकान्ते गत्वा मुक्तकण्ठं प्ररुद्य च यथोचितैरङ्गहारैर्ननर्त्त। ततः क्षणेन स तपस्वी पुनः यौवन-सुखम् (त) अनुबुभूषुः योगात् स्वां जीर्णां तनुं विहाय तत् द्विज-पुत्रकलेवरं प्राविशत्। क्षणे च तस्मिन् स द्विजयुवा रचितायां चितायां सहसा लब्धजीवः समुत्तस्थौ। तदवलोक्य बन्धुवर्गस्य सर्वस्य,—"दिष्ट्याऽय बालको जीवति जीवति" इति सहर्ष-निनादः समुदचरत्।

अथ विप्रपुत्रशरीरान्तःस्थः स योगेश्वरः तान् बन्धूनब्रवीत्,—"लोकान्तरगतस्य मम (थ) शर्वेण जीवितं दत्त्वा 'महापाशुपतव्रत त्वया धार्य्यम्' इति समादिष्टम्। अधुनैव मया एकान्ते गत्वा तद्व्रतं ग्राह्यं, नो चेत् मे जीवितं

सलग्ना कुञ्चिकां, यद्वा,—दण्डा—यष्टिस्वरूपा, कुञ्चिका—वंशशाखा, ब्रह्मचारिधार्य्या इति भाव, तां दण्डकुञ्चिकां—वंशयष्टिमित्यर्थः।

(ढ) द्विजार्भकः—ब्राह्मणकुमार इति यावत्।

(ण) जनतया—जनसमूहेन [जन+"ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्" (४।२।४३ पा०) इति तल्], शोच्यमानम्—अकालमृततया शोकविषयतामापद्यमानम्, अग्र्ययौवनं—प्रथमयौवनं यस्य तादृशं शोच्यमानाग्र्ययौवनं—शोकविषयीभूताभिनवतारुण्यं, यौवनोद्गमे एव मृततया क्रियमाणशोकमित्यर्थ (विण०। बहुव्री०)। एकान्ते—निर्जनस्थाने। यथोचितैः,—तत्कालोपयोगिभिरित्यर्थः, अङ्गहारैः,—अङ्गविक्षेपैः, हस्तपादचालनादिभिः सहेत्यर्थ. ("अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः" इत्यमरः)।

(त) अनुबुभूषुः,—अनुभवितुमिच्छुः सन्नित्यर्थः [अनु+भू+सन् "सनाशंसभिक्ष उः" (३।२।१६८ पा०) इति उ.], योगात्—योगमवलम्ब्येत्यर्थः (ल्यबलोपे पञ्चमी०)।

(थ) शर्वेण—शिवेन।

(द) नास्ति, तद्यूयं गृहं यात अहमपि यामि" इति सर्वान् सवयस्यान् सम्बोध्य, इत्थमिव हर्षशोकाऽऽकुलान् तान् स्वगृहं प्रेषयामास, स्वयञ्च गत्वा तत् पूर्वकलेवरं गङ्गाजले निक्षिप्य गृहीतव्रतो युवीभूय अन्यतो ययौ"।

इति कथां समाख्याय वेतालः निशि पथि यान्तं तं त्रिविक्रमसेनं नृपं पुनरब्रवीत्,—"राजन्! ब्रूहि, स योगीन्द्रः परदेहे प्रविशन् कथं वा पूर्वं प्रारुदत्? किमर्थं वा अनृत्यत्? अत्र मे महत् कौतुकं वर्त्तते"। इति वेतालात् श्रुत्वा शापभयात् राजा मौनं विसृज्य समवादीत्,—"शृणु वेताल! सिद्धिकारकं बाल्ये पितृभ्यां लालितम् अद्य इदं त्यजामीति दुःखितः दुस्त्यजदेहविच्छेदात् प्रथमं रुरोद, नवं देहं प्रविश्य अधिकं व्रतं साधयिष्यामि इति यौवनलाभहर्षात् ननर्त्त च"। एतत् तस्य राज्ञः वचनं निशम्य स वेतालः पुनः सहसा तं शिंशपापादपमगमत्। राजाऽपि अविचलिताशयः पुनस्तमन्वसरत्।

अथ चतुर्विंशकथा।

ततः स राजा तां (क) तिमिरश्यामां चिताग्निज्वलितेक्षणां

(द) नास्ति—न विद्यते न आलक्ष्यते (अविलम्बसामीप्ये लट्)। सव०,—समानवयस्कान् मित्राणि बाल्यमित्राणि ... शोच०,—तस्य मत्परित्यागजनित ... तान्, व्याकुलान्—आकुलान् हर्षशोकाऽऽकुलान्—आनन्दविषादविपर्यस्तान् (विशे । इमा मतु)। ययौ—यातः। अयुवा युवा भूत्वा युवीभूय—तरुणीभूय यौवनं प्राप्य इत्यर्थः ("अभूततद्भावे च्वि०, ततो ल्यप्)।

(क) तिमिरैव—अन्धकारैव श्यामा—कृष्णवर्णा तां (विशे०। इयं मतु०), यद्वा,—तिमिरवत् श्यामाम् (उपमिति स) तिमिरश्यामां—काष्ठान

घोरां रजनिराक्षसीमगणयन् वीरः तस्मिन् भीषणे श्मशाने तां शिंशपां गत्वा तं वेतालं स्कन्धमारोप्य पूर्ववत् प्रातिष्ठत। वेतालोऽपि गच्छन्तं तं (ख) नरदेवमुवाच,—"भो राजन्। अहं गतागतैर्भृशमुद्विग्नः, न पुनस्त्वं, तदेकं मे महाप्रश्नं कथयतः समाकर्णय,—

आसीत् पुरा दक्षिणापथे धर्मो नाम (ग) मण्डलेश्वरः साधूनां धुरन्धरः बहुगोत्रजः नरपतिः। तस्य चन्द्रावती नाम मालवदेशभवा भार्य्याऽऽसीत्,(घ) तस्यां कन्यैका प्रसूता। तस्याश्च कन्याया (ङ)प्रदेयाया स धर्मनरपतिः राष्ट्रभेदिभिर्दायादैर्मिलितैरुन्मूलितः पलाय्य सुदृशा भार्य्यया तया च दुहित्रा सह रात्रौ सङ्गृहीतरत्नसञ्चयः स्वराष्ट्रात् निरगात्। मालवे श्वाशुरं गृहं प्रति स्वैरं गच्छन् स तया पत्न्या सुतया च सह विन्ध्याटवीमास-

कारामित्यर्थः, अतिकृष्णवर्णामित्यर्थश्च, चिताग्नि ज्वलित—प्रदीप्तम्, ईक्षण—नेत्रमिव यस्यास्ताम्, अन्यत्र—चिताग्निवत् ज्वलितम् ईक्षणं यस्यास्ता चिताग्निज्वलितेक्षणां—चितानलरूपप्रदीप्तनेत्रां, चितानलवत् प्रदीप्तनेत्राञ्च (विण०। बहुव्री०)। रजनि. राक्षसीव, अन्यत्र,—रजनिरिव राक्षसी ता रजनिराक्षसी—राक्षसीरूपां रात्रिं, रात्रिरूपिणीं राक्षसीञ्चेत्यर्थः, अगणयन्—अवजानन्नित्यर्थः (न+गण+णिच्+लट् शतृ)।

(ख) नर नरेषु वा देव इव त नरदेव—राजानम्। उद्विग्न,—उद्वेजित।

(ग) मण्डलेश्वर,—भूम्येकदेशाधिपति, द्वादशराजमण्डलाधीश्वरो वा। धुर—भार, धरति—वहति इति धुरन्धर,—पालयिता. बहव,—अनेके, गोत्रजा,—सगोत्रा, ज्ञातय इत्यर्थः, यस्य स बहुगोत्रज,—प्रभूतस्वजनः (विण०। बहुव्री०)।

(घ) तस्या कन्यैका प्रसूता इत्यत्र तस्येति शेष।

(ङ) प्रदेयायां—प्रदानयोग्यायां, विवाहयोग्यायां सत्यामित्यर्थः। राष्ट्र—विषय, जनपदमित्यर्थं, राज्यस्थप्रकृतिवर्गमिति यावत्, भिन्दन्ति—उपजापयन्तीति तै राष्ट्रभेदिभि,—राज्यापहारार्थं प्रकृतिकोप जनयद्भिरित्यर्थ, (राष्ट्र+भिद+ताच्छील्ये णिनि)।

सादं, तस्यां कथञ्चित् श्रान्तया भार्य्यया सुतया च परिखिन्न निशामनयत्।

अथ प्रातः भगवान् (च) विभावसुः करान् प्रसारयन्—"मा गाश्चौराटवीमेताम्" इति तं राजानं वारयन्निव पूर्वां दिशमारुरोह। ततो राजा (छ) पदातिः असमर्थया सुतया जायया च सह कृच्छ्रात् चलन्, भिल्लानां परां प्राप्य सर्वस्वहारिभिः पुष्पिताग्रतां धार्मिकजनरहितां ज्ञातान्त नगरीमिव दुर्गां पल्लीमगच्छत्। तत्राऽऽगच्छन्तं वसनाऽऽभरणान्वितं तं दूरात् दृष्ट्वैव बहवो दस्यवः सायुधाः सुमित् प्राधावन्। राजा तानागच्छतो विलोक्य (ज) भार्य्यासुते जगाद,—"म्लेच्छा इमे मा युवां स्पृशन्तु, एतत् गहनं वनं विशतम्" इति राज्ञाऽभिहिता राज्ञी तया लावण्यवत्या तनयया सह भयात् वनमध्यं विवेश। वीरः स राजा तु (झ) अभिमुखाऽऽयातान् शरवर्षिणस्तान् शबरान् खड्गचर्मधरः बहून् व्यवधीत्। ततः (ञ) पल्लीपतिनाऽऽज्ञप्ताः सर्वे दस्यवः निपत्य प्रहारक्षतसर्वाङ्ग

(च) विभावसुः—सूर्यः, करान्—किरणान् [illegible] ("बलिहस्तांशवः कराः" इत्यमरः)। चौरपूर्णा अटवी तां चौराटवीम्—तस्कर सङ्कुलारण्यं (शाकपार्थिवा०)।

(छ) पद्भ्याम् अतति—गच्छतीति पदातिः,—पादचारी, असमर्था—निर्बला (अत+अट अच्, अजितचेति ङीप्)। भिल्लानां—"भील" इति ख्यात म्लेच्छजातिविशेषाणाम्। दुःखेन गच्छतीति तां दुर्गां—दुर्गमां [दुर्+गम+"सुदुरो रधिकरणे" (वा०) इति डः। "दुर्गं कोटे दुर्गमे स्यात्" इति हेमचन्द्र]।

(ज) भार्य्या च सुता च ते भार्य्यासुते—भार्य्यां सुतां च। गहनं—दुर्गं दुर्गममित्यर्थः। विशतं—प्रविश युवाम् (विश+लोट्-थम्)।

(झ) अभिमुखाऽऽयातान्—सम्मुखाऽऽगतान्। शबरान्—म्लेच्छजातिविशेषान्।

(ञ) पल्लीपतिना—[illegible] इत्यर्थः (पल्ली [illegible] ली इति मेदिनी)। आज्ञप्ताः—आदिष्टाः (आ+ज्ञा+णिच्+क्त)।

तमेककं नृपं निजघ्नुः। ततः गृहीताऽऽभरणे दस्युसैन्ये प्रयाते सा राज्ञी वनगुल्मान्तरस्थिता भर्त्तारं निहतं दृष्ट्वा सुतया सह विह्वला पलायमाना अन्यत् दूरं गहनमरण्यं विवेश। तत्र मध्याह्नभानुतापितेषु (ट) अध्वगेषु शाखिनां छायासु निषण्णेषु एकदेशे कस्यचित् पद्मसरसस्तीरे अशोकतरुतले सा राजमहिषी चन्द्रावती सुतया लावण्यवत्या नितरां श्रान्तया भयशोकव्याकुलया सह समुपाविशत्। तावत् (ठ) अभ्यर्णनिवासी कोऽपि महामनुष्यः चण्डसिंहो नाम सपुत्त्रः अश्वाऽऽरूढः मृगयार्थं तद्वनमभ्यागात्। स सिंहपराक्रमं नाम पुत्रं तयोः राजभार्य्यासुतयो' (ड) पादपद्धती दृष्ट्वा प्रोवाच,—"पुत्त्र। एते सुरेखे सुभगे पादपद्धती अनुसृत्य यदि स्त्रियौ प्राप्नुवः, तदा तयोरेका यथारुचि स्वीकुरुष्व"। इत्युक्तवन्तं तं पुत्त्रः सिंहपराक्रमः प्रोवाच,—"तात! यस्याः सूक्ष्मौ पादौ रेखयाऽनया दृश्येते, सा भार्य्या ममैव प्रतिभाति; वृहत्यौ यस्याः पादपद्धती दृश्येते, एषा ज्येष्ठवयास्तव योग्या"। इति सूनो-

---

निजघ्नुः,—मारयामासुः [नि+हन+लिट्-उस् "गमहनजन" (६।४।९८ पा०) इति हस्य कुत्वम्, "अल्लोपोऽनः" (६।४।१३४ पा०) इति हन्तेरकारलोपः]।

(ट) अध्वगेषु—पथिकजनेषु, शाखिनां—वृक्षाणाम्। निषण्णेषु—उपविष्टेषु [नि+षद+क्त "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः" (८।२।४२ पा०) इति तकारस्य दकारस्य च न]। एकदेशे—वनैकप्रान्ते।

(ठ) अभ्यर्णे—अन्तिके, समीपे इत्यर्थः ("उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्" इति समीपपर्य्यायेऽमरः), निवसितु शीलमस्य इति अभ्यर्णनिवासी—अरण्यासन्नदेशवासीत्यर्थः (विग्र०)। महान्—प्रधानः, मनुष्यः महामनुष्यः,—प्रभुत्वक्षमताशाली पुरुषः, राजपुरुष इति यावत्।

(ड) पादपद्धती—चरणपङ्क्ती, चरणचिह्नश्रेण्यौ इति यावत् ("पद्धतिः पथि पङ्क्तौ च" इति हैमः)। सु—शोभना, रेखा ययोः तादृश्यौ सुरेखे—सुन्दररेखासमन्विते इत्यर्थः, सुलक्षणे इति यावत्, सुभगे—मनोरमे इत्यर्थः।

एवमाकर्ण्य स चण्डसिंहस्तं जगाद,—"पुत्र! कीदृशी कथा तव? जननी तव प्रत्यक्षमेव दिवं गता, तादृशे (द) सुकलत्रे गते अन्यकामना मे केव?"। तदाकर्ण्य सोऽपि तं पितरमुवाच,—"तात! मैवम्, (ध) भार्य्यां विना गृहपतेर्गृहं शून्यम्। अन्यच्च, (न) मूलदेवोक्ता कथा त्वया किं न श्रुता? यत्र घनस्तनजघना मातङ्गगामिनी कान्ता नाऽऽस्ते, कः पुमान् तत् अनिगड यक्ष-संश्रयं दुर्गं प्रविशति? तत् तात! मम जीवितेन शापितोऽसि, यदि मदभीष्टाया द्वितीयां भार्य्यां त्वं न स्वीकरिष्यसि"। एतत् पुत्रवचः श्रुत्वा स चण्डसिंहः "तथा" इति प्रतिपद्य, सपुत्रः तां पादपद्धतिमनुसरन् शनैः ययौ। प्राप्य तत् सरःस्थानं तां (प) श्यामां चन्द्रावतीं राज्ञीं रूपलावण्यविभासिनीं

(द) सुकलत्रे—सुशीले उत्तमायां भार्य्यायामित्यर्थः। अन्यकामना—द्वितीयदारपरिग्रहेच्छा। केव?—नास्त्येवेत्यर्थः।

(ध) [illegible] भार्य्यां विना [illegible] गृहपतेः,—गृहस्वामिनः [illegible] ([illegible] इति मेदिनी)।

(न) मूलदेवः,—तन्नामा कश्चित् [illegible], तेन उक्ता मूलदेवोक्ता—मूलदेवकथिता। घनौ—निबिडौ मांसोपचितौ इत्यर्थः, स्तनजघने—पयोधर कटीपुरोभागौ यस्याः सा घनस्तनजघना—मांसलकुचजघनशालिनी (विश्व। मेदिनी) [illegible] [illegible] यस्याः सा [illegible] —[illegible] इति भावः। [illegible] [illegible]। अनिगडं—[illegible] [illegible] इति भावः (विश्व), [illegible] इति [illegible] [illegible] इति भावः, दुर्गं—कोटं, [illegible] इति भावः (दुर्गं कोटे [illegible] इति हैमचन्द्रः)। शापितः,—[illegible] [illegible]। मदभीष्टायाः,—मम [illegible], [illegible] [illegible] ([illegible]) द्वितीयां—[illegible] [illegible] इति शेषः।

(प) श्यामा— [illegible] [illegible] [illegible]।

ददर्श, उपाययौ च सकौतुकः सह पुत्रेण ताम् । साऽपि तं दृष्ट्वा चौरशङ्किनी वित्रस्ता समुत्तस्थौ । "अलं त्रासेन (ङ) नौ, एतौ चौरौ न, सौम्याकृती सुवेशाङ्कौ कौचित् आखेटकृते नूनमिहाद्य प्राप्तौ" । इति सुतया बुद्धिमत्याऽभिहिता राज्ञी यावत् (च) दोलायते, तावदश्वावतीर्णश्चण्डसिंहः पुरोवर्त्ती तामुवाच, —"सुन्दरि! अलं सम्भ्रमेण, आवाम् इह मृगयार्थमागतौ, तत् विश्वस्य निराशङ्के वदतं, के युवां हरनेत्रानलज्वालादग्धमन्मथदुःस्थिते रतिप्रीती इव अरण्यमेवमुपागते ? कथं वा इह अमानुषे वने प्रविष्टे स्थः ? इदं हि युवयोर्वपुः रत्नप्रासादवासार्हं,

---

र्णाभा सा श्यामा परिकीर्त्तिता" ॥ इत्युक्तलक्षणाम् । रूपलावण्याभ्याम्—सौन्दर्य्यकान्तिविशेषाभ्यां, विभासितुं शीलमस्या इति ता रूपलावण्यविभासिनी—सौन्दर्य्यकान्तिभ्यां दीप्तिशालिनीं (ताच्छील्ये णिनिः) ।

(ङ) नौ—आवयोः ["युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ" (८।१।२० पा०) इति षष्ठीद्विवचनविशिष्टस्यास्मदः नावादेशः] । सुवेशः,—उत्तमपरिच्छदः, अङ्कः,—चिह्नं, सज्जनज्ञापक इति भावः, ययोः तौ सुवेशाङ्कौ—सुपरिच्छदधारिणौ इत्यर्थः, (विण० । बहुव्री०) । आखेटकृते—मृगयानिमित्तम् ("आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्" इत्यमरः) ।

(च) दोला—दोलनम्, इमौ चौरौ वा साधू वा इत्येवं चलचित्ततामित्यर्थः, अयते—गच्छतीति दोलायते—सन्दिग्धा इत्यर्थः (दोला+अय+लट्-ते) । सम्भ्रमेण—भयेन ("वर्ये सम्भ्रममिच्छन्ति भय संवेगमादरम्" इति शाश्वतः) । हरस्य—शिवस्य, नेत्रानलज्वालया—नयनाग्निशिखया, दग्धाय—भस्मीभूताय, मन्मथाय—कामाय, मन्मथमन्वेष्टुमित्यर्थः, दुःस्थिते—एकत्रानवस्थिते, इतस्ततः भ्रमिते इत्यर्थः, यद्वा,—दग्धेन मन्मथेन हेतुना दुःस्थिते—दुःखिते, शोकार्त्ते इत्यर्थः, हरनेत्रानलज्वालादग्धमन्मथदुःस्थिते—शिवनयनाग्निशिखाप्लुष्टकामशोकेन इतस्ततः परिभ्रान्ते दुःखिते वा (विण० । ४र्थी तत्पु० ३या तत्पु० वा), रतिः,—कामपत्नी प्रसिद्धा, प्रीतिः,—कामपत्नी, रतेः सपत्नी इति यावत् ("प्रीतिर्योगान्तरे प्रेम्णि स्मरपत्नीमुदोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी), ते इव रतिप्रीती इव—कामपत्नीद्वयमिव । अमानुषे—मानुषसमागमरहिते, निर्जने इति यावत् । स्थः,—भवथः । [अस+लट्-थस् "श्नसोरल्लोपः"

किमिति वराङ्गनविचरणयोग्यौ चरणौ कण्टकिनीमिमां भुवमवतारितौ ? (भ) चित्रमिदम् एषा युवयोराननं पतन्ती वातोद्धूता धूलिरावयोर्मुखं हतच्छायं कुरुते, भवत्योरङ्गेऽस्मिन् चण्डांशोरयमुष्णकिरणः पतन् अस्मान् दहति, तदात्मवृत्तान्तं ब्रूतम्, आवयोर्हृदयं भवत्यौ एतामवस्थां गते दृष्ट्वा भृशं दूयते। यस्मिन् श्वापदाकुलेऽरण्ये (य) वां स्थितिं द्रष्टुं न शक्नुवः"। इति चण्डसिंहेनोक्ता राज्ञी निःश्वस्य लज्जाशोकाऽऽक्रान्ता शनैः स्वं वृत्तान्तमवर्णयत्। ततश्चण्डसिंहः (फ) निःस्वामिकां तां मत्वा, समाश्वास्य च मधुरैर्वचोभिरनुरञ्जयन् ससुतां स्वीचकार।

(३।४।११६ पा०) इति कर्मप्रवचनीयः]। वराङ्गनविचरणयोग्यौ—[illegible] [illegible]। [illegible]—[illegible] [illegible], [illegible]—[illegible], [illegible], विचरणयोग्यौ—[illegible] वराङ्गनविचरणयोग्यौ—[illegible] (विच० । ७मी तत्पु०)। कण्टका सन्ति अस्यामिति तां कण्टकिनीं—[illegible] (कण्टक+मत्वर्थे इनि)।

(भ) चित्रम्—आश्चर्यम्। वातोद्धूता—[illegible]। हतच्छायं—[illegible] [illegible] [illegible], युवयोर्मुखे धूलिराशिः पतति आवयोर्मुखं मलिनं भवति इत्येव चित्रं यतः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आवयोर्मुखं मलिनं भवति इति तात्पर्यम्। चण्डांशोः—सूर्यस्य, [illegible]—[illegible]। दहति—सन्तापयति, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। वृत्तं—[illegible] (वृ+[illegible])। दूयते—[illegible] (दिवा० दू+कर्मणि लट् ते)।

(य) वां—युवयोः ["युष्मदस्मदोः—" (८।१।२० पा०) इति षष्ठीद्विवचने विकल्पेन युष्मदः वामादेशः]।

(फ) निः—नास्ति, स्वामी—पतिः यस्याः सा तां निःस्वामिकां—स्वामिविरहिताम् ["शेषाद् विभाषा" (५।४।१५४ पा०) इति कप्]। अनुरञ्जयन्—प्रीणयन् (अनु+रञ्ज+णिच्+शतृ: प्रथ०)। स्वीचकार—[illegible] [illegible] (स्व+च्वि+कृ+लिट्-णल्)।

सपुत्रीं तां पुत्त्रः सः अश्वयोरारोप्य (ब) वित्तपपुरीसमृद्धां निजां पुरीं निनाय। साऽपि (भ) जन्मान्तरगतेव अवशा अनाथा क्लृच्छ्रपतिता अङ्गीचकार, किं करोतु तपस्विनी ? ततस्तस्या राज्ञ्याः सूक्ष्मपादत्वात् चण्डसिंहसुतः सिंहपराक्रमः राज्ञीं चन्द्रावतीं भार्य्यां व्यधात्, तत्सुताञ्च लावण्यवतीं राजकन्यां पादयोर्वृहत्त्वात् चण्डसिंहो भार्य्याञ्चकार; पूर्वप्रतिज्ञातं हि सत्यं कोऽतिवर्त्तते ?। एव (म) पादविपर्य्यासात् तयोः पिता-पुत्त्रयोः ते दुहितामातरौ भार्य्ये तदा श्वश्रूस्नुषे जाते। कालेन च तयोः ताभ्यां पतिभ्यां द्वयोरेव पुत्त्रा दुहितरश्च क्रमात् जज्ञिरे"। इति कथामाख्याय स वेतालः तं नृपं पप्रच्छ,—"राजन्! अनयोर्मातादुहित्रोस्ताभ्यां पितृभ्यां पितापुत्त्राभ्यां ये (य) जन्तवो जाताः, ते अन्योऽन्यं के किंसम्बन्धाश्च भवन्ति ? यदि जानन्न ब्रवीषि, तदा पूर्वोक्त एव स शापः स्मरणीयः"।

(ब) वित्त—धन, पाति—रक्षति इति वित्तप,—धनाधिप कुवेर, तस्य पुरी—अलका, तस्याः समृद्धाम्—अधिकैश्वर्य्यसम्पन्ना वित्तपपुरीसमृद्धां—कुवेरस्य अलकानगरीतोऽपि सम्पच्छालिनीं (विण०। ५मी तत्पु०)।

(भ) जन्मान्तरगतेव—पुनर्जन्मप्राप्तेव (२या तत्पु०), अवशा—परवशाधीना। क्लृच्छ्रपतिता—क्लेशकरदशायां निपतिता (७मी० तत्पु०), अङ्गीचकार—स्वीचकार, चण्डसिंहस्य वश्यतामिति शेष (अङ्ग+च्वि+कृ+लिट्-णल्)। तपस्विनी—अनुकम्पनीया, दुःखिनीति भावः ("तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिषु" इति मेदिनी)।

(म) पादविपर्य्यासात्—चरणवैपरीत्यात्, वयोऽधिकाया मातुर्वृहच्चरणत्वौ-चित्येऽपि सूक्ष्मचरणत्वरूपात्, कनिष्ठाया कन्यायाश्च सूक्ष्मचरणत्वौचित्येऽपि वृहच्चरणत्वरूपाच्च विपर्ययादित्यर्थः। श्वश्रूश्च स्नुषा—वधूश्च, पुत्त्रवधूरित्यर्थः ("स्नुषा: स्नुषाजनीवध्व." इत्यमरः), ते श्वश्रूस्नुषे—पत्नीजननीपुत्रवध्वौ (द्वन्द्व०)।

(य) जन्तवः,—प्राणिनः, पुत्त्रकन्यादय इत्यर्थः। कः सम्बन्धो येषां ते किं-सम्बन्धाः,—कियत्सम्बन्धविशिष्टा इत्यर्थः (विण०। बहुव्रो०)।

इति वेतालवचः समाकर्ण्य बहु (१) विमृश्यम् राजा किमपि वक्तुमशक्नुवन् तूष्णीक एव ययौ। ततः स वेतालः त प्रश्नोत्तरदाने असमर्थं दृष्ट्वा हृदि हसन् समचिन्तयत्,—"अयं राजा अस्मिन् मत्प्रश्ने उत्तरं दातुं न हि शक्नोति तेन तूष्णीं व्रजत्येव, न चायं मां वञ्चयितुं शक्तः, शापस्य प्रभावात्। तत् प्रीतोऽस्मि अस्य महासत्त्वस्य सत्त्वातिरेकेण तदस्य (२) तं दुरात्मानं वञ्चयित्वा उपागतां तांसिद्धिं भाविकल्याणे अस्मिन् राजनि निवेशयामि"। इत्यालोच्य स वेतालस्तं नृपमवदत्,—"राजन्! (३) कृष्णनिशाघोरेऽस्मिन् श्मशाने गतागतैः क्लिष्टस्त्वं सुखीव दृश्यसे, कोऽपि ते विकल्पो न विद्यते, तदाश्चर्येण धैर्येण च ते तुष्टोऽस्मि, त्वमिमं शवं नीत्वा इदानीं व्रज, अहमतो निर्गच्छामि, इदञ्च तव हितं यत् वदामि तत् कुरुष्व।

---

(१) विमृश्य—विचार्य (वि+मृश्+क्त्वा ल्यप्)। तूष्णीकः—तूष्णीं शील मौनावलम्बीत्यर्थः [तूष्णीं+"शीले को मलोपश्च" (वा) इति कः मकारलोपश्च। "केऽणः" (७।४।१३ पा) इति ह्रस्वे प्राप्तेऽपि "न कपि (७।४।१४ पा) इत्यत्र "न" इति योगविभागात् न भवति। "तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः इत्यमरः]।

(२) तं—पूर्वोक्तं क्षान्तिशीलं योगिनम्। उपागतां—समीपागतां, वश—प्राप्तामित्यर्थः *सिद्धिं—योगसम्पत्तां शक्तिं—अणिमाद्याम्* अष्टार्थ—अष्ट महासम्पत्तिमादिकमिति भावः, मया अस्मिन् भाविकल्याणे—भाविशुभोत्पत्तौ अविरलमङ्गलसम्पादिके इत्यर्थः (विप्र। बहुव्री)।

(३) कृष्णनिशायां—कृष्णपक्षीयरात्रौ घोरे—भीषणे (सप्तमी तत्पु) यद्वा—कृष्णनिशया—कृष्णपक्षीयरात्र्या हेतुना घोरे (तृती तत्पु) कृष्णनिशाघोरे—अन्धकारवत्यां अन्धकारातिशयितया वा अतिभीषणदर्शने। *विकल्पः*—विविधकल्पनं विरुद्धभावादिकल्पनमिति यावत् यद्वा—विकल्पः—भ्रान्तिः भीत्युत्पत्तौ समानव भात् विषमतादिरूप इत्यर्थः (विकल्पः पुंसि भ्रान्तौ च कल्पने इति मेदिनी)।

(अ) यदर्थं भवता एतत् नृकलेवरं नीयते, क्षुभिक्षुः सः अद्य अस्मिन् मामाहूय अर्चयिष्यति, त्वाञ्च उपहारीचिकीर्षुः 'भूमौ साष्टाङ्गं प्रणामं कुरु' इति वक्ष्यति। महाराज! स दुरात्मा तावत् त्वया एवं वक्तव्यः, 'नाहं (ब) तथा प्रणाम जानामि, प्राक् त्वं दर्शय, ततोऽहं तथा करिष्यामि" इति। ततो निपत्य भूमौ यावत् स त्वां प्रणामं दर्शयिष्यति, तावत् त्वमसिना तस्य शिरः (स) छिन्द्याः; ततो विद्याधरैश्वर्य्यसिद्धिर्या तस्य वाञ्छिता, ता त्वमेव प्राप्स्यसि, अन्यथा तु स भिक्षुस्त्वामुपहारीकृत्य स्वेष्टसिद्धिं करिष्यति। एतदर्थं तव एतावान् विलम्बः कृतो मया, तत्ते सिद्धिरस्तु, गच्छेदानीम्" इति उक्त्वा स वेतालः तस्य स्कन्धात् निर्गत्य प्रययौ।

अथ स नरपतिर्वेतालवचसा त क्षान्तिशीलं भिक्षुं तथा

(अ) यदर्थं—यस्य भिक्षोर्निमित्तम्। अस्मिन्—शवे। उपहारीचिकीर्षुः,—उपायनीकर्त्तुमिच्छु, बलिं दातुमिच्छुरित्यर्थं (उपहार.+च्वि+कृ+सन्)। अष्टाङ्गेन—जान्वाद्यष्टावयवेन सह वर्त्तते इति साष्टाङ्गम्—अष्टाभिरङ्गैः कृत, प्रणामं —"जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया। शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः"॥ इत्युक्तलक्षणमित्यर्थ।

(ब) तथा—तादृश, साष्टाङ्गमित्यर्थ.।

(स) छिन्द्या,—त्रोटयेः [रुधा० छिद+विधिलिङ्-यास् "रुधादिभ्य श्नम्" (३।१।७८ पा०) इति श्नम्]। विद्यायाः,—गुटिकाञ्जनादिविषयिण्याः, धर,—धारक ते तेषां विद्याधराणां—देवयोनिविशेषाणां (विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्व-किन्नरा। पिशाचो गुह्यक सिद्धो भूतोऽमी देवयोनय" इत्यमरः), यत् ऐश्वर्य्यं—विभूति, "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्य महिमा तथा। ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" इत्यष्टविधशक्तिविशेष. इत्यर्थः, तस्य सिद्धि,—निष्पत्ति, प्राप्तिरित्यर्थ, विद्याधरैश्वर्य्यसिद्धि,—विद्याधराणां शक्तिविशेषस्य लाभ इत्यर्थं। तस्य—तेनेत्यर्थ ["क्तस्य च वर्त्तमाने" (२।३।६७ पा०) इति वर्त्तमानविहितक्तप्रत्यय-निष्पन्नस्य 'वाञ्छिता' इत्यस्य कर्त्तरि षष्ठी०], वाञ्छिता—ईप्सिता [वाछि+क्तः "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्तः]।

(ङ) स्वाहिताय समुत्थम् विविच्य तत् मृतकलेवरं गृहीत्वा प्रहृष्टः सन् वटतरुतलं प्रतस्थे ।

अथ पञ्चविंशकथा ।

ततः स राजा त्रिविक्रमसेनः शवं स्कन्धे वहन् क्षान्तिशीलस्य श्रमणस्य पार्श्वं प्राप, ददर्श च तं (क) मार्गावलोकिनमेकं कृष्णपक्षरात्रौ श्मशानतरुमध्यगम् । स राजा (ख) असृग्लिप्तस्थले, गौरेण अस्थिचूर्णेन निर्मिते, विन्यस्तपूर्णशोणितकुम्भे, महातैलज्वलत्प्रदीपे ज्वलितानलहोमे, सम्भृतोचितसम्भारे, कृतेष्टदेवतपूजने मण्डले समुपविष्टं तमुपागात् ।

(ङ) स्वाहिताय—निजाभिलाषाय समुत्थम्—सम्यगुपस्थितम् (सम्+उत्+स्था+क्त अत्र [illegible] द्वितीयैकवचने रूपमिदम्)।

(क) मार्गे—पथि आगमनपथम्, अवलोकयितुं शीलमस्येति तं मार्गावलोकिनम्—राज्ञ आगमनमार्गावलोकनपरायणम् (ताच्छील्ये णिनि)।

(ख) असृजा—रक्तेन लिप्तं—अक्तं स्थलं—भूप्रदेशः यत्र तस्मिन् असृग्लिप्तस्थले—शोणितलिप्तभूमिके (विशे । बहुव्री) गौरेण—धवलेन । विन्यस्तः—स्थापितः, पूर्णशोणितः—रक्तपूर्णः, कुम्भः—घटो यत्र तस्मिन् विन्यस्तपूर्णशोणितकुम्भे—स्थापितरक्तपूर्णघटे (विशे । बहुव्री) महातैलेन—महता तैलेन ज्वलन्—दीप्यमानः प्रदीपः यत्र तस्मिन् महातैलज्वलत्प्रदीपे—प्रचुरतैलप्रज्वालितदीपे (विशे० । बहुव्री०) [illegible] शोणितार्द्रितभूमौ [illegible] पूर्णपिष्टेन [illegible] वा निर्मिते विन्यस्तरक्तपूर्णघटे [illegible] मण्डले समुपविष्टं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ज्वलितः अनलः होमो यत्र तस्मिन् ज्वलितानलहोमे—हुताग्नौ, सम्भाराः—उपकरणानि,

भिक्षुश्च तम् (ग) आनीतमृतकं नृप समुत्थाय प्रोवाच,—"राजन्! त्वया अत्यन्तदुष्करो महान् अनुग्रहो मे विहितः, त्वादृशाः क्व? क्व च इयं चेष्टा? क्व च वा ईदृशौ देशकालौ? सत्यमेव त्वां कुलभूभुजां मुख्यमाहुः, एवमात्मानपेक्षेण येन परार्थः साध्यते। एतदेव महतां महत्त्वमुच्यते, यत् (घ) प्रतिपन्नादचलनं प्राणानामत्ययेऽपि"। इति ब्रुवन् स भिक्षुः (ङ) सिद्धार्थमानी तस्य स्कन्धात् तं शवमवतारयामास। ततस्तं स्नापयित्वा (च) बद्धमाल्यं विधाय तस्य मण्डलस्य अन्तः स्थापयामास।

उचिताः,—योग्याः, स्वकर्मसिद्धौ आवश्यकीया इत्यर्थः, सम्भाराः,—द्रव्याणि यत्र तस्मिन् सम्भृतोचितसम्भारे—सङ्गृहीतप्रयोजनीयद्रव्यसमूहे (विण०। बहुव्री०)। मण्डले—चक्रवाले, चक्राकाररेखामध्ये इत्यर्थः, देशे वा ("चक्रवालन्तु मण्डलम्" इत्यमरः। "स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च। कुष्ठप्रभेदेऽप्युपसूर्य्यकेऽपि भुजङ्गभेदे शुनि मण्डलः स्यात्" इति विश्वः)।

(ग) आनीतः,—उपस्थापितः, मृतः,—शवदेहो येन तम् आनीतमृतकम्—उपस्थापितशवदेहं [विण०। बहुव्री०। "उरःप्रभृतिभ्य कप्" (५।४।१५१ पा०) इति कप्]। कुले—सत्कुले, सद्वंशजाता इत्यर्थः, ये भूभुजः,—राजानः तेषां कुलभूभुजां—कुलीननृपतीनां (शाकपार्थि०), मुख्यं—श्रेष्ठम्। आत्मनि अनपेक्षा—एतत्कर्म्मकरणे मम इष्टः स्यात्, एतत्कर्म्मकरणे ममानिष्टः स्यादित्यादि विचाररहित्यमित्यर्थः, यद्वा,—आत्मनि अनपेक्षा—अयं निजः अयं परः, एतस्य कर्म कर्तव्यमेतस्याकर्त्तव्यमित्यादि भेदबुद्धिराहित्यमित्यर्थः, यद्वा,—आत्मनि न अपेक्षा—ममत्वबोधः यस्य तेन आत्मानपेक्षेण—आत्मनिरपेक्षेण, अगणितनिजजीवनेनेत्यर्थो वा (विण०। बहुव्री०)।

(घ) प्रतिपन्नात्—अङ्गीकृतात् ("प्रतिपन्नोऽन्यस्त्रिषु स्यात् विज्ञातेऽङ्गीकृतेऽपि च" इति मेदिनी), अचलनम्—अस्खलनम्, अनिवृत्तिरित्यर्थः।

(ङ) आत्मानं सिद्धार्थं—कृतकृत्यं, साधितनिजप्रयोजनमित्यर्थः, मन्यते यः सः सिद्धार्थमानी—इष्टसिद्धिबोधवानित्यर्थः [सिद्धार्थ+मन+"आत्ममाने खश्च" (३।२।८३ पा०) इति णिनिः]।

(च) बद्धं,—परिधापितम् इत्यर्थः, माल्यं यस्य यस्मै वा तादृशं बद्धमाल्यं—माल्यभूषितमित्यर्थः (विण०। बहुव्री०)।

ततः भस्मालेपितगात्रः केशयज्ञोपवीती (छ) प्राहृतप्रेतवसनः भूत्वा क्षणं ध्याननिभृतं स्थितः। अथ ध्यानबलात् तस्मिन् मृतकलेवरे प्रविष्टं तं वेतालं स भिक्षुः क्रमेण पूजयामास। प्रथमं तस्मै (ज) कपालेन पात्रेण अर्घ्यं, ततः सुनिर्मलैर्नरदन्तैः पुष्पं, शोणितं सुगन्धिविलेपनं, मानुषनेत्रैः धूपं मांसानि च नैवेद्यानि दत्त्वा पूजनं यथाविधि समाप्य पार्श्वगं राजानं प्रोवाच,—"राजन्! इहास्य मन्त्राधिराजस्य सताविर्भावस्य अष्टाभिरङ्गैः निपत्य भूतले प्रणामं कुरु येन अभीष्टसिद्धिं तेऽयं वरप्रदो दास्यति"। श्रुत्वेतत् मृतवेताल

(छ) प्राहृतम्—परिधापितम् अङ्गाच्छादनीकृतमिति यावत् प्रेतानां—शवानां वसनं येन तादृशः, यद्वा—प्राहृतं—प्रावारीकृतम्, उत्तरीयीकृतमित्यर्थः, प्रेतवसनं येन तादृशः प्राहृतप्रेतवसनः,—शवशरीरावरणवस्त्रेण उपलक्षितः (त्रिप॰ बहुव्री॰)। ध्यानेन—समाधिना निभृतं—नीरवमिति भावः, ध्याननिभृतं—समाधिनिश्चलमिति भावः (क्रिया विश॰)।

(ज) कपालेन—मानुषशिरोऽस्थ्ना ("कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थ्नि स्याद् घटादेः शकले व्रजे" इति मेदिनी), पात्रेण—भाजनरूपेण भाजनेन अर्घ्ये—दूर्वाक्षतादि युक्तमिश्रजलम्, पूजार्थं दीयमानं जलमिति वा। नरदन्तैः—मनुष्यदशनैः, तावतां कुसुमपदमेवेति भाव: कल्पितमिति शेषः, पुष्पं—कुसुमरूपं पुष्पमिति भावः, शोणितं—रक्तरूपविलेपनम्। मानुषनेत्रैः धूपं—नराणां नयनैरेव कल्पितं धूपमिव, मेदसः स्नेहमयत्वादिति भावः। मांसानि—मांसरूपाणि नैवेद्यानि, अत्र भूतयोनिविशेषस्य वेतालस्य पूजाकरणात् अतएव नरादिभिः पूजोपकरणं बोध्यम्। पार्श्वगं—पार्श्वस्थितम्। अस्य—अभ्युर्जितदेवताविशेषस्येत्यर्थः, मन्त्राणाम् अधिराजा—अधिष्ठात्री देवता तस्य मन्त्राधिराजस्य—मन्त्राधिष्ठातृदेवस्य (कर्मधा॰ तत्पु॰), सतः आविर्भावः,—अधिष्ठानं शवशरीरे इति भावः, येन तस्य सताविर्भावस्य—सदाविष्ठानस्य, यद्वा,—सतः—शवशरीरस्थितस्य, प्रभोः—स्वामिनः, अधि—अधिकं, राजते—शोभते तस्य मन्त्राधिराजस्य—मन्त्राणां अधिष्ठातृरूपस्य सतः,—सता कारिण इत्यर्थः (भवमूर्तिविभवः) आविर्भावः,—अधिष्ठानं देवताविशेषस्येति भावः, यस्य तस्य सताविर्भावस्य—देवताविशेषाधिष्ठितस्य, अष्टाभिः—

वचनः स राजा तं भिक्षुमब्रवीत्,—"भगवन्! नाहं तादृशं प्रणामं वेद्मि, तत् पूर्वं भवान् प्रदर्शयतु, ततस्तथाऽहं करिष्ये" इति। ततः स भिक्षुः यावत् तथा प्रणामं दर्शयितुं भुवि पतितः, तावत् स राजा खड्गप्रहारेणास्य शिरः (झ) अच्छिनत्, आकर्षश्चास्य हृत्पद्मं पाटितम्; ततः तत् शिरः तच्च हृत्पद्मं वेतालाय प्रददौ। ततः समन्तात् भूतगणैः हृष्टैः साधुवादे प्रदत्ते स वेतालः परितुष्टस्तस्मात् नृकलेवरात् तं नृपमब्रवीत्,—"राजन्! भिक्षोरस्य यत् विद्याधरेन्द्रत्वमीप्सितमासीत्, तत्तावत् (ञ) भूमिसाम्राज्यभोगान्ते ते भविष्यति"। इत्युक्तवन्तं तं वेतालं स राजा प्रत्यवादीत्,—"योगीन्द्र! त्वञ्चेत् प्रसन्नः, तदा को (ट) नाम अभीष्टो वरः न सिध्येत्? तथाऽपि अमोघवचनं त्वाम् इदमभ्यर्थये, एतास्ते नानाऽऽख्यानमनोरमाः प्रश्नकथाः चतुर्विंशतिः पञ्चविंशति-

---

ज्ञान्वादिभिरष्टभिः। ते—तुभ्यं ["तेमयावेकवचनस्य" (८।१।२२ पा०) इति चतुर्थ्येकवचनान्तस्य युष्मदः ते आदेशः]।

(झ) अच्छिनत्—अत्रोटयत्, द्विधाऽकरोदित्यर्थः (रुधा० छिद्+लङ् त)। हृत्पद्म—कमलमुकुलाकारं हृदयमित्यर्थः, पाटितं—द्विधाकृतम्, उत्पाटितमित्यर्थो वा [चुरा० पट+णिच्+क्त. "निष्ठायां सेटि" (६।४।५२ पा०) इति इटि परे णेर्लोपः]।

(ञ) भूमौ—पृथिव्यां, यत् साम्राज्यं—सार्वभौमत्वं, तस्य भोगान्ते—उपभोगानन्तरं भूमिसाम्राज्यभोगान्ते—पृथ्वीराज्यसम्भोगानन्तरमित्यर्थः।

(ट) नाम—सम्भावनायां, मन्ये इत्यर्थः (अव्य०)। अमोघम्—अव्यर्थं, वचनं यस्य तम् अमोघवचनं—सिद्धवाक्यं, वाक्सिद्धमित्यर्थः (विश०। बहुव्री०)। अभ्यर्थये—याचे (अभि+अर्थ+स्वार्थे णिच्+लट्-ए)। नाना—विविधैः, आख्यानैः—इतिवृत्तकथनैः, मनोरमाः—मनोहराः नानाऽऽख्यानमनोरमाः—विविधोपाख्यानरमणीयाः (विश०। ३या तत्पु०)। पञ्चविंशत्या—पञ्चविंशति-सङ्ख्यापूरिकया कथया इत्यर्थः, समाप्तिं—सम्पूर्णतां, गच्छन्तीति यादृश्यः पञ्चविंशतिः

समाप्तिगाः भूतले ख्याताः पूजनीयाश्च भवन्तु"। इति तेन राज्ञाऽर्थितो वेतालः प्रत्यभाषत,—"राजन्! एवमस्तु, विशेषश्च भविष्यति, शृणु, याश्चतुर्विंशतिः पूर्वाः, या च (ठ) एषा कामदायिनी, य एतस्याः कथाऽंशमात्रमपि सादरं कथयिष्यति वा श्रोष्यति, स सद्यो मुक्तपापो भविष्यति; यत्रैषा कथा कीर्त्यते, तत्र यक्षराक्षसडाकिनीवेतालकूष्माण्डब्रह्मराक्षसादयो न प्रभविष्यन्ति" इत्युक्त्वा स वेतालस्तस्मात् नृकलेवरात् निर्गत्य यथारुचि योगमायया स्वधाम प्रायात्।

ततः सर्वदेवगणैः सह महेश्वरः परितुष्टः तत्राऽऽविरभूत्, प्रणतञ्च तं नृपम् (ड) आदिशत्—"साधु वत्स! यत् त्वयाऽद्य विद्याधरमहाधिपचक्रवर्तिताकाङ्क्षकः कूटतापसः निहतः।

समाप्तिगाः—पञ्चविंशतिसङ्ख्यापूरणात्मकम् [illegible] समाप्तिमुपगताः [illegible] विंशतिकथासंयुक्ता इत्यर्थः।

(ठ) एषा—एतत्कथायोजा कामदायिनी—अभीष्टसिद्धिकारिणी [illegible] विविधाभावध्यायरूपा कामदायिनीत्यर्थम्। कथाः,—वेतालपञ्चविंशतेः। कूष्माण्डः,—शिवस्य गणदेवताविशेषः ("कुष्माण्डस्तु [illegible] कर्कारौ च गणान्तरे। कूष्माण्डे इति मेदिनी)। प्रभविष्यन्ति—समर्थाः भविष्यन्ति पीडितुमिति शेषः (प्र+भू+लृट्-अन्ति)। योगः,—चित्तवृत्तिनिरोधः, स एव माया—अचिन्त्यशक्तिः तया योगमायया—योगप्रभावेनेत्यर्थः। धाम—स्थानं ("धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः" इति मेदिनी)।

(ड) आदिशत्—अभिव्यक्तवान् (आ+दिश+लङ्-त)। [illegible] महाभाग—महत् [illegible] ("[illegible] पुमान् [illegible] वेतालयोः। [illegible] इति मेदिनी), तत्र चक्रवर्तितायाः,—सार्वभौमत्वस्य, विद्याधरराजे [illegible] ("चक्रवर्ती सार्वभौमः" इत्यमरः), [illegible] (" [illegible] " इत्यमरः), आकाङ्क्षुकः,—प्रार्थी विद्याधरमहाधिपचक्रवर्तिताकाङ्क्षुकः,—विद्याधराणाम् [illegible] (शिव। [illegible]), कूटेन—[illegible] ([illegible]

त्वं मया (ढ) स्वांशतः विक्रमादित्यः सृष्टः म्लेच्छरूपावतीर्णानामसुराणां शान्तये, उद्दामदुर्वृत्तानां दमनाय च। अतः (ण)सद्वीपपातालां मह्वीं वशे स्थापयित्वा विद्याधराणामधिराजो भविष्यसि ; तत्र च चिरं दिव्यान् भोगान् भुक्त्वा, स्वेच्छया च तान् त्यक्त्वा अन्ते ममैव सायुज्यमवाप्स्यसि। एतञ्च अपराजितं नाम खड्गं (त) मत्तो गृहाण, अस्यैव प्रसादात् यत् यदुक्तं, तत् सर्वं ते सेत्स्यति" इत्युक्त्वा तं खड्गरत्नं तस्मै दत्त्वा, वाक्-पुष्पैश्च तेनार्चितः शम्भुः देवैः सह तिरोदधे।

अथ कथोपसंहारः।—

अथ सर्वं कार्य्यं समाप्तं निशाञ्च प्रभातां दृष्ट्वा राजा स्वपुरं

यन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु। अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम्" इत्यमरः), तापसः,—तपस्वी कूटतापसः,—कपटयोगी (६या तत्पु०)।

(ढ) स्वांशतः,—निजांशात्, स्वदेह विभज्येत्यर्थः। उद्दामाः,—उच्छृङ्खलाः, अगुप्ता इत्यर्थ, ते च ते दुर्वृत्ताः,—दुराचाराः तेषाम् उद्दामदुर्वृत्तानाम्—उच्छृङ्-दु शीलानां, दुष्टानामित्यर्थः।

(ण) द्वीपैः,—जम्बुशाककुशक्रौञ्चशाल्मलीप्लक्षपुष्कराख्यैः सप्तभिः द्वीपैः, पातालैः,—"अतल वितलश्चैव नितलश्च गभस्तिमत्। महातलश्च सुतलं पातालं सप्त कीर्त्तितम्" इत्युक्तैः सप्तभिः पातालैश्च, सह विद्यते इति तादृशीं सद्वीपपातालां—सप्तद्वीपसप्तपातालसहिताम् (विण० । बहुव्री०)। अधि—अधिकः, राजा अधिराजः,—राजश्रेष्ठ, चक्रवर्त्तीति यावत् (प्रादिस०)। सह युनक्ति—युक्तो भवति इति सयुक्, तस्य भावः सायुज्य—सारूप्यसालोक्यादिपञ्चविधमुक्तिमध्ये एकत्वरूप मुक्तिभेदमित्यर्थः [सह+युज्+ क्विप् "सहस्य सः संज्ञायाम्" (६।३।७८ पा०) इति सहस्य सः, ततः ष्यञ्]।

(त) मत्तः,—मत्सकाशात्, (अस्मत्-शब्दात् पञ्चम्यास्तसिल्)। सेत्स्यति—सम्पत्स्यते, सफलीभविष्यतीत्यर्थः (सिध+लृट्-स्यति)। खड्गेषु रत्न—श्रेष्ठ खड्गरत्न—प्रशस्तासि (७मी तत्पु०। "रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्" इति मेदिनी)। वाचः पुष्पाणीव तैः वाक्पुष्पैः,—वचनकुसुमैः, स्तुतिभिरिति भावः। तिरोदधे—अन्तर्दधे, अन्तर्हितवानित्यर्थः (तिरस्+धा+लिट्-ए)।

प्रतिष्ठानं प्रविवेश । तत्र (च) प्रकृतिभिर्विहितोत्सवाभिरभ्यर्थितः स्नानदानगिरिगार्जनगीतवाद्यादिभिः सन् सर्वं दिनमनयत् । ततः स्वल्पैरेव दिवसैः भगवतः शङ्करस्य प्रसादात् महीयसां सपत्नानां सर्वां महीं (द) निष्कण्टकां यथोचितं बुभुजे । अथ महतीं विद्याधरसमृद्धिं सम्प्राप्य चिरं तत्सुखानि सम्भुज्य (ध) भगवत्सायुज्यमन्ते ययौ ।

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता वेतालपञ्चविंशतिः ।

(च) प्रकृतिभिः,—अमात्यादिभिः ("प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गेऽपि इति मेदिनी) विहितः,—अनुष्ठितः, उत्सव —आनन्दजनकव्यापारः याभिः ताभिः विहितोत्सवाभिः,—कृतानन्दविधानव्यापाराभिः ।

(द) निष्कण्टकां—शत्रुशून्याम् ।

(ध) भगवत्सायुज्यं—भगवता—ईश्वरेण सह सायुज्यम्—ऐक्यरूप मुक्तिमिदम् ।

इति वेतालपञ्चविंशतिकथाया व्याख्या समाप्ता ।

प्रकाशक— पण्डित-श्रीआशुबोध विद्याभूषण
तथा
पण्डित श्रीनित्यबोध विद्यारत्न।

प्राप्तिस्थान— २म० रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट आमहार्ष्ट
ष्ट्रीट पोष्ट अफिस। कलिकाता।

प्रिण्टर—बि, बि, मुखर्जी।
२ नं०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट कलिकाता।